

925.

SZERBIA

EGYETEMES LEÍRÁSA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KELETI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL IRTA

NÉMETH JÓZSEF

MINISTERI TANÁCSOS
VOLT BELGRÁDI ÉS KONSTANTINÁPOLYI
SZAKTUDÓSÍTÓ

BUDAPEST

1919

Ára 20 korona

MAGY. TUD. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

SZERBIA

EGYETEMES LEÍRÁSA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KELETI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL IRTA

NÉMETH JÓZSEF

MINISTERI TANÁCSOS
VOLT BELGRÁDI ÉS KONSTANTINÁPOLYI
SZAKTUDÓSÍTÓ

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA

1918

111063

MAGY. TUD. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Előszó és bevezetés.

A Magyar Tudományos Akadémia Keleti Bizottsága az 1916. év tavaszán adta a megbízást ennek a munkának megírására. A nevezett bizottság abból indult ki, hogy elsősorban a magyar tudomány van arra hivatva, hogy a szomszédos balkáni országokról beható részletes tanulmányokat tegyen közzé. Szerbiát illetőleg még az a különös szempont sem volt figyelmen kívül hagyható, hogy ez országot hazánkkal nagyon benső történelmi és földrajzi kapcsok fűzik össze. Elég legyen e tekintetben csak arra utalnunk, hogy már az első szerb nemzeti állam megalkotásánál az akkori magyar király (III. Béla) támogatólag hatott közre. Ez az állam, a most Ó-Szerbiának, Montenegrónak és Nyugat-Macedóniának nevezett területen alakult. A török hódítás azután feljebb szorította az állami szervezetben tömörült szerb törzseket és a szerbek nemzeti fejedelmei a Szávától és Dunától délre eső területeken, melyek már a XI. századtól kezdve magyar fennhatóság alatt állottak, mint a magyar király hűbéresei uralkodtak. A szerb nemzeti állami élet azután a török hódítás folytán Magyarország nagy részének meghódításával majdnem egyidejűleg semmisült meg.

A mult század elején, a Karagyorgye-féle felkelés eredményeképen az önálló szerb nemzeti élet a volt belgrádi Pasalik területén indult meg. Történelmi tény, hogy a török elnyomás alatt a harctól, fegyverforgatástól teljesen elszokott szerb nép azok-

ban a háborúkban nyerte vissza harci képességeit, melyeket a Habsburgok birodalma viselt a XVII. és XVIII. század folyamán a törökök ellen s a melyek során sok magyar tiszt állott a szerb csapatok élén. Történelmi tény, hogy az újonnan alakult szerb állam culturalis és gazdasági fejlődését a szomszédos Magyarország hathatósan támogatta és hogy az újabb szerb nemzeti életnek számos politikai, kulturális és közgazdasági vezéralakja Magyarországon kapta neveltetését és szerezte meg a szerb állam javára érvényesített képességeit.

A történelmi kapcsolatok különben csak egyenes folyományai a Magyarország és Szerbia között fennálló földrajzi viszonyoknak. A XIX. században kifejlődött szerb állam, a berlini szerződés által nyert területében, déli csücske a nagy magyar medencének, melyet az Alpések, Kárpátok és Dinaridák hatalmas hegylánczai összefüggő hegykoszorúval öveznek s melyet egy a pliocen-korban történt nagy besüppedés egyszerre hozott létre. Így állott elő az a sajátságos földrajzi helyzet, hogy a medence északi nagyobb része, melyen több mint egy évezred óta a magyar állam áll fenn, északról délre lejt és dől a Száva-Duna vonalra. Míg a medencének déli kisebb része délről északnak lejt és dől ugyanesak az említett vonalra. Természetes tehát, hogy a földrajzi helyzeten alapuló népmozgalmi, gazdasági és közgazdasági viszonyok is az említett szoros kapcsolatok irányában fejlődtek.

A két országnak egymáshoz való viszonyát determináló természeti és történelmi tényezők hatását a XX. század első évében, betegessé fajult nemzetközi politikai viszonyok kezdték veszedelmesen ellensúlyozni. Szerbia és Magyarország politikai élete, a sajtóban kifejezésre jutó közfelfogása mind ellenségesebben kerültek egymással szembe. Már az úgynevezett annexiós crisis (1908—1909) idején elhatá-

rozta az a kis csoport, a melynek tagjai hivatalos állásuknál vagy hajlamuknál fogva a balkáni országokra vonatkozó tudományos kutatásokkal foglalkoztak, hogy a természetellenes fejlődést a tudománynak vértelen, de szintén hatalmas fegyvereivel igyekeznek igazi medrébe visszaterelni. E törekvésnek előbb több nyilvános fölolvasás, a balkáni országokra vonatkozó kisebb tanulmány közzététele volt az eredménye, majd a dr. Thallóczy Lajos buzgalmából a Magyar Tudományos Akadémia Keleti (Balkáni) Bizottságának föllállítása, a mely Bizottság, meg nem akasztva az időközben kitört világháború vérzivatarától, megkezdte Magyarországon a balkáni országok tudományos föltárásának munkálatait.

Mint már utaltunk rá, e munkálatok egyik eredménye e könyv. Anyagát a világháborút megelőző négy és fél év alatt gyűjtöttem össze, részint helyszíni, közvetlen tanulmányok, részint a szerb hivatalos és irodalmi források fölhasználása útján. Szövegét az utolsó betűig 1916. év őszéig írtam meg. A kész munka ezután körülbelül egy félévet a szokásos akadémiai felülbírálati retortáiban töltött s 1917 szeptember havában került a nyomdába, a mely a világháborúban beállott betű- és szedőmunkaerőbeli hiány miatt csak 1918. évi október havában készült el a könyv előállításával.

Mindezt azért tartom szükségesnek följegyezni, hogy e munka létrejöttének historicuma is igazolja a magyar tudományosság föltétlen tárgyilagosságát s attól való tartózkodását, hogy a politikai helyzet napi formálódásának befolyást engedjen a maga munkájában. A magyar Balkán-kutatóknak az az álláspontja, *hogy a történelemben gyökerező jogrend s a természeti tényezőkön alapuló viszony a törvényszerű állandóság; minden ez erők parancsaival ellenkező fejlemény csak múltó epizód.* A Szerbiára vonatkozó munka háború alatt jött létre, a mikor a közép-

európai hatalmak mint győzők tartották megszállva Szerbia területét. De senki sem fog egy szót sem találni benne, a mely a győző fensőbbiségét juttatná kifejezésre. És nem volt arra sem okunk, hogy a munka szövegén csak egy szót is változtassunk, bár a háborús helyzet azóta szinte egyik napról a másikra a mi rováásunkra változott. De nem is lehetett volna változtatni, hiszen az utolsó három ív híján az egész szöveg már október hó elején ki volt nyomtatva.

*

A szerb királyságnak az 1913-iki bukaresti békében kapott területét a nemzetközi jogban szokásos módon elismertük. Az ismertető munka tehát erre az államterületre vonatkozik, a mely majdnem kétszerese a berlini szerződésbe czikkelyezett szerb államterületnek.

Nehezebbé és bonyolódottabbá tette az ismeretetés munkáját az a körülmény, hogy az államterület két földrajzilag, művelődésileg és közgazdaságilag nagyon különböző vidékből alkotódott össze. Szerbia régi területe egészben a Közép-Duna, vagyis a Fekete-tenger medencéjéhez tartozik. Az új terület legnagyobb részét a Vardar az Aegei-tengerhez, kisebb részét a Drim az Adriához csatolja. A régi terület a pliocen-korbeli félig sós vizű Pannon-tengernek volt a déli csücske, az új terület a sós vizű Macedon-tengernek. A régi területet enyhe lejtésű hegyek és hosszúkás folyóvölgyek jellemzik; az új terület hegyei sziklásak, meredek, túlnyomóan magas hegységi jellegűek s nem hosszúkás völgyek vannak közöttük, hanem kerek medencék. A régi terület egészben a középeurópai éghajlat alatt van. Az új terület északi harmada átmeneti éghajlatú, többi része pedig a Közép-tengeri éghajlat zónájába esik. A régi területen a közel négyévtizedes

modern nemzeti állami fejlődés meglehetősen egységeséget, szervezettséget hozott létre s a nyugati művelődéssel kapcsolatos haladás meglehetősen magas fokot ért el rajta; az új terület lakossága meglehetősen tarka, albán, török, bolgár, kucó oláh, görög; sem nyelvénél, sem szokásainál fogva szerbnek határozottan nem vehető macedo-szláv, csak kis részében a szerb nemzeti propaganda által szervezett szerb. Az a nemzeti, művelődési és közgazdasági egységesség, a mely a régi területen kétségbevonhatatlanul s szembeszökőleg nyilvánul meg, az új területen csak a távolabbi jövő fejleményeitől függőnek mutatkozik.

Ezek a mélyreható különbségek elkerülhetlenné tették, hogy külön foglalkozzunk a régi s új területek ismertetésével.

*

Még két fontos körülményre kell utalnom, a melyek e munka megírásánál irányító szerepet játszottak.

Az egyik az, hogy az idegen, nem szerb emberek tudásából és tollából származó irodalmi műveket a forrásmunkák közül kizártuk. A közvetlen, személyes tapasztalatainkat szerb szaktekintélyek munkái segélyével ellenőriztük, és viszont.

A másik az, hogy a cyrill-írás hangjait magyar helyesírással fejeztük ki. És pedig azért, mert ez bizonyult a legegyszerűbbnek és legpontosabbnak.

A Szerbiára vonatkozó eddig létrejött magyar irodalmi munkák egy része a németes helyesírást használja, másik része a horvátot. Németesen és horvátosan *Podrinje*-t, *Plevlje*-t, németesen *Poscharewatz*-ot, Nisch-t, horvátosan *Požarevac*-ot, Niš-t írnak. A helyes és a cyrillnek phoneticusan tökéletesen megfelelő írásmód: Podrinje, Plevlje, Pozsarevac, Nis. A szerb hangok a magyarnak teljesen és töké-

letesen megfelelők. Semmiféle helyesírással nem lehet a szerb cyrill-írást teljes hűséggel visszaadni, csak a magyarral. Kár, hogy ezt a tudományos, de egyúttal gyakorlati igazságot délszláv szomszédaink eddig nem tudták belátni s alkalmazni.

*

Végül még egy kötelességet kell teljesítenem. Őszinte hálával kell adóznom a megboldogult *dr. Thallóczy Lajos* emlékének, a kivel e munka tervezetét tárgyalgattuk, sőt egyes részleteit is megállapítottuk. Csak az emléket találja hálám *Popovics Istvánnak*, a Thökölyanum elhunyt igazgatójának, a ki a szerb szépirodalom és népköltészet legkiválóbb termékeivel ismertetett meg. Az „Igazságügy“ fejezetet egészen *dr. Stancsich Árpád* törvényszéki bíró úr szakavatott tollának köszönhetem. De különös hálámat és köszönetemet kell kifejeznem *dr. Hodinka Antal* egyetemi tanár úrnak is, a ki munkám egyes hibáinak kiigazításánál, egyes hiányainak pótlásánál a vérbeli tudós teljes lelkiismeretességével és tárgyszeretetével támogatott. A geológiára vonatkozó fejezetet *dr. Szontagh Tamás* úr volt szíves gondosan átnézni és átjavítani. Ez érdemes tudósaink támogatása nélkül alig tudtam volna egy encyclopaedikus munka követelményeinek megfelelni.

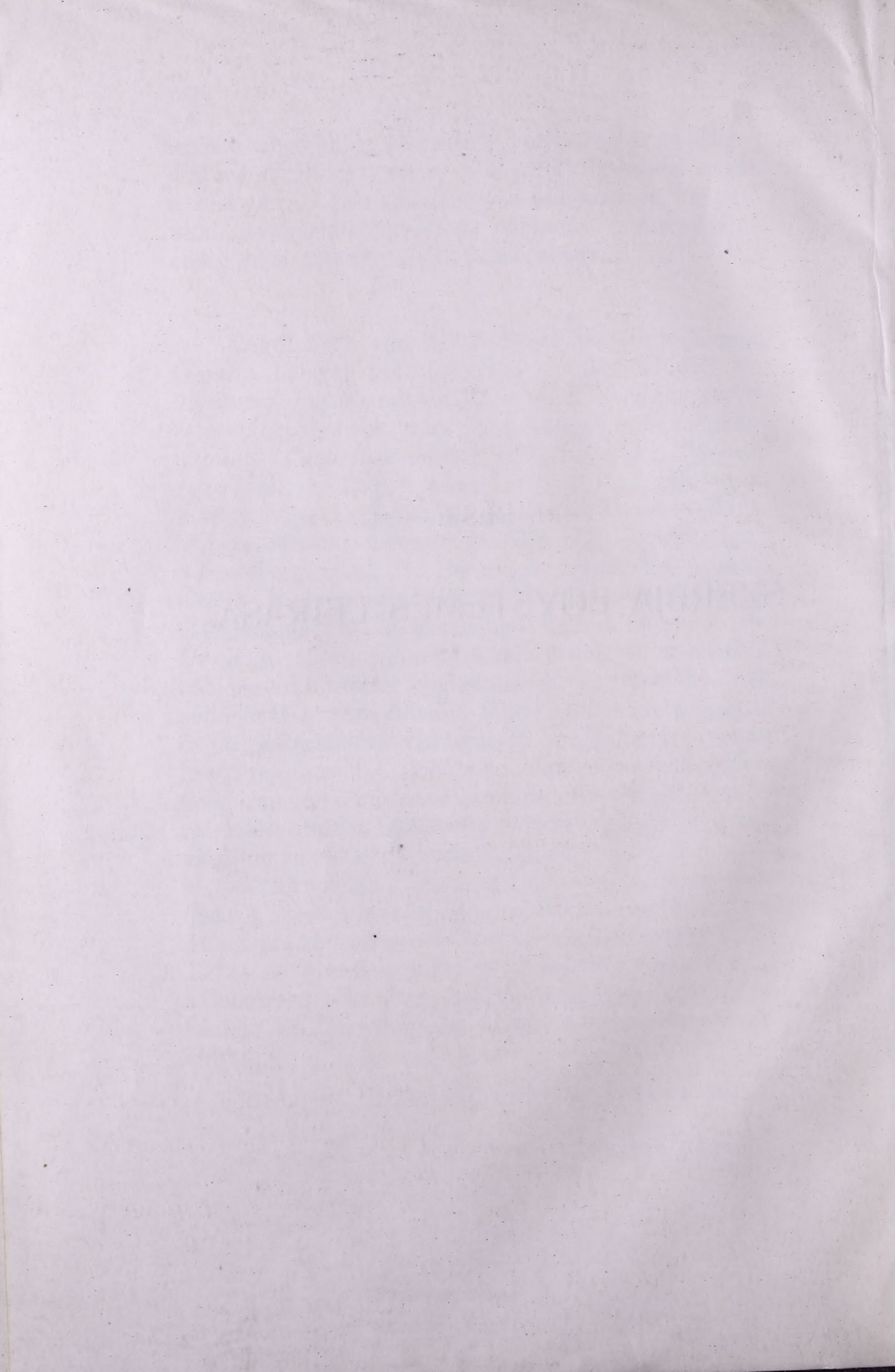
A történelmi vonatkozásokat lehetőleg mellőztem. A szerb állam fejlődésének történetét a M. Tud. Akadémia *dr. Jungerth Mihály* avatott tollára bízta. Tehát ne keressen mást az olvasó könyvemben, mint a bukaresti béke utáni Szerbia photographiáját. Igyekeztem ezt tárgyilagosan híven és részletesen összeállítani.

Budapest, 1918. évi november havában.

Németh József.

I. RÉSZ.

SZERBIA EGYETEMES LEIRÁSA.

I. FEJEZET.

Terület és népesség.

(A szerb állam területének kialakulása a XIX. században a berlini szerződésig. A balkáni háború utáni terület. A régi és új terület földrajzi fekvése, határai, nagysága. Általános hegy- és vízrajz. Geológiai leírás).

Az európai államok között *Szerbia* néven szerepelt államterület az ozmán birodalom 1812-ig létezett belgrádi pasalikjából alakult ki. Tudniillik e pasalik szerb lakosságának sikerült magának előbb területén önkormányzatot és autonómiát kivívni, melyet később a berlini nemzetközi szerződés valóságos állami függetlenségévé fejlesztett ki.

A török császári kormány először az 1812-iki, a török és orosz birodalmak között létrejött bukaresti békeszerződés 8-ik pontjában ismerte el a fönt említett terület szerb lakosságának autonóm és önkormányzati jogait. De csak 1830-ban jelent meg a gülhane *hatti-serif*, a mely e jogok gyakorlati megvalósítását is szabályozta. 1833-ban külön *fermán* írta körül a Karagyorgye-féle szerb fölkelés területének a szultán iránt tartozó adózási kötelezettségét s ez szabta meg az autonóm terület határait, mely ez évben még Krusevác, Razsany és Alexinác vidékével, továbbá a Zsupa nevű vidékkel bővült. Az első legújabbkori szerb fejedelem, Obrenovics Milos uralma alá tartozó terület határai voltak:

a Duna és a Száva, — azután a Drina-folyó; délnyugaton a Zvezda, Ivica és Mokra Gora-hegység, az Uvác-folyóig; innen kezdve a Javor- és a Golija-hegység a Raska-folyóig, — majd e folyó az Ibárba torkolásáig; délkeleten a Kopaonik- és

Jasztrebác-hegységek, a Morava melletti Szupovác helységig, — továbbá a Gramada, Jelovi Vrh; keleten a Vucsja Padina, Ivanova Livada, Babin Nosz, Vrszka Csuka hegyeken átmenő vonal; ezenfelül egészen a Dunába ömléséig a Timok-folyó.¹

E terület kiterjedése kerekén 36.000 □-km volt. A török császári kormány az 1877-ik évi február 19-iki (március 4-iki) san-stefanoi békeszerződésben ismerte el először a szerb állami terület teljes függetlenségét. A nevezett békeszerződéssel az 1876/77-iki orosz-török háború fejeződött be, melyben az oroszokkal együtt küzdöttek a török birodalmi seregek ellen a bolgárok, románok és szerbek is.

Az előbb említett háború következeként, a török birodalom testéből kivált új balkáni államoknak a török birodalomhoz és Európa többi államaihoz való viszonyát rendező *berlini szerződés*² XXXVI. czikke a független szerb fejedelemség határait a következőleg állapította meg:

„Az új határ követi a jelenlegi vonalt, mely a Drina medrében, ennek a Szávába ömlésétől fölfelé megy, meghagyván a fejedelemségnél Mali-Zwornikot és Sakhárt s tovább halad Szerbia régi határával egész a Kopaonikig, melytől a Kanilug csúcsán szakad el. Innen előbb a nisi szandzsák nyugati határát követi a Kopaonik déli előhegyén, a Marica és Mrdar Planina gerincein át, melyek egyfelől az Ibar és Szitnica, másfelől a Toplica medenczéi közt elmenő vízválasztóvonalt képezik, meghagyván Prepolacot Törökországnál. Innen délre kanyarodik a Brvenica és Medvedja közti vízválasztóvonalon, meghagyván Szerbiánál az egész Medvedja medenczét, innen követi a Golyak Planina gerinczét (mely egyfelől a Kriva Rjeka, másfelől a Polyanica, Veternica és Morava közti vízválasztóvonalt képezi) egészen a Polyanica csúcsáig. Azután a Krapina Planina előhegyein át egész a Koinska és Morava összefolyásáig halad, átlépi ez utóbbi folyót, felfelé megy a Koinska-patak és azon patak közt, — mely Neradovec mellett a Moravába szakad — elnyúló vízválasztóvonal mentében és eléri a Planina Sv. Iliját Trgovistén felül.

¹ *Milenko M. Vukityevics*. Isztorija szpszkog naroda. Belgrád, 1912.

² 1878. évi július 13. L. az 1879. évi VIII. törvényezikket: A berlini szerződés becikkelyezéséről.

E ponttól fogva követi a Sv. Ilija hegygerinczét egész a Klyucs-hegyig és átmenve a földképen 1516 és 1547 számmal jegyzett pontjain, megérkezik a Crni Vrh-hegyre. A Crni Vrh-hegytől kiindulva az új határ összeesik Bolgárország határával, úgymint: A határ a Struma és Morava közti vízválasztóvonalt követi a Sztreser, Vilogolo és Mesid-Planina-csúcsokon keresztül, aztán a Gacinán, Crna Traván, Darkovskán és Drainica Planon, továbbá a Descani-Kladancson át, a felső Jukova és Morava vizei közt fekvő vízválasztóvonalt éri el, hol egyenest a Sztol-hegyre megy s onnan leszáll és 1000 méternyire a Segusa helységtől északnyugatra átmetszi a Sofiától Piroitra menő országutát. Innen egyenes vonalban a Vidlic Planinára halad fel s onnan a Radonica-hegyre a Kodza Balkán hegylánczán, meghagyván Szerbiánál a Dokinci és Bolgárországnál a Senakos helységet. A Radocsina-hegy ormától a határ észak-nyugat felé a Balkán-hegyek gerinczén halad tovább a Ciprovec Balkán és Stara Planina pontokon át egész a szerb fejedelemség régi keleti határáig, a Kula-Smilyova-Cuka mellett, és onnan ugyanezt a régi határt követi a Dunáig, melyet Rakovicánál ér el.

A berlini szerződés által megállapított független államterület már majdnem 13.000 □-kilométerrel nagyobb volt az 1833-ban megállapított autonom Szerbiánál. Kiterjedése a szerb vezérkar mérése szerint 48.302,6 □-km; a belgrádi egyetem földrajzi intézete szerint 48.283,6 □-km; *Strelbicky* orosz tábornok szerint 48.889,4 □-km. Hivatalosan a vezérkari mérést használták. Részletes katasteri fölmérését Szerbiának csak 1911-ben rendelte el a törvényhozás, de ez a munkálat a bekövetkezett háborúk folytán meg sem indult. E területével szerepelt Szerbia harminczöt éven (1879—1913) át az európai államok között s e területén államilag, társadalmilag, culturalis és közgazdasági szempontból meglehetősen consolidálódott és a nép egységes — szervezeten nemzeti — jellegré válik.

Az 1912/13-iki balkáni háborúk után a szerb állam olyan nagy területet nyert, a minőre kimutathatólag sohasem terjedt ki a szerb nemzeti uralom. Az 1913-iki bukaresti béke ugyanis Szerbiához csatolta Nyugat-Macedóniát s az újabb korban Ó-Szerbia néven ismert terület legnagyobb részét.

A bukaresti béke a Szerbia és Bulgária közötti határt szabályozta. Szerbiának Görögország és Montenegró közötti határvonalait külön egyezmények rendezték. Az Albánia és Szerbia közötti határ az 1912-iki londoni nagyköveti konferencián állapított meg.

A bukaresti béke által megállapított *szerb-bolgár* határ a következő:¹

„A határvonal a régi szerb-bolgár határ Patarica pontjától kiindulva halad a régi bolgár-török határvonalon Dirdevicáig, azután a Vardar és Sztruma vízválasztóján vonul, átmenvén a Lukov Vrh (1297.), Obel, Polyana hegyeken, az 1900., 1453., 1495. sz. magaslatokon, a Zanolán (1415.), a Ponorica, Kadica hegyeken, az 1900., 1453. magaslatokon, a Cingana Kaleszi-hegyen, a Klepalogerinczen, az 1530. sz. magaslaton, a Males planina gerinczén (1445.), — innen nyugat felé fordul az 1514. és 1300. sz. magaslatnak, átmegy a Draganeva Drag gerinczén, a Kadi Meszar Tepeszi, Kale Tepeszi hegyeken, átvágja a Novicsanszka-patakot Rajanci falutól délre, áthalad Oszlovci és Susevo falvak között, Radicsevo és Vladovci hegységek között metszi a Sztrumica-folyót; fölhág a 850. sz. magaslatnak, majd ismét a Vardar és Sztruma vízválasztójára ér s áthalad a 957., 571., 750., 895., 850. sz. magaslatokon és eléri a Belasica planina gerinczét, a hol a bolgár-görög határba torkol.”

Az új *szerb-görög* határvonal az 1913-iki szerb-görög egyezmény szerint keleten a Belasica Planina 1494. sz. magaslatától indul délnek s közepén metszven a dojrani tavat, Dojran városától keletnek fordulva, Gyevgyeli és Bogorodica helységek között áthalad a Vardaron; a Marianska Planina 1423. sz. magaslatától délnyugatnak tart, majd D. Verbeni helységtől északra egyenesen keletnek indul, átmetszi a Preszba-tavat s ettől keletre délnek kanyarodva, Podgorije községnél bekapcsolódik az albán határvonalba.

Az *albán-szerb* határvonal az utóbb nevezett községtől észak-nyugatnak tartva átmetszette az Ochrida-tavat, ennek délnyugati csücskét Albániának hagyva, elérte a Jablanica-hegységet s ennek gerin-

¹ A határleírásnál mindig az osztrák-magyar vezérkari térkép vétetett alapul.

ezein áthaladva, Lukova helysénél a Drim-folyó medrében ment; Dibra (Debar) várost Szerbiának hagyva fölment a Kresin, Korab, Rudoka hegységek gerinczeire, majd a Sar és Cvilyen hegységek magaslatain át Gyakova (Djakova) várostól délnyugatra betorkolt az albán-montenegrói határba.

A szerb-montenegrói új határvonal hivatalos megállapítása a következő:

„A bosnyák határtól a határvonal északnak vonul az 1376. sz. magaslat mellett a 386. sz. magaslaton át Gyakovica és Kukorovice falvak között, azután Vrtacse falutól nyugatra áthalad a Proplatnica-folyón. Innen a határ fölmege a Pijeveseva Glava-hegyre és a 432. sz. magaslatra; a Gradina Planinán keresztül a Mednisza-hegyre és onnan a Kapavicán át fel a Koracsica-hegyre, továbbá a 413., 1300. és 1351., valamint az 1345. sz. magaslaton keresztül a 498. és 394. sz. magaslatra, innen a Crni Vrh és Kamena Gora-hegyre. Plevlyén túl két kilométernyire a határ kereken délkeletnek tart. A Kamena Gorától délnek fordul és a 412. sz. magaslaton át metszi Dugopoljén a Szlatina-patakot. Metanica falutól északra halad el, átvágja a Lim-folyót és a Szerbiának maradó Berane falu felé tart. Ezután elvonul az 1400. sz. magaslaton, Boresztics falut Montenegrónak hagyva, Mojsztir falutól északra metszi a Bisztrica-folyót, a község Szerbiának esik. Ettől Krusicán át megy a Szerbiának maradó Dolavo falu mellett. A Dolafka-patak jobbpartján a határvonal az Ibar-folyónak tart. A Sztudena Planina lejtője hosszában az 1500. sz. magaslatra ér, innen keletre fordulva a Mokra Gora sziklái közé ér. A Mokra Gorától kezdve a határ a Rakosa és Glina-folyó között halad, úgy, hogy az itt levő bányák és falvak Szerbiának maradnak. A Rakosa folyónak a Glinába torkolásától a határ a Glina-folyót követi, egészen annak a Fehér Drimbe torkolásáig. Ezután a Fehér Drim mellett vonul egészen a Szvanyszki Moszt nevű régi hídig, a hol — szerb-albán-montenegrói közös határpontnál be is végződik.“

Ez új határok között Szerbiának nemcsak területe, de nemzetközi elhelyezkedése is jelentékenyen megváltozott. A balkáni háború után nyert területi gyarapodást egyes hivatalos szerb szakértők 43—44.000 kilométerre teszik. A hódított területre a szerb

kormány által kiküldött erdészeti szakértők azonban 38.000 □-kilométerben állapították meg. Ezt fogadván el megfelelőül, a szerb királyság legutóbbi területét 86.302·6 □-kilométerre tehetjük.

Előbb Szerbia északon a Magyarbirodalommal, keleten Romániával és Bulgáriával, délen a Törökbirodalommal, nyugaton pedig Boszniával volt határos. Legutóbbi területében északi határa változatlanul maradt. A keleti, Bulgária felőli határvonala majdnem megkétszereződött. Délen közvetlen szomszédságba jutott Görögországgal, nyugaton Albániával és Montenegróval. Földrajzi hosszúsági helyzete — a Greenwich-től számított keleti hosszúság 19°9'40" és 22°49'31" között nem változott. Míg azonban a berlini szerződés szerinti terület az északi szélesség 44°58'50" és 42°22'15" között feküdt, — az újabb terület déli határa a 41 északi szélességi foknak körülbelül 48 első percéig nyúlt le, vagyis egy vonalba került Nápollyal.

Szerbiának régibb (1812. óta) meglehetősen nemzeti megállapodottságú területe és a balkáni háború után hozzácsatolt hódítmánya között, úgy a természeti, mint a népességi, culturalis, közgazdasági és politikai viszonyok szempontjából nagy a különbség.

Ennélfogva minden vonatkozásban külön kell tárgyalni a régibb és újabb területet. Ez utóbbit, mivel magában foglalja az Ó-Szerbiának nevezett területet s a Macedónia jelentékeny részét is, *Ó-Szerbia* és *Szerb-Macedónia* névvel jelölhetjük.¹

*

¹ A volt európai Törökországnak északnyugati részét az úgynevezett Szandzsákot (mely három szandzsákból állott az újabb időben, a prijepolyei, szjenicai és pristinaiból — a novibazari megszűnt) és a felső Vardar vidéket *Ó-Szerbiának* nevezik. Ez a terület, három járás (nahija) t. i. a veleszi, bogomilai és negotini járások kivételével, melyek a szalonikii vilajethez tartoztak, a koszovói vilajetbe volt bekelezve. Vilajet (régebben pasalik) = tartomány, élén váli basa rangban, Szandzsák = megye; főnöke muteszarif, rendszerint ezredesi rang; nahije járás = főnök kajmakam, őrnagyi rangban. Szerb-Macedónia — az egész Macedóniának Szerbiához csatolt része. Macedóniából egy rész Bulgáriának, egy rész Görögországnak jutott a bukaresti béke alapján. Az Ó-Szerbia néven ismert terület meglehetősen határozatlan volt. Tudniillik nem lévén szabatosan, souverain

Szerbia régibb területe — a Timok völgye kivételével — déli csücskét alkotja a Közép-Duna nagy nedenczéjének, melyet nagyjában északról a Kárpátok, nyugatról a Kárpátok, az osztrák Alpesek, majd a boszniai hegysek, délről a Zvijezda, Troglav, Kopaonik, Sztara Planina, keletről a Kárpátok, majd a Dunán túl a Mirocs, Deli Jovan, Szto, Rtany, Szvirlyig, Szuva Planina hegysek határolnak. Ez a déli csücsök, a medenczének a Duna és Száva vonaltól délre eső része, hegyvidék jellegű, mert 72%-a kétszáz méternél magasabban fekszik s csak 28% alacsonyabban fekvő, részben tágasabb síkság. De Szerbia e részének hegyes jellege nem azonos Albániaéval, vagy Bosznia-Hercegovinaéval, a hol meredek, vagy szakadékos, sziklás formák az uralkodók; de Ó-Szerbia és Szerb-Macedóniáéval

módon, vagy nemzetközi szerződéssel megállapított határai, a versengő szerb és bolgár nemzeti *pretensiók* különféle területet értettek alatta. A bolgárok szerint nem tartozott hozzá Üszküb (Szkoplye), sem a Bregalnica völgye, sem Prizren vidéke. Tehát csak az úgynevezett Szandzsák és a volt koszovói vilajet egy része, az t. i. a mi a Sár-hegységtől és a Szkopszka Crna Gorától (Kara Dag) északra esett. A szerbek ellenben hozzászámították a Sár-hegységen és Kara Dagon alól eső vidéket is, egészen Veleszig (Köprülü), valamint a Bregalnica és Pesinya egész völgyét. E terület nagyságát 32.700 □-kilométerre tették.

Ugyanilyen észjárással számították különbözőképen Macedónia területét is. A bolgárok beleértették a Sár-hegységtől és Kara Dagtól délre eső, a szerbek által Ó-Szerbiának vitatott területet, a szerbek persze nem. Az 1912-ik évi balkáni szövetségben a bolgárok fölfogása érvényesült, mert a szerb-bolgár szerződés a vitás területet vitásnak, t. i. az orosz czár döntése alá tartozónak hagyta.

Cvijics dr. a szerbek európai nevű geographusa, tárgyilagosságnak látszó, de persze szintén önkényes módon, a *Milutin* király Szerbiájának területét vette föl Ó-Szerbia területéül.

A bukaresti béke azután fölöslegessé tett minden vitát Ó-Szerbiának Macedónia felé eső határai tekintetében, mert jóformán a Milutin-féle Ó-Szerbiának megfelelő területet csatolta Szerbiához, olyan területekkel együtt, melyek Macedóniához való tartozása nem volt vitás.

E tanulmányban a bécsi földrajzi intézet által megállapított területet fogadtuk el Ó-Szerbiának. Ebből egy rész, a Metoja-síkságnak nagyobb része Ipek és Gyakova városokkal együtt Montenegrónak jutott. Macedóniából tehát mintegy 8–10.000 □-km esett volna Szerbiának az 1913-iki bukaresti béke szerinti területéhez, melyre a munka vonatkozik.

sem, hol sok a kopár és magas hegységi jellegű hegyalakulás. Szerbia nagyobb része enyhe lejtésű hegyekkel körített s inkább dombvidéknek mondható, a hol a hegyeket-dombokat a tetejükön is szántják.

*

Négy hegységrendszer¹ van itt képviselve. A *Dinári-Alpese*k, melyeknek kifutói áthatolnak a Drina-folyón s egész Nyugat-Szerbiát behálózzák. A *Rhodopé*, mely délkeletről, a *Nyugati-Balkán*, mely keletről nyúlik be. Végül a *Kárpátok*, mert a Duna jobbpartján, Szerbia északkeleti részében levő hegyek folytatásául jelentkeznek az erdélyi és krassó-szörénytemesi hegylánczoknak.

Nyugat-Szerbiában, vagyis a Morava és Drina folyók közé eső területen három hegyláncz húzódik észak-dél — illetve ÉÉNy-DDK irányban. Ezek legbelseje, mely a Morava völgyet szegi, alkotja az úgynevezett *Sumadiját*, — vagyis a szerb erdővidéket. E lánczolat az Avala-hegygyel (523 m) kezdődik, mely Belgrádtól délkeletre, kb. 18 km távolságra emelkedik. Ezután a Kozmaj (558) hegység van, melynek déli részétől egy összefüggő gerincz nyúlik délfele egészen a Rudnik-hegységig. Ennek két csúcsa a Veliki Szturac (1104 m) és Mali Szturac (1031 m) elég magas ugyan, mindamellet a hegység formája szelíd, enyhén lejtős, híján a hegyes csúcsoknak. A Rudnik és Levacs-hegységet szintén gerincz köti össze s ezek alkotják a csak ÉK felé nyitott kragujeváci medenczét.

A Drina-menti hegylánczolat északon a *Vidojevica* (444) hegységgel kezdődik, a *Cer* és *Vlasics*-hegységgel folytatódik, melyek mind a Jadar-folyó jobbpartján fekszenek. A Jadar balpartján van a *Gucsera* és *Jagodnya*; továbbá a bosnyák határon a *Medvednik* (1042), a *Jablanik* (823 m) és a *Povlen* (1272 m). A Drina-mentieket a *Szuvo*bor-hegység közvetítésével a belső hegységekkel a *Malyen* (800 m) köti össze. Uzice várostól nyugatra van a *Tara* és *Sargan*-hegység, melyek a *Zlatibor*hoz csatlakoznak. Délfele folytatásul szolgál a *Csigota* (1544 m), a *Javor* (1700 m), a *Golija* (1919) s a két utóbbitól északke-

¹ Sztatisticski Godisnyak Kraljevine Szrbije. Beograd. Hivatalos kiadás. 1913. Die Landwirtschaft in Serbien. Dr. Milorad Stanojevics. Halle a. S. 1913.

letre a *Csemerno és Troglav*. Itt a *Dragacsevó* nevű hegyvidékre érünk, a hol a *Jelica* hegységkoszorúja terül el. ÉÉNy-ra a Troglavtól. A Jelica két kúpja, az *Ovcsar* (990 m) és *Kablar* (893 m) közötti keskeny szoroson tör át a Nyugati Morava (Zapadna Morava). Ó-Szerbia határán, az Ibar-folyóhoz közel fekszik Szerbia legnagyobb hegysége a Kopaonik,¹ melynek egyik csúcsa, a Szuho Rudiste 2140 m magasra nyúlik. Délnyugatra e hegységtől emelkedik a *Zselyin és Sztolovi*. A Moravához közel esik a Jasztrebáchegység, — ettől délre a *Szokolszka Planina*, *Gyak*, *Petrova Gora* és Sv. Ilija hegységekből álló láncolat, mely a régi államterület legdélibb csücskéig nyúlik.

Kelet-Szerbiát, mely a Morava és Tímok folyók között terül el, szintén nagyobbbrészt hegyek borítják. Északról a Kárpátok folytatása húzódik belé, délkeletről és keletről a Rodopé és a Balkán. A három láncolat a *Rtany* (1566) nevű hegységtömbben fut össze. Ettől északra ötágú csillagként sugárzik szét egy hegycsoport, melynek magvát a *Szto* (1189 m) alkotja. Délnyugatra esik a *Crni Vrh* (880 m) és a Kucsajna-hegység (1172 m). A Sztótól nyugatra emelkedik a *Belyanica*-hegység, északnyugatra pedig a *Homolyszke Planine*. Északra esik a *Garvan* (955 m), *Sztarica* és a *Gole Planine*, melyhez a dunaparti meredek hegyoldal is tartozik. Északkeletre van a *Deli Jovan* (1200 m) és a *Mirocs* (800 m). E hegylánczok alkotják a temes-krassói hegyekkel együtt a Vaskapuszorost. Ezek közé esik a szerb érczvidék: a *Majdan Pek*.

A Rtany-hegységtől délkeletre van az *Ozren* (1211 m), keletre a *Tubizsnica* s az utóbbtól délre a *Szvrlyiske Planine*, a *Treszibaba* fennsíkkal (1674 m). E hegységek betöltik a Timok és Nisava folyók közti területet s a *Sztara Planinából* nyúlnak nyugatra, melynek csúcsa a Midzsor, egyúttal legmagasb pontja Szerbiának (2186 m). Tovább délre van a *Szuva Planina*, Golemi Kamen nevű csúcsával (1980 m). A Sztara Planina a Balkánhoz, a Szuva Planina a Rhodopéhoz tartozik.

¹ E hegységet már 1836-ban leírta rövidesen, Ami Boué és 1843-ban Paton. Majd *Pancsics*, az európai híró szerb botanikus részletes leírásai tették népszerűvé.

Ó-Szerbia és Szerb-Macedónia területének már több mint 75%-a hegyvidék és 60%^a, vagyis 22.800 □-km erdészeti kezelésbe való hegységekbe esik. E hegyek azonban egészen más jellegűek, mint a régibb területé. Kereken 75%-uk, vagyis mintegy 17.000 □-km²nyi terület kopár szikla.¹ Nyolcz egymással összefüggő hegylánczra oszthatók.

Az első hegyláncz Bulgáriából jön át, mint az *Oszogovszke Planine*, illetve a *Rilo*-hegység része és északnyugaton a Moravica völgyébe bocsátkozik, mint a Rujan, azután a Pesinya völgyébe, mint a *Kozjak* (1352 m), a Kriva Réka völgyébe, mint a *Liszac* (1500 m) és a Kratovszka Réka völgyébe, mint az Oszogovo-Crni-Vrh (2104 m); továbbá délnyugatra a Kratovszka Réka és a Pesinya között egyrésztől és a Bregalnica között másrésztől, mint az Ovece-Polye-i hegység egy része a *Crni Vrh*, mely Szkoplye (Üszküb) és Velesz (Köprülü) városok vonalában egészen Vardar-folyóig halad. Másik tagja a láncznak Pehesevo és Berovo községektől a Bregalnica mentén nyúlik, mint a *Zvigor Planina* (1495 m), azután a *Males Planina* (1530 m), Carevo Szelo községtől a *Golesa Planina* (1555 m), a *Plackarica Planina* (1357 m), mely Goten (1213 m) és Garvan (1050 m) nyúlványaival Radoviste községnek halad és a *Szmr-des-hegy* útján (950 m) a *Plaus*-hegységhez vezet. Ez utóbbi összeköttetésben van a Dojrani-tóhoz ereszkedő *Belaszica*-hegységgel, mely a *Gradec* (750 m) hegységhez csatlakozik. E hegységek töltik ki Szerb-Macedónia keleti negyedét.

A második hegyláncz Szkoplyétől délre Velesz és Prilep felé húzódik. Alkotó részei: a *Vodnyanszka Planina* (Vodna) 1003 m), a *Jakupica*² (2530 m), a *Babuna* (1855 m), a *Verila* (1534 m) és a *Szerecska Planina* (1505 m). Továbbá a Szkoplye-Brod-Krusevo vonalon vannak a Vodnyanszka felé vezetve: a Karadzsica (2530 m), a Buseva (1563 m), a *Baba Planina* (1564 m) és a *Prosztranszka Planina*. Az utolsó

¹ A hódított terület hegységeire vonatkozó adatok a szerb kormány „*Narodna Privreda u priszajedinyenim oblasztina*“ cz. hivatalos kiadványából vették. Belgrád, 1914. A szerb közg. miniszterium kiadása.

² A szkoplyei medenceze déli határán kezdődő s nyugat felé húzódó hegységtömböt Cvijies dr. legmagasabb csúcsa ntán Jakupicának nevezte el. Legmagasabb tagjai: a *Golesnica*, *Szalakova*, *Szolonszka*, *Planina*, *Karadzsica*.

nagy hegyrendszer két tagra oszlik. Az egyik az *Ilinszka Planina* (1300 m), melynek további két tagja a *Bigla (Baba) Planina* és a *Periszter Planina* hegylánczatok, meg a Preszpa és Ochrida tavak között húzódó *Petrinszka Planina* (1700 m). A Posztranszka Planina másik tagja Debar (Dibra) felé a Drimig húzódik. Alkotórészei: a *Kurazicska Planina* (1300 m), a *Turija* (1570 m), továbbá a *Kara Orman* (2145 m), mely Kicsevo fölött *Sztrogova Planina* név alatt csatlakozik a *Sár-hegység Jama Planina* nevű tagjához.

A harmadik hegyláncz tulajdonképen meghosszabbítása a másodiknak és két tagra szakad. Az egyik a már említett *Jama Planina* (1550 m), a *Drenik*, a *Bukovik*, a *Celovica*, a *Szuha Gora* (1450 m) és a *Zseden*-hegységek lánczolata s a szkoplyéi medenczében végződik. A másik tag a *Sár-hegység*, mely a Crni Drim és a Vardar között egyrészt, a Lepenica és a Bisztrica között másrészt vonul a Beli Drim völgyébe. A Jama Planinán át összeköttetésbe jön a *Moravszka*, *Korab* (2645 m), *Batanica* hegylánczokkal, majd *Sár platina* név alatt húzódik a *Lyubotin*-csúcsig (1510 m) s innen mint Bukovik és Derven-hegység megy a Lepenica völgyébe. Prizren fölött a Cvilyen által a Koritnikhoz (2385 m) kapcsolódik. E hegyláncztagozat alkotja a vízválasztókat a Vardar, Lepenac, Bisztrica, Beli és Crni Drim között.

A negyedik hegyláncz nem egyéb, mint a Sar Planina hegytömb meghosszabbítása, a melyvel a Prevalac-hegységnél kapcsolódik s egyfelől a Nero-dimszka Réka és a Szitnica-folyók között, másfelől a Beli Drim mentén húzódik az Ibarig. Ennek egyes hegységei: *Jezerszka* (1306 m), *Crnoleyevica* (1415 m), *Milanovac* (1300 m), *Lapusnik* (1508 m); továbbá a *Csicsavica* (1211 m), *Derics* (1250 m), *Szuha Planina* (1300 m) és a *Mokra (Berim) Planina* (1340 m).

Az ötödik hegyláncz az Ibar, Raska és Lyudszka Réka-folyók között, majd egyfelől az Uvác és Vápa, másfelől a Lim között húzódik, magában foglalván a következő hegységek vonalát: *Rogozna* (1300 m), *Hum* (1900 m), *Jarut* (1453 m), *Krusevica* (1850 m), *Szuha Gora* (1453 m), *Javornik* (1450 m), *Zlatar* (1408 m) és *Szokolac* (1279 m), mely Pribojig nyúlik, mint a *Kozjak Planina* (1250 m), második tagja és mint része a *Golija* és *Javor*-hegységeknek. Ez a vízválasztója az Uvac és Lyudszka Reba-folyóknak.

A hatodik hegyláncz a boszniai hegyek folytatása, mely a Lim és Tyotina Réka között nyúlik be s külön elnevezésű részei: *Kovacs* (1531 m, *Javorje* (1468 m), *Pobjenik* (1232 m), *Gradina* (1337 m), *Ozsalye* (1227 m), *Mujajlovica* (1406 m), *Babuna* (1303 m), *Ivornik* (1320 m), *Ravna* (1370 m) és a *Kamena Gora* (1495 m), mely a *Podgorán* át kapcsolatlanban van a montenegrói (Tara) hegységgel.

A hetedik hegyláncz folytatása a Szerbia régibb területének déli határán levő *Kapoonik*, *Golyak* és *Karpina*-hegységeknek s e hegyláncz benyúlik az Ibar, Szitnica, Lab és Binaeska Morava völgyébe. Részei: a *Saly* (*Salybrdo* 1682 m), *Lesnicska Planina* (769 m), *Sztolovi-Rugovac*, *Propasztica* (1261 m), *Jelacs* (900 m), *Velika Planina* (*Novo Brdo* 1124 m), *Karpina* és *Bilyacska* (720 m), melyek vízválasztók a *Jablanica*, *Toplica*, *Raszina* és *Raska*-folyók között.

A nyolczadik hegylánczot a *Kara-Dag* és nyúlványai alkotják, melyek egyrészt a Binaeska Morava és Moravica, másrészt a *Nerodimszka Réka* között húzódnak és a *Zsegavec*-hegységben végződnek. Ez zárja be délkeletről a *Koszovo Polyet* (*Rigómező*). A *Kara Dag* legmagasabb csúcsa a *Crni Vrh* 1804 m), azután a *Belo Kita* (1600 m), a *Puplyak* (1515 m), a *Dragovac* (*Crni Kamen* 1407 m), *Szlankovac* (1109 m).

Mint az albán hegyeknek az előbbiekkal össze nem függő nyúlványa van nyugatra az *ochridai tótól* és a *Crni Drimtől* a *Jablanica*, *Krsztac* nevű csúcsával (2212 m), mely az albán-szerb határon van.

A felsorolt hegylánczok az illető vidékeknek a magas hegységi jelleget adják és meredeken esnek a környező síkságokra. Egykor nyilván partjait alkották a *Pelagonia*, *Koszovo*, *Tetovo* nevű stb. síkságokon levő tavaknak.

*

Szerbia régibb területének folyói közül mindekelőtt a határfolyókat kell említenünk. Ilyen nyugaton a *Drina*, a mely 224 kmnyi hosszban, — északon a *Száva*, a mely 181 km hosszban, — majd a *Duna*, mely 235 km hosszban, végül keleten a *Timok*, mely 76 km hosszban határolja.

Az egész terület, mint fennebb is rámutattunk (7. lap), északnak lejt s folyóvizei, mind a *Szávának* és *Dunának* tartanak. Tehát egészen a *Fekete-tenger*

vízrendszeréhez tartozik. A felső folyó-hálózat meglehetősen egyenletesen oszlik el, úgy hogy nincs vidék, melynek folyóvizei ne volnának. Nemzetközi jelentősége van a Morava völgyének, továbbá a Nisava völgyének, mert ezeken megy át Európa vasúti közlekedése Szaloniki, illetve Konstantinápoly felé.

A Morava Szerbiának fő- és úgyszólván nemzeti folyója. Medenczéje az ország régibb területének 58,0%-át teszi s 27.896 □-km-re terjed ki. A Binacska (Juzsna = déli) és a Golijszka (Zapadna = nyugati) Morava Sztalaty község melletti összefolyása alkotja a Velika (nagy) Moravát, mely 216 kilométer hosszú, völgye 6654 □-km. A Binacska Morava az ország régibb területén 143 km hosszú és völgye 2206 □-km. Balfelől beléömlik a Veternica (69 km hosszú, völgye 4780 □-km, a Jablanica (21 km, 886 □-km), — a Pusztá Réka (42 km, 585 □-km és a Toplica (101 km, 2190 □-km); jobbfelől: a Vlaszina (65 km, 1002 □-km), Nisava (Szerbia területén 143 km, 2206 □-km) és a Moravica (64 km, 587 □-km). A Zapadna Morava (248 km, 9851 □-km), fölveszi jobbról: a Bjelicát (40 km, 365 □-km), az Ibart Szerbia régibb területén 103 km, 2142 □-km) és a Raszinát (82 km, 993 □-km), balról a Rzv-patakot (58 km, 5750 □-km), a Gyetinyát (64 km, 1170 □-km), a Csemernicát (43 km, 593 □-km és a Gruzsát (62 km, 622 □-km).

A V. Gradisténél a Dunába ömlő Nagy-Morava (216 km, 6654 □-km), mellékfolyói jobbról: a Crnica (32 km, 246 □-km) és a Reszava (65 km, 614 □-km); balról a Dugomir (57 km, 439 □-km), a Lepenica (60 km, 926 □-km), a Jaszenica (79 km, 1338 □-km és a Ralya (50 km, 310 □-km).

A Szávába ömlenek: a Drina (229 km, 3329 □-km), a Kolubara (118 km, 2785 □-km), a Tamnava (67 km, 792 □-km), a Jerez (57 km, 5340 □-km) és a Dobrava (38 km, 385 □-km).

A Dunába: a Timok (182 km, 4113 □-km), a Mlava (109 km, 1709 □-km), a Pek (112 km, 1225 □-km) és a Porecska Réka (38 km, 358 □-km).¹

Szerbia hódított területének folyóvizeiről nincsenek olyan hivatalosan határozott adatok, mint milyenek a régi területre nézve megállapítottak. A

¹ Statistieski Godisnyak, 1913.

török kormányzat alatt nem mérték föl a folyóknak sem hosszát, sem völgyét. Az egyes folyók hosszúságára s völgyére vonatkozó alábbi adatokat *Dedinics* Radoje szerb geographus állította össze a bécsi földrajzi intézet 1:200.000 térképe alapján.¹

A szóban levő terület folyóvizei három tenger medencéjéhez tartoznak. Az északi rész, az úgynevezett Szandzsák vizei közül a *Lim* (hossza 119 km, völgye 3726·44 □-km), miután egyesül az *Uvaccal* (hossza 90·2 km, völgye 1014·99 □ km), a Drinába folyik. Az *Ibar* (hossza 150·2 km, völgye 6229·09 □-km). Beléfollik a *Szitnica* (hossza 93·8 km, völgye 3128·84 □-km), *Lab* hossza 54 km, völgye 1014 □-km) és *Drenica* (hossza 38 km, völgye 495·59 □-km) nevű mellékfolyóival a Zapadna Moravába folyik. A Szkopszka Crna Gorában eredő *Binaeska Morava* (hossza itt 69·2 km, völgye 2223·99 □-km) szintén szeli Ó-Szerbia északi részét. Mind e folyók vize végeredményben a Dunába ömlik, tehát e folyók a Fekete-tenger medencéjéhez tartoznak. A Crni Drim, mely az ochridai tóból jöve, *Debar* (Dibra) táján határfolyója volt Szerbiának Albánia felé) és a Beli Drim, mely egy darabon a szerb—montenegrói határt alkotja, szerb területre eső Glina (hossza 37·0, völgye 204·02 km²) és Mirusa (hossza 38 km, völgye 414·20 km²) mellékfolyóival, albán területen egyesülnek Drimmé, a mely az Adriai-tengerbe folyik. A főfolyó, a *Vardar*, az Aegei-tengerbe szakad.

A *Vardar* egész hosszában (370 km, völgye 27·925 km²), mintegy 295 km hosszban egész Gyevgveliig, a görög határig oly fontossággal bír Szerbia új telerületén, mint a Morava a régim. Benne vezet t. i. a Belgrád—Nis-Szkoplye—Szaloniki vasútvonal; belé vezet az Aegei-tenger legjobb kikötőjébe és völgye több culturalis központnak ad helyet; hajózható is lenne, mezőgazdaságilag is nagy értéket képviselne, ha szabályozva lenne.

Mellékfolyói is fontosak. Jobbról a *Lepenac* (hossza 66 km, völgye 680·46 km²) folyik belé, mely a történelmi híró kacsaniki szoroson jön át, miután fölveszi a Nerodimka-patakot. Azután a *Pcsinya* (hossz-

¹ Dr. Cvijics: Osznovi za geografiju i geologiju Szt. Szrbije i Makedonije. Beograd, 1906. A szerb kir. Akadémia kiadása.

szá 119·8, völgye 3140·57 km²), melynek medenczéje jó minőségű kőszéntartalma miatt fontos, végül a Bregalnica (hossza 162·8 km, völgye 4274·93 km²), melynek völgyébe a gazdaságilag különös fontosságú kocsanai- és stipi- (Isztip-)medenczék esnek. Balról: a Treszka (hossza 118·2 km, völgye 2348·91 km²), Kadina Réka (hossza 28 kilométer), Babina Réka (hossza 53 km, völgye 640·60 km²) és a Bitoly (Monasztir) mellett is elfolyó *Crna Réka* (hossza 189·6 km, völgye 5697·18 km²).

Szerb Macedónia délnyugati csücskébe esik e vidék két nagy tava is az Ochrida- és a Preszpa-tó. Az előbbinek medenczéje 1038·37 km²-t, az utóbbié 1366·54 km²-t tesz, természetesen a vízalatti tóterülettel együtt.

A felsorolt fontosabb vízfolyások összes mellékfolyásaikkal együtt gazdag vízhálózatot alkotnak. A Vardarnak 9 mellékfolyója van, ezek között a Crna Rékának további 18, a Bregalnícának 13, a Pesinyának 6. Az Ibarnak 19, a Szitnicának 13, a Labnak 6, a Limnek 17. A vízfolyások nagy része, mint az a vidék magas hegységi jellegének megfelel, rövid és gyors, erőnyerésre alkalmas.

*

A volt szerb királyság geológiai vázlatos jellemzését annak előrebocsátásával kell kezdenünk, hogy a földtani képződmények közül Szerbia egész területén legerősebben a kristályos palák vannak elterjedve. Hogy előbb a régi területen maradjunk, megjegyezhetjük, hogy előfordulnak e terület minden vidékén, de leginkább *Vranye*, *Nis*, *Toplica*, *Krusevác* és *Csácsak* megyékben. *Vranye* és *Toplica* megyék főhegységeit azoikus palák alkotják. Az *Uzsice*, *Pozsarevác* és *Krajina* megyékben levő kristályos palák, valamint azok, a melyek a *Sumadija* hegyeit, a *Vencsacot*, *Bukulyát*, és *Vujant* veszik körül és a melyek egészen Belgrád megyéig nyúlnak, későbbi eredetűek. Ugyanez időben állottak elő vulkanikus kitörések folytán azok a tömegközetek, a melyek Szerbia valamennyi vidékén előfordulnak, de leginkább a Kopaonik-hegységben, továbbá az ország északkeleti részén a Porecska Réka mellett. E tömeg-

közetekben leginkább a granit, diorit, kersantit, diabas és dolerit granitoidok vannak képviselve.¹

E képződmény után jött az elsődleges alakulás (primär-formatio), melyben a paläozoikus pala és a vörös homokkő képződött. E közetek elterjedése sokkal kisebb, mint a kristályos paláé. A paleozoikus palák előfordulnak az ország minden vidékén, de főleg a *Neresnica*, *Majdan Pek* és *Porecska Réka* folyók mellékén, a *Rtany*-hegység keleti és nyugati lejtőjén, a *Szuva Planina* lábánál, a *Vlaszina*-folyó környékén és a Kopaonik östömégének lejtőin. Uzsice megye északi részét legnagyobb részét a paläozoikus palák foglalják el és elnyúlnak a Drina mentén, átmennek Sabác (Podrinje) megyébe s a Boranya-hegyben, Krupany város fölött végződnek. E réteget fedőpala, táblaspala, agyagpala alkotja s itt-ott eruptív közetek és archai pala szakítják meg. Ez alakulás legfontosabb vidékét a Mlava és Pek folyók közötti hegylejtők alkotják, mert a legrégebb eredetű kőszénet tartalmazza Szerbia régi területén.

E primär-képződményekhez tartozik a vörös homokkő, mely Szerbia központját kivéve mindenütt előfordul. A vörös homokkő, a konglomerátok és az agyagpala fiatalabbak, mint az említett paleozoos képződmények; viszont öregebbek a triaszénésnél s nem nagy térfogatuk. A vörös homokkő legnagyobb tömegben a *Sztara Planinában* fordul elő, melynek valamennyi magasabb csúcsát ez alkotja. Meglehetősen nagy tömeg van belőle a *Szuva Planina* északkeleti lejtőin is s a Nisava, Belasnica, Crvena Réka és Tobosnica vizét áradások alkalmával vörösre festi. El van még terjedve a vörös homokkő a Mlava és Pek folyók között, Zdrelo falunál, a hol a Mlava a Gornjak szakadékából tör elő és egész Zlatovo faluig tart. Látható még Kropolyin falu mellett is.

¹ Ami Boué, Viquesnél, F. Toulá, dr. J. Pancsics, továbbá tanítványa Zsujovics, végül dr. Cvijics geológiai tanulmányait legrövidebben és mégis szakszerűen dr. Milorad Sztanojevics foglalta össze „Die Landwirtschaft Serbiens” című művében. (Halle a. S. 1913.: E fejezetben használt forrásmunkák még: „La Serbie” a hivatalos kiadvány: dr. Radoszavlyevics Milos. Die Rindviehzucht Serbiens. Bene Géza és Radovanovics Szvetolik értekezései a Föld. Közlöny 1916. évi XLVI. kötetében. Végül Szerbia hivatalos bányászati térképe.

Itt-ott azoikus philliteken fekszik a vörös homokkő és másod- meg harmadkori képződmények fedik.

A mezozoos korban (Triastenger) nagyobb mésztömegek képződtek. Kelet-Szerbiában csak itt-ott, *Nis* és *Pirot* megyékben található, míg Nyugat-Szerbiában jobban el vannak terjedve, mintegy folytatásául az Ó-Szerbiában és Boszniában levő nagy mésztömegeknek.

A trias-formatió legtökéletesebben Uzšice, Sabác és Valjevó megyékben fordul elő. Uzšiceban Ivanyica városkától és a Javor-hegytől a Drina felé terjed. A másik ilyen formatió Sabác és Valjevóban nagyobb területet foglal el s a Bukovik-hegy lábánál kezdődve, Valjevó város közelébe nyúlik, majd átvonul a Medvednik, Podgorje és Jagodnya hegyeken, folytatódik a drinamenti magaslatokban és a *Gucsevó*-hegyben, Loznicanál ér véget. Karsztos jelenségek lépnek föl ezen az egész vidéken.

A jura-formatió csak Kelet-Szerbiában és csak keskeny övekben fordul elő. Ez a formatió a benne levő kőszén miatt fontos, a mit *Vrska Csukánál* aknáznak.

A kréta-formatió leginkább Kelet-Szerbiában van elterjedve, a mely a magyarországi volt bánáságból a Dunán keresztül, egészen a bolgár-szerb határig folytatódik és nyugatnak, a Morava medencéjébe, meredeken esik le. A Morava és Timok völgyében a krétarétegeket neogénlerakódások fedik. A Kopaonik előhegyei a kréta-formatióhoz tartoznak. A Toplica medencéjében a Jasztrebácról délről jövő lejtőkön, Kursumlye és Prokuplye városok között a föld palás anyagból, palás és csillámos flisszerű homokkőből áll. Itt-ott e rétegeket szerpentin vagy mikrogranit fedi. Az úgynevezett *Zsupa* vidéken e rétegeket szintén szerpentin szakítja meg, vagy tertiär borítja. Szerbia centrumában, a Belgrádtól délfelé húzódó s az Avala és Koszmaj hegyeket körülfogó terep krétatömegekből áll, melyeket konglomerátok, mészkövek, márga, homokkő és palásagyag szakítanak meg. Krétaalakulás környezi a Bukulya és Vencesac hegyek kristályos palatömegét és ez az ágya a Rudnik-hegységnek. Rudnik és Kragujevác megyék földje, a Gruzsa-folyó mentén egészen a Moraváig, szintén kréta, meg főleg homokkő- és palásanyagból áll. Itt-ott korallokat, puhányokat és egyéb kövületeket találtak benne.

Közép-Szerbiában a kréta-formatió a Szuvobor, Maljen, Bukovik, Povlen, Medvednik, Cer és Vlasics hegyek lábát környezi; a másik délfelé, a Kablar és Ovesar hegyeket foglalja el s Dragacsevonak húzódik egészen Uzsice tájáig. A Vlasics-hegy majdnem tisztán homokkőből áll, míg a Jadar és Drina folyók közötti hegyláncot mészkő alkotja. E mésztömegekben nincsenek kővületek; a *Jagodnya* fennsíkjának délkeleti lejtőin Ami *Boué* elég nagy, Produktus- és Spirifer-kagylókkal rokon, kétéknőjű kővületeket talált.

Az uzsicei katlanban az agyagos pala az uralkodó. A Jelica-hegység vörös palából és homokkőből áll. A Jelicától délre az agyagos palát serpentin-vonulatok szakítják meg.

A kristályos pala és kréta mellett a Kenozooskorú tertiár, és a neogén a legnagyobb részét foglalja el a szerb földnek. Az eocén minimalisan van képviselve. Ugyancsak két kis keskeny vonulata van a *Flis*-formációnak, a mely vörös, csillámos homokkőből és kék meg szürke palásanyagból áll. Az egyik a Cer-hegység déli lejtőjén, a Vlasics-hegyen át Podgorjeba (Valjevo) húzódik, a másik Belgrád mellett, Osztruzsnica községnél, a Száva partján kezdődik és délfelé Szremesica falunak húzódik.

A neogén Szerbiában nagyon el van terjedve. A legnagyobb ilyen rétegek a Száva, Duna, Timok és a Morava alsó völgyében vannak s ezek alkotják a Morava, Mlava és a Pek alsó szakaszának mentén húzódó dombokat. A Belgrádtól Szmederevóig a Duna mentén terjedő neogénréteget az egész Kragujeváig húzódó szintén nagyobb neogénterülettel egy keskeny neogénszalag köti össze. A pozsegi katlant, a mely tó volt, a Binaeska Morava völgyét, valamint az e folyó mindkét partján húzódó dombokat tertiár-rétegek fedik. A nemi völgytagulásban alluviális lerakódások alatt tertiárrétegeket találunk. A Kutina-folyó egykori tőfeneke a tertiárkorszakban összeköttetésben állott a nemi medencéjével. E korszakban állottak elő a trachitoidok (trachyt, andesit, labradorit, dacit, bazalt, phonolit, rhyolit és mikrogranulitikus porfir), valamint a serpentin-közetek is, melyek bőven fordulnak itt elő. A tertiárrétegek alatt nagy tömegekben van a kőszén, mely Szerbia ásványkincsének je-

lenteke ny részét alkotja. A tertiárréteg talaja a legtermékenyebb s csak a folyóvölgyek legújabb lerakódásai mulják felül. Krajina és Szmederovo megyék, a Jelica-hegység, továbbá a Zsupa legjobb szőlőterületei tertiártalajon vannak.

A negyedkori (pleistocén) talaj a legtermékenyebb a Drina, Kolubara, Tamnava, Száva, Duna, Morava és Timok árterületén. A legnagyobb alluvialis síkságok a Macsvában, Negotin vidékén és a Nagy-Morava mentén vannak. Löss leginkább a Duna és Száva partján fordul elő. Az ország belsejében közönséges agyag helyettesíti, mely azonban ugyanazokat a kövületeket tartalmazza, mint a löszlerakódások. Szerbiának több pontján találtak mammutmaradványokat. Majdnem valamennyi alluvialis rétegben vannak folyami kagylók. (Ünio, Paludina, Melania, Cyclas) Belgrád mellett, az alluvialis agyagból Cervus és Bos primigenius csontjait ásták ki.

Szürke és sárgás márga, mely az iszapos agyaggal és löszszel keverve nagyon termékeny talajt ad, a nagy Morava völgyében van, a mely legtermékenyebb és legsűrűbben lakott része volt Szerbia régi területének.

Futóhomok csak Kelet-Szerbiában van. *Pancsics* dr. két előfordulását különbözteti meg. Az egyik, a keleti, Radujevac és Kladovo között van, a másik a nyugati V. Gradiste és Golubac mellett. Mindkettő a Duna mellett fekszik s folytatása a délmagyarországi futóhomokterületeknek. (Deliblát.)

Szerbia új területének geológiája, bár itt is az ősz és kristályos pala az uralkodó, sokkal változatosabb és bonyolultabb, a mit egyébként már a fönnebb vázolt hegy- és vízrajzi viszonyok is jeleznek. Az alábbi geologiai vázlat az északkeleti vidéken indul meg s a terület keleti határvidékét ismerteti, azután a középső részt tárgyalja a szkoplyei medenczétől a gvegyvelii medenczéig; végül a nyugatvidéket, Bitoly környékén, tehát délen kezdve, föl Szerbia régi területének déli határáig, a volt Szandzsák és a Koszovo Polye (Rigómező) északi széléig.¹ E területi sorren-

¹ Vezérfonalul Cvijics dr. szerb nyelvű munkát használtuk. (Osznove za geografiju i geologiju Sztare Srbije i Makedonije Beograd. 1906 Szrpszka Kraljevzska Akademija.)

det követi a földrajzi leírás is. (L. e tanulmány II. fejezetét.)

Ó-Szerbia és Szerb-Macedónia, — a szerb királyság régibb területeivel együtt, a magyar medenczét, egykor betöltött félig sós vizű tengerrel szemben egy nagyobb, egészen sós vizű tenger borította terület volt a pliocén korban. Ennek helyén nagyobb tavak következtek. A mai nagyobb medenczék úgy Macedóniában, mint Ó-Szerbiában egykori tavak maradványai s a környező hegyeken világos nyomai látszanak az egykori geológiai helyzetnek, a mikor tavak partjait alkották. A számos hegység fő alkatrésze a kristályos pala, helyenként mész, melyeket eruptívtömegek szakítanak meg. A medenczékben vastag a neogénalakulás is, az alluvialis lerakódás. Egyes nagyobb hegységek lejtőin hatalmas az alluvialis réteg. A vörös homokkő, a mely Szerbia régi területén elég gyakori, itt alig fordul elő.

A Szerbia régi területéről átjövő vasútvonal mentén elterülő Kumanovo—presevói mélyedésnek déli része foltos mészkőből és kristályos palákból áll, melyekre homokos agyag, édesvízi mész, továbbá kavics, vörösen és sárgásan fekete vályog rakódott. A Kumanovo és a régi szerb határ közötti hegyeket kristályos pala és mészkő alkotja. A szóban levő mélyedést keleten nagyobbára a kopasz *Rujan*-hegység, mely bazalt-leucititközetekkel ereszkedik a nagoricáni síkságra — határolja. Az itt átfolyó Golema (Kumanovszka Reka) jobbpartja mentén kék és fehér palás rétegek váltják fel egymást nagyszemcséjű, helyenként vörös hematittal festett, vagy erezett márvánnyal. Vannak itt táblás palás limonittal festett mésztömegek is. E palák folytatódnak a síkság északi részén, melynek Crno Polje (fekete mező) a neve. A Golema és Pesinya folyók vízerei hordják rá az alapréteget fedő homokot és kavicsot. A Mladi Nagoriesan falu mellett emelkedő dombok alkotó kőzete leucit-bazalt, Zabela-kolostor mellett a bazalt dombok úgy csoportosulnak, hogy krátert alkotnak. E bazaltkitörés valószínűleg a neogénkorszak végén és a diluviumban volt, a mikor tektonikus és eruptív folyamatok a szkoplyei medenczét alkották meg.

Mladi Nagoriesan mellett, a Pesinya-folyótól keletre van a *Pesinya* és *Kriva* folyók kiterjedt

újabbkori eruptivrétegekből álló vidéke, mely közel *Kocsane* város alá vonul. Hossza kelet-nyugati irányban 45—50, szélessége 10—30 km. A Rodopé-hegység trahitvidékén kívül ez a Balkán-félsziget legnagyobb újabbkori eruptívterülete. Északról a *Kozjak*, északkeletről az *Oszogova*-hegység határolja, melyek főleg kristályos palát tartalmaznak. Délen az eruptivrétegek az Ovcse—Polye tertiárjében, nyugaton a Kumanovo—Pcsinya vidék neogénjében végződnek.

A Pcsinya és Kriva összefolyási szögébe esik a *Szredorek* és *Szracin* nevű vidék, melyen sok kopár kúp emelkedik 5—600 m magasra. E kúpokat különféle andezitek és andezit-tufák alkotják. A Szracin mellett levő szlavistei katlan neogén tőfenék, mint azt az ott fekvő rétegek, fehér homokkő, ezen sárgás agyagos homok, a térszínen 2—3 m vastag, diluvialis kavics, mutatják.

Az eruptívvidék legfontosabb része *Kratovo* város környéke, mely már a római uralom idejében bányaművelés alatt állott. Az eruptivrétegek: augit-, andezit-, riolit- és vulkáni tufák. Az eruptívközetekben kén, gipsz, vasércz, pirit, markaszit, piroluzit hematit fordul elő.

Nagyfontosságú még e vidéken a Pcsinya völgyében előforduló *kőszén*, melyről bővebben a Bányászat című fejezetben van szó.

A Vardartól keletre, azok között a pontok között, a hol a Pcsinya és Bregalnica torkolnak belé, tehát körülbelül 30—40 km hosszúságban és 30 km keletre nyúló szélességben terül el egy különös alakulás: az Ovcse Polye. (Juhok mezeje.) Észak-nyugati határán két hegysoros van. A Vardar taori szorosa és a Pcsinya beha-derei szorosa. Egészben 400 m átlagos magasságú fennsík, mely a szomszédos szkoplyei katlannál kereken 100 méterrel magasabb. Délkeleti részét a Bregalnica jobbspártján, Stiphez közel, *Jezsevo Polyénak* hívják.

Taor táján paläozoós palák vonulnak át. A szoros nyugati szélét egyáltalán kékes paläozoós palák alkotják, mészinginterkalatiókkal és szerpentintelepekkel. Bennük magnezitpadok és fészkek vannak. Ezt a réteget diskordansan, de vízszintes településű és enyhén lejtős neogénhomok- és agyagrétegek borítják. Az Ovcse Polye e nyugati vidékét mély szakadé-

kok tagolják, melyekben nincs folyás, csak erős esők után. Basino Szelo és Szveti Nikola községek között megváltozik a geológiai anyag. Legalul fehéres és sárgás mészkövek vannak, azután meszes, nagyon kemény agyagréteg jön; az ezenfelüli fehéres sárgás homokos agyagréteg itt-ott vizet tartalmaz; míg ezen felül néhol szabálytalan, kvarczos lerakódások mutatkoznak. Mindez arra vall, hogy az Ovese Polye közepe egykori tófenéknek alkotta a központi síkságát. A széttúrt kavics- és kvarczos rétegek mutatják, hogy a diluvialis kor kezdetén állott be az erózió, a mely a neogénrétegek jelentékeny részét megsemmisítette. *Velesz* felé láthatók a kisebb völgyek, a melyeken az egykori tó vize a Vardar útján lefolyt. A Bregalnica balpartján, a Placskavica-hegység alatt, vörösés vályogból, majd sárgás és zöldes agyagból álló tartiáralakulás húzódik, mely finom homokkal van keverve; alatta fehér, tömött mészkövek. Az úgynevezett Jurukluk (jürükség) vidék alapja kristályos pala, szerpentinrétegekkel, melyekben nagy tömegekben fordul elő a magnezit. Láthatók gránit-, pegmatit-rétegek, erősebb muszkovit- és vékonyabb kvarczt-rétegekkel.

Stip körül gránittömegek vannak. A gránitfeleségek közül leginkább a kisszemcséjű, frisstömegű van elterjedve, mely biotitban gazdag. Sztara Bányánál (Régi fürdő) a gránit apofizisekből öt melegforrás tör elő. A gránitra paläogénrétegek rakódtak, úgy hogy a gránit csak a hegyek tetején van feltárva.

A *kocsanei katlan* tektonikus eredetű. Stip felől, a Bregalnica mentén egészen a kocsanei fürdőig terciár földvonulat van. E fürdő mellett nagy andezittömeg terül el, melyből kopár kúpok emelkednek s melyből a fürdő kénes forrásai buzognak elő. A katlan fenekét alluvialis sík föld alkotja.

A kocsanei katlantól délkeletre esik a *Males*-hegység, mely egészen a bolgár határig húzódik. Külön tagozatai: a *Golak* és *Obozna*, a *Szuosztrel* és *Vrapcsug*, az *Ograzsden* (vele a *Szmrdezs*) és *Placskavica* hegységcsoport a Lipakkal. Mindezek kristályos palából és gránitból állanak. Több irányú nyúlványaik csomópontokban találkoznak, melyeknek legfőbbjei: az *Obozna* és *Mamutlija*. A *Murihovó* vidéket kivéve, rajtuk van a legtöbb erdő Szerbia új

vidékein. A Bregalnica felső völgye táján két kisebb teknő van bennük: a *Males* és a *Pijanac* fennsíkok.

Az Obozna és Golak hegységeket alsó részeiken pegmatit, gnájsz, csillámpala és zöld kristályos pala alkotja. A pegmatitos rész tisztán földpátból és kvarcból áll. A legmagasabb részeket gránittömegek alkotják. A nyugati lejtőkön sok a völgyalakulás, de vízfolyás nélkül. A keleti völgygyel és bükkel sűrűn benőtt lejtők közti mélyedések mindannyiában gyorsvízű hegyi patakok vannak. Itt van a Bregalnica bővizű felső völgye is. Robovo falu mellett sárga agyaglerakódások kezdődnek. Ugyancsak itt, a dombokon neogén, kékes és sárgás agyag vízszintes rétegei jelentkeznek, melyekben elég gyakoriak a gipszjecek; e réteget helyenkint zsíros, fekete humusz fedi. Ezt az agyagot a környező kristályos palahegységek szegélyezik. A két fő malesvidéki helység, Pehcevo (Oszmanlije) és Berovo között a teknő feneke neogén, kék és sárgás agyag, melyre vastag, itt-ott 30—40 méternyi homok- és kavicsréteg rakódott. Ez a neogénréteg kis, 80—100 m mély kanyonokat alkot. Berovo mellett van a legtágabb, neogén, malesvidéki mező.

Az Ograzsden-hegységet főleg gnájsz és csillámpala alkotja; ritkábban előfordul az amfibiolit és zöld filit is. E hegységen tör keresztül a Sztrumica-forrás-főága.

A *Placskavica*-hegység keleti részén gránitból és kristályos palából áll. Böven van rajta erdő és legelő. A Szmrdezs-hegység viszont inkább kopár.

A Males- és Placskavica-hegység között van a radovistei katlan, melynek neogénrétegekből származó földjét kék homok, sárgás, homokos agyag — kavicsrétegtakaróval — alkotja; tehát hasonló a malesi neogénhez.

Az *Oszogovszke Planine* (oszogovoi hegyek) a Balkán-félsziget egyik legnagyobb hegységét alkotják. Legmagasabb részük Küsztendil, Kriva, (Egri) Palanka községek és kocsanei katlan közé esik. Itt is a kristályos palák az uralkodók, melyek között a gneisz, az amfibiolit és filit lép föl; vannak fiatalabb kristályos palaalakulások is, melyeket paläozoikusoknak kell tekintenünk. Ezekben azután fiatalabb erupatív kőzetek is vannak, melyekben gyakori az ezüst-

tartalmú galenit, ritkábbak a rézérczek. A kristályos palában magnezit van.

Ó-Szerbia és Szerb-Macedónia nagy, központi medenczéje a szkoplyei (üszkübi). Északról a viszonylag alacsony Crna Gora (Karadagh) határolja, egyebütt csupa magas hegység. A kacsaniki szoroson túl a Lyubotin- és Sár-hegység. fehérlik, nyugaton van a kopár, sziklás Zseden, délnyugaton a Szuha Gora. Délen terül el Vodnyanszka Planina, melyet a Vardar jobbspártjára eső környékével együtt *Karsijak*-nak is hívnak. Távolsabb délfelé a Jakupica erdős kúpjai emelkednek, keleten az Ovese Polye fennsík erdős széle. Nem kevesebb mint öt szoroson négy folyó jön át a medenczébe. A *Derven* nevűn jön a Vardar a tetovoi medenczéből; a *Treszka* szorosa a *Porecs* vidékét köti össze a szkoplyei medenczével, a kacsaniki szorosban a *Lepenac* folyik; a taori szoroson megint a Vardar tör át Velesz (Köprülü) felé; végül a Pesinya szorosát kell említenünk, Katlanovón alul.

Szkoplye fölött közvetlenül északra a Crna Gora hullámos előhegyei vannak, a melyeket szkoplyei Crna Gorának neveznek az újabb földrajzi tekintélyek.¹ Ennek geológiai alakulásában a neogén édesvízi lerakódásai, a szerpentint tartalmazó kréta, fiatalabb kristályos palák, kristályos mészszel, továbbá diluvialis kavics és iszap vesznek részt. A neogén az uralkodó s petrographiailag a következő tagokból áll: 1. a térszín alatt rendszerint omlós homokkő, ritkán édesvízi, kemény mészkőrétegek vannak feltárva, melyeket a lakosság építőanyagul használ, 2. ez alatt fehéres, sárgás és kékes agyag és homok, szabálytalan, le nem gömbölyített kvarczdarabokkal és kristályos palatörmelékekkel következik. A szkoplyei erőd is ilyen sárgásszürke agyagból, kavicsos és konglomerátba cementezett sárga homokból álló emelkedésen fekszik. Az egész dombvidék, a tőle délre eső mocsárral együtt, kiszáradt neogén tőfenékek maradványa.

A *szkoplyeinek* nevezett Crna Gorától emelkedik a magas, tulajdonképeni Crna Gora, melynek magas csúcsait részben mészkő (márvány) alkotja.

¹ Dr. I. Cvijics: Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Szt. Szrbije.

Benne ered a Binacska Morava. A *Pobuska Réka* vidéke, a *Banyanszka* és *Kucseviska Podgorina* (hegyalja) krétakorú rétegekből áll, melyeket a Karadagh kristályos tömegétől nagy mélyedés választ el.

A szkopljei síkságon a Vardar, Lepenac és Treszka folyók völgyei egyesülnek. A déli része mocsaras és *Blatija* a neve. Ez úgynevezett szkopljei vízköz földjét alul kavics és homok alkotja, melyre 1—3 m vastag iszapréteg rakódott. Kivéve a kavicszántonyokat, a talaj nagyon termékeny. Miután az északkelet felől jövő vizek nem ömlenek egyenesen a Vardarba, de a mezőn terülnek el, az őszi és tavaszi esők, igen nagy vízállásokat, valóságos tavat képeznek itt és egyes részeken e vízállás állandó. Két állandó nagy tó is van. Az egyiknek neve: *Karacsinszko* vagy *Gornje Blato*, a másiké: *Katlanovszko* vagy *Ibrahimovo Jezero*. Az utóbbi a legdélibb része a szkopljei medencének. A keleti határoló magaslatokat kemény, szürke mészkő alkotja. A Kremenye-hegygerinczet egy részén kvarczit alkotja. A Vardar és Pcsinya összetorkolásától délre nagy tiszta szerpentin-tömeg van, mely keleten magnezitben, nyugaton pedig, a Szlatina-patak mellett szürkés, sötétes, aprószemű homok- és filitrétegekben ér véget.

A Katlanovo falu melletti hegyhátan, egy szakadéokban 31—44°C melegforrások fakadnak.

A Karsijak (Prekomoszt) vidék Szkoplje mellett a Vardar jobbspártján fekszik, s a *Vodnyanszka Planina* határolja. Szkoplje városnak a Vardar jobbspártjára eső része fölött, mely nagyjából kavicsrétegen áll, a medence déli határán két diluvialis terrasz emelkedik. Az alsó 10 m magas, a felső ennél 28 méterrel magasabb. Mindakettő neogénkorú rétegekből áll s rajtuk folyik a karsijaki szőlőművelés. A *Vodnyanszka Planinát* kristályos pala alkotja. E hegység déli oldalán, a Treszka-folyó jobbspártján kezdődik a *breznici karsztos síkság*. Ennél végződik a *porecsvidéki* dolomitok és dolomitos mészkövek s kezdődik szilárd fehér mésztömeg, mely a dinárirendszerre emlékeztet. A Markova Réka folyik át rajta, mely nyáron kiszárad s így környéke száraz és forró.

A szkopljei katlantól délre elterülő nagy hegy-ségtömb, a *Jakupica* főleg különféle paläozoikus pá-

lából áll, mely néhol annyira metamorfizált, hogy kristályos palának tetszik. De meg lehet benne különböztetni valóságos azoikus palákat is. Ezekben vastag márványrétegek fordulnak elő. Főleg a taori szorosban, a márványos, kristályos palában telár. van. Nyugati részein dolomitok és dolomitos meszek jelentkeznek, melyek közvetlenül a paläozoós palán feküsznek és a porecsvidéki dolomithoz csatlakoznak. Az e hegytömbhöz tartozó *Karadzica*-hegység dolomitból és krétakori kőzetekből áll.

A taori szoros déli torkolatától, Basino Szelo falutól Veleszig (Köprülü) egy körülbelül 6 km hosszú völgytágulása van a Vardarnak. A partokat és a rájuk lejtő hegyek alját neogén, homokos rétegek alkotják, ellentétben a balparton emelkedő Zseden és a jobbparton levő Grohot hegyekkel, melyek sziklás teste paläozoós vagy talán mezozoós palákból és kristályos mészkőből áll.

A *veleszi szorosnak* fő rétegei: a kvarczos palák, melyek néhol grafitiszürkék, azután palás mészkő és márvány. A palák néhol tiszta kvarczba mennek át; néhol kékes és zöldes színűek. A Szv. Ilija-hegyen a palás, félkristályos mészkövek között, táblás, feketés-szürke palák jelentkeznek, melyeket mezozoikusnak tarthatnánk, mivel velük vörös, kvarczos homokkőrétegek társulnak, a triászra emlékeztetve. A szoros déli végén jelentékeny tömegekben van a zöldes, szerpentine pala és serpentin. Mint intercalatiók jelentkeznek metamorphos-palákban és palás, félkristályos mészkőben, néha a pyroluzit vékony erei és fészkei is láthatók bennök.

A veleszi katlanból délnyugatra ömlenek be a Vardarba a Topolka és Babuna folyócskák. Az ezek völgyébe eső síkság tipusos tófenék, még pedig nagyon újkori tófenék. A neogén édesvízi képződmények emelkedésben is metamorphos-palán, mészkővön vagy homokkőn feküsznek. Ez a vidék (Hasz) nyilván egy tavat alkotott a *Tikves* és *Rajac* nevű vidékek medenczéivel, melyek síkját szintén folyóhordalék alkotja. A Rajac-teknőt környező sziklás hegyek anyaga mészkő (márvány), pala intercalatiókkal. A tikvesi medenczében több dombot alkotnak a neogén-rétegek, melyeken szőlőművelés folyik.

Demir Kapu vasúti állomásnál a Vardar balpartján látszik, hogy mész-zónára, mely a Demir

Kapu (Vaskapu) szoros szikláit alkotja, neogénrétegek, konglomerátok és homokfélék vannak rakódva. Demir Kapu és Kavadar (Kavadarci) között a vasúti bevágásokon a paläogénrétegek következő rendje mutatkozik: szürke homok apró, meg nem határozható fossziliákkal, szürke, sárgás agyagbetelepülésekkel. Fölötte discordansan fekszenek kék homok vízszintes rétegei, melyeket itt-ott kristályos palák és mészkövek, vagy fiatal eruptivközetek szakítanak meg. Erre fehér homok következik, nagy, szabálytalan, részben szögletes mészszemcsékkel. A legfelső réteg sárgás homokos iszap. A Vardar medre e medenczében (a veleszi szoros és Demir-kapu között) erősen kanyarog. Mellékfolyásai sok iszapot hoznak belé. A haszi, rajaci és tikvesi medenczék egykori egységes nagy tavát a Topolka és Babuna patakok vezették le, miután utat törtek maguknak a Vardarba. E medenczéket úgy is lehet tekinteni, mint folytatását a szkoplyei és ovcepolyei medenczéknek.

A tikvesi vidéken levő pologi kolostornál kezdődik a *Murihovo* nevű erdős, hegységi katlan, mely a Crna Réka mentén húzódik, s mely a déli szélén levő Szkocsivirszka Kliszura (szoros) útján a bitolyi (monasztiri) medenczével függ össze. Ez a legmagasabb katlanja Szerbia új területének, meglehetősen éles klimával, melynél a szőlő nem terem meg, bár nagyon délfelekvésű s a határán van Szerb-Macedóniának. Nincs benne nagyobb síkság, csak ellapult hegygerincek, melyeket mély szakadékok választanak el. Az e teknőt, továbbá a Meglen¹ nevű medenczét alkotó hegységek havasi jellegűek; (a *Kajak Csalan* nevű csúcs 2525 m magas) és hasonlítanak a montenegró—hercegovinai *Povrs* nevű hegyvidékhez. A Crna Rékamelléki sziklás hegyek mészből állanak. A szűk, inkább szakadékszerű völgynek kis ovális táglásait *polog*-nak hívja a lakosság. A hegyek főalkotórésze egyébként a csillámpala, gránit s itt-ott gnájszrétegek. A Murihovó felső részén van egy újabb eruptivtömb, mely kristályos mészkőben tört fel; a mész a trahittal való közvetlen érintkezésében erősen metamorphizált. A Rozsden község melletti paläozoi-

¹ A térképeken Moglena a neve. Az ottani szláv lakosság azonban Meglen-nek mondja s így nevezi Cvijics dr. is többször idézett művében.

kus filit, a mész- és dolomitrétegekben, antimonitot, realgart és auripigmentet bányásznak. Ez a Murihovó nagyobb eruptív vidéke. A Murihovó-Meglen hegységsorozatba esik a szerb terület két legdélibb vardar-melléki teknője: a Bojmija és a *gyevgyelii* katlan. A feneket kövér sárga homok alkotja, mely megkülönböztethető a Vardar mostani hordalékától. E homok folyami eredetű s pleistocén- vagy recenskorú lehet. Neogénrétegek e teknőben nem láthatók. Sok itt a mellékfolyások hordaléka, mely dombhátszerű zátonyokat alkot.

Tikvest a gyevgyelii katlannal a Demir Kapija (Kapu) nevű szoros köti össze, a mely 19 km hosszú, tehát a leghosszabb Vardar-szoros. Északkeleten a Plaus-hegység kristályos pala- és mészkősziklái alkotják, délnyugaton a murihovo-megleni hegység Balase és Petrics nevű tagja, melyek ifjabb seriesbeli kristályos palából állanak. Veternik község mellett andezites amfibol-trahit tör át. A szorosmelléki sziklák egyébként főleg mészkőzetből vannak alkotva.

Az új szerb terület délnyugati határán terül el Macedónia egyik legnagyobb medenczéje: a britolyprilepi. (Pelagonia). Ezeken folyik át a Vardar legnagyobb mellékfolyója: a *Crna Réka*, melynek magának is jelentékeny mellékfolyói a prilepi síkságra átfolyó *Blato*, továbbá a *Szakuleva* és *Semnica*. A medenczét környező hegyeket a kristályos palák és granitoidrétegek alkotják, kivéve a délen fekvő Kizli-Dervent vidékét, a hol mezozoós mész van.

E hegyek közül a Periszter legmagasabb csúcsa (2532 m) iszkoni habitusú gneiszből áll, melynek feltűnő elegyrésze nagyszemű, sötétszínű biotit. Ezenkívül csillámpala, kvarcz és muszkovit is van benne, helylyel-közzel filit, gazdag kvarczban. Ugyanilyen alkatú a *Neredzka*-hegység. A Periszter lábán tavi terraszok vannak, melyek azt jelentik, hogy ez a medence is tó volt.

A medenceze fenekét folyami hordalékok, sárga homok és kvarczos kavics alkotják, továbbá szürke homok, kékes és sárgás agyag. Ezek látszólag megmaradt pliocénrétegek, pegmatiton és grániton, vagy kristályos palán fekszenek. A Prilep alatti *Zlatorvrh*, melyen a legendás Marko királyfi vára is lett volna, gránitból és pegmatitból áll. Tavi lerakódások gyak-

ran jelentkeznek úgy a bitolyi, mint a prilep-krusevoi medenczében s néha 700 m magasra emelkedő, termékeny talajú dombokat alkotnak.

Bitolytól nyugatra, Szerb-Macedónia délnyugati csücskébe esik a *Preszpa* és *ochridai* tó. Részei ezek a délmacedóniai tócsoporthoz, mely az albán határtól a trák határig 19 tóból áll. E tavaknak, ellentétben az alpesi és északeurópai tavakkal, semmi vonatkozásuk sincs a jégkorszakkal. Macedóniában csak a legmagasabb hegyeken voltak kis gleccserek, melyek sohasem hatoltak be a medenczékbe és síkságokba. E tavak újabb tektonikus medenczealakulások.

A *Preszpa*-tavat magas hegységek környezik. Keletről a *Periszter* és *Neredzska Planina*, nyugatról a *Petrinyszka Planina*, a *Galicica*, a *Szuha Gora* és a *Gorbec*. A keleti környező hegységeket kristályos pala- és gránitos tömegek alkotják; a nyugatiakat paleozoikus palák és mezozoikus tömegek, főleg mész. A medenczének csak északi részén van tavi kiszáradás, vagyis síkpart. Egyébként a víz kitölti a medenczét. A mai *Mali Jezero*, öble volt a *Preszpának*, melytől most egy homokzátony választja el. A *Mali Jezero* Görögországhoz. A tó színe lassan, de folyton apad s ezért a kiszáradás processusa megállapítható.

Az *ochridai* tavat környező hegyek közül a *Koparnicát* zöldes homokkő, alatta feketés és szürke agyagos palák, még alább vörös mészkőzetek és agyag alkotják. Ebből áll a *Petrinyszka Planina*-hegység is. Hosszú vonalon meredek a part s a hegylejtők közei: agyagos pala, kékes mészbeékelődésekkel, — ezek fölött a fehéres és vöröses mészkő meg vasasvörös agyag; a legfelső réteg gyengén cementes konglomerát, melyben a zöldes mészdarabok a túlnyomók, ezen fehéres-kékes kemény mészkő. A tónak csak egy helyen van keskeny homokos partja, egyébként teljesen kitölti a medenczét, vagyis életének teljességében van.

A *Preszpa*-tó területe 288 km², mélysége 50 m. Az *ochridai* tó területe 270 km², mélysége 286 m.

A bitolyi medence és a Vardar völgye közé esik a *Porecs* nevű katlan, melyen a *Velika* és *Treszka* folyók mennek keresztül. A környező hegyeket (*Dautica*, *Karadzica* és *Rad*) kék és szürke pala alkotja,

a melyen vastag dolomit- és mészkőrétegek fekszenek. A Porecet a szkoplyei és tetovói medenczéktől a Karsijak és Szuha Gora választja el. A Velika-folyó egészen a Brod község melletti alluvialis völgy tágulásáig kristályos pala van ágyazva. Innen kezdve különféle terek határára megy. Nyugaton a Cselovica-hegyet kristályos pala alkotja; keleten széles dombhát vonul, mely kristályos palába és dolomitba van bealapozva, de a tetején sok az édesvízi lerakódás; a keleti szélső keretet mezozoos dolomit és mészkő alkotja. A Velika völgyét édesvízi lerakódások vastag rétegei töltik ki, melyek fehér- és kékesszürke dolomiton fekszenek. Egy darabon az édesvízi seriesnek konglomerátos kavics az alapja, melynek nagy szemű sárga homokos agyag tapasztja össze. Az édesvízi lerakódások tavi eredetűek és valószínűleg pliocénkorúak. Grasnica és Szlatina falvak mellett magnetitet fedeztek föl.

A *Sztudena* vagy *Ibrova* Réka felső- és középfolyását *Kopacs*-nak hívják s ez a keskeny völgy a Bisztra, Kalenderica, Jama és Prosztranszka hegy-ségek kristályos palatömegei közé van ékelve.

A *kacsaniki* szoros, a Koszovopolje hasonnevű községnél kezdődik s 17 km hosszúságban húzódik a szkoplyei katlanig. Az e katlanhoz eső része tágasabb, menedékes oldalakkal, tavi terraszokkal. Körülbelül 12 km a tulajdonképeni szoros, folyóvízi terraszokkal. Ez a szoros a Sár-hegység és a szkoplyei Karadag magaslatait töri át. Nevezetes mint éghajlati és népmozgalmi határvonal. Zöldes és kékes, erősen kvarczos kristályos palákba vagy fehér- és kékeszínű mészbe van vájódva. Alját a benne folyó Lepe-nac hordalékai borítják.

A *tetovói* medencze a legnagyobbak közé tartozik Szerbia új területein. A rajta átfolyó Vardar és folyásai úgy telihordták újabb folyami lerakódásokkal, hogy az édesvízi neogén el van fedve s csak itt-ott, mély szakadékok partján tűnik szembe a sárgás és kékes tavi agyag. A Sár- és Zsedén-hegység lejtőin levő tavi terraszok bizonyítják, hogy itt is pliocén-tó volt s csak a legújabb geológiai korszakban kezdtek közreműködni a visszamaradt folyók a vidék formálásában. Tetovót a szkoplyei katlannal a Der-vent, továbbá a *Szuhodolica* (egyik részén *Kaldrmi Bogaz* nevű) szorosok kötik össze.

Az egész Balkán-félszigetnek egyik legérdekesebb, de egyszersmind legkevésbé ismert hegysége a *Sár-hegység*.¹ Hatalmas emelkedés, mely két főrészből áll. A Lyubotin nevű kettős csúcsból (Mali és Veliki Lyubotin) s a tulajdonképeni Sár-hegységből (Bas-Sár = fő Sár), melytől egy hatalmas nyereg, a Livadica választja el. A Lyubotint egy sajátos márványos, fehéres, másutt kékes és feketés mészkő alkotja. (Lyubotini mész. Cvijics.) Tetovó felől a hegység lejtői zöldes és kékesszürke, erősen kvarczos palákat tartalmaznak. Filites palák a túlnyomók, melyek kevésbé meszesek. Gyakoriak bennük a gyűrődések, a melyek hasonlítanak az Alpések bündeni palájához. Paleozoosnak mutatkoznak, de lehetnek bennük mezozoos rétegek is. Vesal nevű falu mellett a leveles matamorphált palák mindinkább meszesek lesznek, öves strukturájúak s a fehér és kék övek föl-váltva következnek. Fölöttük néhol vastag tömegei vannak a fehéres és kékes lyubotini mésznek. Ez a mészkő és régibb (paleozoos) még fiatalabb (mezozoos) kristályos pala alkotja az egész hegységet. A hegység körül kétféle diluvium van. A tetovoi vidék folyami hordaléka s a Lyubotin melléki fluvio-

¹ E hegységet egészen a XVI. századig *Scardus* néven említette az irodalom, a mely elnevezés még a Ptolomaeus-féle földképekből származik. A XV. és XVI. századbeli térképeken a hegylánczok a Fekete-tengertől a Scardusig, innen *Singidunumig* (Belgrád) vannak összefüggőleg fölrajzolva. Olasz térképrajzoló *Monte Argentario*-nak is nevezték, mely elnevezés a *Kopaonikra* is alkalmaztatott. Ez volt a neve a balkáni központi hegyláncznak, classikus néven *Haemus-nak*, vagy Balkánnak. A XVII. században jelentkezik először a Lyubotin elnevezés (M. Argentera vulgo Lgliubatan. Corso geographico 1692). A XVIII. században Francia és osztrák katonai geographusok gyakrabban használják a Scardus nevet. A XIX. században Ami Boué kimutatta, hogy nincs központi balkáni hegyláncz s a Sár-hegységet legmagasabb csúcsa után Lyubatan (A. Boué), vagy Lyubatin és Lyubotr. (A Griesbach), illetve Lyubotin (a bécsi kat. földr. int. 1877-iki térképe) és Lyubeten (az újabb bécsi térképek) nevek alatt találjuk. Legelőbb a Kiepert-féle 1853-iki Atlaszban szűnik meg végleg a központi balkáni hegyláncz kétezzer éves földrajzi tévedése s ettől jön használatba a *Sár Planina* elnevezés, mint a nép által használt megjelölés. Cvijics dr. szerint legismertebb csúcsának *Lyubotin* a helyes neve. E csúcs magasságát különféleképen állapították meg egyes utazók és geographusok. Cvijics dr. 2510 méterben mérte meg, illetve számította ki.

glacialis lerakódások és morenák, különösen a *Szirinity* nevű vidéken. Számos nyoma van a gleccserek hatásának is, a melyek 1000 méter magasságig becsátkoznak.¹

A *Koszovo Polye* (Rigómező) tágas, meridionális irányú katlan, melynek legnagyobb hosszúsága Kacsaniktól a Mitrovica alatti Zvecanig 84 km, legnagyobb szélessége Pristina és Drenica között 14 km. Érdekes módon, e katlanban van a vízválasztó az Aegei- és a Fekete-tenger között: a Kuka melletti, tavi homokból és kavicsból álló dombhát, mely a késői diluviumban tőfenéken keletkezett. A Koszovo Polye geológiai építésében közreműködtek:

1. a Csicsavica, a Crna Gora és Osztro Koplje hegységek metamorphos kristályos palái, fiatalabb valószínűleg paleozoos- és mezozooskorú rétegek dinamó metamorphálásának hatása alatt. Az Osztro Koplje kristályos palái folytatását alkotják a Kopanik kristályos tömegének. Ezekben jelentkeznek ifjabb eruptív beékelődések, — különösen a riolit. Legnagyobb riolitelfordulások: a zvecan-szokoliki, mely az Ibar mentén vonul; a Gornya Morava melletti eruptív tömegek, Koszovó és Gnyilane (a térképeken: Gilan) között és a veletini eruptív sziklák Janyevo alatt. A medence keleti és nyugati szegélyén gyakori a szerpentin is;

2. a Novo Brdo és Velika Planina leveles palái és kristályos mészköve újabb korúak, mint az előbb említettek s úgy látszik, hogy flisféle alakulások, főleg agyag, homokkő és szürke mészkő dynamó-metamorphizmusának hatása alatt jöttek létre, melyek Gnyilane és Janyevo között szakadatlanul mutatkoznak. Ezekben is gyakoriak a fiatalabb eruptívközetek és a szerpentin, valamint sok bennök az ércztelep, különösen az ezüsttartalmú galenit, azután pyroluzit, sziderit, limonit, jelentékeny pyrit- és chalkopyrit-tömegek;

3. erősen el vannak terjedve a flis-közetek, főleg Crnolyeva és Gnyilane környékén. Ezek főleg: homokkő és palás agyagvonulatok, kékes és szürke

¹ Bár a Sár-hegység Ó-Szerbia és Szerb-Macedónia felsorolt hegységei között a nyugateurópai tudomány részéről aránylag a legtöbb figyelemben részesült, még ez is nagyon kevésbé mondható átkutatottnak. (Cvijics dr. id. munkája 3 kötet 1091 l.)

mészből meg serpentinből való vastag intercalatiókkal;

4. végül említendők az édesvízi terciárrétegek, melyek csak a medence síkján jelentkeznek. Ezeknek két csoportja van. A Zvecsan és Mitrovica melletti s az Ibar folyómenti édesvízi homok- és agyagrétegek, melyek valószínűleg paläogénkorúak s ezeken tör át a zvecsani eruptív tömeg. Ezeknél erősebben vannak azonban képviselve a medence síkján az édesvízi homok, kavics, homokos agyag vízszintes rétegei, melyek kétségtelenül neogén, pontusi vagy levantei korúak.

Nyugaton dinárimállandékok szegik a tektonikus medencét, mely mint a legtöbb e vidéki medence, oligo-miocénkorú alakulás. Egykori tavi életéről sok tavi terrasz tanuskodik. Mitrovica mellett az érdekesen szembetűnő terraszok folyamiak.

Metohija (Metoja) a neve a Beli és Crni Drim összefolyása mentén elterülő tektonikus medence északi részének, — mely Montenegrónak jutott. A déli rész a prizreni katlan. Ez utóbbiban a népszójarás megkülönbözteti a *Prizrenszkó Polyét*, — vagy *Szereklukot*, továbbá a *Podgort*. A Szerekluk sárga homokos agyagból és nagyszemű, kvarczos homokból meg kavicsból áll, melyek rétegei vízszintesek. Tavi terrasz, 420 m magasságban, melyen Prizren belvárosa fekszik. Alatta az *Oslyak*- és *Cvilyen*-hegység oldalán még három ilyen terrasz látszik, mely között a prizreni Bisztrica (patak) tör elő. E terraszok egyikén van a *Ke Kaleszi* várrom, mely a hagyomány szerint Dusán czár nyaralója lett volna. A Bisztrica szorosában Prizren alatt kékes, fehères, erősen összepréselt mészkő zónás rétegei látszanak. A környező lejtők magasabb szintájain leveles, agyagos palák, palás meszes agyagkőzet vastag rétegei vannak. A *Cvilyen*-hegységnek a prizreni patakra dülő lejtője, a völgy fenekén levő édesvízi neogén-képződmények fölött, fehères kékes mészkőből, majd metamorphált és zöld palából áll. A Crnolyeva-hegység Prizrenre dülő lejtői nagyobb magaslattal nélkül valók, néhol kopárak, nagyobbára törpe tölgyekkel borítottak. Geologiailag olyan az alakulásuk, mint a Cvilyené. A Metohija geologiai kora és a pliocén-tő jellege azonos a Koszovo Polyééval.

A Koszovo Polyét a régi Raska-vidéktől, vagyis

az úgynevezett novipazári szandzsáktól a *Rogozna*-hegység választja el, a mely a Mitrovica alatt, Banyszka helységnél kezdődik és Novipazárnál végződik. A Rogozna volt valaha a határ a bosnyák (szarajevoi) és prizreni (azután koszovoi) vilajet között. Ezért a népies nomenklatura a Rogoznától északra eső vidéket ma is Boszniához tartozónak emlegeti. E hegységnek déli, a Banyszka-folyóra dülő lejtői szerpentinből állanak. Közben, az 1200—1300 méter magas részeket nagy augit- és földpátjegeceket tartalmazó eruptív kőzetek alkotják, ezek az eruptív kőzetek az alkotói a meredek sziklacsúcsoknak, melyek a fennsíkon emelkednek. A hegység északi lejtői Brgyani falutól egészen Novipazárig szürke homokkőből és palás agyagból állanak; ebben törtek elő az említett eruptív tömegek. A palás agyag Novipazar mellett kékes szürkévé válik. Ez az agyag flisszerű és krétakori lehet. Ezeknél fiatalabb a novipazári teknőben jelentkező puha, leveles, szürke agyag, melyben calciteres sárgás homokkő is fordul elő. Úgy a szerpentin, mint az eruptív és flisszerű kőzetek a sárgásszínű síkba bevágódó mélyedésekben vannak feltárva. E fennsík 1000—1200 m magas s egészen az Ibarig húzódik. A rogoznai fennsíkot mély, meredekfalú szakadékok szelik át. Ez a hegység választja el Ó-Szerbia és Macedónia nagy tektonikus medencéjéktől jellegzett vidékét a dinári jellegű hegyvidéktől, a melyen egymáshoz sűrűn sorakozó hegylánczok és fennsíkok vannak. A völgyek itt szakadékszerűek s eruptív, nem pedig tektonikus eredetűek. Nevezetes alakulás itt a *Pestera* nevű fennsík, mely 1000—1200 m magasságban terül el, főleg mészkőből áll s helyenként karszt jelleget ölt. A Raskafolyónak Novipazar melletti völgytágulását a geographusok *központi mezőnek* hívják. E hegyektől körülvelt aránylag kis síkról, csillagalakban nyolcz folyó, illetve patak völgy nyílik. Központja volt a régi Rasz nevű vidéknek, a mely a Nemanya-féle szerb állami alakulás magja volt.

A szóbanlevő terület részletesebb geológiai leírása a részünkről 1917. évben kiküldött geológiai szakférfiak feladata maradt.

II. FEJEZET.

Szerbia földrajzi leírása.

Szerbiának a belgrádi pasalikból származott régi területét az első nagyobb, a kormány által kiadott egyetemes leírás¹ öt fővidékre osztja.

Az első a *Sumadija*, (Erdővidék), melyet északon a Duna és Száva, nyugaton a Kolubara és Lyig folyók, délen a Zapadna Morava határolnak. Belé-esik Szerbia legújabbán megállapított megyéi közül: Belgrád, Szmederevo, Kragujevac Rudnik és Morava.

A második a *Macsva*, mely a Drina, Száva, Kolubara és Lyig folyók, valamint az uzsicei északi határhegyek közé esik. Belé-esik a mostani Valjevó és Podrinje megye.

A harmadik a *Rujno*, *Sztari Vlah* és *Raska*. E vidék határai: nyugaton a Drina-folyó, északon a

¹ Knezsevina Szrbija (1876). (1888. kiadása: Kraljevina Szrbija). Irta: M. Gy. Militjevics, a vallás- és közokt. miniszterium első titkára, a szerb tudós társaság rendes tagja, stb. Belgrád. (Szerb nyelven.)

² Ez elnevezés, melynek egész irodalma van, a szerb írók szerint valószínűleg onnan származik, hogy a szerbek a telepedésükkor Raska vidékén talált elrománosodott illireket *vlahok*-nak hívták. A török és görög a balkáni szlávot mai nap is *vlah*-nak (oláhnak) hívja. A vlah szót különben synonym értelemben is használják a mi cigány elnevezésünkkel. A *Sztari Vlah* vidék körülbelül összeesik a balkáni szerbség, illetve a szlávság centralis letelepítési területével s belé-esik Bosznia egy nyugati, visegradvidéki része is. Karadzics Vuk kétségbevonja a Vlah szó kicsinylő vagy gúnyos jelentését, de csak egy szólásmondásra hivatkozik, a mely inkább megerősíti a szó lenéző értelmét, mint czáfolja. (Karadzics: Szrpszki Rjecnik. Beograd 1898. III. kiadás. [Állami] 70. l.) *Erdelyanovics* Jovan „*Donje Dragacsevo*” című munkájában részletebben foglalkozik ez elnevezéssel. De sem a vidék pontosabb elhatárolására, sem az elnevezés eredetére nézve nem tud határozottan nyilatkozni (Naszelya Szpszkih Zemalja 1. k. 90. l.)

Medvednik- és Maljen-hegység, keleten a Binacska Morava, délen Ó-Szerbia és Bosznia, Uzsice, Csacsak és Krusevác megyék tartoztak belé.

A negyedik a *Timocska Krajina*, Szerbiának régibb Timok-folyó környéki keleti határvidéke. Beléennek: Krajina, Timok, Pirot megyék.

Az ötödik a *Branicsevo*, a mely Pozsarevác megyét (az igazi Branicsevo), továbbá Morava megyének a Morava-folyótól keletre eső részét foglalta magában.

E fölosztás önkényes, sem földrajzilag, sem gazdasági, sem culturalis szempontból meg nem felelő. A Sztari Vlach vidék Visegrád környékére Boszniában és az úgynevezett Szandzsákra is kiterjed, ellenben Krusevácra nem, vagyis csak kis részére. Más elnevezésű vidékek önkényesen kiterjesztettek. Nis, Vranje és Toplica megyék az idézett mű megjelenésekor (1876) még nem tartoztak Szerbiához. Ennél fogva, alkalmazkodva az újabb területi viszonyokhoz, a közgazdasági és culturalis állapothoz, végül a legújabb közigazgatási fölosztáshoz, a következő rendben adjuk a balkáni háború utáni szerb királyság földrajzi leírását.

A) A régi terület. 1. Közép-Szerbia: a) A nagy és Binacska Morava völgye, b) a Sumadija; 2. Kelet-Szerbia: a) a Krajina, b) a Timok és Nisava vidéke; 3. Nyugat-Szerbia: a) a Kolubara melléke, b) a Macsya és Podrinje (Drinamellék), c) a Zapadna Morava völgye.

B) Az új terület: a) Kumanovo vidéke, b) a Bregalnica vidéke, c) a Vardar völgye, d) a Črna Réka vidéke, e) a Sár-hegység vidéke, f) Koszovo és Raska vidéke, az úgynevezett: Szandzsák.

E fölosztásnál nemcsak a földrajzi, hanem a culturalis és közgazdasági tagoltság is figyelembe vétetett. A régi népies vidék elnevezések a jelenkori modernebb viszonyok között jelentőséggel nem bírnak. Néhányat azonban röviden ismertetnünk kell. A *Sumadija* vidékről már volt szó. A *Sztari Vlach* nevű vidék Bosznia délkeleti részére és az úgynevezett Szandzsákrá, végül Szerbia régi területéből Uzsice és Csacsak megyékre terjedt. Ugyane vidékre esik az ibarmelléki *Rasz*, Raska vidéke, a mely a Nemanya-féle szerb államalakulás színhelye volt s ebből származott a szerbek magyar „*rácz*“ és német

„*Raitz*“ elnevezés is. *Dragacsevonak* nevezték a mai Csacsak megyének a Jelica-hegység környékére eső részét. A *Podunavlye* (Dunamellék), a *Poszavina*, vagy *Poszavlye* (Szávamellék), *Podibar* (Ibarmellék), *Polimlye* (Limmellék) tisztán helyi jelentőségű megjelölések, éppen úgy, mint a *Pocerina* (Cermellék).¹ Egyes folyók mente egész megye elnevezésének adta az indítékát, mint: *Podrinye*, *Morava*, *Toplica*, *Timok*. Hegység után egy megye kapott nevét: *Rudnik*. Némely vidékmegjelölések, mint: *Macsva*, *Levacs*, *Temnity* járások elnevezéseként maradtak fenn. Mások, mint: *Branicsevo*, *Sztig*, *Zsupa* nem kaptak helyet a hivatalos területi megjelölések-nél. A *Sumadija* (teljesen azonos az orosz *Livadia* elnevezéssel) és *Sztari Vlach* sokféle vonatkozásban fordul elő az újabb szerb földrajzi, néprajzi és közgazdasági írók műveiben s ennek folytán e tanulmányban sem mellőzhetők.

A) A RÉGI TERÜLET.

1. Közép-Szerbia.

A Nagy- és Binacska-Morava völgye.

A Morava völgye, mely északon a Dunánál, tágas alföldi jellegű síksággal kezdődik, Sztalatynál széles dombvidéket szel át, Nisnél ismét alföldi síksággá bővül s csak Leszkovácon alól, közel a déli határhoz, Grdelica község alatt szűkül össze, Szerbiának minden tekintetben valóságos gerinczét alkotja. Ha a Morava medenczéje, mellékfolyásaival együtt az ország régibb területének 58%-át teszi, gazdasági, culturalis és politikai szempontból legalább háromnegyedét képviseli. Egy pillantás e térképre elég annak megállapítása végett, hogy Szerbia régibb területe tulajdonképen a Morava völgyének tartozéka, melyre kelet és nyugat felől — kis kivétellel — az egész terület lejtve összehajlik s ezt a völgyet avatja

¹ A régibb magyar oklevelek (pl. a Zsigmond-féle 1426-iki tatái szerződés) használják a Tamnava melléke megjelölést is, mely azonban szerb földrajzi és politikai nomenklaturában nem fordul elő. (Hodinka Antal dr. megjegyzése.)

az összes e földön levő természeti, gazdasági és culturalis erők gyűjtő, központi vonalává. A Morava a szerbségnek olyanforma, igazi nemzeti folyója, mint a magyarságnak a Tisza. Szerb területen ered, — ott erednek összes mellékfolyásai is —, a szerb földön ér véget. Melléke nyújtja legdúsabb talaját a szerb nép főfoglalkozásának, a mezőgazdaságnak és állattenyésztésnek.

A Nagy- és Binaeska-Morava völgyébe esnek: Szmederevo, Pozsarevác, Morava, Nis, Toplica és Vranja megyék. Kragujevác megye, melynek egy része szintén a Nagy-Morava mentén terül el, inkább a Sumadijához tartozik; Krusevác pedig inkább a Zapadna Morava völgyébe illeszkedik.

Szmederevo megye egészben sík, alföldi jellegű. A moravamenti lapos területet a lakosság specialisan Moravának nevezi. A Szmederevonál a Dunába torkoló *Jezava*-folyócska, továbbá a Duna és Morava teljesen sík közének *Godomin* a neve. Délnyugaton, a Belgrád és Kragujevác megyékkel érintkező vidék enyhén dombos s ennek népies neve Sumadija.

A folyóvizek közül csak a *Jezava*-folyócska ered és torkolódik a Dunába a megye területén. Mellékfolyója a *Ralya*, Belgrád megyéből jön át. A *Jaszenica*, mely Rudnikban ered, átszeli Kragujevácot, Szmederevo megyében ömlik, Velike Orasje község mellett, a Moravába. Mellékfolyója a *Kubrsnica*, mely Kragujevácból jön át, a megye területén egyesül a Belgrádból jövő Veliki Luggal s Paláncánál egyesül a Jaszenicával. A Raesa határfolyó, mely e megyét Kragujevácotól választja el.

Szmederevo a legkisebbje a szerb megyéknek, t. i. mindössze 1.277.1 km². Három, szintén kis területű járása van. Ezek: *Jaszenica* (438.7 km²), *Orasje* (294 km²) és *Podunavlye* 544.4 km). De viszont egyike a legsűrűbben lakottaknak s minden tekintetben a leghaladottabbaknak. Városi jellegű községe három van. A megyei székhely, Szmederevo 7411 lakossal, 1454-ben Brankovics György despota székhelye, élénk forgalmú hely, nyugateurópai jellegű építkezéssel és utcákkal. Teljesen modern nagy épületek: az iskola és a megyei székház. Új temploma a belgrádi székesegyház után Szerbia legnagyobb temploma. Itt bonyolódik le Szerbia gabonakülkereskedelmének majdnem fele s e tekintetben Szmederevo

Belgrádnál is jelentékenyebb. A mellette levő váromladék Brankovics György szerb despotának volt az alkotása, a kinek Szmederevo volt a székhelye (1430 évben) s 1459-ben került az egész Szerbiával együtt, a hódító II. Mahmud török szultán kezére. Ennek — Szendrő várának — tudvalevőleg szerepe volt a magyar történelemben is. Nevezetessége Szmederevónak szőlő- és bortermelése, melyet a történelmi hagyomány szerint még a mitrovicai születésű római császár, *Aurelianus Valerianus Probus* (szül. 232. Kr. u.) alapított volna, szőlővesszőknek Kisázsiából áthozatala és a szmederevoi dombokra való ültetése által. A másik városka már sokkal kisebb, ez Velika Plana (5476 lakossal), a mely a benne működő két modern vágóhid s ezek kiviteli hús-, baromfi- és tojáskereskedelme folytán emelkedett jelentőségre. Mellette toroklik be a Szmederevot a belgrád—nisi fővonallal összekötő rendes vágányú vasútvonal. A harmadik — *Palanka* (3860 l.), ásványvízforrásáról ismeretes, a mely a szerb vöröskereszt-egyleté, s melynek vizét általánosan Szrpszki Seltersnek, szerb Seltersnek hívják, *Veliko Orajce* (2854 l.), bár járási székhely, falusi jellegű s Krusevo faluval együtt alkot községet. A megyének csak ez a két kis községe van, a többi helység mind egyedül alkotja a községet.¹ Említendő még *Markovac* község (3416 l.), melynek jelentékeny szarvasmarhavásárai vannak. A *Vodica* község melletti, *Vidova Szvetina* vagy *Vidova* nevű forrás, búcsújáróhely. A megye egyetlen klastroma: *Koporin*, *Velika Plana* mellett fekszik.

Az utak elég jók. Szmederevo, Pozsareváczezal együtt Szerbiának körülbelül legjobb úthálózatú megyéje. A Grocka felől a Duna mentén Szmederevoja, innen a Morava síkságon át Jagodinába vezető út valószínűleg még római eredetű. A folyókon jókarban levő, szilárdabb építésű hidak vannak.

Minden községnek van népiskolája, postája, a nagyobb résznek távírója is.

Pozsarevác megyének körülbelül egyharmada mély síkság, egyharmada enyhén dombos, egyharmada hegyes vidék jellegű. A legnagyobb síkság a Morava s az ezzel párhuzamosan a Dunába folyó

¹ A szerb községi szervezetet l. a „Közigazgatás“ című fejezetben.

Mlava-folyó közé esik. A két folyó között délfelől a Morava megyébe eső Reszava-folyó felől egy dombhát húzódik mely észak felé mindinkább keskenyedik és alacsonyodik, míg a Duna közelébe érve teljesen ellapul. Ennek *Szopot* a neve. A Mlava, Duna és Pek folyók között fekvő, úgynevezett *Sztig* már csak a Mlava és Duna mentén alföldi síkság, egyébként dombvidék. Golubáctól keletre a Duna partja is magas, kopár sziklás hegyeket tár elénk. A megye délkeleti harmadába eső *Homolyszke Planine* és *Belanica Planina*, a ketőjük között emelkedő *Crni Vrh*, valamint a keleti határon emelkedő *Veliki Krs* hegységek vidéke határozottan hegyes. A Pek-folyó völgyének közepe tájára eső Zvizsd vidék dombos fennsík. (Kucsevo-helység környéke.)

A dunamenti *Ram* község és *Golubac* között nagykiterjedésű futóhomokterületek vannak, mintegy folytatásul a mi deliblati futóhomokunknak. A *Ram* melletti várromnál kezdődő *Gorica* nevű futóhomokdombhát területe körülbelül 1000 hektár; *Zatony* község mellett és Gradistétől nyugatra másik két, 60—60 hektáros futóhomokterület van. A negyedik s legnagyobb 2000 hektáros futóhomokterület a Pek-folyó és Golubac közé esik. A szerb kormány e területeken a phylloxerának ellenálló szőlőtelepet létesített.

A megye folyói közül a legnagyobb a *Morava*, mely határfolyó is *Szmederevo* felé s a megye területén *Kusilyevotól* kezdve a *Dubravica* melletti Dunába torkolásáig folyik. E folyónak van egy holt ága, a mely azonban, ha a Morava vize földduzzad, szintén megtelik. E holt ág Kusilyevónál ágazik ki és Zsabari község mellett a *Reszavcsina* folyócskához esatlakozik. Ez utóbb nevezett folyás, mely Szvilajnáctól, Morava megyéből jön át s *Lucsica* községnél ömlik a Moravába, a hagyomány szerint a Reszava-folyónak volt a medre. Egy Porcsin nevű török főúr, hogy ellenségének a Reszáván levő sok vízimalmától elvonja a vizet, Szvilajnáctól új medret ásott a Reszávának, melyben mai nap is folyik. 1867-ben Kragujevácon a szkupstina elé került egy javaslat a régi meder helyreállítására iránt, de eredmény nélkül.

A *Mlava* a megye területén ered a *Belanica*-hegységben. Zsagubica községig a *Kondzsila* nevű hegyhát alatt folyik, itt azután napvilágra jön s előbb egy mély medenczét alkot, melyből oly erővel folyik

ki, hogy pár lépésnyire a medenczétől már malmot hajt. A földalatti folyásnak ma már megvan állapítva a Belanica-hegységben való eredete s az új térképek kétágú előfolyását tüntetik föl a Mlávának. A *Zsdrelo*¹ faluig tartó *Gornjacska Kliszura*, melynek keskeny és meredek falai között a Mláva vize zúg, egyike Szerbia legszebb természeti jelenségeinek. E folyó Kosztolác mellett folyik a Dunába. A Mlavába a Črni Vrhről folyik a: Črna Tiszica, Bunyarszka Réka, Szuva Réka, Mala Tiszica és Ravna Réka, melyek *Veliki Talarez* név alatt egyesülnek. A Talarez a *Velika Kliszura* nevű szoroson folyik át és Zsagubicánál, közel az említett medenczéhez, egyesül a Mlávával. A Homolye-hegységből legjelentékenyebb mellékfolyása a *Krupaja*, melynek torkolatánál kezdődik a Gornjacska Kliszura. Ezeken kívül mellékfolyói balról: a gyakran megáradó és sok kárt okozó *Buszur*, a *Csokordin*, a *Mogila*, mely Szalakovácnál levő forrásából párhuzamosan és közel halad a Mlávához s közel a dunai torkolatához egyesül vele. Jobbról: az *Oreskovica*, *Bisztricska Réka*, *Sztammicska Réka*, *Vitovnica*. Mindezek rövid, gyorsesésű patakok.

Nagyságra is harmadik folyója a megyének a *Pek*, mely a szomszédos Krajina megyéből jön át. Gyorsesésű, nagyon bővízű, partjait szaggató. Gradiste és Pozsezsene között folyik a Dunába. A Pek-folyó szeli át az úgynevezett szerb érczhegységet, a melyről Kelet-Szerbia tárgyalásánál lesz szó. Mellékfolyásai balról: a *Komsa*, *Kucsajnszka Réka*; jobbról: a *Duboka*, *Sarica*, *Dapa* és *Ponikvica*.

Az Uszaj falunál a Dunába ömlő Réka, továbbá a Vrnjica falunál a Dunába folyó Vrnjicska és a Dobránál szintén a Dunával egyesülő Dobranszka Réka, jelentéktelen rövidmedrű patakok.

A *Zvicsd* nevű vidéken, Krusevica falu mellett a Pek jobbpartján, mészsíklában van a *Potajmica* nevű forrás, mely naponként többször megtelik és kiürül.

A *Pistalyine* nevű iszapos, vizes barlang Golubác mellett van. E barlang iszapjában él a kolumbácsi légy álczája. Ilyen iszapos barlangféle több van a szerb Dunaparton Dobráig, de van az átellenes

¹ A magyar történelemben Izdril vára.

magyarországi Dunaparton is. Megannyi tenyésztőhelye a nevezett kártékony rovarnak.

Pozsarevác megye nemcsak mezőgazdasági és állattenyésztési szempontból nagyértékű, de bányászati kincsei folytán is. A Duna mentén, *Kosztolác*, *Ram*, *Gradiste* mellett barnaszéntelegek vannak. Több ilyen található a *Zvizsd* vidéken, a sztygi dombháton. Kőszén a *Zvizsden* kívül előfordul *Dobra* mellett és *Pozsarevác*tól kétóránnyira a *Morava* mellett is. Vasat a *Dobra* melletti hegyek tartalmaznak. A *Pek* és *Todorova Réka* iszapja aranytartalmú. *Neresznica* község mellett rezeset és vasat, — *Kucsajna* község mellett arany- és ezüsttartalmú ólmot bányásznak. *Krusevica* község már a római korban is bányahely volt s *Chrysovechia* volt a neve.

Pozsarevác területre nézve második, lakosságra az első legnagyobb megyéje Szerbiának. (Legnagyobb területe van *Vranya* megyének.) A 4156.5 km²-nyi terület hét járás között oszlik meg. Ezek: *Golubac* (364.7 km²), *Zvizsd* (326.5 km²), *Mlava* (661 km²), *Morava* (394 km²), *Pozsarevác* (539.2 km²), *Ram* (427.5 km²), *Homolye* (943.6 km²). A legsűrűbb lakossága a morava-, duna- és mlavementi vidékeknek van. A hegyes vidék már ritkábban lakott s kevésbé vagyonos és haladott népességű. Kis helységek, melyekből több alkot egy községet, főleg a golubáci és zvizsdi járásban vannak. A mlavai és moravai járásban csak két-két, a pozsareváciban hat, a ramiban négy, a homolyeiban nyolcz kis helység van.

A megye székvárosa, *Pozsarevác*, teljesen civilizált külsejű, rendezett vidéki városka, modern nagyobbabszabású középületekkel, 13613 lakossal. *Dubravica* dunai kikötője és a székváros között a megye rendesvágányú vasutat létesített, melyet azután *Oszipaonica*ig épített ki, a hol betorkol a *Szmederevo-Velika-Plana* vonalba. Élénk forgalmú gabna- és állatkereskedelmi góczpont, jómódú kereskedő, iparos és földműves lakossággal. A *Szopot* nevű dombhátnak a város mellé eső részén kötötték meg 1718-ban a pozsareváci (passarovitzi) békét. *Obrenovics Milos* fejedelem, első uralkodásakor itt székelt. A várostól pár percnyire fekvő, uralkodása alatt szerzett földbirtokát 1860-ban az államnak ajándékozta. 1868-ban e birtokot, *Lyubica* fejedelemasszony nevére *Lyubicsevonak* nevezték el. Az állami lótenyész-

tési intézet van rajta. A Duna mellett fekszik *Dubravica* (1863 l.), a megye egyik dunai kikötője, valamint a másik fontosabb is, *Veliko Gradiste* (3242 l.). A megye belsejében fekvő városkák közül *Zsagubica* (3130 l.) és *Petrovác* (4117 l.) érdemel említést. A községek egyébként, mint már említettük, mind nagyobb helyek, európai módon épült, berendezett és fűdött házakkal. Alig van község iskola, posta és távíró nélkül.

A Duna mentén egész sora van a történelmi nevezetességű helyeknek. Ilyenek a magyar történelemben is szerepet játszott *Golubac* (Galambóc), — nem messze tőle még két váromladék, melyek egyike névtelen, a másikat *Csezara*-nak hívják. Várromok vannak *Gradiste* mellett, a római *Taliata* város helyén, továbbá *Ram* és *Kosztolác* mellett. Ez a római *Viminatium* helyén épült, melynek 1836-ban vízvezetékét is megtalálták. Kosztolácon igen sok római téglát találtak s szertehordták a megyébe építőanyagul. A *Kusztar* nevű, Dubravicán levő várrom a római *Margum* város erősségének lenne a maradványa. Számos festői várrom, kolostor és régi templom van a megye belsejében is, a mely talán leggazdagabb történelmi emlékekben Szerbia összes megyéi között.

Most is működnek a következő kolostorok: a *Vitovnica*, hasonnevű folyó partján, a mlavai járásban; a *Gornyak*, a Mlava-folyó mellett a homolyei járásban; a *Tuman*, Golubác mellett a golubáci járásban.

A közutak hálózata egyike a legsűrűbbeknek és legjobban fönntartottaknak Szerbiában.

Morava megyét a Morava-folyó két meglehetősen egyenlő, keleti és nyugati részre osztja. A folyó völgye itt még tágas síkság, melyen széles, elfajult, erősen kanyargó mederben folyik a nyáron nagyon sekély, tavasszal és ősszel azonban rendszerint erősen megáradó víz. A Morava völgye e megyébe való belépésénél, *Sztalatynál* tágul ki, a hol különben egyesül a Zapadna Moravával. (Ettől északra Velika Morava, délre Binacska Morava a hivatalos neve.) Tehát Morava megye a legdélibb vidéke a nagy Morava völgyének.

Kivéve a Morava, továbbá a *Deszpotovác*nál síksággá táguló *Reszava völgyét*, a megye többi területe hegyes vidék. Leírásánál külön tárgyaljuk a ke-

leti részét, az egykori *Tyuprija* megyét, és a nyugatit, a volt *Jagodina* megyét.

A keleti részt a *Belanica*-hegység magaslatai teszik hullámossá, de csak kis részben hegyvidéki jelleggel. Tulajdonképen csak néhány nagyobb magaslat: a Letoviste, Silyoti Vrh, Sziszevac nevűek, továbbá a Paratyin mellett levő, alacsony, kopár, sziklás, *Baba* nevű gerincz, mondhatók hegyeknek, a többi inkább domb, egészben alkalmas a szántó-vető művelésre. A *Pasztorak* és *Matyija* nevű magaslatok között, a Reszava középrészén van a szerb írásokban sokat emlegetett *Manaszija*-kolostor. *Szvilajnáctól* délre van a Hum nevű magaslat, mely az átellenesekkel együtt a *bagrdani* szorosát alkotja a Moravának, az utolsót a torkolatáig számítva.

A Morava után a megyének legnagyobb folyója a *Reszava*. Két ág egyesüléséből ered. Az északi a Belanica Planinának Pozsarevac megyébe eső magaslatai között ered, a déli a megye területén, Krajiste község határában és Dvoriste falunál egyesülnek.

A *Ravanica* a szenyei szentelepek közelében, a hasonnevű kolostor mellett ered s Tyuprijánál folyik a Moravába.

A Paratyinnál a Moravába ömlő *Crnica* (néhány térképen Crna Réka) szintén két ág egyesülése. Az északi ág a Sziszevac-hegy alatt ered, egy régi templom romjainál; a déli, melyet *Grza* néven ismer a lakosság, Szv. Petka közelében, *Vrelo* község mellett. (E folyó völgyoszorosa: a Csesztobrodica). A *Crnica* vizéről azt tartják, hogy különösen alkalmas gyapjúmosásra.

A *Nemanya* nevű patak a Ravanicának mellékfolyása, melybe Tyuprija közelében ömlik be. E patak egyik Nemanyától vette volna a nevét, a kit a benne való fürdés meggyógyított. Most is sokan fűródnek benne gyógyulás céljából.

A Moravába ömlő *Postanicska*, *Vojstanszka* és *Glozsanszka* patakok, rövid, jelentéktelen vízfolyások.

A Morava és Reszava mellékén kívül nagyobb síkterületek még: a Kolajna, a Grza völgyében, továbbá a *dvoristei* mező.

A Belanica-hegység erdővel van benőve s változatos vadállománnyal bír.

Számos festői várrom ékesíti a megye e vidékének magaslatait. Ilyen omladékokat látni a *Matyiján*

(a Manaszija-kolostor mellett), a Pasztorakon, — tehát mindkét partján a Reszavának, a Baba nevű sziklás magaslaton. A *Manaszija* a reszavai járásban, Szvilajnac mellett és *Ravanica* Tyuprija mellett a szerb kolostorok legnevezetesebbjei,¹ melyek sokat szerepelnek a történelemben és a népköltészetben.

A megye nyugati részének északi felét Levacsnak, déli felét Temmity-nak hívják.

Levacs (baloldali) nevét állítólag Lázár fejedelemtől nyerte azért, mert a Morava balpartján fekszik. E vidék, kivéve a Nagy-Morava völgyének Jagodina melletti kitágulását, dombos-hegyes. A legmagasabb pontok az északi és nyugati határán vannak. A fő-hegység a *Gleditszke Planine*, melynek tagjai: *Tatarna*, *Szamar*, *Tikva*, *Crni Vrh*, *Kremenac* és *Blagotina*. A tetők általában kopaszak s csak újabb időben nő ismét rajtuk a fa. Leggyakoribb a tölgy és bükk, a Szamaron és Tatarnán vannak fenyőfélék is. A terep kelet, vagyis a Morava völgye felé lejt. A hegyháton a föld sovány, köves; a lejtőkön feketés agyag, a laposokon iszap.

A folyóvizek mind a Moravába tartanak. A *Lugomir*, a *Crni Vrh*től jövő *Dulenska* és a *Tikván* eredő *Zsupanyevacska* Rékából áll elő. A *Kalinityszka* Réka a *Szamar* és *Tikva* hegyek között ered s átmegey a Temmity nevű vidékre, a hol a Moravába szakad. A *Belica Rékát* a *Crni Vrh*en eredő *Besnyaja*, továbbá a *Gradszka Réka* egyesülése alkotja. *Preves* község határában, a *Kalinityszka Réka* völgye fölött 50—60 méternyire hegyi tó van, melynek vízszíne állítólag sohasem változik.

Temnitynek csak egyharmada tekintendő síkföldül, tehát még általánosabb a hegyes-dombos jellege, mert a Morava völgyének sincs itt olyan kerek tágulása, mint amott a jagodinai. A legmagasabb emelkedések itt is a nyugati határon vannak. Ezek: a *Juhor-hegység* (*Vetrnya* 807 m) és a *Blagotin* (*Trlista* 538 m), melyeknek nyúlványai hullámossá teszik a terület kétharmadrészét.

Folyóvízben gazdagabb Temnity, mint Levaacs.

¹ Szent Lázár szerb czár holttestét a koszovóról először idehozták. Majd 1683-ban átvitték a magyarországi Szent-Endrère. Innen később a *Vrdnik* nevű fruska-gorai kolostorba vitték, melyet Nova Ravanicának (új Ravanicának) neveztek el.

A nagy Morava a keleti határon, a Zapadna (itt Golijszka a neve) Morava a délin folyik s a kettő által alkotott folyószögbe esik a Temnity vidék. Mindkét folyónak kanyargós a medre, alacsony a partja, gyakran megáradó a vize. E kettő után a leghosszabb folyás a Kalinityszka Réka, mely Levaestől jön át és 30 km hosszban szeli a Moravába torkolásáig e vidéket. Jobboldali mellékfolyásai a Krusevicski és Cernieski Potok, balról az Izvenicski Potok. A nagy Moravába folynak még: a Rasevicski, Potocski, Szvojnovaski és Vrbunovac Potok. Mind a Juhor-hegységből jövő rövid folyások, melyek nyáron kiszáradnak.

A *Golijszka* Moravába ömlik a *Rilyacska Réka*, a *Bosnyanszka Réka*, a mely két ágból, a *Pavleska* és *Zalogovoracska Rékából* áll elő. Az elsőnek 20 km, az utóbbinak 15 km hosszú a folyása. (Továbbá: a *Szrnyanszka Réka*, *Toponieski*, *Konyuski*, *Brajkovacska* és *Pesinae* Potok. Rövid folyású, nyáron kiszáradó patakok.

Valamennyi folyó és patak — kivéve a mély-medrű Konyuski Potokot — gyakran megárad és sok kárt tesz.

Milutinovac, Lazarevac és Konyuszi falvak mellett tavak voltak, melyek azonban mesterségesen kiszárítottak.

A Morava mentén sok a pocsolyás mocsár, a melynek külön neve: *moravista*. A pocsolyák áradásoknál és esőzéseknel megtelnek vízzel. Náddal és sással vannak benőve. Sok bennük a béka, pióca és a kisebb halféle.

Morava megye területe 2841·3 km². Hat járása van, melyek közül három az egykori Jagodina, a másik három Tyupripa megyéből jött át. A *belicai* járás (516·3 km²) Jagodina környékén terül el; a *levacsi* (518·7 km²) és a *temnityi* (329·4 km²) a hasonló névű vidékkel esik össze. A *reszovai* járás (334 km²) a hasonló névű folyó mentén, a *paratyini* (746·9 km²) e városka körül, végre a *deszpotovaci* (460·1 km²) a megye délkeleti csücskében fekszik.

A keleti hegyes vidéken számos lignit- és széntelep van. Az ipari és kereskedelmi fejlődési fok azonos a két előbb említett megyéjével, valamint a mezőgazdasági is. Közlekedésileg azonban Morava Szerbiának nagyon előrehaladottabb megyéje. Mindenek-

előtt nagy előnye a megyének az, hogy egész területét ÉNy-DK irányban átszeli a belgrád—nisi fővonal. Ezenfelül még a keskenyvágányú vonalak vannak üzemben a megye területén: *Paratyin-Izvor-megyei határ*. E vonal egészen Zajecsárig visz, a hol betorkol az újonnan épült Nis—Prahovo normál vonalba, *Tyuprija, Szenye Rudnik, Ravna Réka*; — végül közel a vármegye délnyugati határához megy a *Tyityevác—Szv. Petar—Bela Réka* vonal e megye közlekedését is szolgálja, bár Krusevác megye területére esik. E keskenyvágányú vasutak bányavidéket szelnek át s főleg szenet szállítanak.

Az úthálózat a szerbiai viszonyok között egyike a legjobbaknak. A vasúttal párhuzamosan halad régi római belgrád—nis—konstantinápolyi országútnak ideeső szakasza.

A megye nyugati és keleti határvidékére eső hegyek között számos a régi várrom. Ilyenek vannak: a Juhor-hegységben, *Jagodinától délre*, továbbá *Dragosevác* falu mellett; közel a *Kalenity*-kolostorhoz a Zsupalyác-hegyen; *Prebes* falu mellett a *Kalenity-folyó* jobbpartján; *Grabovác* falu mellett; *Szugučina* falu mellett; *Patocsac* falu mellett, szintén a Juhor-hegységben (Grad Vojvode Momčila); *Varvarin* városkától egyórányira (állítólag Milica szászárnőé volt), *Rekovác* község mellett van a *Kula Filipa Madzsarina* (Magyar Fülöp-tornya). A Josanica és Kalenity történelmi nevezetességű, most is fennálló kolostoron kívül számos kolostornak és templomnak romjai láthatók a megye nyugati felében. A keleti vidéken a *Ravanica* és *Manaszija* már említett kolostorokon kívül említendő még; a *Szveta Petka* (Paratyintól keletre), — a *Milykov Manasztir* (Szvilajnac mellett). E területen is több helyen van régi vár-, kolostor- és templomladék. Különös természeti szépsége e megyének a *Grza* felső völgyében levő *Csesztobrodica* szoros.

A megye nagyobb helyei: *Jagodina* (5376 l.), *Paratyin* (5843 l.) és *Tyuprija* (5356 l.), mely utóbbi megyei székhely is, — inkább kisvárosi jellegűek, mint Közép-Szerbia másik két megyéjének városkái. De úgy ezek, mint a két elsőn kívüli járási székhelyek *V. Popovity*, *Rekovac* (3322 l.), *Szvilajnac* (5204 l.), *Varvarin* (2346 l.) a gyors fejlődés benyomását tesz s közel vannak a nyugati értelemben vett városi

rendezettséghez. Szvilajnac régóta fontos állat- és gabonakereskedelmi központ; az újabb időben egyik központja lett a kendertermelésnek és földolgozásnak is. A sík vidéken, a Morava és Reszava közvetlen közelében a községek nagyobbak s rendszerint csak egy helységből állók. Egyébként túlnyomók az 50—120 házból álló kisebb helységek, a melyekből több alkot egy községet. A megyei és járási székházak, melyekben rendszerint a bíróság is hivataloskodik, modern építmények. Minden községnek van iskolája. A posta- és távíróhálózat kielégítő fejlettségű.

*

A tulajdonképeni, a természeti gazdasági és culturalis viszonyok szempontjából összetartozó moravavölgyi vidék, szorosan véve elvégződik Sztalaty-nál, a hol a Zapadna Morava torkolásától kezdve a Binaeska Morava kezdődik.¹ Ha Nis, Vranja és Toplica megyét, melyektől az előbb tárgyalt terület Krusevácnak egy a Moravába szögellő csücske választja el, mégis mint Közép-Szerbia részeit ismertetjük, ezt főleg azért tesszük, mert e megyék közelebb állanak a Nagy-Morava vidékéhez, mint akármelyik közvetlenül szomszédos megyéhez s mert éppen úgy a Moravára dőlnek, éppen úgy fő életerejük a Morava, mint az ismertetett, három nagy moravavölgyi megyének.

Toplica,² a Binaeska Morava nyugati (bal-)partján terül el. Ezenkívül főfolyója a Moravába ömlő Toplica, mely, nyugat-keleti irányban, jóformán a közepén egész területét átszeli. A mi sík része van a megyének, az a két folyó völgyére, főleg összefolyásuk vidékére esik, melynek *Dobrics* a népies neve.

A Toplica völgyére északról a *Jasztrebác* lejtői bocsátkoznak, s *Prokuplyetól* a megye székvárosától nyugatra, a hol a Morava-Toplica völgytágulása megszűnik, 10—20 km széles dombvidéket alkotnak, csak

¹ A *Binaeska Morava* elnevezés a Leszkovác alatt levő *Binacs* vidéktől származik. Ezenfelül használják még: a *Kriva Morava*, *Juzsna*, *Isztocsna* (görbe, déli, keleti) Morava elnevezéseket is, valaha hivatalosan Bugar-Morava volt a neve. Most a Binaeska Morava az elfogadott név.

² Toplicának nevezi egy 1392-iki oklevél a macsói bánság egyik területét. Dr. Hodinka Antal megjegyzése.

keskeny mély alföldi jellegű partszegélyt engedvén a Toplica mentén. Délfelől a *Povjacska*-hegység, majd tovább nyugatra a *Szokolszka Planina* lejtői szorítják összebb a Toplica völgyét s itt jóval emelkedettebb a folyó partvidéke, mint túl. Úgy az északi határhegységet alkotó *Jasztrebác*, mint, a Prokuplyétől délre eső *Povjacska*, valamint egészen a déli határig nyúló *Szokolszka Planina* magashegységi jellegűek. A *Jasztrebác* magasabb csúcsai Krusevác megyébe esnek. A *Povjacska* nem emelkedik 1000 méteren túl.

A *Szokolszka Planina* legmagasabb részei: a *Radan* (1258 m), a *Gyak* (1400 m), a *Petrova Gora* (1172 m). Lejjebb délre van a *Krs* (1107 m), mely a megyének, legszélso délkeleti határcsücskét alkotja. Azután északnyugatnak fordul a határ s elébb a *Rudarszka Planina*, majd a *Kopaonik* gerinczét alkotják. E vidéken, a *Kopaonikban* ered a Toplica s a nevezett hegységnek *Szuvo Rudiste* néven ismert csúcsa alatt húzódik kelet felé. A megyének körülbelül kétötödresze hegyvidék, kétötödresze dombvidék, egyötödresze síkság.

A *Jasztrebácról* számos vízfolyás siet a Morava völgyébe, de csak egy, a *Butarimovacska Réka* ömlik közvetlenül a Moravába; a többi a Toplicába. Ilyenek: a *Trnavszka*, *Planszka*, *Josanicska Réka*. A *Szuvo Rudistéről* még két vízfolyás egyesül a Plocsnik helységnél tágulni kezdő Toplica völgyével. Jobb-(dél-) felől *Kursumlye* városka mellett a Toplica, a *Koszarnica* és *Banyszka Réka*, többi ágban a *Rudarszka Planinán*, illetve a *Kopaonikon* eredő folyócskákat veszi föl. A *Koszarnicába* még a *Gyak* és *Radan* csúcsok közötti gerinczről is ömlik egy patak. A *Szokolszka Planináról* csak egy jelentéktlenebb patak ömlik belé a *Planszka* torkolatával szemben. Egy-két ágban a *Povjacsáról* eredő patak közel a Moravába torkolásához egyesül vele. A *Povjacska* és *Szokolszka Planina* közötti gerinczekből ered még a *Golema Réka* és a *Konyurszka Réka*, melyek azonban átmennek *Vranya* megye területére s a *Pusztla Rékába* ömlenek bele. Ez utóbbi folyó szintén Toplica megye területén ered, a *Szokolszka Planina* délkeleti lejtőin. Azután megkerüli a Toplica és *Vranya* megyéket elválasztó gerinczeket. Majd a moravamenti síkságra érve, ezzel majdnem párhuzamosan északnak fordul s torkolatához közel ömlik be a Toplicába.

A megye területe 2838·8 km² s három járásra oszlik. A *dobricsi*, a hasonnevé vidékkel esik össze (683·2) s a megye sík vidékének túlnyomórésztét foglalja el. A *koszanicai* (1307·2 km²) egészben hegységi jellegű, míg a *prokuplyeinek* a Toplica mentén sík része is van.

A székváros, *Prokuplye* 5774 lakossal, teljesen kisvárosi jellegű s ugyanolyan a megyének másik városias jellegű helye: *Kursumlye* (1675 l.) = (*Kursumlija*) is. Vasútja a megyének egyáltalában nincs, csupán a tervezett Duna-Adria-vasút Nis—*Prokuplye*—*Mrdare* (volt török határ) szakaszának nyolczadrésze készült el. Úthálózata is fejletlen. A székvárost összeköti Nissel egy állami út; a Vranja felé vezető főútvonallal egy megyei út, s a székvárostól, a Nisi vonal folytatásaként, a Toplica völgyében megy egy állami út a volt török határig. De ezekkel ki is mérülnek a jobban fönntartott útvonalak. A többi úgyszólván csak csapásszámba megy s a községi utak kategóriájába esik. Toplica megyének legkisebb, a közúti hálózata Szerbia régi területén. Ugyanez áll az oktatásügyi intézetek tekintetében is. Középiskola az egész megye területén egy van, a *prokuplyei* új gimnázium. A népiskolák száma a legkisebb az összes szerb megyék között.

Igen nagy a különbség a moravamenti és a fő-völgyhöz közel eső, meg a többi vidékek lakosságának culturalis és gazdasági viszonyai között. A földműveléssel a lakosságnak csak a völgyben lakó kis része foglalkozik, míg a többség főfoglalkozása az állattenyésztés, helyesebben primitív hegyi pásztorkodás.

Történelmi emlékek e megyében is vannak. Közük legnevezetesebb a *Milutin* király híres kolostorának romja a Banyszka-folyó völgyében; továbbá a *Jug-Bogdán* várának romjai a Toplica völgyében (Bogdán megénekelte hőse a koszovói csatának, a hol kilencz fiával együtt esett el).

Egyébként a megye minden szempontból átkutatatlan terület s a moravamenti haladás és fejlődés mintha átugrotta volna, hogy annál bővebben részesítse minden áldásában a szomszédos *Nis* megyét.

Nis megyének egy kis nyugati csücske a Morava balpartján is átnyúlik. Ez háromszöget alkot, melynek alapjául a Morava szolgál, csücske pedig a Mali Jasztrebáczra kapaszkodik föl. A Morava és Nisava

összefolyásától délre a megye határa, összeesve a Toplica megyéével a Moravával együtt halad. Majd a *Tarina*-hegység déli lejtőinek vonala felé, keletre fordul s átmegy tovább délkeletre a *Krusevica*-hegységen is. A Szuva Planina délkeleti lejtőinél északra kanyarodik, áthalad a Nisava-folyón s a *Szvrlyiske Planine* gerinceire megy fölfelé. A hegység közepe táján ismét keletnek indul, félköralakban bekeríti a *Szvrlyig* nevű fennsík-vidéket s a Treszibaba-hegység középső gerincein északnyugatnak tart. Az *Rtany* tömbje előtt nyugatnak fordul, áthalad a hegység gerincein, hogy aztán ismét délnek térve, egy kis darabon ismét folyó, a *Moravica Réka* mentét kövesse. Itt azonban nemsokára délnyugatra fordul és megy a Moraváig, a melyet Sztari Gyunisz községnél ér el. Itt néhány kisebb kanyargással délre ereszkedik a Mali Jasztrebác határ gerinczéig, a honnan ismét keletre fordul s eléri azt a pontot a Moravánál, a hol a határleírást kezdtük.

A megye területe a Morava mellett, folyásának több mint egyharmadában keskeny, de mély síkság. Nisnél pedig, a hol a Nisava völgye is belétorkollik a Moravába, tág medenczévé szélesedik. Itt azonban a talaj magassága 200 m körül jár a tenger színe fölött, tehát a Morava völgye érezhetően emelkedni kezd. A határleírással nagyjában adva van a megye változatos hegyrajza is. Csupán annyit kell még kiegészítésképen hozzátennünk, hogy a megye keleti vidékének igen jelentékeny részét teszik az Osztra Csuka (1231), Ozren, Devica és Leszkovik hegységek összefüggő tömbjei magas hegyi jellegűvé. E hegyek déli lejtői alá esik a Golak nevű vidék, mely már enyhén hullámos dombvidék s egészen a Nisava-folyóig, csak a *Crni Vrh* (867 m) emelkedései nyúlnak ki belőle. Hasonló elszigetelt hegytömb a *Szelicsevica*, emelkedik a Nistől délre elterülő síkságból és dombvidékből. Az egész területnek több mint egyharmadrésze folyóvölgyi síkság; egyharmada a gazdasági művelésre igen alkalmas dombvidék; csak egyharmada mondható inkább állattenyésztésre és erdészeti gazdálkodásra alkalmas hegyvidéknek.

A *Binaeska Moravába*, a megye főfolyásába balfelől, néhány kisebb patakon kívül csak egy jelentékenyebb folyó ömlik: a *Turija*, mely a Jasztrebác-hegységben ered. Jobbfelől azonban számos mellék-

folyó táplálja a Morava szeszélyes folyását. Ezek közül, északról délnek haladva, első a *Moravica*, mely a *Devica*-hegy lejtőiről ered két ágban s miután fölveszi a Szeszalszkat, elég tág völgyben folyik nyugat felé. Szoko-Banyán túl, beléfolylk még a *Sarbano-vacska* (az előbbivel együtt a Rtanyból jön). Ezután nemsokára eléri a Morava a krusevácmegyei határt s rövid vonalon rajta marad; majd délnek fordul s Alekszinac városka alatt folyik be a Moravába, miután áthaladt a bovani szoroson és magán Alekszinácon. Az ettől délre következő mellékfolyások közül fontosabbak: a *Lipovacska*, *Velyepolyszka* és *Toponicska Réka*, mindannyi a golakvidéki hegygerinczen eredvén. Ezek után következik a Moravának egyik legfontosabb mellékfolyója, a *Nisava*, mely a szerbiai vízrendszernek is fontos tagja. E folyó keletről a szomszédos Pirot megyéből, illetve Bulgáriából jöven, áthalad Nis megyén. A főváros mellett a tágas, *Nisko Polyénak* nevezett völgy szélesedésben északnak fordul s a Moravába ömlik. Nagyobb mellékfolyása csak egy van, a Kutinszka Réka, mely a Szuva Planinán ered; áthalad DK-ÉNy irányban a *Zaplanye* nevű vidéken s Nistől keletre egyesül a Nisavával. A Nisavától délre csak rövidebb mellékfolyásai vannak a Moravának, a melyek a Szelicsavica és Tarina hegyekről jönnek belé.

A megye északkeleti részén, a Szvirlyig-hegység fölött, a hasonló nevű vidéket átszelvén, folyik a Timok egyik ága, az úgynevezett *Szvirlyiski Timok*. Különös e folyó itteni folyása azért, mert nem a Szvirlyig-hegység vizét veszi föl, hanem a Treszibabáét, a honnan négy nagyobb patak folyik belé, számos kisebb folyáson kívül.

A megye területe 2557.9 km². Öt járása közül a legkisebbek a moravavölgyiek: az *alexináci* (371.4 km²) és a moravai (327.6 km²), a *szvirlyigi* (465.9 km²) a hasonló nevű vidékkel esik össze; a *nisi* (831.7 km²) a főváros környékét foglalja el, a banyai (561.3 km²) az ettől keletre eső határvidéket.

A székváros, Nis, Szerbiának nagyságra nézve második városa, 24.949 lakossal. Főbb utcázai rendezettek. Középületei, a megyeháza, a törvényszék, a gimnázium, több kaszánya és egyéb katonai épületek, modern építmények. Fejlődését rendkívül előmozdítja az, hogy négyfelé ágazó vasútvonalok gócz-

potja. Az egyik vonal észak felé Belgrádnak vezet. A másik szintén észak felé, Zajecsárnak és a dunai Prahovo-kikötőnek, mint a tervezett szerb Duna-Adria vasút egyik kiépített szakasza. A harmadik keletnek tart, mint a Belgrád—Konstantinápoly nemzetközi vonal része. Végül a negyedik délnek, ez a Belgrád—Szaloniki vonalnak egy szakasza. Mind e vonalak rendes vágányúak s élénk nemzetközi forgalmat táplálnak. Nagy hatással van továbbá Nis fejlődésére a környező termékeny síkság is. Sokszor volt arról szó, hogy az állam székvárosául Nist teszik, mert nemzetibb a jellege, mint a határszéli Belgrádé. A mi azonban a nagyvárosias jelleget, forgalmat, culturalis és politikai vonzóerőt illeti, Nis erősen mögötte jár Belgrádnak. A megye második városa a moravaparti *Alexinác* (5933 l.). Kis város, élénk kereskedelmi élettel. E városkának fő nevezetessége a tőle nem messze, a Moravica festői szépségű völgyébe eső *Szoko Banya*-fürdő, bőven buzgó melegforrásokkal.

A megye hegyes vidékei számos turistikai szépséget nyújtanak. Maga a Nisava völgye is festőileg szép, különösen a *Szityevo* község alatti szorostól a Szityevacska Kliszurától kezdve. A *Rtany*-hegység, kopár 1565 m magas, sziklás, Silyak nevű kúpalakú csúcsával természeti ritkaságszámba megy. Nagyon dicsérik a Timok Derven falu mellett kezdődő szorosát is. Számos régi kolostor, templom és vár romja is látható főleg a völgynek bejáratánál s egyes tágulásaiban. A Nis melletti *Tyele-Kulát* modern külsejű emlékévé építették Szengyelics vajda hősiességének a törökök ellen való küzdelemben. A várromok közül a leginkább látogatott, mert legjobb közlekedése van a Szoko Banya melletti. Ugyane fürdő mellett van a 11 méter magasról zuhogó Ripalyka vízesése. A Nistől Zajecsárnak és tovább vezető vasútvonal a megyének vadregényes szépségű hegyvidékét szeli.

A működésben levő kolostorok közül a Szv. *Sztevan* vagy *Lipavác*, és a Szv. *Roman* Alexinác mellett, a *gabrováci* és *gornjomateváci* pedig Nis mellett van.

A megye úthálózata a jobbak közé tartozik. A Morava völgyében a vasúttal párhuzamosan húzódik a még római eredetű belgrád—nis—pirot—konstantinápolyi útnak ideeső szakasza. Nistől foly-

atódik ez út délnek is, Szaloniki felé. Alexináctól a Moravica völgyében visz egy állami út Knyazsevác-nak, mely vadregényes vidéken vezet át. A megyei és községi utak a jobbak közé tartoznak.

A megye hegyeiben az eddigi felületes kutatás is számos réz- és vastelepet állapított meg.

Vranya megye a legdélibb csúcsát alkotja Szerbia régi területének. Neve még a bizanczi uralom korából ered, a mikor *Vraneia*-nak hangzott. *Nemanya István* szerb czár 1183-ban elhódította e területet a bizancziaktól, de halála után megint a bizancziaké lett. Majd Milutin király ismét meghódította és szerb *Zsupa* lett. 1454-ben, a koszovoi csata után az egész vidék török uralom alá került s mint *vranyai pasalik* szerepelt egészen 1878-ig, a mikor a berlini szerződés ismét Szerbiához csatolta.

A megye határa a Morava-folyó és a vasútvonal közé eső Bresztovac falu fölött fut össze egy pontba a határos északi két megyéével, vagyis a Toplica és Nisével. Ettől délnyugatnak ereszkedik a Szokolszka Planina keleti gerenczeinek s a Krs (1370 m) csúcsnál torkollik be a régi török határvonalba. E csüctől azután délkeletnek fordul s a Golyak-hegység gerinczein kanyarog egészen a határon levő Risztovac községtől délkeletre eső legdélibb csúcspontjáig a régi szerb határnak, mely a Mlatina-hegységtől borított vidékre esik. Bresztováctól keletnek a Tarina-hegység déli lejtőinek megy a határ, innen délnyugatra kanyarodik a Krusevica-hegységre. Veliki Bonyinci községtől nyugatnak ismét hármas határösszeszőgellés van, t. i. Nis, Pirot és Vranya megye határai találkoznak. E ponttól délkeleti irányban megy a határ egészen a bolgár határon levő *Crni Vrhig* (1495 m). Itt délnyugati irányba fordul és folyton magas hegyek között kígyózik a Mlatina-hegység fent említett pontjáig, a hol a délnyugati határvonallal fut össze. A délkeleti, Bulgáriával közös határvidékre esnek a már említett *Crni Vrh*en kívül az *Osztrozub* és *Csemernik* hegységek s az ezek között levő *Golema* és *Vlaszinszka* nevű fennsík, majd a *Sztreser* (1920 m), *Beszna Kobila* (1946 m), *Patarica* (1705 m) hegységek.

A Morava völgye a balparton folytatását alkotja a Morava-Toplica völgytágulásnak és *Leszkovac* környékén tág medenczévé alakul, a melynek

Leszkovacsko Polye a neve. Ez a sík, illetve dombos vidék a megyének közel egynegyedét alkotja s dús talaja folytán, aránylagos kis terjedelme mellett is jelentős szerepet ad a megyének a szerb mezőgazdasági termelésben.

A Morava völgye *Grdelica* községnél 1—2 km széles szorossá szűkül s így megy majdnem Vranja városáig, a melytől északra ismét medenczévé tágul (Vranyszko Polye) s mint fennsíkszerű, tág völgy húzódik a volt török határig, Risztovác községig. A Morava jelentékenyebb mellékfolyásai *balról*: a *Puszta Réka*, mely a Petrova Gorából jön, fölveszi a Szokolszka és Povjacska hegységek közötti magaslatról jövő *Golema Rékát*, hasonlónevű vidéket szel át s északnak fordulva átnegy a szomszédos megyébe, a hol a Toplicába ömlik. Ettől délre a Jablanica-folyó következik, mely két ágban a Golyak-hegységből ered, Lebane községnél egyesül a számos mellékfolyással bíró *Medvegya Rékával* s innen tágas völgyben egyenesen északnak, míg Bresztovácnál a Moravába szakad. Az ezután következő Veternica-folyó felső folyását Polyanicának¹ hívják s ez egy mindenfelé hegyektől elzárt, különálló medenczét alkot. A Veternica-folyó e vidéket sok szorost alkotó hegyek között bagyja el, melyeknek gyűjtőnéven *Kliszura* a neve. A *Veternica* felső és közép völgyét, a Polyanica és Kliszura vidéket erős hegytömbök (Vlahinya, Liszac, Grot, Oblik, Placskavica) választják el a Morava völgyétől, melynek itt *Inogost* (Vinogost) a neve. Az említett hegytömbökből számos kisebb folyás táplálja a Morava vizét.

A Morava nevezetesebb mellékfolyásai *jobbról*: a Vlaszina, mely a Vlaszinszka fennsíkon a bolgár határon ered. Még a hegyek között fölveszi a *Prelopszka*, *Togostica*, *Luzsnica* folyókat s ez utóbbi torulatától kezdve folyton táguló völgyben halad nyugat felé. E tágabb völgyben is mindkét felől számos

¹ A Polyanica és Kliszura vidéknek részletes leírását találjuk a Cvijics dr. által szerkesztett *Naszelya Szerbszkih Zemalja cz.* folyóiratszerű anthropológographiai munkában. Eddig 7 kötete jelent meg. (Vázolva e vidékek elszigeteltségét megemlíti, hogy köztük, továbbá Vranja és Leszkovác között 1878-ban alban községek, továbbá pásztorkodó oláhok (vlachok) *voltak*. Vranja megyében egyébként, mint az illető fejezetben látjuk, sok elnevezés tanuskodik az oláh lakosságról.

mellékfolyása van. Vlaszotinicitől kezdve völgye a leszkováci síkságba olvad s maga a folyó Leszkovácnál egyesül a Moravával. A délkeleti magas hegyekről számos vízfolyás tart még jobbfelől a Moravába. Ezek közül a jelentősebbek: a *Kozarszka Réka*, (e folyó, a Morava és Vlaszina közé esik a Binačs nevű vidék, melytől a Morava e folyása elnevezését kapta); a *Vrla Réka*, melynek egyik ágát *Maszuricska Réka*-nak hívják; a *Jelasnicska Réka*, a *Korbeovacska* és *Banyzska Réka*, mely utóbbi a vranyai fürdő mellett folyik el.

A megye területén számos régi vár, klastrom és templom romjai láthatók. Legnevezetesebb ezek között a *Markovo Kale*, mely állítólag Marko királyfi létesítménye s a Polyanicából Vranýába vezető úton látható. A szorosok és völgyek bejáratánál általában gyakoriak a régi várszerű épületek nyomai. A most is működő kolostorok közül a *kacapunszki* (Szv. Ilija) a *polyanica*i járásban, a *lepcsinszki* (Szv. Pantelija) a *pcsinjaiban* fekszik. A hegyes vidékek sok természeti szépséggel ékesek.

Vranýa megye úgy gazdasági, mint culturalis és turisztikai szempontból meglehetősen átkutatatlan. A közlekedési viszonyok a Morava mentén nagyon kedvezők, másutt annál kezdetlegesebbek. A hegyes vidékek népe általában *csak hegyi lovacskákon képes közlekedni* és szállítani. Kétkerekű és négykerekű járműveket csak a Morava völgyében, továbbá a következő vidékeken találunk: *Vlaszotinci* környékén, a mely községben a moravai államúttól két állami útvonal szögellik össze s itt egyesülve Pirotnak megy tovább; *Szurdulica* község környékén, a melyen a Vranýa-bolgár határi állami út halad át; *Lebane* község vidékén a hol több járási, fenntartott út jön össze a folyóvölgyeken (*Veternica*, *Jablanica*, *Pusztá Réka*), a Morava völgyének, illetve észak felé — *Nis*—*Prokuplje* — török határ állami útnak haladván.

Vasútja a megye területének csak egy van, a moravölgyi, mely a *nis*—szaloniki fővonalnak egy szakaszát alkotja.

A megye területre nézve egyike Szerbia nagy megyéinek (4341·8 km). Hat járásra oszlik. Ezek: *Vlaszotinci* (865·5 km²), *Jablanica* (981·1 km²), *Leszkováč* (842·5 km²), *Maszurica* (503·9 km²), *Polyanica*

(957.7 km²), *Pcsinya* (573.1 km²). A három első a leg-gazdagabb, culturáltabb vidékre esik, a három utolsó a hegyvidékekre.

A székváros *Vranya* 11.439 lakossal, egyike Szerbia legérdekesebb városainak, melyben külső nyomok is mutatják történelmi régiségét s az átélt különböző uralmi korszakokat. Az újabb időben sokat fejlődött a városi rendezettség és építkezés tekintetében. Egyházi, iskolai, közigazgatási, bírósági és katonai épületei modern nagyobb épületek. De úgy nagyságra, mint lakosszámra és városias jellegre nézve túlszárnyalta már Leszkovác (14.266 l.), mely több szempontból fontos góczponttá fejlődött s hála a környező termékeny síkságnak, legnagyobb gyűjtőhelye a szerb kendertermelésnek és földolgozó iparnak. A város villanyvilágítását a közelében, vízerőre létesített telepről nyeri, mely egyúttal a városka ipartelepeit és műhelyeit is ellátja motorikus erővel. A városnak vízvezetéke is van, de nem az egyes házakba, hanem utcai zárt kutakba vezetve. Az egész megye területén még csak két némileg városias, persze kisvárosias jellegű hely van: *Vlaszotinci* (4553 l.) és *Vlaszina* (3912 l.). A vlaszotinci járásban 6 nagyobb, egymagában községet alkotó helység van; a jablanicaiban 1, a leszkováciban 1 (a járási székhely), a maszuricaiban 1, a pcsinyaiban 1, a polyanicaiban egy sincs. A folyóvölgyek szélesebb részein a házakat egymáshoz közel építették; a hegyi vidékeken a falvak szétszórta egyes házakból állanak. A házak között, különösen a hegyvidékeken túlnyomó a szalmás, vesszőből font falu, vakolatlan primitív kunyhó. A módosabb síksági helyeken a háznak modernebb a berendezése. Bútor, szőnyeg, függöny, konyhaedény is van. A hegyvidékeken a lakosok európai jellegű berendezése csak az újabb időben indult meg.

A Sumadija.

A *Sumadija* nevű közép-szerbiai vidék leírását a fővárossal Belgráddal és a róla elnevezett megyével kell kezdenünk. Földrajzilag és földtanilag ugyanis azok a dombhátak, a melyekben és melyek alatt Belgrád fekszik, egyenes folytatásai a szerb erdővidék hegyes-dombos emelkedéseinek, közelebbről a Rudnik-hegységből északra nyúló hegy- és domblánczolatnak.

A *Sumadiját*¹ az immár általánossá lett szerb fölfogás a szerbeklakta föld legnemzetibb vidékének vallja. Meglehetősen széles földszalagot értenek alatta, mely a Morava és Kolubara folyók között majdnem a Nyugati-Morava völgyéig nyúlik le.

A Száva és Duna által alkotott északi határáról kezdve beléesnek: Belgrád főváros, Belgrád, Kragujevac és Rudnik megyék. A közigazgatási beosztás természetesen nem alkalmazkodott e vidék különben sem szabatosan megállapított határaihoz. Joggal hozzá lehetne még számítani Szmederevo megye egy részét, melyet a nép, megkülönböztetésül a duna- és moravamelléki sík területtől, mint említettük, szintén Sumadijának nevez. Ide osztható továbbá Jagodina környéke is. De úgy a természeti viszonyok, mint a közigazgatási beosztás e vidékeket inkább a Morava fővölgyének vidéktípusába utalják s a Sumadiját, mint vidéket, az említett három megyére határolják.

Belgrád városa, mely a rómaiakori *Singidunum* helyén épült s földrajzilag annak a Rudnik-hegységből északnak tartó talajhiullámozásnak egyik dombgerinczén fekszik, melynek a szávántúli Fruskagora is mintegy folytatásául tűnik föl s melyet a Száva és Duna összeömlése éppen Belgrádnál szel át, úgy hogy a szerb parton egy meglehetősen meredek sziklás hegyfokot alkot. Ezen a hegyfokon van a *Kalemegdán*² nevezett régi park s a belgrádi felső vár. A tovább folytatódó dombháton van a belső város; még tovább, a *vracsari* dombnak nevezett emelkedés hátán épült a városnak legmodernebb része, mely e domb déli lejtőinek alján végződik. Az említett hegyfokot a Duna is, a Száva is erős kanyarodással veszi körül. E kanyarodások között félig széttárt legyezőalakban terül el a város, a legyező tengelyét a Duna és Száva összefolyása vagy a Kalemegdán alkotván.

Az említett dombháton és vracsari folytatásán vannak azok az utcák, a melyek főerét alkotják a belgrádi városi életnek. A kalemegdáni parkot, egyfelől a Szávára vezető lépcsőig (Veliki Sztepeni nagy lépcső), másfelől a Dunapartig övező *Knez Mihailov Venac* (Mihály fejedelem-körönd) dombtetői pontja-

¹ Sama szerb nyelven: erdő.

² Kalemegdán, törökül: vár-piacz, vártér. A *megdan* szó régibb alakja a mostani mejdan-nak.

ból indul ki a *Knez Mihailova Ulica*, mely a rádülő utcákkal együtt Belgrádnak pénzügyi negyedét alkotja. Ezen vannak a nagyobb bankok, a tőzsde, a fényűzési és divatcikkeket áruló, városiasan berendezett üzletek. A közelben, a Kraly Petar-utcában van a szerb nemzeti bank és vasúti igazgatóság. A szóban levő Mihály fejedelem-utcában az állami monopol-igazgatóság nagy épülete és több, a legteljesebb modernséggel épült bérpalota. Ez utca bővületének tekinthető a *Terazije* nevű tér, a melynek legkiemelkedőbb épülete a *Rosszija* nevű orosz biztosító-társaság épülete, a benne levő *Moszkva*-hotellel s a belgrádi társas életben nagy szerepet vivő *Moszkva*-kávéházzal. A *Terazije*-tér kerekén 200 lépés hosszú s azután ismét utcává szűkül, melynek neve: *Kraly Milanova* ulica. (Milán király utcája.) Ezen van, mindjárt az elején balról, a *Konak*-épület és telektömbje, — jobbról a Konakkal szemben, az orosz követség. Ez az utca a tengelyébe eső, tehát torkolását elzáró *Szlavija* nevű épületig tart. A Szlavijának baloldalán folytatódó utca: a *Makenzije*va-, a jobboldalán: a *Sumadija*-utca. Ezek Belgrád legújabb városrészében nyúlnak tovább. A *Makenzije*va nevét egy *Mackenzie* nevű amerikai vállalkozótól nyerte, a ki olcsó pénzen, szántóföld értékben vett meg egy nagyobb területet az egykor dúsgazdag *Szimics*-családtól s azt városi telkekül értékesítette. Az itt épült házak nagyon csinos, villaszerű épületek, lombos keretekkel körítve.

A Kalemegdánról, illetve a *Knez Mihajlov Venácról* az alábbi utczavonallal párhuzamosan egy másik vonul a dombgerinczen. Kezdődik az *Uzun Mirkova* ulicával, a melyen jobbfelől a belgrádi Városházat, majd az angol követség palotáját s a szerb nemzeti múzeumot találjuk. Itt az utca baloldalára dől a *Kraljev Trg* (Király vásártere) nevű tér, melyre egyik oldalon a belgrádi egyetem épülete néz, másik oldalon, a tér keleti szélén a rendőrség épülete van. Az *Uzun Mirko*-utca folytatása a *Vasza Csarapics*-utca, mely a *Knezev Szpomenik* a fejedelem emlékszóbra) nevű térbe torkol. E téren van *Obrenovics* Mihály fejedelem emlékszóbra. Háta mögött emelkedik az *Uprava Fondova* (Alapok igazgatósága) nevű állami hitelintézet újabb s nem éppen bántó czifraságú épülete. A tér balsarkát a *Kolarac*-

féle hazafias alapítvány emeletes épülete foglalja el. A tér többi épülete erős ellentétben van a fől soroltakkal, mert van közöttük csaknem kunyhószerű is. A teret a Terazijével egy rövid hárántos utca köti össze a Kolarac-seva. A Kolarac-féle alapítvány emeletes épületének főhomlokzata a Makedonszka-utcára néz, mely utca a *Szpomenik*-térrel a dombháton lefelé, a Duna felé halad s a domb alján a *Dalmatinszka*-utcában folytatódik, mely *Bulbuldere*¹ nevű, városszéli völgyig folytatódik. A *Makedonszka*-utczából kiinduló *Viszoki Decsani* és *Kraly Alexandra* ulica alkotják a másik fő dombháti utczavonulatot. Ez utóbbinak legnevezetesebb pontja az, a hol egyik oldalon a királyi konak kertje, a másik oldalon az új Szkupstina épülfélben levő falai vannak. Ez az utca egészen a város legszéléig tart s folytatása a Szmederovoba vezető állami út. A dombhát alján, a Sándor király-utczával csaknem párhuzamosan vonul még a *Car Dusanova*-utca, mely szintén egyike a főbb városi életereknek.

Belgrád belvárosi része, mely a Knez Mihájlova ulica és a királyi konak környékére esik, a legutóbbi években érdekes keveréke lett a régi és új építményeknek, az utczai városiasságnak és a török uralom korából származó primitívségnek. A Kalemegdan modern park, a körülötte menő Knez Mihailov Venac modern kinézésű tér. De a dombnak a Szávára dülő hajlásában sok a törökkorbéli, vertfalú viskó vagy primitív, szennyos belsejű kis kő-, illetve téglapépület. Magán a Terazijén is több girbe-görbe falú és tetőzetű házikó éktelenkedik; a fényes Roszija-palota közvetlen szomszédságában egynehány vertfalú viskó képviseli a most bontakozni kezdett városi luxus mellett a multat. A Roszija, a Száva és a Kalemegdan közötti városrész erősen emlékeztet Konstantinápoly girbe-gurba, szűk utczákból álló sztambuli részeire. A Knez Mihailova, a Terazije, a Kraly Milanova utczák modern faburkolattal, illetve aszfalttal vannak ellátva. Ugyancsak a Péter király utczája, mely a Knéz Mihailovát, közel a Kalemegdánhoz szeli. E sarokba esik az érseki székesegyház, a Szaborna Crkva, az érsek-metropolita palotája, a szerb tudo-

¹ Szlávós hangzása a török Bülbuldere = fülemüle völgy-szónak.

mányos akadémia, a papnövelde, a tanítóképző; mind modern, nagyobb épületek. Környezetüket azonban keleties kinézésű, úgynevezett macskafejekkel kövezett utcák s alacsony primitív házikók alkotják. Ugyancsak különösen hat a nyugateurópai látogatóra az a jelenség, hogy a Kalemegdán felől a vasúti és hajóállomásokhoz vezető Karagyorgye-utca, mely főtelepe a belgrádi import- és export-nagykereskedelemnek, ugyancsak kevés gondozást árul el. A száva-parti vasúti állomás környéke nyáron por-, tavasszal és ősszel sártenger s az 1913. és 1914-iki nagy fejlődés itt semmit sem tudott még javítani. Általában különös jellemvonása Belgrád város fejlődésének, hogy a folyampartoktól távolabb, a dombháton indul meg. A Száva, valamint a Duna melléke teljesen rendezetlen, a kis, rakodóparti építkezés alig érdemel említést.

Úgy a Száva, mint a Duna partján a legutolsó években a gyárépítkezés indult meg. A *Topcsiderszko Brdo* (topcsideri dombhát) és a Száva között van a czukorgyár, egy sörgyár, egy nagyobb vasipari telep, a dohánygyár s még néhány kisebb gyártelep. A dunai részen épült a kiviteli vágóhíd, a szappangyár, egy nagyobb textilipari telep, villanytelep stb.

A legújabb időben jelentékeny életre lett még a belgrádi városi életnek a *Milosa Velikog* (Nagy Milos) ulica, mely a Sándor király-utczából, a Konak telektömbje mellett indul ki s átszelvén a Milán király-utczát, a dombról egyenesen tart a topcsideri útnak. Belgrádnak leghosszabb, legszélesebb, legszebb perspektívájú sugárútja. Mindjárt a Milán király-utczai keresztezés után, a *Kralyica Natalija*-utczával alkotott sarokban áll a régi s mostanig használt szkupstina-épület. Azután következik az államtanács és állami számszék palotája, majd a pénzügyminisztérium nagyobb, kertes telektömbje, melyen a szerb országos gazdasági egyesület (Szprszko Polyoprivredno Druzstvo) háza is áll. E mellett vezet le a Milos-utczát szelő *Nemanya*-utca a vasúti állomáshoz. Amióta (1914), a Milos-utczát rendbehozták, ez lett a belváros felől is a vasúti állomáshoz vezető főútvonal. A pénzügyminisztériummal harántosan áellenben van a hadügyminisztérium és a katonai akadémia nagy telektömbje. Ezentúl csinos, kertes magánházak szegélyezik a szóban levő sugárutat, mely

végül a topesideri állami útba torkol. Ez utcában van még a szerb néprajzi múzeum épülete is.

A királyi konaknak a dombhát középvonalaára eső felső kapujától indul ki a *Krunsška*- (Korona-utca), melyet a benne épített osztrák-magyar és német követség, valamint az előbbi által az osztrák és magyar alattvalók részére fenntartott templom és iskola tesz nevezetessé. Ez utca a Sándor király- és Milán király-utczák között, velük párhuzamosan húzódik. A vracari dombháton több, modernül épített katorai és polgári állami kórház van.

A minisztériumok épületei jelentéktelen, még a belgrádi viszonyok között sem kiemelkedő épületek. A Milán király-utczán, a Konakon innen van egy-mással átellenben az igazságügyi meg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium épülete. A Konakon túl, egy bérházban van a közgazdasági minisztérium, azután a külügyminisztérium. A belügyminisztérium a Nyegoseva-utczában van, mely a Milán király-utczából megy föl rézsútosan a főútczára, a domb felső vonala felé.

A már említett négy követségi palotán kívül még Franciaországnak, Törökországnak, Bulgáriának és Romániának volt előkelőbb kinézésű követségi palotája. A többi követségek, valamint az összes konzulátusok bérházakban helyezkedtek el.

Belgrád városa különösen a győzelmes balkáni háborúk után indult nagy fejlődésnek. A nagyobb városszépítési, kövezési, csatornázási és vízvezeték-bővítési munkák 1912-ben indultak meg. A közúti villanyos vasúti hálózat is jelentékenyen bővült. A *Kalemegdan*- és a *Szavija*-épület között épült az első fővonal, mely az Uzun Mirko-utczán, a Szpomenik-téren és a Kolarac-épület között a Milán király-utczán halad. Ugyancsak a Szlavija-épülettől bocsátkozik le egy másik vonal a vasúti állomásnak, majd a Karagyorgye-utczán végigmenve, fölkapaszkodik a Kalemegdanra s a Dusán cár-utca végéig halad. A harmadik vonal a Szpomenik-térről indulva, halad a Mihály fejedelem és Milán király utczákon át, bekanyarodik a Milos-utczába s azon kivisz a topesideri parkba. A negyedik a Terazijéről a Sándor király-utczába kanyarodva halad az új temetőig. Az ötödik vonal a Makedonska-utczán halad a vágóhíd felé, de a világháború kitöréséig nem nyílt meg.

A város villanyvilágítását egy belga részvénytársaság rendezte be s tartotta üzemben, elég magas díjszabás mellett. A vízvezetékét a város létesítette.

Belgrád közéletmezése nagyobb részét nyílt piacokon intéződik el. Csak a Nyegoseva- és Milán király-utczák által alkotott szögben létesített a Vracari városszépítő-egyesület kisebb méretű hús- és zöldség-csarnokokat.

A vár és város között levő Mihály fejedelem-téren és a Kalemegdán-parkban több, a szerb nemzeti életben érdemeket szerzett férfiú emlékszobra van. Ezek közül az *Obradovics Doszitej*, költő és tanférfiú (született 1739 Csákován Temes vármegyében) szobra a legkiválóbb, mely séta közben, nyájasan köszönő arczkifejezéssel és tartással örökíti meg Szerbia szellemi haladásának az egyik úttörőjét. *Danicsics György* philologus, *Jaksics György*, *Ilics Vojiszlav* és *Szubotics* költők és írók, valamint a tanügyi Mecaenas *Gavrilovics János* szobrai sablonos, kisebb melliszobrok s a kalemegdani park központi köröndjében vannak elhelyezve.

A belgrádi vár, mely alsó és felső várból áll, a magyar történelemben is jelentékeny szerepet játszott. *Lázárcvics* István despota halála után (1427) magyar kézre jutott s magyar birtok volt egészen 1521-ig, a mikor törökök foglalták el. Mai kiépítettségé 1688-ban alapozódott meg, a mikor az osztrák császári seregek foglalták el rövidebb, majd 1717-ben, Szavojai Eugen herczeg vezérlete alatt hosszabb időre (1737-ig) s ez idők alatt az osztrák császári hadmérnökök, a belgrád-környéki lakosság fölhasználásával akkoriban modern számbamenő erősséggé építették. Ez időkből származik a vár *Karlova Kapija* (III. Károly kapuja) nevű, építészetiileg is szépen alkotott bejárása. A felső vár épületei közül nevezetesebbek: a *Crkva Ruzsica*, a szerb népköltészetben többször szereplő templom; a vezérkari épület s a hadparancsnokság újabb épülete, melyben Milán király lakott a trónról való lemondása után. Az alsó várban néhány ódon hadiraktár és laktanya van. Az erősség keleti, dunaparti sarkában van a meglehetősen épen maradt, hatszögletes Nebojsza-torony. A várat a Duna felől s a mögöttes terület felől is vastag basatyafalak környezik, melyek azonban a mai viszonyok

között a várnak számbajövő erősség jellegét nem adják.

Belgrádot földrajzi fekvése fontos politikai és forgalmi gócponttá alkotja. Uralkodik a Duna és Száva egész szerbparti vidékén. A két nagy vízi közlekedési vonal, a Duna és a Száva, továbbá az a körülmény, hogy jelentékeny pontját alkotja a Nyugat-Európából Konstantinápolyba és Szalonikiba irányuló nemzetközi forgalomnak, a történelem minden korszakában különös szerepet juttattak e városnak, mely mindig kétségtelenül nagyobb volt, mint a milyen a szerb nemzet hatalmi állásához képest megillette volna. Ennélfogva aránytalanul sok áldozatába került a szerbségnek megtartása és visszahódítása. Belgrád város történetét a szerb történetírók szinte egyhangúan „véres és háborús“-nak hangsúlyozzák. A törökök Belgrádot „Dorol dzsihad“-nak a hitért való szent háborúk házának, a Kalemegdánnak a Duna és Száva összefolyására rúgó fokát pedig, melyről grandiosusan széles kilátás nyílik; a *Fikjir-Bair*-nak, a tépelődés (elmélkedés) dombjának.

Külön megemlítést érdemel a vasúti állomástól nyugatra elmosárosodott Szávapart, melynek *Vencija* a neve.

Belgrád nyolcz közigazgatási területre oszlik: 1. a vár, 2. a belváros, 3. a szavamalszki (szávaparti), 4. *vracsarszki*, 5. *terazijszki*, 6. *paliluszki*, 7. *dorogolszki*, és 8. *topcsideri kvart*. (Negyed.) A városi közigazgatásról részletesebben az illető fejezetben van szó.

A főváros területe 12 km². Lakosainak száma: az 1910-ik népszámlálás szerint 89.876.

Belgrád városához tartozik Topesider is, mely alatt a szerb korona tulajdonát alkotó parkot és gazdaságot kell értenünk, nem pedig községrészsamba menő lakóhelyet. A parkban valaha az Obrenovicsok nyári laka volt, a melyet most az uradalmi intézőség irodái foglalnak el. A gazdasági épületeken kívül a fegyház, a vakok menhelyének épületei, továbbá három vendéglő alkotják a topcsideri telepét. Az itt a kosutnyaki erdőben meggyilkolt Mihály fejedelemnek (1868 május 29-én) emléket emeltek. Topesider a belgrádi közönségnek nyári kiránduló- és mulatóhelye. A mellette levő Kosutnyak nevű erdő, mely szín-

tén állami birtok, a királyi család vadászterületéül rendeztetett be.

Topcsider és dombos-hegyes környéke jellegzetesen sumadijai vidék, bár a tulajdonképeni Sumadiját, az innen még délebbre fekvő *Avala*-hegytől számítják.

Belgrád közvetlen környékéről külön kell megemlékeznünk. Az ideeső községekre ugyanis a főváros közelsége látható hatást gyakorol. E községek népe, a fővároshoz vezető aránylag jó utakon, hetenkint többször bemegy a városba, a hol élelmezőczikk termékeit is értékesíteni, szükségleteit beszerezni szokta. Ennélfogva úgy művelődésileg, mint gazdaságilag fölötte van a többi falusi népnek; de nem maradt illetetlenül a városi lakosság foggyatékos, vagy egyenesen bűnös tulajdonságaitól sem.

Kereken húsz kilométernyi sugárú félkörbe esnek ezek a belgrádkörnyéki községek. A nyugatra eső környéket *Poszavlyenak* — Szávamelléknek, a keletre esőt *Podunavlyénak* — Dunamelléknek hívják. A Poszavlyéba esnek a következő belgrádkörnyéki falvak: Osztruzsnica, Zseleznik, Zsarkovo, Knezsevac, Rusany. A Belgrád Avala-vonalon, tehát a két folyammellék közepén fekszenek: Banyica, Jajinci, Resznik, Pinoszava. A Podunavlyéba: Mirijevo, Visnyica, Szlanci, Veliko Szelo. Veliki és Mali Mokrilug, Kumodrazs, Belipotok, Lestani, Bolecs, Ritopek, Vinsca.

E húsz község már azért is Belgrádhoz tartozik, mert a történelem folyamán is mindig Belgrád sorsában osztozott.

A két említett vidék közül a Podunavlye írható le kevesebb szóval. Általában enyhe lejtőjű dombvidék, a hol a hegyek és völgyek közti szintkülönbség nagyon csekély. Mélyebb völgy csak kettő van: a mirijevoi patak völgye és a Bulbuldere. Csak Grocka felé tagozottabb a terep, mélyebbek a völgyek, magasabbak az emelkedések. Grocka mellett édesvízi teraszok emelkednek. Errefelé erdő is van az emelkedések tetején; másutt szántó, vagy fátlan legelő van a tetőkön is. A Belgrád-Avala-vonal inkább hegyes-erdős, nagyobb szintkülönbségekkel.

A Poszavlyében még fokozódik a talaj illeten alakulása. A völgyoldalak gyakran meredek s a völgyek fenekén a tertiär néhol le van meztelenítve. A

Poszavlye gazdag mély gödrökben és karszti alakulásokban. Itt szarmata-mész az altalaj. A völgyekben patak folyik; a gödrökben, helyesebben karszti tölésekben álló víz van. Itt sokkal több az erdő. Még a meredek hegyoldalak is fával benőttek. A *Repiste* nevű patak a *Repisko Okno* nevű karszti katlanba ömlik, a *Makis* nevű szávamelléki karsztos síkságon. A karszti katlanok közül több van Knezsevác és Zsarkovo mellett. A vízálasztók itt a föld alatt vannak. A patakok úgynevezett *ponor*-okban (víznyelőekben) tűnnek a föld alá, majd ismét fölszínre kerülnek. A Zseleznik falutól délre fekvő *Szremcsica* község mellett legszembeütőbb a karszti alakulás. Itt egy téres dombhát vonul (Szremacsco Brdo), mely egészben, vízszintes rétegű, szarmata-mészből áll. A falu mellett több a karszti mélyedés. Az egyik elliptikus: keresztgátja és két ponorja van. A falu északi szélén van a *Jezeronak*-tónak nevezett, több mint 12.000 □-méter kiterjedésű karszti katlan. A tónak látható lefolyása nincs, de a föld alatt a *Turszki Tocska* nevű karszti töléserbe folyik. A tavat két patak táplálja. E karszti vidék északnyugati széle és a Száva között terül a *Makis* nevű karszti terület. Sok tavas szávamelléki síkság ez, melynek legnagyobb tavát *Crnyacsának* hívják, a kisebbeket pedig oknának (Akna). Ezek részint csapadékból, részint forrásokból táplálkoznak. Ide folyik a Zseleznik községről elnevezett Zseleznicska Réka s itt el is vész. A talajt főleg szarmata-mész alkotja, melyen itt-ott pliocénkori vöröses-sárgás, agyagos homokréteg van. A Makis délnyugati részén *flis* látható. A karszti mélyedések alluvialis kinézésűek. Vastag termőföldréteg van a partjaikon, csak a mély ponorokban lép fel meztelenül a szarmata-mész. A *Makis* vizei a föld alatt folynak a Szávába s ha a Száva megárad, megdagadnak az itteni vizek is. A Makis keleti szélén levő karszti tavakból kapja Belgrád is vízvezetéki vizét. A vízművek *Zsarkovo* község mellett vannak. Nehány év előtt, közel a városhoz, a Szávaparton is létesült kiegészítő vízvezetéki telep. A poszavlyei karsztos vidék egészen a Kolubáraig tart.

A Podunavlyében a községek vagy síkon vannak, vagy a dombblejtőn. A Poszavlyében csak Zseleznik, *Zsarkovo* és *Osztruzsnica* vannak síkon, a többiek dombháton. Mindkét vidéknek van bőven termő-

földje s a művelés jobb és többoldalú, mint az ország egyéb vidékén, főleg az erősebben képviselt kertészeti termelés folytán.

Belgrád közvetlen környékének csak egy jelentékenyebb belső folyása van: a *Topesiderszka Réka*, mely Belgrád alatt folyik a Szávába. A számos kisebb patak részint a Szávába, részint a Dunába folyik. A vízválasztó, mint már említettük, a földalatti folyások miatt meg nem állapítható.

*

Belgrád megyét egy délről belékhúzódó hegy, helyesebben dombláncz szeli ketté, mely a Rudnik-hegység kiágazása. E kiágazásnak a megye déli határa körül *Kozmaj* a neve. E dombvidéknek három magasabb, 500—600 m közötti hegye van: a *Mali Kozmaj*, *Goli* (csupasz), *Kozmaj* és *Rutavi Kozmaj*. Erdővel benőttek, kivéve a Kosutica hegyhátat, mely e vidék keleti szélén van. A *Visz* és *Koviona* nevű magaslatok a *Rialya* völgye mentén emelkednek. A legmagasabb pont a Kolubara és Morava között a kúpalakú, a belgrádi vracsari utcákról szépen látható *Avala*-hegy (528 m). E hegy a belgrádiaknak, különösen a mióta jó út épült rajta, kedvencz kirándulóhelye. Főképen Szent György-napkor (április 23—május 6) nagy az Avala látogatottsága.¹

Egyébként, bár a megye területe egészben hullámos, nincs rajta emelkedés, a mely megérdemelné a hegy nevet. Nagyobb sík területei: a Kozmaj déli lábától a kragujeváci határig terjedő; a *Makis*, *Osztruznica*, *Zseleznik* és *Zsarkovo* falvak között; továbbá a kolubaramelléki síkság Sopity falutól Sztepojevácig.

A nagy folyamok, a Duna és a Száva a megye északi határán folynak. A *Kolubara* nyugati határfolyó, míg a *Lyig* délnyugaton választja el Belgrádtól.

¹ E szokás Milityevics szerint úgy támadt, hogy egy *Hromi Sztevan* (Sánta István) nevű jós (boszorkánymester) a múlt század harminczas éveiben elhitette a környéki falvak lakosságával, hogy a legközelebbi Szent György-napkor templom lesz az Avalán s hogy e hegyben nagy kincs van elrejtve. Évről évre több kincskereső és csodát váró ember ment az Avalára, különösen Szent György-napkor. A gyülekezés utóbb évről évre mindjobban meggyökerező szokássá lett, mely a belgrádiakra is átragadt.

megyét Rudnik és Valjevo megyéktől. A *Lyig* a Kolubarába, ez a Szávába ömlik. A Kolubarába ömlik a *Pestán*, miután fölveszi a *Belanicát*, melybe ismét a *Turija*-patak szakad. A *Zseleznicska Réka*, (a Makis vizeivel együtt), továbbá a *Baricska Réka*, *Topcsiderszka Réka* és *Mokri Lug* a Szávába ömlenek. A *Bolesica* és *Grocsica* a *Dunába*. A *Ralya*, mely *Parcani* falu mellett egy *Radovanovac* és egy *Valovi* nevű ágból ered, a *Jezavába* ömlik *Szmederevo* megye területén. A *Veliki Lug* a *Ropocsevo* falu mellett, továbbá a *Nemenikutyszka* patakokból áll elő, (az utóbbi forrása mellett *Kasztalyan*, majd *Trnava* nevet visel), a *Kubrsnicába*, a *Jaszenica* mellékfolyójába tart. Mellékfolyója a *Milatovica*, melynek *Kozmaj* vidéki felső folyását *Besznának* hívják.

A belgrádmegyei vízfolyások között nyáron igen sok vagy egészen kiszárad, vagy csak nagyon vékony érben folydogál. Egyes községek, mint például *Branity*, száraz nyáron szenvednek a vízszükségtől.

A megye közepén levő szerpentinrétegben számos ólom-, ezüst-, réz- és vastelep van. *Ripany* környékén régi korbéli bányatörmelék nagy tömegei vannak, melyek 5—7% ólmot tartalmaznak. Fialtal barnaszén és lignit előfordul *Bosnyaci*, *Rakovica* és *Sopity* községek mellett. *Topcsider* környékén termelik a jóminőségű építő- és utcaburkolókövet, melyet Belgrádban használnak föl. A *Poszavlye* karsztos meszből sokat kiégetnek.

A megye területén számos régi várrom és egyéb régi emlék van. Az *Avalán* most romban levő várat — a magyar uralom alatt *Zsarnóvár* — a néphagyomány szerint *Brankovics György* despota neje a *Proklyeta* (átkozott) *Jerina* építette. Más monda szerint II. Mohamed szultán, ismét más szerint a magyarok, itteni uralmuk idejében. A *Porcsin*-féle birtoklás és rablóuralom főleg szájhagyományon alapul.

A *Koszmaj*-hegytől északnyugatra *Sztojnik* és *Baba* községek mellett vannak régi váromladékok; továbbá a *topcsideri* folyó balpartján, közel az *Avalához*; *Grockánál*, valószínűleg egy rómaikori postaállomás romjai; *Visnyica* mellett, egy dombon, a *Dura* partján stb. *Zseleznik* körül egy régi nagy város nyoma látszik. *Bozsdarevac* falu mellett, a *Grncsarica* nevű fennsíkon a hagyomány szerint

nagy ütközet volt a törökök és magyarok között s e környéken most is találnak régi fegyvereket.

A kolostorok közül kettő van még most is. Az egyik a *Rakovica*, a hasonló nevű falu mellett, a *Topcsiderszka Réka* egyik mellékvölgyében, Belgrádhoz közel. A másik a *Rajinovac*, Grocka mellett.

A megye területe 2.025.4 km², tehát alatta van a szerb megyék átlagos területének. Öt járása van, ú. m. a *vraçsari* (központi = 360.2 km²) a *grockai* (328.7 km²), a *kolubarai* (442.2 km²), a *koszmaji* (459.1 km²) és a *poszavina* (435.2 km²). A központi járás a Belgrádtól délre eső dombvidékre terjed; a grockai a Dunamelléket foglalja el; a kolubarai a megye nyugati részén terjed a Kolubara-folyóig és a koszmajival együtt a megye két belső járását alkotja; a poszavina, az első kettővel együtt a megye és az ország északi határszélén van. Az egyes járások viszonyai között culturalis és közgazdasági szempontból alig van különbség. Az országos főváros hatását a megye távolabbi vidékei is eléggé közvetlenül élvezik. A helységek túlnyomó része elég nagy és vagyonos arra, hogy egymagában alkosson községet. A kis helységek főleg a kolubarai járásban vannak.

Az országos fővároson kívül még a következő városias jellegű helyei vannak a megyének: *Grocka* (2572 l.), *Sztepojevac* (2398 l.), *Mladenovac* (1394 l.), *Lazarevac* (765 l.) és *Umka* (838 l.). Grocka a Dunánál, Umka a Szávánál fekszik. Mladenovac a Belgrád—Nis vasúti fővonalak állomása s elágazó helye a Lazarevacon keresztül Valjevó felé vivő keskenyvágányú vasútnak.

A megye területét, Belgrádtól DK irányban szeli a belgrád—nisi fővonal, mely előbb a Topcsiderszka Réka völgyében halad, majd átmegy a Lug völgyébe s ezzel együtt Mladenováctól nem messze hagyja el a megye határát. A megye délnyugati részének keskenyvágányú vasútvonala van, a Mladenovac—Lazarevac—Lajkovac—Valjevo vonalnak ideeső része.

Allami és eléggé jól kiépített *útvonalak*: a belgrád—nis—konstantinápolyi régi római eredetű útnak a vasúti fővonallal párhuzamosan menő szakasza; a fővárostól keletre a Duna partján Szmederevo felé vivő út; a fővárostól nyugatra a Száva partján

Obrenovácnak vivő út; a Lazarevác—Mladenovác tranzverzális útvonal, mely a kragujevácmegyei állami úthálózatba kapcsolódik be. A megyei és járási utak nagy része is használható minden időjárásnál, kivéve a völgyfenékieket, áradás alkalmával. A megye közúti közlekedése mindenestre fejlettebb a többi vidékénél, de az úgynevezett európai igényeknek még nem felel meg.

A községek el vannak látva iskolákkal, posta- és távíróhivatallal. A lakosság túlnyomó része földműves, de természetesen, hogy az országos forgalmi góczpont közelsége jelentékeny contingensét vonzotta a lakosoknak az ipari és kereskedelmi foglalkozásokba is.

Rudnik megye nevét a rajta csillagalakban elágazó Rudnik-hegységtől vette, mely elnevezés bányát jelent. E vidéken ugyanis már a római uralom idején is volt bányaművelés. A megye egész területe hegyesnek mondható, mert csak északnyugati csücskében a Kacser és Lyig összefolyásánál van egy sík vidék s déli határán, a Zapadna Morava völgyében. Egyébként az egész terület magas fekvésű, 250—500 méter között váltakozó dombokkal, hegyhátakkal, kis fennsíkokkal, magas völgyekkel, melyekből persze több nagyobb magaslat is kiemelkedik.

A Rudnik-hegység főtömbje a megye északkeleti harmadában, a kragujevácmegyei határ közelében fekszik. Legmagasabb csúcsai a *Veliki Sturac* (1104 m) és a *Mali Sturac* (1031 m). Habár tehát elég nagyok az emelkedései, az egész hegység korántsem zord. Elég helyet ad a szántóföldi művelésnek, a rétségeknek és legelőknek. Kevés pontján meztelen a szikla s még a meredekebb hajlások is fásak, főleg bükkösek, néhol tölgyesek vagy egyéb lombfák keverékével benőttek. A fenyő jóformán hiányzik.

A megye, Kragujevácnak egy részével együtt az úgynevezett *magas Sumadiját* alkotja, ellentétben az alantabb fekvő sumadijai vidékekkel, melyek az *alacsony Sumadijához* számíthatók.

A Rudnik-hegység főtömbjéből négy hegylánc ágazik ki. Az egyik nyugatnak tart s összeköttetést teremt a Maljen-hegységgel. E hegyláncz főmagaslatai: a *Szuvobor*, *Rior*, *Rajac*. A második északnak tart s fölnyúlik Kragujevác megyébe. Ennek főmagaslata a *Veliki Sturac*. A harmadik keletre nyúlik,

szintén áthatolván Kragujevác megyébe. Ennek magaslata a M. Sturac. A negyedik délnek megy. Főmagaslatai: a *Belo Polje*, *Zbegoviste*, *Crni Vrh*, *Bukovik* és a *Kotlenik*. Külön említést érdemelnek még e hegyrendszer következő részei: az *Osztrovica* (800 m), köves csúcs, Rudnik községtől nyugatra; a *Vujan*, Gornyi Milanovactól délre; *Osztra*, ugyane tájon. (Valaha a szerb szegénylegények menhelye), a *Treszka*, a Vujan alatt. A megye délnyugati csücskében van a Kablar (899 m), mely már a Jelica-hegységhez (Csacsak m.) tartozik. E hegy a Zapadna Moravára esik s az átellenben levő Ovesar csücscesal (900 m) úgy összeszorítja a Moravát, hogy a festői szépségű szorosban útnak szines természetes helye s az Uzšice—Pozsega—Csacsak útvonalat a Jelica gerinczén vezették át, a szoros megkerülésével.

A megye északi részét, melyen a Rudnik-hegység főtömbje van, *Kacsernek*, déli részét *Lyubicsnak* hívják.¹

A Rudnik-hegységben erednek a Sumadija következő folyói: a *Gruza*, *Lepenica*, *Jaszenica*, *Deszpotovica* és a *Lyig*.

A Gruzsának és Lepenicának csak rövid felső folyása esik e megyére, mert közel a kragujeváci határhoz erednek s főfolyásuk Kragujevác megyében van.

A *Jaszenica* a Veliki és Mali Sturac közé eső mély völgyben ered. Forrásánál, melyet *Fefercinek* hívnak, már erős a folyása s előbb északnyugatnak tart, majd északkeletnek kanyarodik, míg, közel a megye határához, egyenesen keletnek fordul. Völgye előbb szakadék, szorosszerű s folyása itt nagyon gyors. Rudnik község mellett, a belészakadó *Potočsany*-patak torkolatától kezdve szélesedik. Medre eruptívközetben van; partjai sok helyütt kopárak s ezért bővebb esőzésnél veszedelmesen megárad.

A *Deszpotovica*, a Dicsinának mellékfolyója; a Mali Sturacról jövő Kriva Réka, a Veliki Sturacból jövő Gusevaeski Potok, a Majdanszka Réka és a

¹ E vidékekre való fölosztásban tárgyalja a megyét a Cvijics dr. által szerkesztett „Naszelya Šzrpszkih Zemalja” című anthropogeographiai munka, melyet a földrajzi leírásnál fő segédeszközü használunk. Ebben Kacser leírása Rakics P. Milan. — Lyubics leírása pedig Ilies M. Radomir tollából való.

Rudnicska Réka összefolyásából áll elő; elfolyik Gornyi Milanovac mellett, majd egy csupasz sziklás szoroson tör át s Szmrđliya Bara mellett folyik a Dicsinába.

A *Lyig* a Szuvobor és Rajac hegységek között Baha falunál ered; rövid folyás után a megye határára ér és egy darabon határt alkot Valjevo és Rudnik megyék között. Északnak tart s a Kolubarába ömlik.

A *Kacser*, a hasonló nevű vidék legnagyobb folyója a Kragujevac megyében eredő Bukulya, Velika és Mala Boszuta, végül a Raszlova egyesüléséből támad s nyugatnak tart, míg a *Lyigbe* ömlik. Völgye valamivel szélesebb, mint a többi folyóé s egyetlen jelentékenyebb mellékfolyásának, a Kozelynicának torkolatától kezdve síksággá tágul. Jobbfelől alacsony, enyhe lejtőjű halmok és gömbölyű dombhátak környezik; balfelől meredekebb és magasabb hegyek. E folyó völgye 29·8 km hosszú s völgyének területe 217·07 km². A Kozelynica az Osztrovica alatt ered s völgye szűk, szorosszerű, csak *Trudelya* falu mellett szélesedik ki egy kissé.

A *Brezovica*, Rudnik község határában, a Veliki Sturacnak egy idáig húzódó gerinczén ered, melyen valaha nyírfaerdő volt s ettől kapta nevét a folyó. Északnyugati, később nyugati irányban folyik párhuzamosan a *Kacserral*, míg a *Lyigbe* szakad. Völgye szűk és nagyobbára meredek lejtőktől körített, kivéve az *Ugrinovacsko Polyét* és a *Bolykovacska Réka* torkolatát, a hol kissé kitér. Az említett Belykovacska Rékán felül még egy jelentékenyebb mellékfolyója van, a *Kriva Réka*.

A *Lyubics* nevű vidéknek hegylánca a *Vujan*-hegységtől nyúlik le, északkeleti irányban, mely a Vujantól északra eső *Jezsevac*-hegység útján van a Rudnikkal összekötve. E hegyláncz folytatása a *Kotlenik* dombvidék, mely Kragujevac megyébe megy át. Egyes kiemelkedő magaslatok 800 méterig nyúlnak. A Vujantól nyugatra is húzódik egy hegyláncz, s ennek két szorosán hatol át a Dicsina és Deszpotovica. E lánczoktól függetlenül húzódik a vidék nyugati részén a *Lyubics* nevű alacsony dombhát, mely a Csemernica-folyónak a Zapadna Moravába való torkolásánál a síkságba olvad.

A Csemernica, Rudnik megye legnagyobb fo-

lyója, a Szuvobor-hegyben ered; közel a valyevoi határhoz, három ágból, melyek egyikének Szuvi Grab, másikának és harmadikának Bukovacs a neve. A Grab már forrásánál igen erős folyású. A Csemer-nica egyenesen délnek tart s Baluga és Konyevics község között folyik a Zapadna Moravába. Mellsőfolyói a már említett Deszpotovetica és Diesina.

Lyubics általában enyhén dombos, alacsony kúpokkal és széles dombháttakkal borított vidék. Mindenütt elég bőven van humus, mely euptivközeteken nyugszik. A hegyek és gerinczek erdők, vagy gyümölcsösökkel borítottak. A többi földet szántják, kaszálják vagy legeltetik.

Mindkét vidék, de különösen a Kacser tele van bővizű forrással s pár ásónyomnyira majd mindenütt lehet fakadó vizet kapni. Brgyani és Szmrldykovac községek mellett hideg kénés források vannak.

A régiebbkori emlékek közül a *Rudnik* váromládékot kell először említenünk, melynek építtetője ismeretlen s a szerb történetben inkább pénzverőhelyül, mint erősségül fordul elő. Szavojai Eugén elfoglalta, kijavíttatta és megerősítette. Azután 1815-ig török kézen volt. A törökök kivonulása után gazdátlan maradt s lassanként rommá lett.

A sok történelmi emlék között, mely a megye területén van, nevezetesek a római uralom emlékei. Így például a Veliki Sturac délkeleti lejtőjén egy régi római bányamű bejárása van. E mellett egy szobor állott, a *Terra Mater Thea* szobra, mely előtt az aknába szálló bányászok imádkoztak. Egy a belgrádi múzeumban levő kő felírása szerint, *Severus császár*, a III. század elején, újraállította a szobrot.

A Veliki Sturac déli lejtőjén, a Gusevac nevű forrás mellett a hagyomány szerint valaha nagyobb szerb város volt, melyben még Brankovics György despota is veretett ezüstpénzt. E helyen állítólag Karagyorgyénak is volt ezüstpénzverője.

Kraszojevici faluban, több régi rom mellett van az Olovics Pál kulája. A hagyomány szerint ez paranesnokolt az összes bányaműveken. Az *Osztrovicán* levő vár a hagyomány szerint az átkozott Jerina fejedelemnő építése. Ez most a környékének husvéti és szt. györgynapi gyülekező- és mulatóhelye.

A Kablar-hegyben több kolostor van. A *Nikola*, mely csak gyalog vagy lóháton, nagy fáradsággal

közelíthető meg. E kolostorban egy evangéliumot őriztek meg, a melyet *Dancsics* Gy. 1864-ben Belgrádban kinyomatott. A kolostornak érdekes könyvtára van. A *Jovanya* egyórányira fekszik a Nikola alatt, a Morava mellett. Szép nagy, sziklakőépítmény. A *Preobrazsenye*, egyórányira a Nikola fölött, el van hagyva. A *Blagevestenye*, a Preobrazsenyén valamivel felül, a Morava melletti egyik hegyfokon, melegforrások mellett. A *Vujan*, kis kolostor a Vujan-hegy lábánál. A *Szavinac* nevű szép templomot, a Dicsina-folyó balpartján, a *Rozsany* hegyhát mellett, Milos fejedelem építtette 1819-ben.

Az Obrenovics-dinastiának, e megyében van a bölcsoje. Itt született *Bruszenica* faluban Obrenovics Milán, a ki az 1804-iki fölkeléskor rudniki, pozsegai és uzsicei vajda lett. Testvére volt Milos, a ki tulajdonképen Uzsice megyében, Szrednye Dobrinje faluban született. Milos legfiatalabb testvérének, Jevremnek unokája volt Milán fejedelem, majd király. A dinastia tulajdonképeni alapítójául az elől említett Milán, Obren fia tekintendő, a ki elsőül emelkedett ki a családból s lehetővé tette öcsese Milos kiemelkedését.

Takovo falu, mely Gornyi Milanováctól kétórányira van, nyugat felé, arról nevezetes, hogy 1815 április 24-én itt határozták el a templomban, a törökök elleni háborút. E falutól vette nevét az Obrenovics-dinastia által alapított Takova-rend.

Rudnik egyike Szerbia legkisebb megyéinek s mindössze 1569·4 km² területű. (Csak Szmederevo kisebb nála.) Három járása van: *Kacser* (408·2 km²) a hasonló nevű vidéken; *Takovo* (683 km²), a megye nyugati középharmadán és *Lyubics* (478·2 km²), szintén a hasonló nevű vidéken. Székvárosa *Gornyi Milanovac* 2122 lakossal maga is inkább falu, még kisvárosszámba is alig megy. Egyike Szerbia legújabbban keletkezett helységeinek. A törökök uralma idején Rudnik volt a székhely. Majd a fölkelés alatt, miután helyi vezér Obrenovics Milan ott lakott, *Bruszenica* lett székhelylyé. A törökök kivonulása után is az maradt. De mivel a székhely nehéz közlekedési viszonyai sok nehézséget okoztak s Rudnikot nem akarták székhelynek, 1856-ban állami pénzen vettek új városi területet s ide épültek előbb a hatósági székházak, majd hamarosan a magánházak is. Az új

székhely neve a mellette elmenő folyótól *Deszpoto-rica* lett. Az 1859. év ápril 16-án Milos fejedelem, bátyja Milán emlékére *Gornyi Milanovácnak* nevezte el, hogy meg legyen különböztetve a krajinai *Donyi Milanováctól*.

A megye lakossága még a szerb viszonyok között is ritkának mondható. A kacséri járásban nyolcz helység egymagában alkot községet s ugyanennyi több-kevesebb helység csoportjából áll össze. De már a lyubicsi járásban csak három nagyobb hely van, a takovóiban szintén csak három. A megye kacséri járásában van különben az ország legkisebb városi jogállású helye, Belanovica, melynek mindössze 40 háza és 294 lakosa van. A lakóházak nem összeépültek s a községek egymástól távol eső házakból állanak.

Sem a talaj, sem az éghajlat nem alkalmas intenzivebb és sokoldalúbb mezőgazdasági termelésre. A sok vízerő s a föld ércztartalma (közte higany, réz, ezüst, arany, arzén) ipari vidékké avatná a megye területét. A fejlődést azonban nagyon akadályozza a vasút teljes hiánya¹ s a szegényes úthálózat. Mindössze Gornyi Milanováig vezet egy állami út Valyevo felől, egy Arangyelovác, egy pedig Kragujevác felől. Továbbá a déli határon, a *Zapadna Morava* mellett vezet a Csacsak—Kralyevo állami út, melynek egy ága északnak Kragujevácnak is megy.

Az általános szerb fölfogás Rudnikot tartja a Sumadija szívének s a legnemzetibb vidék gőczpontjának. *Miskovics J.* szerb tábornok a Rudnik-hegység két magaslatáról a Kragujevác megyébe eső Bukulya és Vencsac hegyekről írt munkájában a következőket írja:

„A Sumadija Szerbiának a tulajdonképeni reprezentánsa; szíve a *Rudnik*-hegység, mely hegy és vízrajzi centruma is Nyugat-Szerbiának és katonai tekintetben a végső menedékerőssége.“

E sorokat a szerb írók és publicisták nagyon gyakran idézik. A valóság azonban az, hogy a *Rudnik*-hegység jó lehet szegénylegénytanyának, guerillaharczosok búvóhelyének. De modern nagy haderők

¹ A cs. és kir. katonai főkormányzóság Arangyelovác és Csacsak között keskenyvágányú vasutat épített azóta, mely átszeli a megyét.

operálására nem nyújt alapot sem a támadásban, sem a védekezésben. A megye elmaradt gazdasági és culturalis viszonyait az is illusztrálja, hogy bár itt a legkisebb fejlettségű a városi élet, a modern bűnök főtenyésztője, mégis Rudnik megyében tüntet föl a szerb hivatalos statisztika legtöbb vagyón- és életelleni cselekményt.

Kragujevac megyének egy része, a hová t. i. a Rudnik-hegység magaslatai nyúlnak át, szintén a magas, a többi az alacsony Sumadijához tartozik. A megye északnyugati sarkában emelkedik *Vencsac* (674 m), a *Bukulya* (718 m) hegy, mely utóbbi alatt Bukovik faluban fakad Szerbiának legnevesebb ásványvize. E forrás körül épült az *aranyelováci* fürdő, mely egyike Szerbia legfejlettebb berendezésű gyógyhelyeinek. Átnyúlnak a megye nyugati határvidékére a Vujan és Jezzevac-hegységek gerinczei is, továbbá a *Kotlenik* nevű hegygerincz, mely itt a Morava-szögben lapul el. A *Tatarna* nevű dombhát a Morava-folyótól egészen Kragujevac alá nyúlik. A Rudnik-hegységet és a levacsvidéki magaslatokat összekötő hegylánczat alkotja a csak északkelet felé nyitott *kragujeváci medenczét*, melyet a Lepenác-folyó szel át. E folyó délkeleti vízválasztóját a megye délkeleti határvidékére eső *Crni Vrh* (919 m) és *Sztrazsa* (670 m) hegytömbök alkotják. E hegyek környéke is csak részben magasabb, egyébként pedig tipikus sumadijai dombvidék. Az északnyugati határon levő rudniki kiágazások észak felé lejtnek s a moravamelléki síkságba olvadnak, mely a megye keleti határvidékének egy részét alkotja. Teljesen sík vidéke a megyének ezenkívül kevés van. Síksággá bővül a Gruzsa és Lepenica alsó völgye és sík a megyének a Belgrád felé eső határvidéke is. Valaha úgy a sík, mint a hegyes és dombos vidékeken sok volt az erdő. Ma aránylag kevés van.

A megye folyói: a *Jaszenica*, *Grúzsza*, *Lepenica*, *Racsa*, *Kubrsnica* és *Oszaonica*.

A *Jaszenica* Rudnik megyéből jön át; szeli a megye északi csücskét és átmegy Szmederevo megyébe, a hol a Moravába ömlik. Sztragari falunál a Szrebernicát veszi föl. Mellékfolyója még a Kubrsnica is, mely szintén átmegy Szmederevo megyébe s Palanka mellett ömlik belé.

A *Grúzsza*, a megye déli felének főfolyója, a

Rudnik-hegységből és megyéből jön át. Több kisebb mellékfolyást vesz föl, melyek közül a legnagyobbak a Bratynovacska Réka és a Ribes. A Grúzsza délkeleti irányban folyik termékeny völgyben s Cukojevác és Vitanovac falvak között szakad a Zapadna-Moravába. E folyó mellékét Grúzsának hívják és pedig északi részét Gornya-Grúzsának, a délit Donya-Grúzsának. (Alsó- és Felső-Grúzsza.)

A *Lepenica* a megye északi részének főfolyója s Studenac falutól, forrásától kezdve északkeleti irányban haladván Milykova-kolostor mellett 50 km-es folyás után ömlik a nagy Moravába. Mellékfolyói a felső folyásán: a *Grosnica* és *Zsdravica*, mind a kettő jobbfelől; középfolyásán, a kragujeváci medenczében: a *Petrovacska Réka*; alsó folyásán: jobbról a Zsujevác-patak, balról a legnagyobb mellékfolyója: a Racsá. A Zsujevác-patak betorkolásától kezdve 1897-ig a Lepenac határozottan északi irányban fordult s Adzsbegovica falunál ömlött a Moravába. Az említett évi nagy áradásnál a mai új medret törte magának s előbbi medre holt ággá lett. Ekképen folyása kereken 10 kilométerrel megrövidült. Lapovó mellett, a híd alatt ma is kivehető a Lepenica egykori medre, a mely most csak néhol tartalmaz vizet, egýebütt nádas, sáros, füzes.

Az *Oszaonica* a Morava felőli határvonalon folyik s átmenve Morava megyébe. Bagrdannál ömlik a Nagy-Moravába.

A megye váromladékai közül nevezetesebbek: a *Boracs*, mely a *Gruzsza*-vidék közepén a hasonló nevű folyó jobbpartján emelkedik, festői vidéken. *Viszoki Sztévan* despotáé lett volna s Murat szultán 1438-ban vette be. A Boracstól két és félóránnyira van egy régi templom, a melyet a hagyomány szerint a legendás Marko királyfi (*Kraljevics Marko*) építtetett; a *Businacska Kula* a *Klosnica*-patak jobbpartján fekszik, Lyubicsevac falu mellett, melyet előbb Bucsinának hívtak; a *Golubac*, vagy Goluban, még elég jól fennmaradt kis vár, Visevac falu mellett van, Kragujevácától északra.

Különösen érdekes a megye területén levő négy régi kolostor. A *Volyavcsa* a Rudnik-hegység keleti lejtőjén, *Sztragari* falu fölött fekszik, melyet még Monomachos bizanczi császár idejében (1042—1054) építettek. E kolostorban ülésezett a nemzeti igazgató-

tanács 1805-ben, mely a Karagyorgye-féle fölkeléskor működött; a *Blagovesteny* (Rudnicsko, megkülönböztetésük a Kablaren levő hasonló nevű monostortól) a Rudnik előhegyeiben, az előbbivel egyidőben épült; a *Vratyevsinát Brankovics György* despota nagy vezére (Veliki Cselnik) *Radics Posztupovics* építtette volna 1431-ben. Benne van eltemetve Milos fejedelem anyja és két gyermeke; a *Dracs* *Kragujevac* közelében fekszik s 1735-ben *Mlatisuma* nevű Oborknéz alapította.

Topola falu a Karagyorgyevics-dinastia származási helye. Itt, az *Oplenac* dombláncz nyugati lejtőjén van a Karagyorgye várkastélya és temploma, melyeket 1811-ben épített.¹

A megye lakossága, a rudnikiakkal együtt legelőbb szervezkedett a Karagyorgye-féle fölkelésre, s mindig különös harciasságával tűnt ki. Itt a Rudnik-hegység környékén volt a legelőnkebb a szerb nemzeti öntudat és függetlenség utáni vágy. Ezért is tartják általában Kragujevacot Szerbia szívének. A megye területén folyt sok küzdelme a várromokon kívül számos eltűnt község emléke is tanúsítja. Minduntalan kerülnek felszínre régi tárgyak, melyek egy-

¹ A dinastia alapítójáról *Kállay Béni* „A szerbek története” című munkájában, Gyurics szerb történetíró nyomán a következőket közli:

„A kragujevaci kerület Visevci falujában élt a mult (XVIII.) század közepén egy szegény Petroni nevű paraszt, méhtenyéztéssel foglalkozva, hol szerbek, hol törökök szolgálatában. Petroninak több gyermeke született Visevciben; legidősebb fia György nevet kapott a keresztségben s azután szerb szokás szerint atyja neve után Petrovics Györgynek hívták, később pedig sötét arcszíne miatt Crni vagy Kara (fekete) melléknevet kapott, mely rajta is maradt s így lett belőle Kara Györgye.

Szüllői szegényes házában nőtt fel György, az akkori viszonyokhoz képest minden oktatás nélkül. Később az egész család a közeli Topola községbe költözött, ennek környékén töltött György is néhány évet, mint szolga rokonainál, utóbb pedig egy spáhinál. Nemi vagyonra tevén szert, megházasodott. Az osztrák-török háborút megelőzőtt mozgalom következtében Karagyorgye is, mint annyi sok más szerb, tanácsosabbnak vélte Ausztriába menni... Az öreg Petroni, a kivel elhitették, hogy csak a hegyek közé menekülnek, a törökök elől, csak útközben, már közel a Szávához vette észre, hogy fia idegen országba szándékozik vezetni mindnyájukat, mire kijelenté, hogy házát és birtokát nem szándékozik odahagyni, sőt azzal fenyegetődzött, hogy följelenti őket a töröknek, ha nem engedel-

egy most lakatlan helyen előbbi falu vagy város létezésére vallanak.

Aránylag sok a megyében a magyar vonatkozású helyi elnevezés. Így Balykovác községben a Szeliste és Madzsarszko Groblye (temető), a hol Leopold király idejéből származó (1658—1703) pénzeket ástak ki; Madzsarszko vagy Dzsinoszko Polye (mező) Gornya Batresinában; a magyar temető és templom Grosnicában, Guberevácban és Mala Senyában; Szeliste, Szvetlityben, a hol magyar város volt; magyar temető Erlecs, Gornyi Jarusici és Rakinac falvakban. Ez emlékek a magyarok 1718—1739-iki itt tartózkodásából valók lennének, a mikor a belgrádi pasalik osztrák uralom alatt állott.¹

A megye területe 2295 km². Négy járása van, melyek közül egy a *Kragujeváci* (408·9 km²) e várostól kapta elnevezését; a többi pedig, mint a *Grúzsza* (876·3 km²), a *Jaszenica* (859·9 km²), a *Lepenica* (443·9 km²) a hasonnevű folyók vidékét foglalja el.

Fővárosa, *Kragujevac* 18.376 lakossal, az Obrenovicsoknak köszönheti fölvirágzását s Szerbiának olyan nagyjelentőségű helye, a mely sok tekintetben versenyez Belgrád és Nis positiojával. Ez utóbbival különben lakosságszámra nézve is meglehetősen egyező. Szerepelni 1818-ban kezdett, a mikor Milos fejedelem ide tette székhelyét s 1839-ig az ország fő-

meskednek s nem térnek vissza hazájukba. György nem lévén képes atyját engedékenységre bírni, nehogy övéi mind a törökök áldozatául essenek, lelötte, vagy mint mások beszélik, egy társa által lelövette őt, eltemetetlenül hagyván hátra a holttestet“.

Ugyanez eseményre nézve *Militaryevics* Gy. M. *Knezseviná Szrbija* cz. műve 233. oldalán a következőket olvassuk:

1796-ban, Mária fogantatása ünnepén, a mikor a legtöbb nép gyűlik össze e (a rudniki Blagovestenyé) kolostorban, megkéri (*Karagyorgye*) Studencsanin Gligorija archimandritát, hogy eszközöljön ki neki bocsánatot a népnél a templomban azért, hogy megölte apját. Az archimandrita az istentisztelet után elmondja a népnek, hogy egy ember nagyot vétkezett, megölte az apját és kéri a népet, hogy bocsásson meg neki; az emberek, mint ilyenkor szokás, háromszor kiáltották: „Isten bocsássa meg neki.“ *Karagyorgye* 200 oka kenyeret, 200 oka bort és 200 oka szilvapálinkát áldozott e napon atyja lelkéért; a kolostornak ökröt adott, az archimandritának pedig öt aranyat.

¹ L. Radivojevity L. „Lepenica“ cz. tanulmányát. a Naszelye Szrpszkih Zemalya cz. munka VII. kötetében.

városa Kragujevac volt. Itt létesült Szerbiában az első gimnázium 1833-ban, 1838-ban liceum, 1833-ban az első nyomda, 1837-ben katonai iskola, színház stb. 1870-ben itt létesült az első szerb tanítóképezde. 1857-ben Belgrádból ide helyezték át az akkori nagyon primitív fegyvergyárat, mely azután fokozatosan fejlődött s különösen a legutóbbi években, francia segítséggel modern nagy fegyver- és ágyúgyárrá fejlődött. Hozzá tartozik a szomszédos Sztragariban levő lőporgyár is.

Kragujevac természeti fekvése nagyon kedvező, mert egy termékeny medence központjában fekszik. A forgalom főerétől azonban félreesik. Kragujevacot a moravavölgyi fővonallal egy, Lapovónál kiágazó, rendes vágányú, szárnyvonal köti össze. E vonalon kívül még csak a megye északi részében van vasút, a hol Arangyelovácot érintve áthalad a Mladenovácra és Valjevóra vezető keskeny-vágányú vonal.

Állami és megyei utakkal Kragujevac megye aránylag legjobban el van látva. A fővárosban észak felől három, dél felől két nagy útvonal jön össze s ez utak a megyének a nemzeti védelem szempontjából nagyra becsült helyzeténél fogva, aránylag elég jó állapotban tartatnak fenn.

Fejlettebb városkái még a megyének: *Arangyelovác* (2110 lakossal), melynek 1859-ig viselt, *Irbica* nevét, Milos fejedelem változtatta meg. Fürdőjén kívül az is emeli jelentőségét, hogy környékén jó bortermelés folyik. *Racsa* (1198 l.), *Natalinci* (1460 l.) és *Batocsina* (511 l.), mindannyi a megye északi felében fekszik.

A megyének nyugati határát érinti egy darabon a *Nagy-Morava*, déli határát pedig a *Zapadna Morava*, a nélkül azonban, hogy a vidék tisztán sumadijai, jellegét lényegesen befolyásolnák.

Érczekben Kragujevac megye földje is gazdag.

2. Kelet-Szerbia.

A Krajina.

Krajina megye Szerbiának északkeleti csücskét alkotja. Neve határvidéket jelent. A Dunának erős kanyarulatában fekszik, s északról, teljesen e

hatalmas folyam határolja. Keletről ugyancsak a Duna alkotja a határt, egészen a Timok betorkolásáig, a melytől kezdve a folyó mentén megy a határvonal egészen a timokmegyei határpontig. A nyugati határvonal a Dunából előbb a Csairda-hegyre (871 m) kapaszkodik föl, innen délnek tart s átszelve a Pek-folyót a Homolyszke Planine nyugati lejtőire kanyarodik, innen keletnek fordul a *Veliki Krs* gerinczeire s ezeken délnek halad a teljesen kopár sziklás *Szto*-hegységig, a honnan azután délkeleti irányba fordulva a Timokhoz ér.

Az említett határhegyeken kívül említendőek még: a *Leszkovik*-hegység, mely a megye északnyugati csücskét borítja; a megye közepe táján a Duna Veresiorova melletti szögyszerű hirtelen kanyarodásától kiinduló hegységsorozat, melynek részei: a Dunánál látható emelkedéseken kívül: a *Mirocs*, *Sztrbac* nevű 800 méteres csúcsával. E hegység esik rá a Kazán-szorosra. A *Mirocstól* délre következik a *Veliki Greben*, majd a *Deli Jovan* (1201 m). Mind e hegyek folytatását alkotják a magyar Kárpátoknak. Vidékük, a szerb érczhegység vidéke, melynek *Majdan-Pek* a neve, a rajta átfolyó Pek-folyóról. (Majdan = bánya.) E vidéken van Európa egyik leggazdagabb réztelepe s úgy ez a körülmény, mint eléggé jelentős arany- és ezüstbányái különös közgazdasági positiót adnak a megyének. A nyugati nagy tőke legelőször itt kapott Szerbia területén nagyobb ipari vállalkozásba.

A megye egész területének közel kilencztized-része hegyes s a mezőgazdasági termelés szempontjából nem kedvező viszonyok között van. Nagyobb sík terület a Duna kanyarulatában levő Klyúcsnak nevezett vidéken, a *Ceribasa* nevű fennsík, továbbá a Duna partja melléke, *Kladovótól* lefelé, mely Negotinnál erősebben kitágul. A Timok völgyének is vannak nagyjelentőségű tágulásai. Egyébként azonban e vidék inkább a bányászat és állattenyésztés, főleg juhtenyésztés vidéke. *Negotin* mellett, az e várostól nyugatra eső alacsony hegyek keleti és déli lejtőin terem a híres *negotini* vörösbor s itt van Szerbianak a *szmederevoi* után második nagy borvidéke.

A Duna mentén több a futóhomokterület. A Kladovo környékinek területe körülbelül 800 hektár, a Prahovo és Radujevac közöttinek 200 hektár, az ez

alatt elnyúló *Kapugyal* dombhát 600 hektár körüli területű.

A két említett nagy határfolyón, a Dunán és a Timokon kívül a megye területének két nagyobb belső folyása van: a *Pek* és a *Porecska Réka*.

A *Pek* nem is ered, nem is torkollik a megye területén, mégis legnevezetesebb folyása, mert Szerbia fontos bányavidékén folyik keresztül. Dél felől jön e vidékre s Debeli Lug falu mellett a Mali Pek nevű mellékfolyója ömlik belé, mely a Majdan Pek vidéken ered is; rövid nyugati irányú folyás után északnak fordul, s Pozsarevac megye területén, V. Građiste mellett ömlik a Dunába. A Pek fővenye Debeli Lugtól kezdve aranytartalmú. Mindkét Peknek hosszabb földalatti folyása van. A nagy Pek Leszkovo falunál tűnik el egy ponorban s Debeli Lug mellett jön ismét napvilágra. A Mali Pek Rajkova Réka mellett megy be egy hegy alá s csak Majdan Pek község közelében tűnik ismét elő. A két Pek-folyó vizét a bányaművek erőnyerésre használják.

A *Porecska Réka* a *Saska*-patakból, mely egy Majdanpek melletti hegyből ered, a *Lyubavából*, mely a Sztó alatt ered, végül a *Crnajsza Rékából*, mely a Crni Vrh és Deli Jovan között ered, áll elő. A három patak egyesült medre Porecska Réka néven halad egyenesen északnak s Donyi Milanovácnál ömlik a Dunába.

Ugyancsak a Dunába folynak még: D. Milanováctól keletre az *Oreskovica* vagy *Rataszka Réka*; a *Koszovica*; a névtelen Réka, mely a Mirocsból jön és Brza Palanka mellett ömlik a Dunába; (ennek völgyében haladt a rómaiak útja a Klyucsból a Mirocson át a Dunához); szintén Brza Palánkánál a Szlatinszka Réka. E folyó Uruvica falunál több folyásból alakul, melyek között legérdekesebb a Jabuča. Ez vadregényes, sziklás vidéken a *Bratna* nevű kolostor mellett folyik el; végül Mijailovac falu mellett a *Zemna*.

A Koroglaska Réka a Negotin melletti mocsarat alkotja s ebben vész el. E folyó valaha a Dunába ömlött s hagyomány szerint egy *Armas* nevű ember torlaszolta el a folyását, hogy vizét malmára vezesse. A víz elvitte a malmot, mocsárrá terült szét s azóta csak akkor van lefolyása a Dunába, ha nagyon megdagad. E mocsár neve: *Negotinszki Rit*.

A Timokba folynak: a Szikolszka Réka, mely a Deli Jovanról jön s a *Bregovszka Sztrazsa* (hegyfoki őrség nevű) pontnál torkollik; Jaszinovacska Réka, jelentéktelen rövid folyás.

Meg kell említenünk, hogy *Kladovótól* lefelé a Duna mentén több mocsár van. Ezek között legnagyobb méretű a már említett negotini Rit, mely 1000—1200 hektárra terjed.

A dunai Vaskapu főrésze a Krajina megyét határoló Dunaszakasza esik. Itt foglalkozunk hát vele, bár, tekintettel a sok már létező jó és részletes magyar leírásra, csak röviden s főleg specialis szerb vonatkozásaiban.¹

A szerb földrajzi helyzet szerint a Vaskapu, melynek szerbül *Gyerdapszka Kliszura*² a neve, Golubáctól (Galambóc) kezdődik és Kladovóig tart. Az egész szoros két szakaszra oszlik. A *Gornyi* vagy *Mali Gyerdap* D. Milanováig tart, a *Donyi* vagy *Veliki Gyerdap* ettől Kladovóig. Az előbbinek külön szakasa a Greben, az utóbbinak a Kazán.

A Mali Gyerdapban húzódó sziklatelepek szerb neve: *Sztenka*, *Kozla* és *Dojke*. A *Dojke sziklát* „*Bivoli*“-nak is hívják, mert kis víznél úgy tűnnek föl mint úszó bivalyok fejei. A Dobrán alól levő zuhatagok szerb neve: *Piole*, *Izlak*, *Tachtalija*, *Vran* és *Greben*. Ezek közül különösen a Grebent kell itt kiemelni. Ez a neve egy szerb parton levő 68 méter magas vörösmárványból álló sziklatömbnek, mely a szabályozás előtt kis víznél 160 méternyire szűkítette a Duna szélességét, most, miután jórészt felrobbantattott, legfőlebb 200 méternyire szűkül meg a vízfolyás.

A Veliki Gyerdap főleg abban különbözik a Malitól, hogy a Duna még jobban (egy helyütt 133 méternyire) szűkül benne össze s Európában folyónál csak itt előforduló 70 méteres mélységet éri el; továbbá, hogy itt a környező 700—800 méteres grá-

¹ Az itt közölt szerbnyelvű elnevezések és egyéb adatok T. Radivojevics, belgrádi keresk. akad. tanár „Szrbija u Szlici i Recsi“ (Beograd. 1913.) cz. művéből vették.

² Gyerdap-nak hívják a Duna medrében levő sziklát is, melyek a Vaskapun a sellőket és zuhatagokat okozzák.

nit- és mészsziklafalak nem erdősek, hanem jóformán kopárok.

A szoros elején a Duna medréből kiemelkedő Babagáj-, szerbül Babakaj-szikla onnan vette a nevét, hogy egy török a nejét elszöktetett magyart a sziklánál érte utól. A férfinak levágta a fejét, az asszonyt pedig ezzel a kiáltással szegezte a sziklához: „Babo kaj sze!” (Asszony bűnhődj).

Az Orsován alul levő, a Duna medrében levő sziklák között levő tulajdonképeni vaskapu szerb neve: *Gvozdena Kapija*.

A Duna mentén sok a régi építmény, egész sora a régészeti és történelmi kutatásra alkalmas romoknak és egyéb maradványoknak.

Donyi Milanovac alatt, a *Paprenica*-patak mellett van két várrom: a *Mali* és *Veliki Gradac*. A néphagyomány szerint itt lett volna a Porecs nevű nagyobb város, melynek lakossága előbb az előtte levő dunai szigetre, majd oda költözött, a hol most Donyi Milanovac áll.

A *Porecska Réka* torkolatánál három erősség romja van. Az egyiknek *Sztrazsa*, a másik kettőnek *Kula* (torony) a neve. A Mirocs egy magaslatán van a hasonló nevű vár, mely állítólag még római eredetű lenne.

A Kazan-szoros szerb partján láthatók a Traján császár által a dunaparti meredek sziklába vájt út maradványai. Ez út fölött, a magyar parton levő Ó-Asszonyrét falu és a szerb parton levő *Mali Strbac* (623 m) csúcs között van a szerb parton Traján császár sziklába vésett táblája, a következő felírással:

IMP. CAESAR. DIVI NERVAE. NERVA TRAIANUS AUG.

GERM. PONTIF. MAXIMUS. TRIB. POS. IIII.

PATER PATRIAE COS. IIII. MONTIBUS EXCISIS AN
CONIBUS SUBLATIS VIA....

F....

Teljes értelmű szövegében: Imperator Caesar az isteni Nerva fia, Nerva Traianus, felséges, Germania legyőzője, legfőbb pap, negyedízben képviselője a népnek, a haza atyja, negyedízben consul, legyőzve a hegy szikláit és szorosát, vágta és építette az utat.

Kladovótól félórányira látszanak a Traján egykori hídjának maradványai.

Tekija alatt, Adakaléval átellenben látszanak egy hatalmas vár romjai, amelyet a törökök robbantottak fel 1867-ben, midőn kivonultak belőle.

A Tekija mellett levő *Szip* falu nevét onnan nyerte, hogy egy, a rómaiak által alkotott nagy töltés mellett fekszik. A rómaiak óriási töltéssel ki akarták szorítani a Dunát vaskapui folyásából, hogy új, a hajózásra veszélytelen mederben folyjon. A víz azonban elhordta a töltést, melynek még ma is hatalmas maradványai látszanak. E falutól félóránnyira látszanak a Crna Sztena vagy Karatas várromjai.

Kladovo mellett van a Fetiszlam nevű vár romja. Ugyancsak e hegységtől kétóránnyira, délkeletre a Csuka nevű magaslaton van a *Podvrška*. Prahovóban volt a *Decebalumnak* nevezett római vár, melyet Traján császár épített Decebál legyőzése után. A nép e vár maradványait *Decs*-nek hívja.

A *Kobisnicski* fennsíkon, mely a Duna, a Timok és a Negotint környező hegykoszorú között fekszik, három vár van: a *Veliko Csetatye* és *Kapugyaluluj*. (A csetátýe oláhul várat jelent.)

Vidrovac falu fölött, egy magaslaton látszó várromokról *Ivanovics* A. G. szerb történész azt állítja, hogy Traján császár nyári udvarának épületeiből maradtak volna fenn.

Dzsanyevo falu mellett a *Dusica*-kolostorban lenne eltemetve Marko királyfi. A kolostor romban van.

A *Porecska Réka* kezdő folyásánál van a *Miloseva* Kúla, nagyobb várnak a romja. Hagyomány szerint ez *Obilics* Milosé lett volna, a nagy törökverő hősé, a kit Lázár fejedelem itt talált, a mint egy nyárfá alatt aludt s lélegzetének erős fuvallatától leestek a fa levelei.

A *Timok* mellett, egy dombon, Tabakovac falutól nyugatra, Bruszniktól délre van egy várrom, mely a római korból származnék.

A megye területén három kisebb kolostor van. Az egyiknek neve *Bukov*, a mely Negotin mellett, erdőben, patak partján fekszik. E mellett van Szerbia egyik fontos gazdasági iskolája, a bukovo szőlészeti és gyümölcsészeti földművésiskola. A másik: a *Bratna*, a Brza Palánka mellett húzódó hegyláncban fekszik. E mellett a *Bratnyanszka Réka* szűk

szorosszerű folyásán látható egy keskenyebb és nagyobb (*Mali és Veliki Preraszt*), természetes áthidalás. A két ív a nevezett folyó egykori földalatti üregének maradványa; a többi, az üreget vagyis folyosót fedő sziklarétegeket légköri csapadékok porlasztották el. A harmadik a *Manasztirica*, Kladovó mellett. A hagyomány szerint Lázár szerb cár leánya Mileva, a ki a Timurlenktől legyőzött Bajazidnak volt a felesége, a monostorba menekült s ott is halt meg.

A megye területe 2909 km² és öt járása van: a *brza palúnkai* (385·5 km²), a *klyucsi* (603·6 km²), a *krajinai* (286 km²), a *negotini* (630 km²) és a *porécsi* (1003·6 km²). Az utolsó, a legnagyobb járás a legkisebb népeességű, s érdekes, hogy két fontos helysége *Donyi Milanovac* és *Majdanpek*, bár meglehetősen távol esnek egymástól, együtt alkotnak egy községet. E járásba esik a hegyes, bányavidék, melynek községei eltérőleg Szerbia többi hegyes vidékétől mégis összeépült házakból állanak. A dunaparti járásoknak szintén összeépült, de sokkal vagyonosabb lakosságú községei vannak.

A megye székvárosa *Negotin* (6236 lakossal), fejlődőben levő kis város, melynek főereje abban van, hogy termékeny síkságon fekszik s körülötte neves borvidék terül, melynek különösen vörösborra nemzetközi híré. Aránylag nem messze esik a Dunához sem s mindössze 20 kilométernyire esik tőle Radujevac kikötőhely.

Gyöngesége volt a székvárosnak, mint az egész megyének, hogy nem volt vasútja. Mindössze 1914 tavaszán nyílt meg a Nistől Knyazsevácon és Negotinon át a Radujevac melletti Prahavoig vezető rendes vágányú vasút. Ezzel Negotin belekerült az ország belsejéből a Dunára vivő egyik főútvonalba, mi kétségtelenül nagy hatással lett a fejlődésére.

Negotin a városi rendezettségnek még nem jutott arra a fokára, mint a középszerbiai hasonló helyzetű centrumok. Régies, speciális balkáni kisvárosias színezete van s még középületei, az egykori vár helyén levő megyei székház, törvényszék és gimnázium, két templom is kisebbszerűek. Legnevezetesebb és egyetlen látnivalója a *Hajduk Velyko Petrovics* emléke egy kis parkozott téren, azon a helyen, a hol 1813-ban, mint Krajina katonai vezére a Kara

Gyorgye-féle fölkeléskor, egy török ágyúgolyótól találva, elesett.

Nagy tervei voltak a szerb kormánynak *Prahovával* (2008 l.), a melyből nemzetközi kikötőt szándékozott létesíteni. Vasutat épített közötte és Nis között, mely egészen az Adria valamelyik alkalmas kikötőjével — terv szerint S. Giovanni di Medua, majd Durazzo — kapott volna később vasúti összeköttetést. Tehát Prahová lett volna a szerb végállomása a Duna-Adria vasútnak. Elkészült a törvényjavaslat, mely egy külön alakított társaságnak hatvanesztendőss concessiót, nagy állami kedvezményeket s a vasúti állomási terményraktári üzletre nézve monopóliumot szándékozott biztosítani. A terv keresztülvitelét azonban az időközben kitört világháború megakasztotta.

Radujevac (2994 l.) és *Kladovo* (1721 l.) dunai szerb kikötők, kis falusi jellegű községek. Az előbbi Negotinnak dunai állomása. Az utóbbi régi váráról nevezetes, melynek három kapuján római fölírások vannak. Mellette épült volna a Szerbia és Románia által 1913-ban létesült nemzetközi egyezmény szerint közösen állítandó dunai híd.

Donyi Milanovac (1623 l.), szintén dunai kikötőhely. Ennek neve 1832-ig *Porecs* volt s a mostani helyével átellenben levő szigeten volt. Az említett esztendőben Milos fejedelem rendeletére, egyrészt időjárási, másrészt gazdasági szempontból és közigazgatási nehézségek megszüntetése végett, áttelepült az egész város s megkülönböztetésül a szintén Milos által létesített rudniki várostól, Gornyi Milanováctól, *Donyi Milanovac* nevet kapta. Iskoláját, templomát Milos fejedelem építette.

E helységgel együtt alkot egy községet *Majdan Fek* (1570 l.), mely 1848-ban létesült állami épületekből s ma is egészben az állam tulajdona, a középületeivel együtt. Itt van a fő bányahatóság székhelye.

A lakosság a földművelésen, állattenyésztésen és bányamunkán kívül nagyban foglalkozik a dunai halászattal is.

A megye közlekedési viszonyai, ahhoz képest, hogy a Duna mentén fekszik s Szerbia legfontosabb bányavidéke van benne, nagyon primitívek. A Nis felől Knyazsevácon és Zajecsáron át a megye keleti határán bejövő s a Duna mellett Negotin, illetve

Prahováig vezető vasútvonalon kívül csak egy rövid iparvasútja van D. Milanováctól nyugatra, a peki bányáktól a Dunáig. Állami úthálózata is eléggé hiányos. Egy állami út Pozsarevác felől Majdan Peken és D. Milanovácon át visz Brza Palánkáig. Egy másik, délebbre a Majdan Pekből délnek futó járási útból visz Negotinon át Radujeváig. Ez út a Negotin melletti Bukovótól elágazik Zajecsárnak; egy másik elágazása, szintén Zajecsárnak, a Duna partján Negotintól kezdődik. A kezdetleges közlekedési viszonyok akadályozzák úgy a bányák, mint a megye területén még bőven levő főlgy- és fenyőerdők kihasználását is.

A Timok és a Nisava völgye.

Kelet-Szerbia e vidékére két megye esik: *Timok* és *Pirot*.

Timok megye Krajina keleti szélét nem tekintve, Szerbiának egyetlen megyéje, mely nem az ország közepe, hanem a határ felé lejt. Nyugati határvidékét ugyanis magas hegységek alkotják, míg a keletit a Timok-folyónak, számos mellékfolyása következtében eléggé tágas medenczéje.

Az északi határvonal legészakibb pontja a *Szto* hatalmas hegytömbjébe esik s e hármas határtól (Krajina, Pozsarevác és Timok hegyek határai szögelenek itt össze) egyrészt délkelet felé folyton száll, míg a nagy Timok sík völgyébe ér; másrészt délnyugatnak folytonos hegygerinczeken vonul, áthaladván a *Crni Vrh*- és a *Belanica*-hegység gerinczein egészen e hegység 1360 m magas hegycsúcsa közeléig. Innen délnek fordul, a megyébe kebeleztván az 1296 méter magas Sztrazsa-hegyet, s így halad a *Szamanjac* nevű csúcsig (907 m). E csúcstól előbb délkeletnek, majd keletnek kanyarodik, magas hegyeken maradván s fölkapaszkodik a *Rtany*-hegység hasonló nevű csúcsára.

Azután, szintén mindig hegygerinczeken, leereszkedik a Rtany lábára s innen ismét délnek fordul, egészen a *Devica*-hegység déli határgerinczéig, a honnan a Szvirlyiski Timok völgyébe száll, majd ismét a Treszibaba-hegység délkeleti irányú gerinczeire hág s ezeknek alján északkeletnek fordulván, áthalad a Trgoviski Timok völgyén s a Sztara Planinának a szerb-bolgár határt alkotó vonalába torkol.

A vármegye délkeleti csücskét a Sztara Planina elég magas hegylánczaiborítja, melyek azonban észak felé mindinkább alacsonyodnak s a Babin Nosz 1150 m magas csúcsa után még csak egyszer emelkednek a Vrska Csukán 739 méterre; majd fokozatosan laposodván a nagy Timok völgyében síkságba olvadnak.

A nyugati határhegységnek, melyben a *Kucsaj* nevű vidék terül el, egy külön ága északkeleti irányban halad s a Zlot község közelébe eső *Malenik*-csúcsban (1172 méter) culminál. A *Rtany*-hegységtől keletre, tehát szintén nem határhegyként, emelkedik a *Laszovacska Planina* (1212 m) tömbje, melynek lejtői a Timok völgyére esnek. A megye északi, köralakban tágult területe, a hol a *Crna Réka* vagy Krivorirszki *Timok* és a Trgoviski Timok egyesül Zajecsárnál a nagy Timokkal, több a sík, folyóvölgyi és hegységalji dombos terület; a déli, keskeny része viszont túlnyomóan hegyi vidékből áll.

A megye főfolyója a Timok, délfelől, a szomszédos Pirot megyéből jön át és pedig két ágban. A keletit *Trgoviska*, a nyugatit *Szvirlyiski Timok*nak hívják. A két ág *Knyazsevácnál* egyesül s innen viseli a jelzőnélküli Timok nevet. E folyó *Zajecsárig* jobbfelől a *Saska*, balfelől a *Kalicsinszka*, *Vrbicska*, *Grlyanszka* és *Lubicska* folyókat veszi föl. Völgye már *Knyazsevácnál* kitágul, Zajecsárnál pedig, a hová a *Krivovirszki Timok* vagy *Crna Réka* völgye is betorkol, széles medenczévé kerekedik.

A *Crna Réka*, melynek medenczéjébe esik tulajdonképen Timok megye északi szélesebb része, a *Sztolica*-hegy lejtőin ered három ágban, melyek Krivivir községnél folynak össze, — keleti irányban folyik. Jobbfelől a *Rtanyról* csak két jelentéktlenebb mellékfolyása van, balfelől, a *Sztóval* kezdődő hegyláncztól azonban számos patak táplálja, melyek közül jelentősebbek: a *Zlotszka Réka*, a *Jaszenova*, a *Banyzska Réka* torkolatánál síksági folyóhoz hasonló kanyarulatokat tesz s így halad a zajecsári medenczében is, míg egyesül a másik ággal.

A Timok Zajecsártól tág, termékeny völgyben folyik. A krajnai határpontig terjedő szakaszán, mely a *Jelasnicska Réka* torkolatától délre esik, csak egy jelentékenyebb folyó ömlik belé: a *Bela Réka*, mely a Szto-hegység gerinczeiről sok ág vizét egye-
síti a medrében.

A megyében levő számos várrom közül a *Ravne* nevűt emelhetjük ki, mely *Ravne* falu mellett, a Timok balpartján, Knyazsevác közelében van. E várban volt vendége a Nemanya-házból származó *Sztevan Prvovencsan* fejedelemnek Endre magyar király. A *kozselji* a hasonló nevű falu mellett Knyazsevácától északnyugatra; a *Gradiste*, *Janosica*, *Velren*, *Venac*, mind *Knyazsevác* környékén. *Gamzigrad*, *Kosztolac*, — *Rogotina* falu mellett (kettő is), *Zlota* falu mellett szintén kettő; a *Vrska Csuka* hegyen, *Bor* község mellett a *Crveno Brdo* nevű hegyen Zajecsár környékén. Kolostor négy van a megye területén: *Donya Kamenica* községben; a *Tragoviski Timok* jobbpartján, Knyazsevác mellett; a *Szv. Trojica* és a *Szuvo-dol*, Knyazsevácától északkeletre.

A vármegye területe 3196·8 km² s négy járása van: a *bolyeváci* (1207·0 km²) a nyugati hegyes vidéken; a *Zaglavak*, mely a délkeleti, a *Sztara Planina* nyugati lejtőin elterülő vidéket foglalja magában (728 km²), a *zajecsári* (960·2 km²) és a *timoki* (301·2 km²) a vármegye timokvölgyi síkságának nagyobb részére terjedve.

E vármegyét is bányászati kincsei teszik fontossá. Zajecsártól északnyugatra, *Bor* község mellett van a hasonló nevű rézbánya, mely szintén egyike Európa legnagyobb rézbányáinak s a krajnai réztelepekkel együtt Szerbiának nemzetközi jelentőséget ad a réztermelés terén. A *Vrska Csukán* jó minőségű kőszénbánya van. Mivel azonban e megyének bányászati gazdagsága sincs még nagyobb szabású kihasználás alatt, a lakosság kereseti forrásai között a bányászat nem bír különösebb jelentőséggel. A nép főfoglalkozása a megye sík részein a földmivelés, *Krivi Var* hegyes vidékén pedig különösen a juhtenyésztés. Az itteni juh gyapjából szövik a piroti szőnyeget s a tyilimnek nevezett takaró-, illetve függönyféléket. V. Izvor környékén a hegyi lótenyésztésnek van jó híre.

A megye az egykori *Crna Réka* és *Knyazsevác* megyéből állítottatott össze. Ehhez képest két városi jellegű helye van: *Zajecsár* (9462 lakossal), mely most a megye székhelye és *Knyazsevác* (4872 lakossal), mind a kettő a Timok völgyében. Az újabb időben mind a két városka nagyobb fejlődésnek indult. Mind a kettő mellett elhalad a *Nis-Prahovo* már

említett rendes vágányú vasútvonal. Zajecsárnak ezenfelül még egy vasúti összeköttetése van a Morava völgyével, — a *Paratynból* idevezető keskenyvágányú vasútvonal. *Knyazsevác* és *Zajecsár*, mint határszéli városok, nagyobb katonai állomáshelyek és modernül meg is vannak erősítve. A közigazgatási, törvénykezési és katonai épületek azonban természetesen Zajecsárt emelik, mely meglehetősen modern rendezettség is nyert az utolsó évtizedben. Mindkét városnak van gimnáziuma s több nagyobb temploma.

Zajecsár környékén több, fürdőüzembe vett gyógyforrás van. A *Bresztovac* falu melletti, kenes, vasas, glaubersós források, 24—34° R meleg vízzel. Az állam tulajdonai, mely néhány épületet emelt a fürdő céljaira. A *gamzigradi* fürdő vize 30—31° R meleg s Pancesics dr. Szerbia híres természetbúvára szerint, Szerbia összes vizei között legközelebb áll a karlsbadi vízhez. A *Sarbanovac* falu melletti melegforrások még nem kerültek semmiféle gondozás alá.

Jobb útja e megyének is nagyon kevés van. Egy állami út *Paratyn* felől jön át s a vadregényes *Csesztobrodica* völgyesoroson, *Kriviviren* és *Bolyevácon* at *Zajecsárnak* halad, a honnan északnak *Negotinig* folytatódik. A *Crna Réka* medencéjét ÉD irányban egyetlen egy állami út szeli át, a bresztováci fürdőtől *Bolyeváig*, a hol az előbb említett útba torkol; *Zajecsárt* *Knyazsevác*czal köti össze a harmadik állami útvonal. A negyedik *Alexinac* felől, *Szokobanyán* át jön *Knyazsevácra*, végül e várostól megy még két útvonal délfelé; az egyik *Nisnek*, a másik *Pirotnak*. A megye sok természeti szépsége, bányászati kincse és ipari nyersanyagban, főleg fában, állatokban és állati termékekben való aránylagos bősége csak a közlekedés megfelelő fejlesztésével fog érvényesülni.

Pirot megye legmagasabb fekvésű része Szerbiának, míg a keleti határvidék északi részének, *Krajina* megyének *Kladovo* melletti dunaparti környéke a legalacsonyabbat alkotja. A *Sztara Planina* egyik szorosán át Bulgáriából, kelet felől átjövő *Nisava* a megyét két meglehetősen egyenlő részre osztja. Úgy az északi, mint a déli terület erősen hegyes. Az északi, a *Timok* megyétől elválasztó *határvonal* a *Szvirlyig*-hegység egy 1327 m magas csúcsától indul ki s egészben északkeleti irányba haladva, előbb a nevezett hegység gerincein vonul, majd át-

megy a Treszibaba-hegység keleti emelkedésein s a Sztara Planinában folytatódik egészen a szerb-bolgár határig. A nyugati a Szvirlyig-hegység fent említett magaslatától délre tartva, áthalad a Nisava völgyén s a *Szuva Planina* nyugati gerincein megy a *Krusevica*-hegység lábáig; itt a déli határvonal kezdődik, mely keleti irányba haladva a bolgár határig a Szuva Planina emelkedésein vonul. A megye keleti határvonala meglehetősen éles szögben törik meg. Ez a szög a bolgár határon levő Mala baba (1720 m) magas csúcsnál van. Mondhatjuk azt is, hogy két vonalból áll, melyek közül az egyik a Timok megyével közös határponttól kezdve, a bolgár határon délkeleti irányban megy a Mala Baba csúcsáig. A másik ettől kezdve délnyugatnak a toplicamegyei határpontig. E vonal pontosan le lévén írva a berlini szerződésnek az I. fejezetben idézett határozmányjaiban, é helyen külön tárgyalását mellőzzük. A három nagy határhegységen, a Szvirlyigen, a Szuva és Sztara Planinán kívül, a megye belsejében különálló hegységtömbök: a Nisavától délre a *Slivovicski Visz* (1295 m) és a Belava (962 m); a Nisavától északra a *Vidlics*-hegység.

A Sztara Planinában van Szerbia legmagasabb csúcsa, a *Midzsor* (2186 m). Általában e hegység vidéke alkotja Szerbia legzordabb részét s még számos magaslata van, melyek felül vannak az 1500 méteren. *Babin Zub* (2004 méter), *Martinova Csuka* (2059 m), *Tri Csuke* (2032 méter) stb.

A vármegyének sík és pedig magas síksági jellegű vidéke, említést érdemlő kiterjedésben csakis a Nisava völgyében van. Keletről nyugat felé haladva mindjárt a bolgár határon kezdődik egy jelentékenyebb völgytágulás, a mely Pirottól északra szűkül ismét összebb. E fennsíkot az északról rádülő hegyes vidékkel együtt Trgovistének hívják. A lapos rész több helyen mocsaras. Pirottól délre van a *Vojnegovszka Bara*, *Babino Blato*. Pirottól nyugatra, mindjárt a város mellett, az erőd alatt van a *Panagyuriste* és *Gradsko Barje* mocsár, melyek a Nisavába ömlő *Bezdan* folyócskának vizéből állanak elő. A *Nisava*-folyó Pirottól északra erősen kikanyarodik s e kanyarodásba esik a *Budim Do* nevű vízköz. Az ehhez közel eső *Temszka*-folyó torkolatától kezdődik határozottabb nyugati irányú folyása, melynek

mentén még egy, a pirotinál értékesebb völgytágulása van: a *Belopalancsko polje* (Belapalánkai mező).

A Nisavába úgy észak felől a Sztara Planinából, mint dél felől a Szuva Planinából több kisebb-nagyobb vízfolyás ömlik. Az északiak között legjelentékenyebb a *Temsica*, melynek *Viszocsina Rêka* nevű mellékfolyója Bulgáriából jön át s a Viszok nevű hegyvidéket szeli. A déliek közül a *Vrelo*, mely Bela Palánkától nyugatra torkollik. A megye északi felében a Trgoviste vidéken van a *Trgoviski Timok* eredete, a mely, miután fölvette a *Korenasa*-folyót, északnak tartva átmegy Timok megyébe. A megye déli felén a *Luzsnica* ered a Luzsnicki Szto nevű hegyben s a Vranje megyében folyó Vlaszinába, déli irányba tart.

Mint e vázlatos hegy- és vízrajzi leírásból is látszik, Pirot ismét azokhoz a szerbiai vidékekhez tartozik, a melyek egész területükkel a Moravára lejtenek, s közvetlenül annak medenczéjéhez tartoznak. Ellentétben Krajina és Timok megyékkel, melyek közül az elsőnek a *Mirocs*, *V. Greben* és *Deli Jovan* hegylánczoktól keletre eső része, az utóbbi megye pedig egészen a román és bolgár Dunára dől. Mintha természetileg is el lennének választva e megyék Szerbia moravai terület-tömbjétől. Szerbia keleti természetes határaiul szolgálni kelet felé valóban nem a Duna és Timok folyók látszanak hivatottaknak, hanem sokkal inkább a Krajina megye közepén északról délnek húzódó, a *Mirocs*, *V. Greben* és *Deli Jovan* hegységekhez tartozó magaslatok, továbbá a *Szto*, *Belica*, *Devica*, *Rtany*, *Treszi Baba*, vagyis a Timok megyét északról, nyugatról és délről övező hegységek. Szerbia régi területének így mintha egy a természetes határok által nem indokolt kiugrása lenne a román és bolgár Dunamellékbe. E helyzet következtetése mutatkoznak e kiugró vidék néprajzi viszonyaiban is, a melyekről e tanulmányban az illető helyen részletesebben is van szó.

A megye területe 2419.4 km². Három járása van. A *belapalánkai* (553.5 km²), a megye nyugati legalacsonyabban fekvő vidéket foglalja el; a *luzsnickai* (418.2 km²), a hasonló nevű folyó mellékét; a *nisavai* (1447.7 km²) e terület többi három ötödrészét, tehát a

Temsica-folyó mellékét, a *Viszok* nevű vidéket Pirotnak környékével együtt.

A megye fővárosa *Pirot* 10.737 lakossal, egyike Szerbia nagyobb városainak. Határszéli fekvése s az a körülmény, hogy a Belgrád—Konstantinápoly nemzetközi vasútvonalnak állomása, tehát benne van a keletre irányuló nemzetközi forgalom főerében, elősegíti a fejlődését. Mint lakott hely, egyike a legrégiebbeknek Szerbiában, mert már a római uralom korában is város volt, kétségtelenül egyik katonai és politikai őrhely a belgrád—konstantinápolyi főútvonalon. Városi rendezettség és építkezési modernség szempontjából azonban hátrább van, a közép-szerbiai városoknál. A középületei (megyeház és törvényszék, iskola, templom) régies, balkáni típusúak. Az újabb építkezési tevékenység főképen a katonai és erődítési épületeknek és alkotásoknak szentelődött. A házak általában kiesik s kívül-belül szegényesebb, kisvárosias jellegűek.

Egyetlen érdekesebb látnivalója Pirotnak a *Momcsilova Kula* (Momesilo tornya) nevű nisavaparti várrom.¹

A megye többi helységei közül csak *Bela-Palinka* (2756 l.) érdemel említést, mely a Nisava völgyének mezőgazdaságilag is jelentőséggel bíró tágulásában a vasútvonal mellett fekszik. Egyébként a megye elég ritka lakossága csupa kis házesoportokból álló apró helységekből él. Kis részben földművelésből, nagyobb részben állattenyésztő pásztorkodásból. Főleg a juhtenyésztés dívik. Erősen elterjedt háziiparszerű foglalkozás az úgynevezett piroti szőnyegek, takarók stb. készítése, melynek nyers anyagát a kriviviri fajta juh gyapja szolgáltatja.

A hegyes vidékeken aránylag sok a kopár magaslat, főleg a Sztara Planina vörös homokkövén. Üzemben levő, értékesebb erdőgazdaság vagy erdei kihasználás egyáltalán nincs a megye területén. Geologialag a megye még átkutatatlan s csak a Szuva Planina egyes pontjain állapított meg a szerb bányagazgatás egy réz- és egy vastelepet, továbbá a Nisava völgyében egyet. E telepek bányászati ér-

¹ Momesilo vajdának, a ki Szerbia keleti határvidéknek volt az ura a török hódítás előtt, egy váráról volt már szó Morava megye földrajzi leírásánál.

téke azonban semmiképen sem tanulmányoztatott még. A szerb közgazdasági minisztérium által hivatalosan kiadott bányászati térkép, az említett három pont kivételével Pirot megyét üresnek tünteti föl.

A régibb építészeti emlékeket az említett piroti várromon kívül főleg néhány régi templom és kolostor képviseli. Régibb templomok: a *Szv. Otac*, a bélapáncsai mezőn, a Nisava egy kanyarodásában, Csiflik nevű falu mellett: a *Szv. Ilija* faluban levő, a Luzsnica völgyében. *Kolostorok*: a *Szv. Dimitrije*, a Rakos-hegy alatt, *Bela Palánka* mellett, *Divlyana* községben, a *Szv. Bogodorica*, *Rzsane* falu mellett, a *Viszok* vidéken; a *szukovoi*, hasonló nevű falu mellett, a Jezna-patak jobbpartján, a *nisavai* járásban; végül a *temszki Temszka* község mellett, a *Temstica* folyó jobbpartján, a *Viszok*-vidéken.

A megye általában is nagyon elmaradott, de főleg fogyatékos közlekedési viszonyai folytán a területe jóformán ismeretlen. A Sztara Planina és Szuva Planina természeti szépségei alig megközelíthetők a műveltebb s némi culturigénynyel bíró emberekre nézve. A nisavavölgyi fővonalon kívül vasútja a megyének nincs. Állami és megyei úti hálózata is rendkívül fogyatékos. A fő útvonal, a római eredetű Belgrád—Nis—Konstantinápolyi útnak ideeső szakasza, a Nisava völgyén húzódik. Ebből egy útvonal északnak ágazik s Knyazsevácra visz a Temstica völgyén; a másik északnyugat felé megy s Derven-nél torkollik be a Nis—Knyazsevác útvonalba. Végül úgy Brza Palánkától, mint Pirottól megy egy állami út délnek, a melyek *Babusnicánál* jön össze. Innen azután csak egy út megy tovább Vranjának. Megyei úttal össze van még kötve Pirot *Rzsane* és *Babina Glava* bolgár határszéli községekkel. A közúti közlekedésben a főszerepet a hegyi málhászló és a gyalog való teherhordás viszi.

Pirot Szerbiának gazdaságilag legkevesbbé értékes megyéje, a mely állapoton alig változtat a *piroti* szőnyegcsináló háziiparnak szinte nemzetközi híre. Ez a háziipar ugyanis, mint egyáltalán a keleti szőnyegcsinálás maguknak a háziiparosoknak, naponta csak fillérekben számítható munkabért ad s a kriviviri juh gyapjának minősége és ára is csak rendkívül primitív igények szerinti megítéléssel tekinthető megfelelőnek.

3. Nyugat-Szerbia.

A Macsva. (Macsó.)

A *Macsva*, — Magyarország egykori macsói bán-ságának nevével adó — területére nézve *Karadzics* szerb szótára azt írja, hogy a Cer-hegység, a Száva és Drina között van. Milityevics Szerbiát leíró, többször idézett munkája szerint a *Macsva* a Drina, Száva, Kolubara és Lyig folyók között, továbbá azok között a hegyek között terül el, a melyek Valjevo és Podrinje megyéket Uzsice megyétől választják el. Pavlovics Lyubomir¹ idézi *Mijatovics* szerb történészt, a ki szerint a régi Macsva a mostani Valjevo és Podrinje megyéket foglalta magában; továbbá *Novakovics* Sztójánt, a ki azt írja, hogy a régi Macsva a Kolubara-folyó, a Vlasics-hegység, a Cer-hegység, továbbá a Száva és Drina folyók között feküdt. Zsigmond magyar király idejében, 1426-ban összeállított egy lista szerint a *Macsvához* hozzátartozott a *Ragyevó* nevű, most *Ragyevina* vidék is, a Jadar-folyó mellékén, tehát tényleg magában foglalta mostani Valjevo és Podrinje megyék egész területét. Ebben a kiterjedésében tárgyalja e munka is.

A Macsva történelmileg a szerb királyságnak bennünket magyarokat különösen érdeklő része. Ugyanis már a XIII. század elején magyar uralom alá került s rövid megszakításokkal úgy is maradt egészen 1521-ig, a mikor Szulejman szultán elhódította. A habsburgi német császárok úgysis, mint magyar királyok, több ízben birtokolták s legutóbb a sistovói békében (1792 jún. 24, júl. 4) adták vissza ismét török uralom alá. A Macsva a török uralom alatt mindig a belgrádi pasalikhoz tartozott s mint ilyen lett része a XIX. században létrejött szerb fejedelemségnek, majd királyságnak.

Szerbia hivatalos közigazgatási felosztásában a Macsva mint Podrinje megyének egyik járása szerepel. Ez a járás körülbelül azon a területen fekszik, a mit a *Karadzics*-féle szótár mond Macsvának.

Valjevo megyét északról a Száva határolja, a mely folyam országos határ is; keletről a Kolubara és Lyig folyók, melyek Belgrád és Rudnik megyék-

¹ Naszelya szrpszkij zemalja. Kolubara i Podgorina. Pavlovics Lyubomir tanulmánya. (IV. k. 355. és 356. l.)

től választják el. A déli határt egy hegylánczöv alkotja, mely a Szokol-hegységtől a Rudnikig halad, a nyugati határvonal egy darabon a Jadar és Kolubara folyók vízválasztóján megy, majd a Jadar mentén s innen a Vlasics-hegység gerinceire kapaszkodik. Végül a Száva felé, északra fordul s a Vukodrazs-patak mentén éri el a Szávát. A megye déli hegyesebb része kitágul, a szűkebb, sík, északi részéhez képest, mely a Kolubara és Vukodrazs közé esik s alföldi jellegű mély síkság.

A megye kiszélesedő részének csücskét a *Medvednik*, *Jablanik* és *Povlen* hegységek magaslatai borítják. Északi csücskét a *Vlasics*-hegység, helyesebben dombrendszer alacsony emelkedései. E vidék neve *Podgorina*. A Povlen-hegység nyugat felé húzódó hegyláncz útján a *Malyen*-hegységgel van összeköttetésben. Ettől keletre a megye délkeleti sarkába esnek a Bukovó-, Szuvobor- és Rajac-hegység utónyúlványai. Ezek lábánál van a Lyig völgye s itt kezdődik a Kolubara melléksíkságának előbb keskeny, majd a Száva felé mindinkább szélesedő területe.

A *Medvednik* legmagasabb részei: a Vojinova Sztijena és Pajity Livada (1246 m); a *Jablaniké* a hasonló nevű csúcs (1306 m), a *Povlenben*: a Veliki Povlen (1480 m), a Szrednyi Povlen (1436 m), a Mali Povlen (1432 m). E hegységek gerincei négy párhuzamos ÉNy—DK irányú vonulatot alkotnak. Mindenik hegységben vannak térs fennsíkok (Debelo Brdo, Knezsevo Polje, Mravinci). E hegységek fő alkotórésze a mészkő. A második hegylánczvonulat három magaslatában (Breznovacski Visz, Kuklya és Mali Medvednik), melyeket főleg fehér szenoni mész alkot, flisolitikus homokkőalapon, erős kvarcitétegek vannak, ércztartalommal. A harmadik és negyedik hegylánczvonulat karsztos vidéket alkot. A lejtők itt meredek. Számos a barlang, a szakadék, a meredek falú szűk folyóvölgy. Ilyen például a Jablanica-folyó völgye is, melyben a 4 km hosszú *Pusztinyszka Kliszura* ismert turisztikai nevezetessége e vidéknek. Jellemzői e tájnak még a hegyközi katlanok és porfiritkőzetten elterülő fennsíkok. Ilyen a *Jablanica* felső folyására eső katlan, mely a harmadik és negyedik hegylánczvonulat közé esik s melynek Potyuta a neve.

A *Podgorina* negyedik hegylánczvonulatához

észak felé a Vlasics-hegység dombjai csatlakoznak. Ezek 300—500 m magas emelkedések, csak a Csubrie nevű hegy emelkedik 787 méterig, a Malyen-hegység alatt. Ez a legerdősebb része a megyének. A magaslatok fennsíkosak, a lejtők meredékek s ezért a közlekedést nagyon nehezítők. A Vlasics-hegységet már nemcsak mész-, hanem homokkőrétegek is alkotják, melyek alatt paläozoikus argilosiszt van; vannak azonban erős triasz-mész- és krétatömegek is. E hegység egyik alacsony láncza egészen Valjevóig nyúlik s karszti jellegű. A valjevói vár mellett ismét kezdődik egy öve a karsztos mezőknek, melyek a Malyen-hegység alatt, a Ribnica-folyónál végződnek.

A Bukovi-hegység szorosan összefügg a Povlennel s alkata is ugyanaz. A malyeni gerinczek, ellentétben a povleniekkel DNy—ÉK irányban vonulnak. Több hegylánczát serpentin alkotja. A Malyen lejtői meredékek, a vízfolyások valóságos kanyonok. A tetők fennsíkosak s elég magasra emelkednek (Malyen 997 m, Szuvobor 802 m, Rajac 557 m).

A Jablanica- és Obnica-folyó összeömlésénél kezdődik a Kolubara síkság, mely itt átlag 154 méter magasságban van s a Szávára lejt. A Kolubara völgytől északra, illetve nyugatra dombos vidék van, mely termékenysége tekintetében nem kevesebb értékű a folyómenti alluvialis síkságnál.

Főfolyója a megyének a *Kolubara*, melyet a Jablanica és Obnica összefolyása alkot. Ez a pont Szasztavci falunál van. A nevezett folyónak ismét két-két alkotóága van. A Kolubara eredő forrásai a Jablanikról és Medvenikről jönnek. A *Jablanica* egészen Valjevóig, északkeletnek tartva, vadregényes szorosokban folyik, melyek közül a felsőbbet, mint már említettük, Pusztinyszka Kliszurának, az alsóbbat Saranszka Kliszurának hívják. A kettő közé esik a Potyute-katlan. Azután még egy harmadik, de az első kettőnél sokkal kevésbé érdekes szoros jön: a Jovanyszka Kliszura. A Jablanicának jelentéktelen mellékfolyásai: jobbról a Zsitkovica, balról a föld alól előtörő Szusica. Ezeken kívül még több forrás szakad belé. A Jablanicának a Potyuten kívül még Luke, Jovanya és Bare nevű termékeny talajú völgytágulásai vannak. Az *Obnica* két alkotó folyása: a Szuvodanyszka és Sztanijina Réka. Az előbbi a Medvednikről jön és keleti irányban folyik; az utóbbi

a Povlenről és északnak tart. E folyók egyesülése után, a most már Obnica, északnak és északkeletnek kanyarog egészen a Vragocska Réka beleömléséig, a hol a *Ponure* nevű völgytágulás van. Innen határozottan északkeleti irányban folyik, szintén érdekes szorosokban.

A Jablanica és Obnica magában Valyevo városban egyesülnek s alkotják a *Kolubarát*. Itt a közelben a Kolubara fölveszi a *Gradac*-folyót és szélesedő völgyben északkeletnek kezd folyni. Mellékfolyásai: jobbról a *Gradac*, *Banya*, *Lepenica*, *Ribnica*; balról a *Lyubostinya*, *Perajica*, *Krivosija*, *Rabasz*, *Klanicska* és *Loznicska* Réka. A Kolubara gyakran változtatja medrét, s áradásai sok hordalékot raknak le a mellékén. Ugyanígy szabályozatlan és szeszélyes a folyása a *Gradac*, *Rabasz* és *Ribnica* mellékfolyóknak. A *Ribnica* torkolatánál kezdődik a *Szuteszka Klišura* nevű völgysszoros, melynek azonban rendkívül termékeny talajú tágulásai is vannak. Ezután a *Toplica* ömlik a Kolubarába, mely a Maljenről jön, hármás ágból eredve. Itt már széles a Kolubara völgye s a széles katlan a *Lyig* belétorkolásáig tart, a melytől azután a széles síkság indul meg. E síkságot szeli keresztül a *Vlassics* hegységben eredő *Tamnava*, mellékfolyójával, az *Ubbal* együtt. A *Tamnava* valaha csak a Kolubarába folyt. Most azonban torkolatahoz közel két ágra szakad s ezek egyike a Szávába ömlik. (A *Tamnava* tehát két folyónak is mellékfolyója.)

A Drinának e vidéken egy mellékfolyója ered: a *Jadar* a belé folyó számos kisebb folyással együtt.

A *Podgorina* legtöbb községe mellett van egy karszti tölesér, mely állandóan tartalmaz légköri származású vizet. Ezeket a nép tónak (*Jezero*) nevezi. Igazi hegyi vagy gleccseri származású tó e vidéken nincs. A gerinceken mindenütt sok a forrás. A *Lepenica*, *Banya*, *Grac* és több más patak meg folyó rögtön a forrásnál erős folyású. (*Vrelo*.) Csak a *Bacsavacsko* és *Leszkovacsko Polje* (Valjevóhoz közel) nevű karsztos fennsíkon nincs forrás s a nép itt cisternákban gyűjti az esővizet. (Ezeket esatrnnyáknak is hívják, a mely szó nyilván a mi esatornánk származéka s egyik nyelvi emléke az egykori magyar uralomnak.)

A megye területén levő régibb emlékek közül

mindenekelőtt a temetőket említhetjük. Legtöbb a régi magyar temető. Ilyen van például: *Popari, Bacha, Prnjavor, Mionica, Lelity, Lopatnya, Szovcsa, Brezovici* községekben. Vannak török- és római-meg bizancikori temetők is.

Váromladékokat találunk: Kresmar, Branyegovity, Szlovac, Pricsevity, Osziavity és Berkovac faluk mellett. Ezek közül a legfontosabb a pricsevityi, az Obnica partján, mely mellett valaha nagyobb magyar és német telepítvény volt. Bányászok laktak. A kresmari (Bele Stijene) vár mellett Dusan csár csatázott és pedig győzelmesen a magyarokkal.

A karszti vidék barlangjaiban kőkorszakbeli eszközöket találtak. Kolostor egy van a megye területén, a *Bogovagya* Valyevo mellett a Kolubara és Lyig között.

A megyének a történelemből is ismert nevű szülőttei: *Nenadovics* Alexa, Jakab, Máté (Prota Mateja) és Simon; *Bircsanin* Ilija, a kik mindannyian a Karagyorgye- és Obrenovics Milos-féle szabadságharcban szereztek nevet.

A megye területe 2457·8 km². Öt járása van: *Valyevo* (499·8 km²) a város környéke, *Kolubara* (518·3 km²), *Podgorina* (558·2 km²), *Poszavina* (329·9 km²), *Tamnava* (551·6 km²). Az elnevezés jelzi a járások fekvését is. A megye földműves lakossága úgy a hegyes, mint a dombos és sík vidéken kisebb községekben telepedett meg, melyekből több alkot egy politikai községet.

A székváros, *Valyevo*, egyike Szerbia legjobb fejlődésű városainak, 8832 lakossal; különösen a mióta kétfelől is vezet hozzá vasút: t. i. a Zabrezs—Valyevo keskenyvágányú vasút s az ebbe Lajkovácnál torkoló Mladenovac—Lajkovac-vonal, lett gyorsabb tempójú a haladása. Az első vasútvonal a Szávával, a másik az ország fővárosával köti össze Valjevót. A város modern rendezése megindult, úgy az utczai rend, mint a közvilágítás és köztisztaság szempontjából. Sok benne a csinos, jó módra mutató villaszerű kertes lakóház. Valyevo a mellett, hogy egyike Szerbia legrégibb városainak, élénk termény- és állatforgalom központja. A megye keleti felében *Mionica* (4406 lakossal) kezdte az újabb időben megosztani Valyevo forgalmát. A nyugati szávamenti vidék forgalmát pedig Sabác vonta el. A megye

többsirányú, mezőgazdasági, gyümölcsészeti, állattenyésztési és bányászati termelése mellett azonban Valyevo mindig egyik fontos forgalmi gócpontja marad az országnak.

A megye úthálózata meglehetősen primitív. Ennek főoka az útépités drágasága, a mocsaras, szabályozatlan vízfolyásoktól veszélyeztetett sík vidéken. Valjevótól három főútvonal indul ki, az első a Drinának, a másik kettő a Szávának, északnak tartván. A Drinának vezető Loznicába visz, a Szávának tartók egyike Sabáczra, a másik Obrenováczra és Zabrezsre. Transversalis állami utak K-Ny irányban haladva a megye területén: *Obrenovac-Debré*, a Száva mellett, szakasza a Belgrád—Sabac *Mitrovica* állami útvonalak; *Ub-Kocelyeva*, mely betorkol a *Valyevo—Sabac*-útba; *Valyevo—Mionica*, mely délfelé, G. Milanovac irányában folytatódik. A községek mindenikében van posta és távirda. A kisebb falvak is szilárd építésű és fejlettebb berendezésű házakból állanak.

Valyevo Szerbiának egyik legjobb módú s gazdaságilag legértékesebb megyéje.

Podrinje megye, éppen úgy mint Valyevo, egy teljesen alföldi jellegű sík, s egy domb- és egy, helyenként magashegységi jellegű hegyi vidékből áll. E vidékek északról délnek sorakoznak egymás felé, úgy hogy *Podrinje*, Valjevóval együtt ebből a szempontból is a legjellegzetesebb területe Szerbiának. A talaj általános délről északra lejtése mellett, *Podrinjénak*, éppen úgy, mint a keleti, a Moravamedenczébe szorosan tartozó határmegyéknek, megvan a keletre, a Morava felé való hajlása is. A Morava felé való hajlás a megye északi csücskében csak a drinabalparti, már Boszniába eső talajemelkedések útján érvényesül, mert a megye északnyugati csücske teljesen sík s részben a Jadar-folyó mentén a Drinára is hajlik; de ez az általános helyzeten csak annyiban változtat, hogy a megye szorosan vett macsvoi vidékét a természeti és magassági fekvés és elhelyezkedés útján a nagy magyar Alföldhöz, közvetlenül pedig a szerémségi síksághoz csatolja.

A megye északi határát a Száva-, keleti határát pedig a Drina-folyó alkotja. E határ egyúttal országhatár is. A keleti határvonal Valyevo megye fent vázolt nyugati határvonalával esik össze; a déli ha-

tárt az uzsicemegyei hegyek alkotják. Mivel a Száva Sabacnál, majdnem félkört alkotva északnak kanyarodik ki, Szerbiának ez az északnyugati csücske körülbelül húsz kilométerrel feljebb északnak tolja az ország északi határvonalát ahhoz a földrajzi szélességi fokhoz képest, a melyen például az ország fővárosa fekszik. E száva—drinaközi nyugati határcsücskök ily fekvése adja meg a természeti megokolását annak, hogy a magyar uralkodók, az anyaország épségének vagy gazdasági és politikai érdekének védelmében, sokáig és több ízben kénytelenek voltak az úgynevezett Macsvát, mint határszéli bánágot, uralmuk alá venni.

A vármegye északi, alföldi jellegű vidékét *Macsvának*; az ettől délre a Cer- és Vlasics-hegység dombvidékére eső területét *Pocerinának* (Cermellék), a még délebbre következő jadar-folyómenti vidéket *Jadarnak*, az ezután jövő magasabb hegyvidéket *Ragyevinának*, a legdélibb hegyes vidéket *Azbukovicának* hívják. Ez utóbbi két vidéket egy ÉK-DNY irányba húzódó hegylánczolat gerincei választják el, mely hegylánczolatnak tagjai: a *Gucsevo*, *Borana*, *Jagodnya*, *Szokolszka* és *Baurity* hegységek. E legutolsó csatlakozik a Malyen, Medvenik, Jablanik hegységtömbhöz, mely Valjevo megye délnyugati csücskében fekszik. A felsorolt népies vidékelnevezések a közigazgatási járási beosztásban is érvényesültek.

A megye egész területének közel a fele, több mint 1500 km² teljesen sík, mocsaras alföld. Ez a síkság tele van nyáron kiszáradó, ősszel és tavasszal elmocsárosodó kisebb vízerekkel. A két határfolyó, a Száva és Drina is nagyon ellapult, kanyargós, mocsaraktól szegélyezett mederben folyik. A Macsva Szerbiának legnagyobb s talán egész Európának legnedvesebb síksága. A rendkívül gazdag alluvialis talaj teljes kihasználását ez a körülmény hátrányosan befolyásolja.

A szorosan vett Macsvavidék összes folyóvizei a Szávába tartanak s a Drinának a szerb part felől egészen Lyesnicán alólig, vagyis a *Jadarrig*, nincsen mellékfolyása. A macsvai vízfolyások inkább természetes vadvízlevezetőárokknak tekinthetők. Ilyenek:

A *Zaszavica*, mely Glogovac mellett indul meg s kanyargós, ellapult, medernek alig nevezhető, talaj-

mélyedésben folyik északi irányban, míg a hasonnevű község mellett, a szávamenti mocsarakkal vegyül el. Ravnye községig *Bakreni Batar* a neve, csak azontúl Zaszavica. A *Bitva*, mely Dublye község mellett, a Veliko Polye nevű rétségben ered s a Nocsaj és Gluscsi községek közé eső mocsárban vész el. Nocsajtól északra a mocsár a Krivaja nevű éren északnak folyik le a Szávába, míg a Bitva nevet a mocsárnak keleti irányba menő lefolyása tartotta meg. Ez a folyás a járaiki szávamenti mocsarakban vész el. E folyások mellékére esik a Macsvának legmocsársabb része. Az első igazi folyó a Jerez, mely a Veliki és Mali Jerez folyóknak Stitar falu mellett való egyesüléséből áll elő. A V. Jerez a Cer-hegységből ered több ágban, melyek legnagyobbjának Radovanovacsa Réka a neve. A M. Jerez rövid síksági vízfolyás. A Jerez északi irányban haladva átszeli a síkságot majdnem a Száváig. *Tabanovics* falutól északra azonban hirtelen délnek kanyarodik s a Szávával majdnem párhuzamosan haladva, Sabac alatt ömlik bele. A *Zsurava* hosszú teknő Kleny és Badinovac falvak között. A Cer és Vlasics lejtőiről eredve áthaladnak, még a macsvai síkon: a *Dobrityszka Réka*, mely Sabac alatt ömlik a Szávába, miután balról a Bela Rékát, jobbról a Mutnikot veszi föl; a *Dumacsá*, mely Misar községtől nyugatra, a Dobrava, a mely Misártól keletre szakad a Szávába. Minde lassú folyású vizek a Szávával szoktak megáradni, vagyis ha a Száva megdagad, áthozzák a vizét a macsvai síkságra akkor is, ha itt különben nem lenne ok az árvízre. A helyzet még súlyosodik, persze, ha magában a Macsvában s a környező hegyes vidékeken is van bőven csapadék. Az egyes községek töltésekkel védekeznek az áradások ellen, de ez, egységes tervszerűség híján, még csak rontja a helyzetet. A Macsvában nagyobb esőzések még a községek egymás közötti közlekedését is akadályozzák.

A megye déli hegyesebb fele fokozatosan emelkedik. A Vlasics és Cer hegységek emelkedései mind ötszáz méteren alól vannak. E dombvidékre esik a Jadar és Ragyevina vidék. A Ragyevinát az Azbukovica vidéktől elválasztó hegyek azonban, melyeket a határleírásnál felsoroltunk, már legmagasabb csúcsaikkal meghaladják az 1000 métert. Magas hegyvidék Uzšice és Podrinje megye közös határmelléke is.

Mint a sík vidék folyóvizei jóformán kizárólag a Szávába, úgy a hegyes vidékéi egy kivételével a Drinába tartanak. A legnagyobb folyó e vidéken a Drinán kívül a *Jadar*. Ez a Vlasics-hegységben ered s *Lesnica* városka mellett ömlik a Drinába. Rövid hegyi vízfolyások: a *Gornjotresnicska* és *Donyotresnicska Réka*, melyek közül az első a Drinába, a másik a *Radalyba* ömlik, mely mellékfolyója a Drinának s egy darabon országhatárt is alkot; *Basztasica* a *Jadar* mellékfolyója, valamint a *Krupanyszka Réka* és *Cernica* is; a *Slira* Loznicán át folyik a Drinába, a *Gracsanicát* három kisebb, a Rozsany, Kalkan és Petkovo Brdo hegyekről jövő patak alkotja s a *Lyubovitya*-folyótól nem messze szakad a Drinába. E folyók mind KNY folyásúak. Egyedül a *Tamnava* az, a mely keletnek tart s átmenvén Valjevóba, a Kolu-barába szakad.

Történelmi emlékekben, főleg magyar vonatkozásúakban bővelkedik e megye is, éppen úgy mint Valjevó, melylyel együtt a macsói bánsgót alkotta.

Első helyen a *sabáci* vár romjait kell emlétenünk, a mely várat *Mahmud* török szultán 1470-ben egyenesen a magyarok ellen épített. Öt év múlva Mátyás magyar királyé lett a vár s csak Belgrád elestével együtt jutott ismét török kézre. (Sabác török neve volt: Bugjur-Delen, szerb neve előbb *Zaszlon*.) A Habsburgok ezután viselt török háborúiban szintén sok magyar csapat küzdött minden alkalommal Sabácnál, de német császári, illetve habsburgi zászló alatt. A Száva mellett Sabáctól egyórányira van *Janyity* mellett egy épület romja, mely a hagyomány szerint Hunyadi Jánosé (Jankó Szibinyani) lett volna. *Debrc* mellett, közel a valjevói határhoz van a *Belyin* nevű vár romja, a miért a magyarok és szerbek között sok küzdelem folyt. A *Vidin Grad*, melynek romjai *Lesnica* mellett láthatók, a *Vidojevica*-hegyen egy *Vida* nevű szerb főúri leány alkotta lenne, a kinek *Kovilyka* nevű testvére *Lesnica* mellett a *Kovilyacs*a várat építette volna. *Lesnica* városról azt írja *Safarik*, hogy azonos azzal a *Lesznik* várossal, a melyet *Constantinos Porphyrogenetos* említ. A *Cer*-hegység legmagasabb csúcsán van a *Troján* vár romja, mely valami mesés *Troján* nevű czárnak lett volna a vára. Ugyane czárnak tulajdonítja a néphagyomány a *Sirin* nevű várat is, mely-

nek romjai szerb Mitrovica közelében vannak. Loznica városka helyén *Gensis* nevű római város volt. Régi temetők igen sok helyen vannak, melyek között legtöbb a magyar temető. A magyar uralom emlékének tekintendő a *Banovopolye* (Bánmezeje) helység elnevezés is.

A megye területén négy régi eredetű kolostor működik. A *Petkovica*, *Radovasnica* és *Csokesma* a Cer-hegységben van, mind a három a XVIII. században épült. A *Tronosa* Loznica mellett, a *Gucsevo*-hegység egy magaslatán. Ez *Dragutin* szerb király feleségének, Katarínának alapítása lenne.

A megyében, *Trsity* kis faluban, Loznica mellett délkeletre született a szerbek legnagyobb írója, a szerb irodalmi nyelv főmegalkotója *Karadzsiész Szelesjanovics Vuk*, 1878 október 26., nov. 8-án.

A megye területe 3551.3 km², vagyis tehát Pozsarevác és Csacsak után, harmadik legnagyobb megyéje Szerbia régi területének. Járásai közül a *Macsva* (836.1 km²) és a *Poszavo-Tamnava* (615.6 km²), a tágabb értelemben vett macsvai síkságon van. A *Pocerina* (440.9 km²) és *Ragyevina* (547.5 km²) dombvidék, — a *Jadar* (662.7 km²) és *Azbukovica* (448.5 km²) hegyvidék. A síkság és dombvidék jó talajában bírja gazdagságának forrását, a hegyes vidék pedig bányászati kincsekben (ólom, antimon, réz, ezüst, arany) bővelkedik. Az erdőállomány is egyike Szerbia területén a legértékesebbeknek. A feljegyzések szerint a mult század elején még az egész Macsvát hatalmas tölgyesek és bükkösök borították.

A székváros *Sabác*, 12.751 lakossal — a magyarok egykori *Szabácsa* — gazdag, nagyforgalmú és városi fejlettség tekintetében is elől jár. Itt bonyolódik Szerbia gabona-, gyümölcs- és állatkereskedelmének jelentékeny hányada. A város lakosságának jó része a kereskedelemből él. A főutcák aszfaltos járdájúak. Vízvezeték és villanyvilágítás is van. A város püspöki székhely is, több szép templommal. Az egészségügyi viszonyokat károsan befolyásolják a közeli mocsarak. A város mellett fekszik az ország legújabb és legmodernebb berendezésű földművelőiskolája (Ratarszka skola). A vidéki városkák közül kiemelendők: *Bogatics* (5072 l.), a macsvai járásnak központja s gyors fejlődésben lévő hely; *Lesnica* (2117 l.) és *Loznica* (6264 l.), az első a dombvidék, a

másik a hegyvidék centruma, de mindkettő termékeny síksággal van környezve. Krupany (761 l.) a bányavidéknek gazdasági és adminisztratív központja.

A megye közlekedési viszonyainak fejlődésére nagyon jó hatással van a Száva hajózható medre. A belső vidékek közlekedése azonban, a terep már ismertett nehézségei miatt, súlyos viszonyokkal küzd és még mindig erősen elmaradott. Sabáctól keletre három, töltéseken menő állami útvonal húzódik. Egyik a Száva mellett, a másik a *Valjevónak*, a harmadik a Podgorina nyugati részébe Szremesicának. Állami út megy Sabáctól északnak, a Száva kanyarodását követve, Racsáig, délnek Lesnicán át Loznicáig. Állami út köti össze Loznicát Krupanyval és Valjevóval is. Ez utak azonban újkeletűek, nagyon kevésé megállapodottak. A rájuk hordott követ és kavicsot nedves időben hamar elnyeli a sár s ennek folytán különösen a sík vidéknek közlekedése nagyon koczázatos és időjáráshoz kötött. A fő vonóerő az ökör és csak kisebb mértékben a ló, bár a mint az illető helyen látjuk, a megye Szerbia legelső lótenyésztő vidéke.

Nagyot lendített a közlekedési viszonyokon a Sabáctól Loznica-, illetve Kovilyaacs-fürdőig épített 60 km hosszú keskenyvágányú vasút, a mely átszeli az egész Macsvát s a szávai kikötőkhöz nagyon megkönnyíti az itt produkált tömegárúk szállítását. A vasutat a megye építette.

A sík és dombos vidék gazdasági és culturalis viszonyai között nem sok a különbség. A nép összeépült, több szobából álló, kertes házakban lakik. E vidékeken tipikus az egymást keresztező két hosszú egyenes utcából álló falu. A rendes házsorokba való építkezést Obrenovics Milos fejedelem rendelte el. Az iskolák, járási és községi hivatalos épületek tágasabb, modern létesítmények. A hegyvidék pásztorkodó népe inkább szétszórta egyes házikókban vagy házesorokban lakik, s természetesen sokkal primitivebben, szegényes módon él. Egészben véve azonban mégis Podrinje és Valjevo megye — az egykori magyar macsói bánság ez értékes területe tekintendő Szerbia leggazdagabb vidékének; melynek természeti gazdagsága azonban még a cultura fejlesztő és conserváló kezére vár.

A Zapadna Morava völgye.

Szerbiának e része *Krusevác*, *Csacsak* és *Uzsice* megyéket, tehát az ország közepének egy kis részét, továbbá délnyugati határvidékét foglalja magában.

Krusevác megye északkeleti, a Morava jobbpartjára kiugró csücskében, Sztalaty városka mellett, a Zapadna Morava torkolatától kezdődik a Nagy-Morava egyfelé, a Binaeska-Morava másfelé. A háromfelé menő moravai völgyek mentén fekszik a megye síkabb, jellegzetesen moravavölgyi része, mely azonban sumadijai alakulású dombokban is bővelkedik.

A megye északi határvonala a Timok és a Nis megyékkel közös határpontról a *Rtany*-hegységnek nyugati lejtőiről indul meg s északnyugatnak haladva felkapaszkodik a Szamanyac (905 m) csúcsára a *Sztolica*-hegységnek. Innen délnyugatra fordul a Varvarin, moravamegyei városka mellett ér a Moravához. Ezután a Morava mellett kanyarog, majd a Zapadna Morava torkolatától kezdve, ennek jobbpartjára megy át. *Krusevác* fölött, a várostól északnyugatra felkanyarodik északnak s a Levacs nevű vidékből kerít be egy darabot. A nyugati határvonal a Morava és Kragujevác megye határán levő Crni Vrh-hegység déli lejtőjéről indul meg délnek, áthalad a Zapadna Morava völgyén s a Gócs-hegységnél ér Szerbia délnyugati magashegységi vidékére. A *Lukten* (1327 m), a *Zselyin* (1636) hegyeken áthaladva a *Kopaonik* hegygerinceire ér s megkerüli ennek legmagasabb, *Szuvo Rudiste* (2140 m) magas csúcsát. Ez alatt indul meg a megye déli határvonala. Ez a Kopaonik keleti lejtőig egyenesen keletnek megy, innen pedig északnak kanyarodik a Raszina-folyóhoz s a Veliki Jasztrebác-hegység középgerinceinek magasságáig ennek mentén halad. Onnan egyenesen nyugatnak fordul, átmegy a Jasztrebác Ny-K irányú gerincein s leszáll a Mali Jasztrebác keleti lejtőire. Itt a keleti határvonal kezdődik, mely Gyunisz, nismegyei község mellett ér a Moravához, a honnan északkeleti irányban halad a Moravica-folyó délre kanyarodásának pontjáig, melytől ismét északnak fordul s betorkol a Rtany-hegységből induló északi határvonalba.

A megyének északkeleti moravajobbparti, Mo-

rava, Timok és Nis megyék közé ékelődő része nagyobbára sík és enyhén dombos, csak északkeleti részébe bocsát a *Rtany*-hegység egy ÉK-DNY irányú hegylánczot, mely a kiszögellés közepe táján a Bukovik- (905 m) hegységgel ér véget. Az egész északi határvidék sík és kissé dombos, valamint a keleti is. Ellenben a nyugati és déli határvidék magashegységi jellegű. A már említett Gocs, Lukten és Zselyin a *Kopaonik*-hegység hatalmas tömbjéhez csatlakozik, mely Szerbiának legnagyobb hegysége.¹ Szilikátos sziklából (gnájsz, mikosiszt, sienit) áll legnagyobb részben; több csúcsát, köztük a Szuvo Rudistét is szerpentin alkotja, két helyen keskeny mészkőbeékelődés is van. Itt van a legnagyobb túlevező faállománya Szerbiának s egyik legnagyobb, de még feltáratlan ércbányavidéke. A *Kopaonik Neragya* nevű hegységnek délkeleti lejtőin a *Szuvo Rudistét* és a *Zselyint* összekötő magaslat alatt terül el *Zsupa* (napfényes) nevű vidék, mely kiváló bort terem.² A Jasztrebác-hegységet őserdői teszik jelentőssé. Ez a vízválasztó a Toplica és Zapadna Morava medenczéje között.

A Zapadna és Binaeska Moravának itteni folyásáról ugyanaz áll, a mit róluk Morava megye leírásánál elmondottunk. A megye belső folyásai között legjelentékenyebb a *Raszina*, melynek egyik eredő ága a Sztanisinaeska Réka, a Zselyin-hegyről, a másik kisebb patakja Gocs-hegyről jön. A két ág Rogavesina falu mellett *Raszina* név alatt egyesül s tágas, termékeny völgyben folyik egy darabon keletnek, majd északnak s *Kruserác* közelében folyik a Moravába. A *Raszina* jobboldali mellékfolyója a *Blatasnica*, melynek völgyében van a *Jankova Kliszura*. Az a szoros, a melyen Hunyadi János seregei vonultak le a Rigómezőre. (Hunyadi szerb neve: Jankó Szibi-

¹ Ennek első leírását az európai nevű dr. Pancsies-nak köszönhetjük. Vonatkozó műve: Kopaonik i negovo podgorje. Beograd. 1864. Még előbb foglalkoztak vele Ami Boué és Vicquesnél francia tudósok.

² A Kopaonikra Brusz városkából legcélszerűbb menni Gacsevac, Vlajkovác, Gocsinac Radulyevo és Brzetye falvakon át s az indulás napján estére el lehet jutni Batyirovácnak nevezett czinezár-juhászathoz, ott kell hálni s másnap felmenni a Szuvo Rudistéra, melyről meglátni a Sárplaninát, a Sztara és Szuva Planinát, a rudniki hegyeket és az Avalát.

nyáni = Szebeni János.) A Raszinába ömlenek még: a *Lomnica* és *Bisztrica*. Mindhárom folyó a Jasztrebác-hegységről jön. A Zapadna Moravának még egy mellékfolyója van e megyében, a Gocs-hegységről jövő Trebosinszka, vagy felső folyásán: Kozsetinszka Réka, mely eredetétől a torkolatáig jóformán párhuzamosan folyik a Raszinával, s Krusevácától nyugatra egyesül a Z. Moravával. Baloldaltól észak felől a Z. Moravának e megye területén egyetlen mellékfolyója sincs. A Binaeska Moravába nyugat felől egy folyó ömlik: a Vuniszka Réka, mely két, a Jasztrebáctól jövő folyócska egyesüléséből támad. Ezek egyike a *Velika*, a másika a *Ribarszka Réka*. Silyegovác falunál egyesülnek s a Vuniszka Réka Gyunisznál ömlik a Binaeska Moravába. Baloldali mellékfolyások: a *Razsanyszka Réka* és a *Jovanovacska Réka*, mely torkolata mellett a határt alkotja Krusevác és Morava megyék között.

A megyében levő számos hegységben sok az ásványvízforrás. Ezek közül kettő mellett fejlődött fürdőtelep. Az egyik *Vrnyacska Banya*, Vrnyci falu mellett, a Gocs-hegység északi lejtőjén; 27° K hőfokú, kénes, szénsavas forrásai vannak. A másik a *Ribarszka Banya*, Ribari község mellett, a Jasztrebác-hegység alatt. Forrása: kénes, szénsavas vasas 28—30° K hőfokú vizet ad.

Számos bányahelye van, melyekben régi bányászkodás emlékei vannak, de különösen a Kopao-nik-hegységben. Grasevác falu mellett, a Bela Réka forrásai táján, a néphagyomány szerint valaha több gazdag bányaváros volt.

A régi várak közül eléggé épen maradt a *Koznik* nevű vár romja, mely a Raszina-folyó jobbpartján a Neragya-hegy mellett, meredek kúpon épült. Neve állítólag onnan származott, hogy építéséhez kecskék húzták föl a követ. Kecske = Koza.) A török-szerb háborúkban játszott szerepet. A Zapadna és Binaeska Morava összefolyási szögében van sztalatyi *Todor* vajda várának (Kula Todor od Sztalatya) romja. Magában a megye székvárosában, Krusevácon van *Lázár* czár vára, mely romban van, továbbá temploma (Lazarica), mely most parochialis templom. A Trsztenikből Novipazar felé vezető úton volt a *Demir kapija* (vaskapu) a Gocs-hegységben, melylyel a néphagyó-

mány szerint este elzárták, reggel megnyitották a közlekedést. Trszteniktől délre van a *Drencsa* nevű, 1382-ből származó kolostor romja. Most is működő újabb keletű kolostor a *Belutya*, mely 1833-ban épült s Trszteniktől délnyugatra fekszik. Régibb eredetű kolostor a *Naupara*, megy Krusevác mellett és a *Lyubosztina*, mely Trsztenik mellett van.

A megye területe 2709·9 km². Járásai közül a Morava jobbpartjára átnyúló *Razsany* (461·5 km²), a *Raszina* (868·3 km²) és *Trsztenik* (493·8 km²) nagyobb-részt sík és dombos területűek; a *Kopaonik* (487·1 km²) és *Zsupa* (399·2 km²) hegyesek. A Zsupának számos enyhe lejtője és fennsíkja van, úgy hogy ezt is a síkabb vidékhez lehet számítani.

A megye fővárosa *Krusevác*, egyike Szerbia legjelentősebb városainak. A szerb nemzeti nagyság korszakában czári székhely volt s innen indult Lázár czár a Rigómezőre. Ez esemény emlékét a városban egy nagyobb szobrászalkotás, a rigómezei emlékmű (Koszovszki Szpomenik) őrzi. Az ország fénykorának két emléke van itt: a czári vár romja és Lázár czárnak építésetileg is érdekes, most is rendeltetésszerűleg használt temploma. A város lakosainak száma mindössze 8417, gazdasági és culturalis jelentősége azonban nagyobb, mint a mennyit lakosainak számához képest tulajdoníthatnánk neki. Nagy dohány- és kendertermelő vidék góczpontját alkotja, eleven kereskedelmi élettel. Nem messze esik az ország főforgalmi éréhez — a belgrád—nis—pirot—risztováci fővonálhoz, egy rendes vágányú vasútvonal köti vele össze, mely Szlatatynál ágazik ki, s Krusevácra, mint keskeny-vágányú vonal, megy a Zapadna Morava völgyén egészen Uzsicéig. Középületei: a megyei székház, bírósági épület, katonai laktanya, új temploma, iskolája, modern nagyobb alkotások. Utcái rendezettsége, közvilágítása s egyáltalán városias fejlődése csak az utóbbi években indult meg, de látható eredményekkel. Szintén a nagyobb lendületű fejlődés útján van *Szlataty*, a megye északi csücsében levő vasúti csomópont (3622 lakos), továbbá *Trsztenik*, mely a szlataty—krusevác—uzsicei vonal mentén fekszik (1371 l.) Azonban úgy ez, mint a többi járási székhely, *Alexandrovac*, *Bruz* és *Razsany*, még erősen falusi jellegű. Meg kell még említenünk *Tyityevácot* (németesen *Csicsevác*), a megye északi csücskében, Szlataty

fölött, mely mellett a *Szv. Petar—Bela Rékába* vivő keskenyvágányú bányavasút indul ki (3071 l.).

A megye moravavidéki, északi része a közlekedési berendezések szempontjából eléggé előrehaladt. Mindkét Morava jobb- és balpartján vezet egy-egy állami út, párhuzamosan a vasútvonalakkal. Ugyane völgyekben tehát vasút és jobb út is van. A déli, hegyesebb részeken azonban, bár bőven volna szállítanivaló szőlő, bor, fa és ércz, csak járási utakat találunk. Egy vonal Krusevácól megy Alexandrovácnak s nyugatnak menvén a Kopaonikon át vezet a Csacsak megye területén vezető Kraljevo Raska országhatár állami útba. Ugyanez útvonal közel Alexandrováchoz, délnek, *Brusza ágazik* ki s a *Jankova Kliszurán* át megy Toplica megyébe. E vidékeken a gyalogháti szállítás és málháslőközlekedés a fő forgalmi tényező.

Csacsak megye a *Zapadna Moravának* közép és felső medenczéjét alkotja. E folyó alkotja az északi határát, sőt miután az Úzsice megyéből jövő mellékfolyása, a Tyetina torkolatától kezdve fölfelé ÉD irányú a folyása, egy darabon a nyugatit is. Nemsokára elhagyja azonban a határvonal a Ž. Moravát s fölkapaszkodik a *Javor-hegység* gerinceire s ezen Murtenica nevű tagjánál éri el a volt török határt, tovább délnek menvén a Javor-hegységnek a Zapadna Morava medenczéjét délfelé elzáró gerinceiig, melyek szintén az országhatárt alkották Törökország felé. E gerinczeken átmenvén a Golija-hegységen halad a déli határ, míg eléri a *Raska-folyót*, azután e folyó mentén ÉK irányba fordul s így megy a Raska városig, vagyis az Ibar és Raska folyók egyesüléséig. Itt éles szögben az Ibar mentén DK-nek fordul, de nem sokára keletnek, s a Kopaonikra ér, miután átszelte az Ibar-folyó szélesedését. A megye déli határvonala egészben a volt országos határon megy. A keleti Krusevác megye nyugati határával esik össze egészen a Zapadna Moraváig.

A megyének sík és nagyon termékeny része a Morava mentén van, mely Csacsaknál kezd kiszélesedni; az Ibar torkolatánál tág medenczét alkot, melynek Podibár a neve s jelentékeny szélességben húzódik egészen a megye déli határáig. Enyhén hegyes továbbá a *Dragacsevo* nevű vidéke, mely a Jelica-

hegység EK-DNY irányú hegyláncza és a folyó közé esik. E területek a megyének nem egészen egyharmadát alkotják, a többi kétharmad magashegységi jellegű.

A hegységek felsorolását délen és keleten kezdve, mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a megye keleti hegységi határvidéke azonos a Krusevác megye nyugati határával. Tehát, mint már említettük, a délkeleti határesücsökbe eső Kopaonikhoz északnak haladva a Zselyin- majd a Gocs-hegység csatlakozik. Ez utóbbiról nyúlik be a podibari síkságba a Crni Vrh nevű hegyláncz, majd nyugat felé a *Sztolovi*-hegység (1442 m), mely az Ibarral párhuzamosan húzódik s délfelé a Sztudena- (1415 m) hegységgel folytatódik. A Kopaonikkal együtt e hegységek zárják keletről az Ibar medencéjét. Az Ibartól nyugatra, délről északnak haladva, a határszálen a *Golija*-hegység emelkedik, melynek legmagasabb csúcsa délen 1396 m magas. E hegység különféle elnevezésű tagjai: a *Csemerno* (1649), a *Gyakovacska* (1528 m), a *Troglav* (1221 m), *Golubac* (747 m), *Krsztac* (647 m) borítják az Ibar és Z. Morava közé eső területet. A Moravától nyugatra a déli határszálen van a *Javor*-hegység, *Troglav* nevű (1481 m) csúcsával. E hegység tagjai: a *Mucsany* (1417 m), a *Gradina* (1139 m). E hegyek határolják nyugat felől a Dragacsevo nevű vidéket, melynek nyugati határa a Morava partjára eső *Ovcsar* (998 m) csúcsban végződő *Jelica*-hegység. Minde hegységek a Dinári-Alpok rendszeréhez tartoznak. Alkotó kőzeteik: granitoidok (főleg a Kopao-nik) kristályos és azoikus pala, cretacikus mész, serpentín (Golija, Csemerno, Troglav). A dűsfüvű havas-alji legelők és rétek, melyek nagykiterjedésűek e hegységekben, minden gondozás nélkül, rabló módon használatnak ki bérlegeltetés útján. A Jelica lejtői a legenyhébbek, a Csemernóé a legmeredekebbek.

A megye főfolyója a Zapadna Morava, melynek völgye, különösen mióta vasút is vezet benne, élénkebben lüktető életere is lett. Mint említettük, a megye északi határán folyik, s egy darabon, mivel hir-

- Ez is egyik példája a különböző vonatkozású, de azonos hangzású földrajzi elnevezéseknek. Sok hasonló nevű község, patak, hegy és völgy van Szerbiában, melyek megkülönböztetéséről mindeddig sem hivatalosan sem irodalmi és tudományos részről gondoskodás nem esett.

telen DÉ irányú folyásból kanyarodik keletnek, nyugati határát is alkotja. E részén, *Ivanyica városka* környékén kezdik *Moravicának* nevezni a helybeliek, míg keletnek irányuló folyása mentén *Golijszka Moravának* hívják. Legjelentékenyebb mellékfolyója az *Ibar*. Ez a folyó Ó-Szerbiából jön át s mindjárt a határon egyesül a szintén a Szandzsákból jövő Raska-folyóval. Baloldali mellékfolyásai még: a *Brvenicska Réka*, a Golijáról jövő rövid folyás; a *Sztudenica*, mely szintén a Goliján, a volt török határon ered s körülbelül völgye félhosszának megfelelő utat északi irányban tesz meg, azután keletnek fordul s elég széles, gazdaságilag is jól használható, itt-ott vadregényesen összeszűkülő völgyben elfolyván, a *Sztudenica*-kolostor mellett torkol az Ibarba Ustye falu mellett; a *Dubocsica*, *Tolisnica* vagy *Lopatica*, a Csemerno-hegységből jövő kisebb folyások. Jobbról három jelentékenyebb mellékfolyója van; közel az országhatárhoz a Kopaonikról jövő rövid patak, a *Bisztrica*, szintén a Kopaonikról jövő *Josanica*, végül a Zselyinről jövő Ribnica. Az Ibar völgye Progorica falu közelében szélesedik ki, illetve olvad össze a Morava völgyével s a kiszélesedésnél egy darabon el is mocsarasodik. A mocsár neve: *Verigova Bara*. A *Sztudenica*-folyóról a mellékét alkotó vidéket azonosan nevezték el.

Keletről nyugatnak haladva, egészen az Ibarig, nincs a Moravának Csacsak megyében jelentékenyebb mellékfolyója. Az Ibartól nyugatra a már említett hegységek lejtőiről több folyócska jön belé. Ilyenek: a *Vrdilszka Réka*, mely résztvesz a fentemlített Verigova Bara alkotásában; a *Szamailszka*, *Kacsulicska*, *Mrsinszka*, *Szlatinszka*, *Lipnicska*, *Jezsericska*. Erről nyugatra a Morava völgye szorossá szűkül s az Óvesar (998) és Kablar (902) hegyek között a turisztikai szempontból is érdekes *Óvecsarszka Kliszurát* alkotja, melynek természetes látnivalóit a hegyoldalakon levő számos régi kolostor élénkíti. E szorostól nyugatra, még teljesen DÉ irányú folyása előtt ömlik belé második fontosabb mellékfolyója: a *Bjelica*. Több vékony érből ered a Csemerno északnyugati nyúlványainak Borove Sztrane nevű lejtőitől. Ezek egyesülése után szűk mély völgyben folyik s miután jobbfelől két patakot, a *Petkovicát* és *Vucsicát* fölvette, ÉNy irányba for-

dul és ezen irányát megtartja egészen a Zapadna Moravába — azaz itt már Moravicába — való ömlé-
seig. Völgye az első baloldali mellékfolyás, a Borov-
nyak torkolatától kezdve kitágul. Legnagyobb tágu-
lása van a *Gorusica*, továbbá a *Rgyanszka Réka* be-
torkolásánál. Az elsőnek *Vicsko*, a másodiknak *Kri-
vacsko Polye* a neve. Mint Szerbia legtöbb folyója,
úgy ez is hirtelen áradó és sok kárt tesz a völgyében
levő szántókban és rétekben. Két nagyobb mellékfo-
lyása van: a már említett *Vucskovacska* — vagy
Kotraska vagy *Rgyanszka Réka* —, melyet minden
völgyére eső faluban másként neveznek, innen a há-
rom neve, továbbá a *Gorusica*. Az első meredekebb,
a második enyhe lejtőjű, de mind a kettő erdős he-
gyek között folyik. A *Krsztac* és *Golubác hegyiségek*
DK lejtői és a *Rgyanszka Réka* közé egy tágas, 600
m magas karszti síkság esik. Ezen számos, termőföld-
del borított karszti tölcser van. Egy pataknek föld-
alatti folyása a *Trijebezs* nevű hegyhátnál kezdődik
és *Rgyanszka Réka* balpartjára eső *Bjele Sztene*
(fehér sziklák) mellett végződik. E vidéken van két
nagyobb barlang: a *Velika* és *Szlepa Petyina*.

A megye déli határára esik a Zapadna Morava
eredete. Két ágból támad, melyek egyike a *Jankov*
Kamen nevű hegyről jön, a másik a közelebről is
Golijának nevezett hegyhátról. Az első ágat *Szuvi*
Izbornak, a másikat *Pasina Csezmának* hívják. Az
egyesülés után *Jaszenovica* faluig *Golijzska Réka*
a vízfolyás neve, ettől kezdve *Arilye* faluig csak *Mo-
ravica*, *Arilyétől* Ugalyig hol *Moravicának*, hol *Mora-
vának* nevezik; ettől kezdve azután egészen a torko-
latáig csak *Moravának*. Völgye *Ivanyica* községnél
kezd szélesedni és egészen az *Ovcsarszka Kliszuráig*
bő teret ad a szántás-vetésnek is. A völgy többi ré-
szét már leírtuk.

A megye történelmi emlékei között mindenek-
előtt két régi kolostorról, a *Sztudenica* és *Zsicsa* ne-
vűekről kell megemlékeznünk. Kraljevótól az Ibar
völgyében haladva, 32 km-nyire van a *Sztudenica*-
folyó torkolata, melytől nyolcz kilométernyi utat kell
tenni a *Sztudenica*-kolostorig. Ezt *Nemanya István*
nagyzsupán építette 1190—1197 között. Ez az összes
szerb kolostorok között a legszebb és legnagyobb
alkotás. Benne vannak *Nemanya István* tetemei, va-
lamint fiának *Sztevan Prvovenesának* (először ko-

ronázott) csontjai is. A kolostor mellett még két templom van. Egy kicsi, a mely még a kolostor előtt épült s egy nagyobb, a melyet Milutin király épített. A kolostortól nem messze van Szent Száva — Nemanya István fiának — sziklába vágott imádkozófülkéje. E kolostornak egész irodalma van. A *Zsicsa* mindössze nyolcz kilométerre van Kraljevótól. Ez is Nemanya alkotás; az először koronázott István, Szt. Száva testvére építette. Egyenesen azzal a czéllal, hogy a szerb királyok koronázótemploma legyen. Ez volt a szerb egyház szervezőjének Szt. Szávanak érseki székhelye. Innen vitték át az érseki székhelyet Petybe (Ipek), a hol a szerb autokephal egyház patriarchatusává emelték. Innen került 1691-ben Karlócára. Benne tanult Dusán czár, Lázár fejedelem, Karagyorgye, Obrenovics Milos, Karadzsiics Vuk és Obradovics Doszitej. E kolostornak tehát igazán kiváló szerep jutott a szerbek művelődési történetében. Az *Ovcsar*-hegynek a Moravára menő lejtőjén van még három kisebb és újabb keletű kolostor. A *Szretenye*, melyben a büntetésre ítélt kalugyerrek vezekelnek; a *Trojica*, melyet állítólag a szretnyei kalugyerrek építettek; a *Vavedenye*, melyet, semmivel sem igazolt hagyomány szerint szintén Szt. Száva és atyja Nemanya István, a ki, mint athoshegyi kalugyer, a Szimeon nevet vette fel, építette volna. A megye területén nem kevesebb mint 31 régi templom van.

A váromladékok között legépebb a *Maglics*, az Ibar völgyében, húsz kilométernyire Kraljevótól, mely az ibari völgyoszorost zárta el. Hasonlít a szmederevoi várhoz. Kora és története ismeretlen. A Brvenik nevű vár omladéka a Brvenica-folyónak az Ibarba torkolásánál van. Brankovics György feleségének, az átkozott Jerinának tulajdonítja a hagyomány, valamint a Prilipec község mellett levő, a Krsztac-hegységnek egy a Moravára rugó fokán épült várat is. A Janok nevű várróm Kraljevo mellett látható az Ibar partján. A hagyomány szerint itt valaha város lett volna, az Ibar azonban elmosta a helyét is.

A dragacsevoi járás több falujában régi magyar temető (madzsarszko groblye) van. Ezek átkutatlanok.

A megye területe 3797·8 km², tehát egyike Szer-

bia nagyobb megyéinek. Öt járása van. *Dragacevo* a hasonlónevű vidéket foglalja el (660·7 km²), *Zsicsa*, —, *Kralyevo* környéke (794·7 km²); *Trnava*, *Csacsak* környéke (268·8 km²), *Sztudenica*, a délkeleti hegyes határvidék (1024·4 km²), *Moravica* a délnyugati határvidék, (1051·4 km²). A megye székvárosa *Csacsak*,¹ kies fekvésű városka 5671 lakossal. Nevezetes a régi templomáról, melyet a hagyomány szerint *Sztratinimir Zsupán*, Nemanya István testvére épített volna. A templomot újra tatarozták, helyesebben építették, de a régi stílus lehető kiméletével. Újabb építmények a hatósági székházak és iskolák, kaszárnyák. Egészben primitív kis város, mely csak néhány év óta fejlődik erősebben, mióta vasútja van. *Kralyevo*,² melynek 4363 lakosa van, máris versenyez vele a városias fejlődés tekintetében. Itt van Szerbiának állattenyésztési és havasgazdasági földművelőiskolája. *Raska* határvárost mindössze 1846-ban alapította Garasanin akkori szerb miniszterelnök. Most 1287 lakosa van. A határforgalom fejlesztette, különösen mióta a szerb kormány kiépítette az ibarvölgyi utat. A többi járási székhely: *Gucsa* (345 l.), *Ivanyica* (1100 l.) teljesen falusi jellegű helyek.

A megye közlekedési viszonyai csak a Z. Morava mentén előrehaladottabbak, a hol vasút is, jó állami út is vezet. Ezenkívül csak az Ibar völgyében vezet, költségesen és szépen épített, nagyrészt sziklába vágott állami út. Csacsakból vezet egy járási útvonal Ivanyicán át, a Moravica völgyében, az országhatárig.

A vasút mentén a mezőgazdasági termelés erősen javult és többoldalúvá lett. A megye többi területének természeti kincsei, az erdők fája, a hegyek ércze, a hegyes vidékek gyümölcstermése és állattenyésztése vagy egyáltalán kihasználatlanok, vagy csak primitív gyalogháti málháslóközlekedés útján jutnak forgalomba.

A megye moravamelléki és déli hegyes része között gazdasági és culturalis tekintetben nagy a különbség. A két vidék között átmenetül tekinthetjük

¹ Az első szótag hangsúlyozandó és nyújtandó a szerb kiejtés szerint.

² Előbb Karanovac volt a neve. Milityevics első könyvében még e néven szerepel.

Dragacevo kis részében fennsíkos, nagyobb részben dombos vidékét.

Uzsice megye Szerbia területének délnyugati határmegyéje. Északi határvonala *Valjevo* déli határával, a keleti *Rudnik* és *Csaesak* megyék nyugati határvonalaival esik össze. A megye nyugati és déli határa országos határ is volt, a mint azt a berlini szerződés leírta. A nyugati határt a *Drina* erősen kanyarodó folyása alkotja egy darabon, mely itt a *Tara* és *Zvezda* hegységeken tör át; majd a *Tara* és *Zlatibor* gerincein halad az *Uvac*-folyóig. Ettől számíthatjuk a déli határt, melyet négyötödrészben az *Uvac*-folyó, egyötödrészben pedig a *Murtenica*-hegység gerincei alkotnak, egészen a *Javor*-hegység nyugati gerinczéig, a hol *Csaesak* megye déli határa kezdődik.

Uzsice egészben magas hegyvidék. Északi, alacsonyabb magasságú részét a *Jelovi* és *Malyen* hegységek borítják, melyek csücsai és hegyhátaí azonban 900 méteren nem emelkednek túl. Legszeiső nyugati csücske a legzordabb, a hol a *Zvezda* (1311 m) és *Tara* (1393 m) mészsziikláí emelkednek. Az ezektől keletre eső *Zlatibor*-hegység már szelídebb, gyakori téres fennsíkokkal és enyhébb lejtőkkel, melyeket azonban nem szántanak. A *Zlatibor* keleti szélétől kezdve ismét nagyobbodnak az emelkedések s a *Csigota* (1544 m), a *Tornik* (1550 m) magashegységi jellegűek, valamint a *Murtenica* is, melynek magasabb részei túlnyúlnak az ezer méteren. *Uzsicétől* nyugatra van a *Ponikve* nevű hegyláncz (1046 m), délre a *Lipovac*- (1949 m), délkeletre a *Blagaja*- (920 m) hegység. Említésreméltó sík területe csak egy van a megyének: *Pozsega* városka környékén. Ez is inkább kisebb völgytágulás, valamint a *Gyetinya* és *Szkrapets* folyók mellékén levő kisebb katlanok is. A hegységek főalkotórésze a *Tara* és *Zvezda* kivételével, melyekben mészközetek vannak, a kristályos őspala.

A *Zapadna Morava* az *Ovczar* és *Kablar* közötti szorosból kezdve alkotja a megye keleti határát, tehát csak felső völgyének egy rövid szakasza érinti *Uzsice* megyét. De a *Tarából* eredő, Ny-K irányban folyó *Gyetina* völgye szinte egyenes folytatásául tűnik föl nyugat felé a *Zapadna Morava* felső völgyének s szinte érthetetlennek látszik, miért nem

nevezik ezt Moravának a Golijárról jövő s a Zapadna Morava eddigi folyásai irányára csaknem függőlegesen eső vízfolyás helyett. A Gyetina ugyanis, mely Pozsega városka alatt ömlik a Moravába, a betorkolása előtt felveszi a Szkrapezs-folyót is és semmivel sem gyengébb folyó az itteni Moravánál. Uzsice megye egész területét a Zapadna Morava eredő medencéjéül kell tekintenünk s hydrographiai szempontból azt megállapítanunk, hogy a Pozsegától Szlalatyig Zapadna Morava nevet viselő folyó, az uzsicei hegységekben eredő 3 ágból jön. Ezek: a *Szkrapezs Gyetina* és *Moravica*.

A Szkrapezs két ágban ered, melynek egyike a *Povlen*, másika a *Jelovi* hegységről jön s folyása ÉD irányú. A *Gyetina* a Tarán ered s NYK irányban folyik. A Moravicáról Csacsak megyében megemlékeztünk. E három völgy egyesülése a pozsegai medencét, a megye egyetlen síkságát alkotja, mely azonban 350—400 m magasságban fekszik, tehát nem alföldi jellegű.

A megye belső folyói mind a Morava medencéjéhez tartoznak. Ezek: a Szkrapezs és egy mellékfolyója, a Jelovi-hegységről jövő *Duzsnica*; a Gyetinya, két eredő ágával, melyek egyikét Konyszka Rékának, a másikat Karasicának hívják; végül a Moravica e megyei mellékfolyója: a *Veliki Rzav*, mely a megye délkeleti csücskében a Mucsany-hegy lejtőiről, Csacsak megyéből kanyarodik át; balfelől a *Bela Rékát* és *Katasnicát*, jobbfelől a *Mali Rzavot* veszi föl s Arilye falutól északra folyik a Moravicába.

A Drina határfolyónak két mellékfolyója van Uzsice megye területén: a *Pilica*, mely Bajina-Basta mellett, a *Racsa*, mely a hasonló nevű kolostor mellett ered s Bajina-Bastától délre, végül a *Bogacsica*, mely a *Povlen*-hegységből jön s Bajina-Bastától északra ömlik a Drinába. Mindezek rövid hegyi folyások.

A Tara és Zvezda hegységek közötti ÉNY-DK irányú völgyhajlásban folyik a Beli Rzav, mely a szerb határon nyugatnak kanyarodik s melybe még szerb területen befolyik a *Kamisnica Réka*, továbbá már Boszniában a *Crni Rzav* és *Jablanica*. (Az első kettő Zlatiborról, a harmadik a Tornákról ered.) Mindezek a Drina mellékfolyásai, a melybe a Beli Rzav Visegrádnál ömlik bele. Az *Uvac* határfolyónak nincs külön elnevezésű, jelentősebb mellékfo-

lyása. Valószínűleg főként a miatt, mert a szerb területen teljesen lakatlan vidék határán folyik.

Uzsice megye a legritkább lakosságú, minden tekintetben legelmaradottabb része Szerbia régi területének. Történelmi emlékekben azonban egyike a leggazdagabbnak. A váromladékok közül a nevezetesebbek: a *Kozjak*, a Drina partján, Rogacsica falu mellett; *Viseszava*, *Rogacsica* és *Bajina-Basta* között; *Szolutnik*, Szolutusi falu mellett, egyóránnyira a Drinától; a hagyomány szerint itt valaha sóbánya lett volna s a tulajdonosáé volt a vár; a *Kremna*, *Ponikve*. és *Slivovica* hegyeken egy-egy omladék; Uzicétől 4—5 óránnyira nyugatra *Macskat* falu fölött; e faluban római sírkövek vannak; *Mucsan*, Pozsegától délre; állítólag Sztrahinics báné volt; *Hercsege*, Ivanyicától délre; a hagyomány szerint valami Szeptjan herczegé volt; *Szubjel*, Koszjerityi falutól északkeletre; egy másik *Koszjerityi* mellett a Crnokosza nevű magaslaton.

A *Ponikve*-hegységben Vrutei község mellett van a Rujno nevű kolostor romja. Ebben valaha szerb nyomda volt. E kolostorról hívták az egész vidéket Rujnónak, vagy Rujnának; 1856-ig ez volt a neve az itt elterülő közigazgatási járásnak is.

A most is működésben levő két kolostor egyike: a *Racsa*, hasonló nevű folyócska mentén, Bajina-Bastától egyóránnyira fekszik. Dragutin király alapítása, a kinek kalugyeri neve *Teoktist* volt. A törökök a Karagyorgye-féle szabadságharcz alatt kétszer is felgyújtották. Akkori *igumánja*, Hadzsi Melentije Sztéfanovics azonban mind a kétszer rendbehozta. A másik a *Kliszura*, Arilyétől kétóránnyira van a Moravica balpartján.

Számos helység mellett van úgynevezett latin temető és pedig Viszibaba, Gorobilye, Otinye, Raszna, Karan, Jezsevisa, Bela Crkva, Dobrinja, Tubity, Rogacsica, Pilica, Bajina-Basta, Pusztopolye, Perutyác, Mokra Gora, Arilye, Macskat mellett. Egy arilyei római sírkövet részletesen leírt Kanitz. A Kaminsina-patak partján Mokra Gora falu mellett egy régi magyar temető van.¹

A megye területe 3287·7 km². Hat járása van: Arilye (582·2 km²), a Moravica északi melléke; *Zlati-*

¹ Radijvojevics: Szrbija u szlici i reesi 258 l.

bor (829.1 km²), a hasonló nevű hegység, vagyis a Moravica déli melléke; *Pozsega* (435.2 km²), a hasonló nevű város környéke. A legjobb gazdasági viszonyok között levő vidék. *Racsa* (671.8 km²) Bajina-Basta városka környéke, a Drina mellett; a *Crna Gora* (338.5 km²), a megye északkeleti része; *Uzsice* (484.9 km²), a megye közepe. A három kisebb területű járás a jobb talajú és éghajlatú; a három nagyobb magashegységi jellegű. Az egész megye a Sztari Vlach tipikus vidéke. Ritka lakossággal, egymástól távol eső egyes házakból álló községekkel.

A megye székvárosa *Uzsice*, jelentése: szorosok. Valósággal két szoroson jutni belé kelet felől. Előbb a Morava ovesari szorosán, azután a Gyetina-folyóén. Uzsice maga egy meredek, kopasz sziklaktól körülvett katlanban fekszik, rendkívül vadregényes tájon, melynek látképét egy kopasz kúpon levő várrom, az egykori uzsicei vár maradványai élénkitik.

A székváros, Uzsice, 6235 lakossal bíró városka, melynek különösen Bosznia-Hercegovina okkupálása előtt elég élénk forgalma volt a nevezett tartományokkal. Az okkupáció után fennakadt a fejlődése, de újra megindult 1912-ben, a midőn végállomása lett a Krusevácnál kiágazó zapadna—moravavölgyi vasútnak. Egészen már messziről is nagyon keleti, helyesebben balkáni benyomást tesz és e benyomás még erősödik, a mint a primitív kövezetű, kis házaktól környezett utcákon járunk. A gimnázium, a megyei székház és a törvényszéki épület, valamint a katonai laktanya azonban itt is modern épületek. Ha a vasút tovább épül a boszniai Uzsiceig, mely innen már csak 40 km, átmeneti forgalma is megnövekedhetik s modern arányokat ölthet a fejlődése. Erős versenytársa azonban már ma is *Pozsega*, melynek ugyan csak 1776 lakosa van, de a rányúló négy völgy természetes gazdasági központtá alkotja s ennek kedvez az is, hogy környékén van a megye legtermékenyebb síksága. A megye többi nagyobb helye: *Arilye* (497 l.), *Bajina-Basta* (1355 l.), *Čsajetina* (918 l.) Koszjerityi (1832 l.) falusi jellegű helyek, a városi rendezettség teljes híján. *Bajina-Basta* környékén terem Szerbia területén a legjobb minőségű dohány.

Uzsice megye a dohányon és szilván kívül még egy földi termékben, fában nagyon gazdag. Nagyobb

arányú erdőkihasználás azonban csak a Tara-hegységben, a Drina mellett van. A hegyek ásványi értékei még jórészt kikutatatlanok. Most még minden fejlődést megakaszt a hiányos közlekedés. Az Uzsiceig vezető vasúton kívül még csak egy jobb közlekedésű vonala van a megyének: a Csajetina—Uzsice—Pozsegán át a megye keleti határán a csacsakihoz csatlakozó állami út. Járási utak vezetnek még Uzsicéba: Mokra Gora, Bajina-Basta és északról Valjevo felől, melynek egyik ága Pozsegához is visz. A közlekedésnek tehát e megyében is főtényezője a gyalogháti és málhás hegyi lovon való szállítás. A falvak nagyobb-részt inkább kunyhóknak mint házaknak nevezhető primitív építményekből állanak, modern értelemben vett bútor és berendezés nélkül.

B) Az új területek.

Szerbia új, ó-szerbiai és szerb-macedóniai területének földrajzi leírásánál nem alkalmazhatjuk mindenben a régi területeknél használt rendszert. Mindekelőtt hiányzik a megyék területének hivatalos megállapítása és sok más, földrajzi szempontból fontos adat, a melyet csak hosszabb idő óta folytatott rendszeres, hivatalos statisztikai munkálkodás szolgáltathat.¹ A török-kormánynál ilyen csak éppen hogy megindult; a szerb kormánynak pedig a békés birtoklás néhány hónapra terjedő ideje alatt nem volt ideje a megindult munkát folytatni. A szerb regime — a közigazgatási tevékenység alapjául — nem annyira a török hivatalos beosztást, mint inkább a *Cvijics* dr. által megállapított földrajzi vidékeket vette alapul, a melyet az új területek geológiai leírásánál e tanulmány is elfogadott. Ugyancsak a *Cvijics* dr. földrajzi vidékeihez alkalmazkodik az a hivatalos közgazdasági leírás, melyet a szerb kormány által 1913. év őszén kiküldött bizottság terjesztett a kormány elé. Mivel az általános hegy- és vízrajzi, valamint geológiai viszonyok tárgyalásánál az új területekről eléggé részletes s megbízhatóan tovább alig

¹ A belgrádi cs. és kir. kat. főkormányzóság által kiadott helységnévtár (Ortsverzeichnis) három idetartozó megye területét közli: *Mitrovica* 1312 km²; Novibazar 2759 km²; Prijepolye 1713 km².

részletezhető adatokat közöltünk, ezekre csak utalunk.¹ A községek és lakott helyek nevére és az új területek népszámára vonatkozó adatok hivatalosak és a szerb belügyminisztérium osztályfőnöke által összeállított, a jegyzetben idézett című helységnév-tárban tétettek közé.

Mivel az egyes megyék területe megállapítva nincs, kiindulási pontul azt vehetjük, hogy a 38.000 km² terület 12 megye és 46 járás között oszlik meg. Tehát egy megye átlagos területe: 3166,6 km, egy járásé 826 km, vagyis jóval nagyobb mint a régi területen. A nagyobb területi egységeket a ritkább népesség is indokolja.

1. A presevo—kumanovói vidék.

E vidéket a Szredorek, Sztracin és Szlaviste nevű, továbbá Kratovo, Lesznovo és Zletovo vidékkel együtt *Kumanovo* megye foglalja magában.

A presevo—kumanovói vidék északon a régi szerb-török határtól délre, a Morava és Vardar, illetve a Fekete- és Égei-tenger vízválasztójánál kezdődik és délen a Golema és Adzsalar folyók mentén végződik. Keleten az Ovesepolye mellett, a Kriva Réka alsó folyásánál van a kezdet és a szkoplyei Crnagora koszorújánál a vége. Tehát minden oldalról hegyek környezik és katlanszerű kinézést adnak neki. A környező hegyek is azonban szelíd lejtőjűek és az egész vidék fennsíkok és síkok halmazata. Fizikai és plasztikai tekintetben e vidéket több kisebbre lehet osztani, melyek közül a legfontosabbak: Kumanovo környéke, a nagoricsani síkság, a Rujan-hegység lába, a Dugenyive — és Gradiskamező.

Kumanovo környéke a szó szoros értelmében vett síkság és e vidék legtermékenyebb része. Legfontosabb termékei: mák, búza és főzelék. A kertész-

¹ Használt forrásmunkák: dr. Cvijics: *Osnovi za geologiju i geografiju Sztare Srbije i Makedonije*.

Ugyanaz: *Naszelya szrpszkih zemalja*.

Narodna Privreda u priszajedinyenim oblasztina. (A szerb kormány által kiküldött bizottság jelentése. Magyarul e tanulmány szerzőjének földolgozásában.) L. a Közgazdasági Szemle 1915. évi szept., okt., nov., decz. havi számait.

Vujicsics: *Recsnik meszta u oszlobogjenoj oblaszti Sztare Srbije*. (Helységnévtár.)

kedés leginkább a város közvetlen közelében van, mint Projevác faluban, a hol a kertek a Golema-patakából öntöztetnek. Legfontosabb termék a mák, a melyet részint magjáért, részben ópiumnyerésért termelnek. A megyei hatóságoktól szerzett adatok szerint 1905 és 1906-ban a kumanovoi piaczon körülbelül 28 ezer oka ópium és 240 ezer oka mák adatott el. Az ópium átlagos ára volt okanként 120—150 piaster, a máké 2—3 piaster.

Gornye és Donye Konyare, Rezsanováč, Novo-Szeló környékén, mákon és gabonán kívül jóminőségű dohány is terem.

A *nagoricsáni* síkság keletre, a kumanovói környék és Golema Réka, Pesinya- és Rujan-hegy között fekszik. Nyugatról keletre lejt. Északi részét fekete talaja miatt Crno Polyenak hívják. Nem nagyon termékeny, mert nyáron hamar kiaszik, növényei hamar kényszerérésre jutnak és a fű elszárad. E síkság főleg legelőül szolgál. A déli rész kevesebbet szenved az aszálytól és ezért jelentékenyen termékenyebb. Főleg mákkal és kukoriczával művelik. Az egész síkságon nincs erdei fa.

A *Rujan-hegy* a kumanovói környék északi részén fekszik, melybe keletről nyugatra ékként hatol be. Sok rajta az erdő; a szántóföld, a mi van, termékeny és kukoriczával van legnagyobbbrészt beművelve.

A *Duge Nyive* a kumanovói vidék déli részén fekszik. Talaja mész és kristályos pala keveréke, néhol homokos agyag veres és kék agyaglerakódásokkal. A talajt sekély szakadékok barázdálják s főleg mákkal és dohánynyal, kisebb részben gabonane-műekkel van beművelve.

Gradiska mezeje jól művelt völgy, mely a kumanovói vidéket az Ovse Polyéval köti össze.

A Kumanovo vidéki folyók az Égei-tenger medencéjébe folynak. Három nagyobb folyó megy át rajta: a *Pesinya*, a *Kriva Réka* és a *Kumanovszka* vagy *Golema Réka*. A Pesinya mentén mindenütt jól művelt földek vannak.

A Pesinya elég nagy folyó, gyakran árad meg hirtelen; bőven van benne hal. Belefolynak: balról a Bisztrica, Petraslica, Kriva Réka, Orasacska és Olszka Réka; jobbról: Szvinyiska, Szerava és Kumanovszka Réka.

A Kriva Réka az Oszogovo-hegységből ered és

csak Pesinyával egyesülés előtt van 2—3 kilométernyire szélesebb, termékenyebb völgye. Itt vannak a következő mezők: Belyakovaesko, Jancsiszko és Dovezenszko a balparton, a Belyakovaesko és Sztreszovszko a jobbparton.

A Kumanovszka Réka a konyarei és opajei patakok egyesüléséből áll elő. Trnave faluban több kis mocsarat alkot, melyeknek együttes neve: Banka, Tabanovác falu mellett Tabanovaeska Rékának hívják; Dojan falu mellett egyesül a Dojanszka Rékával és Donye Konyare faluhoz ér, a hol Konyarszka Réka a neve egész Kumanovóig, a hol ismét az Opajszka Rékát veszi fel, ettől kezdve a neve Kumanovszka vagy Golema Réka.

Az Opajszka Réka nagyobb a Konyarszka Rékánál. Vizét jelentékeny terület öntözésére használják fel. Az Opajszka Réka egyesülésétől a Lipovszkával Kumanovóig van e vidék legjelentékenyebb része. E vidéken nincs tó, de egyes elnevezésekből következtetni lehet, hogy valaha volt. Ilyenek: Szuho Jezero (száraz tó) Jezeriste stb.

A kumanovói vidéken néhány ásványvízforrás is van, mint a kumanovói melegforrás, *Projevác* falu alatt.

E vidéken két főútja vezetett itt át a balkáni félszigetnek a középkorban. A *konstantinápoly—égeri* tengeri út, a melyen Európa Konstantinápolylyal és a kelettel közlekedett, továbbá a *Belgrád—Szaloniki* út, a melyen Közép-Európa közlekedett a Balkán-félsziget déli területeivel és a kelettel. E két út itt kereszteződött. Ez idő szerint főútjai e vidéknek: Vranje—Kumanovo, Kumanovo—Szkoplye, Kriva—Palánka—Kumanovo, Kumanovo—Gilyán, Kratovo—Kumanovo, Stip—Kumanovo, Velesz—Kumanovo. Ez utak tanúsítják, hogy a kumanovói vidék, közelebbről maga Kumanovo város előbb jelentékeny szerepet játszott a kereskedelemben és közlekedésben és fontos kereskedelmi góczpont volt.

A mezei gazdálkodás mellett erősen képviselve van a szőlőművelés. A legjobb szőlőkertek a Crnagora lábánál vannak, mint Matejesa, Otma falvakban. Matejesa faluban terem a legjobb dohány is. A szőlőkben régi tőkék vannak.

A gyümölcstermelés kisebb mértékben üzetik. Főleg a törökök és albánok foglalkoznak vele, a ke-

resztények kevésbbé. Ennek főoka az, hogy a földesúr többet követelt egy gyümölcsfa termésétől, mint a mennyire valóban számítani lehetett. Ugyanezt tette a tized szedője is, a ki a virágzás alapján számította a hozamot és azzal nem számolt, hogy a virág el is hullhat és a termés kisebb lehet.

A kertészetet erősebben űzik a Kumanovszka Réka völgyében és főleg Kumanovo város közvetlen közelében. A főzelékek közül leginkább a káposztát, vereshagymát és fokhagymát, burgonyát, paprikát termelik. Van dinnye is. Híresek a kumanovói görög- és sárgadinnyék, melyek termelésével leginkább az albánok és törökök foglalkoznak. Legelő bőven van a nagoriesani síkon, a Kozjak- és Karadag-hegységben. Kaszáló kevés van, inkább legeltetnek. Erdő, kivéve a Kozjakot és Karadagot, nagyon kevés van. Állítólag volna itt bánya is, de nem művelik.

Az állattenyésztés a kozjaki és karadagi falvak fő foglalkozása. A kozjaki falvakban sok a juh, kecske és sertés, a karadagiakban inkább nagyobb marhát, bivalyt és lovat tenyésztenek. A kumanovo-vidéki falvakban majdnem minden háznak van 10—20 juha vagy kecskéje, némelyeknek pedig százkra menő nyájai is vannak. A Karadagban a lovat főleg teherhordásra és hátszlónak tenyésztik. E vidéken bőven van szamár is. Sertést csak házi szükségletre tenyésztenek, és csak olyan falvakban, a melyekben nincs török, meg albán. A bivalyt főleg Kumanovo város környékén tenyésztik. Míg a Szkopiye—Szaloniki vasút nem volt, a bivaly látta el az áruszállítást. Selyemtenyésztés kisebb mértékben üzetik a síksági falvakban. Méhészet eléggé fejlett, különösen a Kumanovótól délre eső községekben és a Kozjakhegységi falvakban.

Az iparágak közül a városokban főleg a pék- és vendéglősiparral foglalkoznak, a falvakban pedig még a kerékgyártással, szűcsmesterséggel, építéssel, vályogvetéssel, stb. A hegyi lakosság szőttéseket, ke-rekeket, ekéket, jármokát, ládákat, favillákat, boronákat stb., stb. készít. A szegény lakosság aratásra és cséplésre jár a környékbe, a mit egyébként a hegyi lakosok is megcsinálnak.

A *presevói* vidék a szóban levő vidéknek kisebb felerészét alkotja. Presevszko Polyénak is hívják. Határai: északon a vrányai katlan, nyugatról Gilyan

környéke, délről és keletről Kumanovo vidéke. Ez a vidék a balkáni félsziget központjához tartozik. Kivéve a Morava, Moravica és Krsevicska, valamint a Pesinya folyók mentét, e vidék hegyes. Fizikai és plastikai szempontból e vidéket három részre lehet osztani. Az első a Morava és Moravica vidéke, a Karadag- és nyugati Rujan-hegy lábánál; a másik: a Rujan lába, a Krsevicska völgyével; a harmadik: a Pesinya vidéke. *Moravának* hívják a szerb határtól a Morava mentén Konesunya községig húzódó vidéket. *Moravicának* a Morava-folyó körüli többi területet egészen a kumanovói vidékig. A Morava és Moravica az egyetlen sík vidékei a presevói vidéknek. A Moravica-folyó sekély medre folytán a talaj nedves, helyenként mocsaras. Gazdag legelőkben és takarmánynövényekben. E vidéken mennek át a Presevo legfontosabb útjai, többek közt a Vranja—Kumanovo útvonal is.

A Rujan alja, a Krsevac-ska-folyó völgyével termékeny lejtőkben és fennsíkokban. A Ruja legnagyobb részét erdős. A szántóföld gyengébb minőségű. A Krsevac-ska völgye termékenyebb és jobban művelt.

A *Pesinya* vidéke, e vidék leghegyesebb és legszegényebb része. Nagyon sok a szakadék és patak. A mi kis sík föld van a Pesinya-folyó mellett, eléggé termékeny és jól művelt.

A *Kozjak*-hegy e vidék déli és nyugati határán van. A Pesinyára hajlik a *Retke Bukve*-hegység. A Karadag a presevói vidéket a gilyani vidéktől választja el. E hegyet csak helyenként borítja erdő, egyébként kopasz.

Vízrajzi tekintetben Presevo vidéke a legfontosabb a Morava—Vardar vonalon. Itt ered: a Pesinya, Morava és Moravica. Az első a Vardarba, tehát a Középtengerbe, a másik kettő a Dunába, tehát a Fekete-tengerbe ömlik.

E vidék egyúttal vízválasztója a Pesinyának és Moravának. A Morava a szkoplyei Crnagora északi részében ered, a Klyucska Polyana nevű hegyen. Első folyásában Jezava a neve és miután Podragy falu alatt felveszi a Blato-patakot, Gornya Morava a neve, később csak Morava. A Morava megtermékenyíti a földet, melyen folyik, de egyúttal elég gyakran erősen károsítja is. Medre nagyon sekély és vize könnyen elárasztja a vetéseket. Leggyakrabban kiönt

Lucsan falu alatt és vize mezőkön folyik. Legtöbbet szenvednek az áradásaitól a Levoszajszko és Rekovacska nevű sík mezők.

E vidéken folynak belé: a Moravica, Krseviszka és Trnovacska Réka. Az első kettő jobbról, a harmadik balról folyik belé.

A Pesinyát a Doganica-hegység és a Kozjak-hegység északi lejtőjéről lefutó patakok alkotják, mint a Kozjodalszka és Triposznica. A Pesinya az egyetlen vize a presevói vidék délkeleti felének. Nem nagy, de veszedelmes, mert hirtelen megárad és akkor pusztító. A Pesinya völgyében a Vrsi Kamen nevű szorosig több falu van kertekkel, kenderföldekkel, gyümölcsösökkel, füzesekkel és különösen sok a diófa. Az e vidékre eső mellékfolyók közül fontosabbak, jobbról a Kovurszka-, balról a Mala-folyó. A hagyományok szerint e vidéken is voltak tavak, a melyeknek most csak nyomai vannak. A Linyane faluban levő tó nyáron kiszárad. Nád növi be, melyet házfedésre használnak. Radovnice és Rakovac falvak mellett van egy-egy kisebb tó.

Szredorek, Sztracin és Szlaviste megjelölés alatt a Pesinya és Kriva Réka közötti vidék értetik, melyet északról a Kozjak-, keletről a Liszac-hegység határol. Szredorek és Sztracin fekvés tekintetében és geologiailag egységet alkot, azzal a különbséggel, hogy a Sztracin valamivel magasabban fekszik és összeköttetést alkot Szlavistével, melynek ovális medenczéje kelet felé lejt a Liszac-hegységig. Szredorek és Sztracin patkóalakú fennsík, melyet kopár hegyek környeznek. A talaj itt trachit-tufa, földpáttal és vassal, melyeknek máladékából jó homokos talajrétegek képződnek, helyenként fekete színű. De csak azok a területek termékenyek, a melyek nyáron nincsenek víz nélkül. Legtermékenyebbek a Pesinya völgyére hajlók.

Szlavistén át folyik a Kriva Réka, mely a Pszacska Kliszura- (Kutyaszoros-)ból jön át és a Kavaklijszka Kliszurán folyik ki. Legfontosabb Szlavisténak az a része, mely Rankováctól a Pszacska Kliszuráig a Kriva Réka mentén terül el. Ez alluvialis síkság, mely legmélyebben fekszik és legtermékenyebb. Valóságos kert, melyben főzelék, diánya, búza, kukorica stb. terem. Az egész síkságon szét

van vezetve a Kriva Réka vize, a szántóföldekre, kertekre és gazdag legelőkre, melyek még késő ősszel is zöldek. Itt terem a híres szlavistei káposzta, melyből sokat visznek a kumanovói vásárra. E síkság északi szélén 15—20 méter magas terrasza emelkedik, s ettől egy termékeny és jól művelt síkság kezdődik, melynek főtermékei a mák és gabona. (Főleg kukorica és búza.)

Innen, de jobban kelet felé, egy nagy szilvás vidék kezdődik, mely egészen a küsztendili és malesi vidékig húzódik. Legszebb szilvája, almája és körtéje a Szv. Joachim nevű kolostornak és környékének terem, Kriva Palánka város közelében. A kolostor mellett kertetől, a Golema Réka mindkét partján egészen a Pszacska-hegyig terjednek a gyümölcsösök, főleg szilvások. Balról a Kriva Réka a Dugaeska Réka ömlik, melyek mellékén kiváló gyümölcs és bab terem. Általában e vidék lakossága inkább gyümölcstermeléssel, szőlészettel és állattenyésztéssel foglalkozik és csak kisebb mértékben gabnatermeléssel. A török uralom alatt egyedül a palánkai járás évenként 150.000 oka szilvát és 300.000 oka almát szolgáltatott. A gabonaneműek közül főleg a rozst termelik e vidéken. Az említett termelési ágakon kívül a lakosság még fafaragással és szénéégetéssel foglalkozik. A hegyi községekben nyáron a kucó-oláhok legeltetik juhnyájukat s itt csinálják a juhtúrót és a Kaskaval nevű sajtot. E vidéken sok selyemgubót termelnek. A lakosság Sopnak nevezi magát.

Kratovo egykor bányavidék központja volt. A Tabacska Réka partján szépen fekszik. A városban sok a mélyedés és szakadék, melyen hidak vezetnek keresztül. Környékén jó mák és dohány terem s kisebb mennyiségű gabna, főleg rozs.

Lesznovo környéke, melyen egy kolostor is van, híres kőbányájáról. A kolostor 500 éves és Olivér vajda (Dusan fia) építette.

Zletovo környékén főleg dohány és mák terem. A föld sötét színű. Zletovo alatt a zletovói patak mentén csupa dohányföld van. A környékbeli falvakban is híres dohány terem, mint: Sopszka, Rudar, Barbarevo, Probistina, Kalaniste, Nekare és Patovci. A leghíresebb dohány terem Banyane és Gubice községben. Innen is rendszeren hordják a mákot a kumanovói vásárra.

A megye területén a következő kolostorokat találjuk:

1. *Zabela*, Kumanovótól nem messze, a központi járásban, Csetirszka község határában; 2. *Karpin* (Szv. Bogorodica) szintén a központi járásban, Orahovac községben; 3. *Matejecski*, ugyane járásban, Oglyan községben; 4. *Gavrilo*, a kratovói járásban, Lesznovo községben; 5. *Szv. Gyorgye*, a központi járásban, Doyerszka községben; 6. *Szv. Gyorgye*, a központi járásban, Gradiska községben; 7. *Szv. Joachim* a krivapalánkai járásban, Duracsko Rees községben; 8. *Szv. Prohor Pcsinyszki*, a presevói járásban, Klenica községben.

E kolostorok, melyeknek nagy száma feltűnő, nem nagyon régi eredetűek s inkább a törökellenes bolgár meg szerb propagandáknak, mint a lakosság vallásos áldozatkészségének alkotásai. Legrégibb és legnevezetesebb az utolsó, mely a Pcsinya partján, a Kozjak-hegy lábánál fekszik. Alapítója, Szt. Prohor atya, a kolostor feletti barlangban remetéskedett s egy a templomhoz tartozó sziklán van állítólag eltemetve. A kalugyerek e sziklán egy nyílást mutatnak, a mely olajat izzad. Ezt az olajat csodatevőnek tartja a nép. A kolostorhoz távoli vidékről zarándokolnak betegek és örültek, még albánok is.

A megye nagyobb az átlagos területnél. Négy járása van. A *zsegligovói* (központi), a *kratovói*, *krivapalánkai* és *presevói*. Az első Kumanovo környéke, a többi a hasonló nevű városké. A megye székhelye *Kumanovo*, a Szalonikibe vezető vasútvonal mentén fekszik. Lakosainak száma 12.469. Körülbelül 90—100 éves városka, melynek lakossága a másfél-óránnyira levő és most elhanyagoltan romokban heverő Zseglikovo városból költözött át. Más előadás szerint Kumanovo már Zseglikovo előtt is fennállott, de csak 90—100 év óta kezdett fejlődni.¹ Újabb fejlődését a vasútnak köszöni, éppen úgy mint az albán lakosságú *Presevo*, melynek lakossága az utolsó évtizedben 2991-re emelkedett. A presevói járásnak azonban tulajdonképen a szerb kereskedőktől lakott, — a szerb határszéli Risztovac után következő vasúti állomás: *Bujanovce* a kereskedelmi gőcpontja,

¹ Gopcevic Spiridon: Makedonien und Altserbien. Wien, 1889. 25. l.

bár csak 217 lakosú falu. *Kratovo*, bányaváros jellegű hely, 2770 lakossal. Ugyancsak városi jellege van — bár balkáni értelemben — Kriva Palánkának is (Egri Palánka), melynek 1893 lakosa van. Ez utóbbi két városka a vasútvonaltól elég távolra, a bolgár határ közelébe esik.

A megyét ÉD irányban átszeli a Nis—Szaloniki vasútvonal. Allami, tehát fenntartott útja három van. A szerb határtól a vasút mentén Kumanovóba, — Kumanovóból ugyancsak a vasút mentén Szkoplyéba (Üszkübbe) s Kumanovóból Sztracinon át Kriva Palánkába vezető út. A kratovói bányavidéknek ma még csak jobb útja sincs.

2. A Bregalnica völgye.

E vidék egészben Bregalnica megyébe van kebelezve. Tulajdonképen négy részre oszthatjuk. Az egyik az Ovcse Polye, a megye nyugati részén, egészen a Vardarig nyúló fennsík. A másik Stip környéke, szintén a megye nyugati részén. A harmadik a kocsanei katlan. A negyedik a Bregalnica felső völgye, vagyis a Placskavica és Males hegységektől borított hegyvidék.

Az *Ovcse Polye* fennsík, mely a szkoplyei síkság felé 100—150 méterre emelkedik. Határai: nyugatról a Vardar, a Pcsinya torkolatától a Bregalnica torkolatáig; északról a Bregalnica és Kriva Réka vízválasztó hegysége; keletről a Zletovistica- és Azmak-folyó vízválasztója; délről szintén hegyek, melyek közül az 550 méteres Bogoszavac a legnagyobb. Az Ovcse Polye északról délnek 40—50 kilométer hosszú és keletről nyugatra körülbelül 30 kilométer körül van. Folyói közül legnagyobb az Azmak. Főhelye Szv. Nikola. Ez a vidék is tó volt valaha, mint a szkoplyei medenceze.

Az Ovcse Polye délkeleti része, mely a Bregalnica-folyó jobbpartján terül el, Stip tájékán Jezsevo Polyenak nevezetik.

Az Ovcse Polye nyugati részét pala, mész és szerpentin alkotja, melyen homok- és agyagrétegek vannak. Az Ovcse Polye e részét mély szakadékok keresztezik, melyeken, ha nincs eső, víz sincs.

Basino Szelo és Szv. Nikola között másféle a talajalakulás. Itt inkább fehéres-sárgás márga, fehér

és sárgás agyag van. Az Ovcse Polye középső része valaha nyilván a tőfenék centruma volt.

E geológiai alakulás folytán az Ovcse Polye fennsíkja Basino Szelo és Szv. Nikola között sekély árkokkal van barázdálva, néha 40—50 méterre emelkedő gerincekkel, melyek között levő árkok az át nem eresztő agyag folytán megtartják a vizet. Az ilyen helyeket Szlatina vagy Gyerdán néven ismerik. Itt is, mint a szkoplyei síkságon, azt tartja a lakosság, hogy a harmat után finom sós réteg marad a mezőn, mely igen hasznos a legelő marhának. Egyéb-ként az Ovcse Polye fenekeit néhol két méter mély fekete földréteg takarja. Itt-ott kavics- és homokrétegek láthatók, melyeket esővíz hord össze. Állandó vízfolyás és igazi völgy nincs az Ovcse Polyén.

Fő mélyedése az Ovcse Polyénak az, melyben az Azmak folyik és minden többi mélyedés efelé lejt. Az Azmak völgye sekély és itt-ott 2—3 kilométer széles. Ez a völgy és Szv. Nikola mezeje a legtermékenyebb része az Ovcse Polyénak. Legszélesebb Szari Hamgyali és Bogoszavci község mellett és itt Erdzselszko Polye a neve. A mezőn az Azmak itt-ott elmoszarasodik, s a mocsarakban főleg július és augusztus hónapokban, a mikor a víz elapad, sok bivalyt látni. Az Azmak felső folyásán a völgy néhol 80—100 méterre mélyül. Az Erdzselszko Polye körül Kurudar falutól Stipig koszorúként hegyek emelkednek és ezek alkotják az Ovcse Polye déli szélét. Stiptől északra van a Jezsevo Polye, melynek talaja vastag homokos agyagrétegekből áll.

Az Ovcse Polyénak kényelmes közlekedése van Szkoplyéval s Ó-Szerbia és Macedónia egyéb vidékeivel. A legfontosabb útvonalai: a veleszi, szereszi és a stip—veleszi. Ez utóbbit a vardarvölgyi vasút teszi különös jelentőségűvé. Ha vásár van Veleszben (Köprülü), a Bregalnica mellékéről és az Ovcse Polyéről nagy karavánokat lehet látni gabonával, rizsszel, gyapjúval és egyéb terményekkel terhelve, valamint nagy juhnyájakat, melyek Velesz felé hajtattak. Velők szemben nagy terheskocsik jönnek különféle árúkkal.

Mindenfelé nyitva lévén, az Ovcse Polye klímája nagyon szélsőséges és erősen ki van téve a szeleknek és viharoknak. A tél kemény, a nyár forró és esőtlen. Ezért jelentékeny területek sivatag kinéze-

sűk nyáron s csak a Szlatina nevű mélyedésekben látszik zöltség. Nyáron már korán éget a nap és nincs sehol sem fa, sem árnyék. A lakosság Veleszből kapja az épületfát. A fa hiányában tüzet száraz trágyából csinálnak, melyet szalmával kevernek és kiszáritanak. A helyiek előadása szerint Ovse Polye nem volt mindig fátlan. Dzsumán és Tyelesev községek környékén, az északi határon most is van fa, sőt lombos erdő is. Míg erdő volt, az éghajlat is egyenletesebb volt.

Az Ovse Polye területén legtermékenyebb Szv. Nikola mezeje és az Azmak-folyó melléke. A főtermékek itt a mák és búza. Leginkább a crvenka és oszatka búzafajtákat művelik, melyek közül az első valamivel értékesebb. Termelnek még árpát és zabot és kisebb mértékben egyéb gabonaneműt, továbbá anizst és szezámot is.

Nagy szarvasmarhanyájákat és méneseket látni itt, de legtöbb a juh, a melytől e vidék nevét is vette. (Juhok mezeje.) A juhok nagytestűek, hosszú és sűrű gyapjuk van, de gyengén tejelnek. Legnagyobbbrézt a Szlatina nevű mélyedésekben tartják, a hol, a lakosság vélekedése szerint, szépen fejlődnek a harmat utáni sórétegtől. Az itteni juhot egész Macedóniában szívesen vásárolják.

Sertés kevés van, kicsi és fajtájuk neve: Karudzse. Valaha, a helyiek előadása szerint, sokkal több volt a marha, de az utolsó háború alatt nagyon megfogyott az állomány. Kevés a falu és a gazdaság. Tiszta szerb falvak vannak az északnyugati részen, délen a Bogoszavac körül, a török falvak túlnyomók. A törökök a Jürük-törzshöz tartoznak, a kik Kis-Ázsiából telepedtek ide. Ezek physikailag és szellemileg is a legelmaradottabbak. A Konyároknak nevezett törökök szintén Kis-Ázsiából származtak, de erőteljesebb kinézésűek, eszesebbek és aránylag elég munkások. A házak vályogból valók, szalmával fedettek és szegényes kinézésűek. Az Ovse Polye főhelye Szv. Nikola, mely egyúttal közigazgatási központ is. A város piacán nagytömegű mák és búza kerül forgalomba.

Stip (törökül Isztip) környékén elég a sík föld, főleg a Bregalnica mellett, de helyenként mocsáros és termékenysége ezért közepes. A jobb helyeken mákot, búzát és kukoricát termelnek, a nedveseken rizst.

Leghíresebb stípi termék a mák, melyből a híres stípi mákolajat és ópiumot nyerik. Az ópiumot legnagyobb-részt Szalonikiba viszik és ott angol kereskedőknek jó áron adják el.

A Kriva Lakavica völgye a folyó két oldalán terül el egészen a Bregalnica-ba való torkolatáig. Jobb felén emelkedik a Konecska-hegység, a mely a Vardar völgyét és a tikvesi katlant is határolja. A termékeny völgyben főleg mákot és gabnát termelnek. A hegy-oldalakon és magaslatokon szőlők és gyümölcsösök vannak.

A *kocsanei* nagy medenczét, mely Bregalnica felső folyása mellékén van, északról a Črveni Breg, délkeletről a Placskavica Planina lába, keleten a Golyak-hegység határolja, nyugatról pedig az Ovese Polye. Az egész medence talaja sík és aluvialis.

A kocsanei medenczén át folyik a *Bregalnica*, mely a Placskavicáról jövő mellékfolyásai révén az egész éven át bővizű. A mellékfolyók közül legnagyobbak: *Zletovstica*, *Kocsanszka Réka*, *Orizarska Réka*, *Osojznica*, *Prekolasnica*, *Blatasnica*. E folyókon kívül, eső után és hóolvadáskor, a Placskavica-hegységből sok patak folyik a Bregalnica-ba. Minde vizek iszapot hordanak össze és állandóan fenntartják a talaj termékenységet, melyet még az öntözés is javít. *A kocsanei medence egész Ó-Szerbiának és Szerb-Macedóniának legtermékenyebb vidéke.* A medence középső legtermékenyebb részét Centralno-Kocsanszko-Pirinesanszko Polye-nak hívják és itt terem a híres kocsanei rizs. A legjobb az Orizarszko Polye rizstermése, Orizar község mellett, melyen át a hasonló-névű patak folyik s a földeket ennek vizéből öntözik.

Orizar községen kívül a legjobb rizs terem a következő falvakban: Grodec, Lipec, Blatevác, Javilova, Isztibane, Kocsane, Pribalevo, Grdok, Morac, Podlok, Oblesevo, Burinovac, Pasladzsik és Leszke. Kocsane környékén a rizsföldek területét néhány ezer hektárra lehet becsülni.

A rizsen kívül jó neve van a Carevica-fajta kukoricának. A Kocsane Stip útvonalon sok községben gyapotot is termelnek. Most leginkább Szokovarce községben termelik. Híres még a Nivica községi dinnye, a hol 10—12 kilogrammra is megnő egyegy darab. Termelnek még búzát, kölest és egyéb gabonaneműt.

A sok mocsár és nedvesség miatt a kocsanei medence egészségtelen és nyáron, meg esős időben rendes betegsége a lakosságnak a mocsárláz. A nedvesség miatt minden község magaslaton van. Leg-egészségesebb a fekvése, legjobb a levegője és vize Vinica községnek, mely a Placskavica-hegység lábán fekszik és szőlőtermeléséről híres. Vinica községben vasárnaponként nagy vásár van, mely nem kisebb a kocsaneinél. A környékbeli kereskedők, különösen Kocsane és Stipből különféle árút hoznak oda, a parasztok pedig az Oszogovija és Males nevű vidékekről idehajítják a marhát, hozzák a gyapjút, bőrt és egyéb terméket. Az árút öszvérek és lovak hozzák. A fuvarosok főként az oszogovijahegységi oláhok. Ezek a telet a városok és falvak körül töltik s néhol meg is telepednek. Ilyen oláh különösen sok van Kocsane és Kriva Palánka városokban.

Bregalnica megye nagyobb az átlagosnál. Hat járása van, melyek közül a *malesi*, *radovistei* és *carevo-szeloi* a megye keleti hegyes határvidékére a *kocsanei* a közepére, a *stipi* és *ovcse-polyei* pedig a nyugati síkabb részre esik.

A megye székvárosa *Stip*, 13.314 lakossal, a Bregalnica-folyó mentén, de attól egy félóránnyira fekszik. Amphitheatrum-szerűleg épült, magaslati lejtőkön, melyek alatt a *Hotinya*-patak fut s a közelben a Bregalnicába szakad. Egy nagy török város benyomását teszi, bár lakosainak egyharmada már a balkáni háború előtt is keresztény szláv volt. A vardarvölgyi vasút megnyitáig *Stip* kereskedelmi-leg fontos szerepet játszott. Hogy ismét megnyíljen a fejlődése, Kumanovótól Küsztendilig *Stipen* át terveztek a vasúti vonalat. A várostól nyugatra, egy magaslaton várrom van. A várossal majdnem összeépült Novoszelo falu, mely mellett egy 55° C hőfokú kénesforrás fakad.

Második városa a megyének *Kocsane*, 5420 lakossal. Mint a rizstermelés központján, egy modern rizshántolómalom volt benne, melyet a balkáni háború alatt fölégettek. A többi nagyobb helyek: *Be-ro-rovo*, a malesi járás székhelye (2279 l.), Szv. Nikola, az Ovcse Polye gazdasági és közigazgatási központja (1942 l.), *Radoviste* (4045 l.) és *Carevo Szelo* (1701 l.), a két határszéli hasonló nevű járás székhelyei, jelenték-

telen, a forgalomtól félreeső, balkáni jellegű városkák.

A megye területén három kolostor van. A *Szv. Arangyeo Mihajlo*, Berevo község határában, a *Males-hegység* egyik völgyében fekszik. A *Szv. Nedelya*, az *Ovse* Polyén, *Nemanyics* falu mellett. A *Szv. Pantelej*, *Kocsane* mellett, *Nyivicsani* faluban.

3. A Vardar melléke.

Szorosan a Vardar völgyébe két megye esik: a *szkoplyei* és *tikvesi*. *Szkoplye* (Üszküb) megyét két vidékre oszthatjuk és pedig *Szkoplye* és *Velesz* (Köprüllü) vidékére.

A szkoplyei vidéket a szkoplyei Crnagora déli lejtői alkotják, a melyek Szkoplyétől északra emelkednek és a szkoplyei mező (Szkopszko Polye) vagy szkoplyei síkság, a mely helylyel-közzel elmocsárosodott lapály délkeletre lejt s a Vardar-folyó jobb- és balpartján terül el. E vidék határai: északról a Crnagora; északnyugatról a Sár Planina kifutói; nyugatról a Zseden-hegység; délnyugatról a Szuha Gora; délről a Vodnyanszka-hegység és délnyugaton az *Ovse Polye*.

Az egész vidék katlanszerű, a mely egykor tő volt. A felsorolt hegységeknek sok szorosa torkollik e vidékre s ezekből több folyó szeli át a síkságot. Így a Derven-szoroson át a tetovoi katlanból jön a Vardar. A Treszka-szoroson a hasonnevű folyócska jön a Porecs-katlan felől; a kacsaniki szoroson jön be a Lepenác, a taori szoroson folyik ki a Vardar Velesz felé; róla nevezett szoroson jön be a Pesinya-folyó Katlanovo felől. Minde szorosok közlekedésre alkalmasak, s a kacsaniki és a taori szoroson megy a szalonikii vasút.

Észak felé a szkoplyei katlan a Crnagora lejtői alatt ellaposodik s e vidék neve Duge Nyive, mely elválasztja a Morava és a Vardar vizeit. Keleten az *Ovse Polye* síkságával olvad össze.

Vegyük sorra a szkoplyei vidék egyes részeit.

A *szkoplyei Crnagora*. Ennek főleg déli része fontos, mely mint szelíd és művelt hegylejtő fekszik Szkoplye alatt. Geologiailag talaját porló homokkő, helyenkint mészrétegek és homokos vályog alkotják. Ez a talaj jelentkezik magában Szkoplyében is. A

Szerava-patak mentén számos domb emelkedik sárga agyagból és kővér homokos vályogból. Ilyen a Gazi-baba nevű kis hegy is, a melyen török temető van. E talajalakulás Bardovei faluig tart.

A Crnagorából több patak jön elő, melyek közül a legfontosabbak: a Kriva Réka és Szerava (a Vardarba folynak), továbbá a Bulyucsanszka Réka, mely a szkoplyei mocsárba vész. E patakok völgyei nagyon termékenyek és kalászosokkal, mákkal, kenderrel és lennel vannak művelve. A magasabb lejtőkön szőlők, dohányültetvények és gyümölcsösök vannak, a Kriva Réka völgyében fekszik Banyane falu, a hol, valamint a Csurdere nevű falu határában, nagyban művelik a dohányt, szőlőt és gyümölcsöt. A banyanei dohány híres úgy Ó-Szerbiában, mint Macedóniában. E vidék lakosságának legnagyobb része dohánytermeléssel foglalkozik. Ősszel majdnem minden második falusi ház eresze alatt dohányfüzerek lógnak. Banyane falu alatt sok esatorna és vízvezetőárok van, melyekből a réteket és szántóföldeket meg legelőket öntözik. A legelők e vidéken még késő ősszel is buja zöldek. Banyane falu mellett melegvízforrás van.

A vidék lakosságának foglalkozása inkább földművelésben, mint állattenyésztésben áll, bár a helybeliek elbeszélése szerint előbb az állattenyésztés erősebb volt. A hanyatlást az albánok e vidékre való betörései okozták. A termelt növények közül a legnagyobb területet foglalja el a mák és dohány, ezek után a kalászosok, majd a len és kender. A kalászosok között főleg a kukoriczát termelik. A lakosság jelentékeny része foglalkozik még szőlőtermeléssel és gyümölcsészettel, főleg az oldallejtőkön. Az iparágak közül az ácsmesterség és fafaragás van képviselve. Számos a bér munkás és különösen sok a jó pék (Furundzsia).

A nép legnagyobb része szerb és Crnagorácnak nevezi magát. Azt beszélik, hogy ezek Montenegrónak az albánok által elfoglalt községeiből települtek át, a XVII. és XVIII. században. A lakóházak részint földszintesek, részint egyemeletesek. Faragatlan kőből vagy vályogból épültek, szalmatetővel, ritkábban cserépfedéllel. Kevés ház van bemeszelve és mindenik magas vályog- vagy vakolat nélküli kőkerítéssel van körülvéve. Minden ház körül van virágos-

és gyümölcsöskert. A földszintes háznak öt helyisége van. Az egyikben laknak, a másikban vannak a ruhák, fehérneműek és háziesszközök (itt szükség esetén alusznak is), a harmadikban tartják az élelmszert, a negyedikben a kukoriczát, az ötödikben vannak a sertések. Az emeletes háznak négy része van: a lakószoba, a kamara, a magtár és vendégszoba. A kamrában vannak a ruhafogasok és különféle szerszámok. Néha ez a helyiség el van választva az állatok téli tanyájától. A lakószoba és a magtár az emeleten van. A vendégszoba egy része a magtárnak. Minden házhoz tartozik egy *pojata*, juhakol; *argacs* vesszőfonásos szárnyék az állatok nyári éjjeli tanyájául; *szlon*, az állatok levágására, *bacsila*, a hegyekben az állatok és pásztorok tartózkodására szánt épületek. (Ezekben készítik a juhtúrót és juhvaját.) Meg kell még említeni, hogy e vidéken sok a kolostor és a templom, mindannyi emléke a régi szerb culturának.

A *szkoplyei mező vagy szkoplyei síkság*. E területet két részre lehet osztani, északnyugatira, a mely a Vardar Lepenica és Treszka mentén van s melyet szkoplyei vízköznek neveznek: és délkeletire, a mely nagyobb és fontosabb s mely a Vardar mind a két oldalán terül el, szkoplyei mocsár neve alatt. A vízköz talaját a három említett folyó hordaléka alkotja és ez az iszapréteg néhány méter magas. E terület szántóföldjeit, réteit és legelőit a nevezett folyók vizei öntözik. Ugyane folyók több malomesatornát táplálnak, és sok vízimalmot hajtanak. Bardovei községben, a hol egy nagy birtok van, nem régen egy rizshántolómalom is volt. A vízközben gabona és mákon kívül sok főzelék is terem, különösen hagyma. A szkoplyei vízközt az egész szkoplyei vidék legtermékenyebb részének tartják. A szkoplyei mocsarat több a Vardar völgyébe tartó folyó és patak vize alkotja, a mely nem ér el a Vardarba, hanem a közbeeső földeket mocsarasítja el. A helyiek két részét különböztetik meg a mocsárnak, a felsőt, vagyis karacsini, továbbá az alsót, vagyis Ibrahim-mocsarat, mely utóbbit *katlanovói* tónak is hívják. A felső mocsarat több folyó és patak öntözi, melyek északkeletről jönnek és szélesen egyesülvén, a katlanovói tavat alkotják. Ez a tó a szkoplyei mező legdélibb részén fekszik és kb. 4 négyszögkilométer területű. Át van növe sásas és nádas gázlókkal, melyek néhol a tó

közepéig nyúlnak. Mikor nyáron a víz kiszárad, dús legelőket és réteket szolgáltat, melyeken sok szénát gyűjtenek és sok marhát, bivalyt és juhot legeltetnek. Ezeken kívül a lakosságnak jövedelme van a sásból, nádból és kisebb mérvben a halászatból is. Ez a tó az említett vizeken kívül sok vizet kap a Vardarból is, főleg tavasszal és ősszel. A Vardarral összefügg az úgynevezett *mrkvicei* katlan tava is. Ha a Vardar megdagad, vize a tóba ömlik, mielőtt a Vardar a Taor-szorosba menne. Ilyen módon a katlanovói tó úgy működik, mint a Vardar szabályozó reservoirja. E vidék lakossága sokat szenved a mocsárláztól.

A katlanovói tótól délkeletre, a Pesinya-folyó jobbpartján van *Katlanovo*-fürdő melegforrásokkal. E fürdónél végződik a szkoplyei vidék és kezdődik Ovese Polye.

A szkoplyei mocsár középtermekenységű és helyenként csak legelőnek alkalmas. Ezért itt sok szarvasmarha, bivaly és különösen sok juhnyáj látható. A marha nyáron át a legelőn feljavíttatik és ősszel eladatik. A helyiek elbeszélése szerint a régeli harmat után a fűvön némi só marad, a mely az állatokat kiválóan táplálja.

A katlanovói tótól Szkoplye felé menve, jobb minőségű a föld és itt a talaj a szkoplye—veleszi út mind a két oldalán, a Vardar balpartján, ez útra lejt. A talaj itt enyhén homokos és legnagyobbbrészt mákkal, gabonával és dohányynyal van művelve. Ez úton fekszik a *Madzsariuk* nevű állami birtok, a melyen a török, majd szerb állami földművesiskola volt berendezve.

A szkoplyei síkság lakossága különféle foglalkozást űz. A magaslatokon és a napsütött hegyoldalakon a lakosság főleg szőlőtermeléssel foglalkozik. Leghíresebb szőlők vannak: Nereza, Lyubanci, Kucs-kovi falvakban. A sík föld gabonával, mákkal, főzeléssel és dohányynyal van beművelve. Az itteni főzelék híres. Különösen sok hagyma terem, melyet mindenfelé kivisznek és jó áron értékesítenek. Legjobb főzeléktermőtelep a Vardar balpartján van, a hol sok mesterségesen öntözött terület látható. A leghíresebb hagymatermelő falu: *Dracsevo*. Erdemes megemlíteni, hogy régebben a Lepenác-folyó völgyében, rizst, gyapotot és anizst is termeltek. Nevezetes terméke

még a vidéknek a kis állat és gyapjú. A lakosság főleg török, szerb és mohamedán-szláv.

A település módja itt kétfajta esiflik. Az egyik fajtánál a földesúr háza (kula) közepén van a telepnek s körülötte vannak a csifesiják kunyhói. A másikonál a földesúri lak odébb esik a teleptől. Ilyen a már említett Bardovee falusi esiflik is, a mely Szkoplyéhez közel van és egy basa tulajdona. E birtokon két falu van: Bardovee és Novoszelo. A centrum Bardoveében van. Előbb közel száz csifesija-család dolgozott rajta, most kevesebb. Valaha a birtok több ezer hektár volt, most nem nagyobb területű 1500 hektárnál. A birtokon most főleg kukoriczát, búzát és mákot termelnek. Előbb termett rajta rizs, gyapot és ánizs is. A földesúri lak két részből áll: Az egyik a férfiosztály (szelamluk), a második a női (háremluk). A háremlukot magas fal köríti és a szelamlukkal fafolyosó köti össze. A háremluk oldalán park, virágos- és gyümölcsösökert volt. A háremluk körül vannak a gazdasági épületek, magtárak, kukoriczakasok, szerszámkamrák, istállók, gépszínek stb.

A szkoplyei vidékkel összefüggésbe jön a Markova-folyó völgye és a Vardar jobboldalán levő magaslat, a Vodnyanszka-hegy alatt, mely területnek *Karsijak* a neve. A Markova-folyó völgyében három hasonló nevű falu (Donya, Gornya, és Torbeska). A lakosok főfoglalkozása a gabona- és máktermelés, a lejtőkön pedig szőlő-, gyümölcs- és dohánytermelés. Az itteni dohány minőségben versenyzik a banyanei dohánynyal. A Karsijakmagaslaton leghíresebb bor terem Nežera faluban. E vidék lakossága török és mohamedán-szláv, a kiknek *Torbesi* a neve. A torbesek, főleg a Markova-patak felső völgyében élnek és mint jó szénégetőket ismerik a vidéken.

A szkoplyei síkság éghajlata melegebb a régi Szerbiáénál. Itt már érezteti a befolyást a középtengeri klíma. Szembeszökő, hogy a szkoplyei katián vegetációja sokkal előbb indul meg, mint a vranyai medenczéé, bár geológiai alakulás tekintetében nagyon hasonlít hozzá. Vranja körül még hó van, mikor a szkoplyei mező már zöld és állatok legelnek rajta. Mentől inkább megyünk le délkelet felé, a vegetatio annál előrehaladottabb és Demir-kaputól kezdve már igazi középtengeri klíma észlelhető. Nyáron át a szkoplyei síkságon kevés az eső, s ezért nagy a hő-

ség, a levegő forró és fojtó a sok kipárolgástól. A tél elég kemény.

A *veleszi medencze* Basino Szelo mellett a Taorszorosnál kezdődik és a veleszi szorosig tart. Földje nagyon termékeny, gabonával, mákkal és dohány-nyal van beművelve, magaslatain és hegylejtőin pedig a híres veleszi szőlők vannak. Basino Szeloban majdnem az egész határ szőlővel van beültetve.

Hasz és Klépa vidéke a veleszi medenczétől délnyugatnak a Topolka és Babuna folyók között fekszik. Hasz a Golesnica Planina alatt van s az említett folyók völgyére terjed egészen az Izvoristica torkolataig. Klépa az Izvoristica torkolatától kezdve a Babuna mentén terül el. Hasznak főhelye: *Bogomila*, Klepának *Csicsevo*. Mindkét vidék valaha tó volt, melyet Haszko Jezerónak hívtak. Mindkettőben főleg gabna és mák termeltetik, de sok főzelék is terem, melyet Prilepben és Debarban (Dibra) jó áron adnak el. Kis mennyiségben rizst is termelnek.

A Topolka és Babuna völgye köti össze a bitolyi katlant a Vardarral és éghajlatilag átmenet a közép-tengeri és közép európai éghajlat között. A bitolyi és vardari vidék között fő közlekedési vonal volt a velesz—prilepi út. Ennek nagy jelentőségét csökkentette a bitoly—szalonik-i vasút. Míg ez ki nem épült, a nevezett úton mentek a bitolyi medencze termékei a Vardar felé. A Vardar kulcsa *Velesz* volt, mely a Vardar mindkét partján fekszik, több hídval összekötve és innen volt *Köprülü* török neve is. Veleszre nyílik az Ovcse Polye és a Bregalnica egész környéke. Ennélfogva Velesz uralkodik és fog uralkodni jövőben is az egész vardarvölgyi közlekedésen. A megye területe az átlagos körül van. Három járása közül a szkopljei (központi) a hasonnevű medenczére terjed; a *kacsaniki*, a Lepenác-folyótól északnyugatra eső crnagorai hegyesvidéket, a *veleszi* a hasonnevű medenczét, továbbá a Vardar nyugati partjára eső Hasz és Klepa vidékeket foglalja el, melyek inkább hegyesek.

Fővárosa: *Szkoplje* (Üszküb), nemcsak a megyének, hanem Szerbia új területeinek is főhelye, mely, miután a belgrádi kormány itt az új területek részére külön központi kormányzati expositurát szervezett, Szerbia második fővárosául tekinthető. A szerb kormány által 1913-ban megejtett népszámlálás 47.384

lakost állapított meg. A lakosságnak fele a balkáni háború előtt szláv, fele török, zsidó és cincár (kucóláh) volt. A törökök száma azóta valószínűleg megfogyott.

A város szépen fekszik a Vardar két partján, a Crna Gora magaslatai alatt, melyek egyik alacsony tagján van az erősség. A távolban a Sár-hegység és a Karadag (Crna Gora) magasabb csúcsai fehérlenek ide. Különösen a vasúti állomás környékén sokat haladt a város és itt meglehetősen európai jellegűvé lett. Itt vannak az új szállodák, konzulátusok, üzleti épületek, raktárak és az utcák sokkal jobb benyomást tesznek, a városi rendezettség szempontjából, úgy hogy Szkoplye e szempontból is a Balkán haladottabb városai közé sorolható. Székhelye volt a törökkorbéli koszovói vilajetnek és így nagyobb hivatalos épületei és katonai laktanyái is vannak. Különös építészeti érdekessége a városnak a régi híd, mely némelyek szerint Dusan szerb cár idejéből való. Több mecesetje közül különösen kiválik a *Burmali Dzsámia*.

Vásárja (csarsia) kettő van. Egy fedett (bazár) és egy szabadon álló, teljesen keleti, törökös jelleggel. Nagyobb iparvállalatok: három nagy vízimalom, egy gőzmalom, egy téglagyár, egy drótszög- és patkógyár, két nagyobb motorikus erővel dolgozó asztalosipartelep, egy gajtangyár, egy sörfőző. Megkezdték az elektromos telep berendezését is.

Székhelye a város egy patriarchista és egy exarchista püspöknek, továbbá egy r. kath. érseknek is, a ki azonban tényleg Prizrenben lakott a török uralom alatt; a szerb kormány és a pápa között 1914-ben létrejött concordatum után a jogszerinti székhelyére kerülhetett.

Szkoplyénak a Balkánon különleges fontos positionja van. Erre nézve a következőket kell megjegyeznünk.

A régi időkben Szkoplye, rendes találkozó- és raktári helye volt a raguzai és velencei kereskedőknek. Ez idők emlékét még most is két nagy hán (vendégfogadó, szállás) őrzi. A törökök alatt Szkoplye kis várossá sülyedt, és a basa Pristinában székel, mely nagyobb centrum volt Szkoplyénál. Az 1865-iki török közigazgatási törvény Pristinába tette a válit és Szkoplye csak Szandzsák-(megye)-

székhely volt. Ez az állapot addig tartott, míg Szkoplye vasúti összeköttetést nem kapott egyrésről Szalonikival az 1873. évben (243 km), másfelől pedig Szerbiával (85 km) és ennél fogva az egész Nyugat-Európával az 1888. évben. Ekkor Szkoplye magához vonta az európai kereskedőket és portékáikat. 1875-ben létesült a mitrovicai szárnyvonal, mely az egész Rigómezővel (Koszovo) létrehozta az összeköttetést és névszerint a következő városokkal: Ferizovics, Pristina és Vucsitrn, melyek mindenike gazdag cénrumba a gabonatermelésnek és gabonakereskedelemnek.

Ekképen összekötve a tengerrel, Nyugat-Európával és saját mögöttes területével (Hinterland), 1888-ban Szkoplye gyors fejlődésnek indult. A vált 1890-ben áthelyezték ide és csakhamar megnyitották különféle európai konzulátusok is az irodáikat, a mit ismét sok külföldi kereskedő letelepülése követett. Az 1895. évi 20—25.000 lakosról 1910-ben már 50—55.000 lakosú várossá nőtt, sok kereskedelmi üzlettel (legtöbb osztrák, azután német, francia és olasz). Ide húzódtak egyes szomszédos városi czégek is, különösen Tetovóból (Kalkandelen), Velezből (Köprülü) és Kumanovából. Közepén lévén a koszovói vilajetet a tengerrel és Szerbián át Európával összekötő útvonalnak, Szkoplye csakhamar közvetítőhelyévé lett az egész Ó-Szerbiának és Macedóniának. Gazdag gabonatermelő területek, mint a Koszovo-Polye, a Metohija és az Ovce-Polye ide küldték termésüket, részint, hogy a létesülő malmoknak adják el, vagy pedig a szalonikii malmok képviselőivel (pl. az Alatinimalom) vétessék meg. Ekképen a gabonakereskedelem, a mely inkább helyi vonatkozású volt, a legfontosabb üzletágává fejlődött e piaeznak. És természetes is volt ez a fejlődés, mert a koszovói vilajet művelt területe legnagyobbbrészt gabonával műveltetett be. A 349.067 hektár művelt földből 319.485 hektár, vagyis 91,52 százalék használtatott gabonatermelésre.

Vasúti összeköttetés nélkül a koszovói, metohiai és ovcepolyei gabona sohasem lett volna kivihető és az addig elérhető olesó árak nem buzdították volna a parasztot a termelés gyarapítására. Mert a gabona nem bírja ki a hosszú, karavánszállítási utat. A vasút megnyitása után Szkoplye környékén a gabonatermelés hamar fellendült. Statisztikailag csak az utolsó

években állapíthatjuk ezt a tényt, nevezetesen a szkoplyei, pristinai, pety-i (ipeki) és prizreni szandzsákra nézve, melyek termelése az 1905. évi 2,030.000 métermázsáról 1906-ban 2,890.000 métermázsára, 1911-ben pedig 7,502.700 métermázsára szökkent. És e számok sokkal nagyobbak lehetnének, ha északi Törökországban a földművelés rationalis lett volna. A haladás csak 1910-ben kezdődött, a mikor a török kormány Madzsar faluban (Szkoplye közelében) egy mezőgazdasági állomást létesített egy igazgatóval és a környékből vett néhány tanítvánnyal. Ezenkívül mezőgazdasági gépraktárakat létesített a kormány Szkoplyében, Stipben, Prizrenben, Petyben és Pristinában, a honnan beszerzési áron adta ki a gépeket készpénzért vagy pedig a Midhat basa által alapított mezőgazdasági bank útján. A szkoplyekörnyéki bégek (nagybirtokosok) beszereztek gépeket és az a parasztokra is hatott, úgy hogy a szkoplyei megyében már 1911-ben körülbelül 100 különféle gazdasági gép volt.

A termelést azonban ezután is korlátozta a kezdetleges gazdálkodási mód, a jó szállítóutak, a drága munkaerő és ennél fogva a több munkát igénylő termények termelésének lehetetlensége, végül a közrend hiánya és az albánok rabló betörései.

Szkoplye forgalmát mindamellett tekintélyessé emelte a vasút által fejlesztett termelés. Ide tartozott a tetovoi bab és gyümölcs, főleg alma, a környéki jó dohány. Az évi dohánytermelés a környéken 4—5 millió kilogramm körül volt, e mennyiségben legjobb volt a kb. 1 millió kilogrammnyi *Karsijak*. Legfőbb centruma volt Szkoplye Ó-Szerbiának és Észak-Macedóniának a lisztben is. Az export Szalonikin át történt. Ugyancsak Szaloniki volt az üszkübi importnak is a főtényezője. Szalonikin keresztül jött be a legtöbb európai iparczikk.

A hitel a szkoplyei piacon nagyon kifejlődött. többet dolgoztak hitellel mint készpénzzel. A hitelt főleg zsidó pénzváltók adták, a kiknek 15—20% körüli kamatot fizetnek. Két banküzlet áll fenn (az Ottomán bank és Banque de Salonique fiókja), a melyek 1911-ben körülbelül 4 millió frankot adtak ki és pedig másfél milliót árúra, 2 milliót leszámítolásra és körülbelül 600 ezer dinár nyílt hitelt. Az áruüzlet nagyon fejlett. A gabonakereskedők jelentékeny mennyiségét

vásárolhatnak és 9% kamat meg 3% költség ellenében beraktározzák a gabonát a bankok raktáraiba és ezúton az érték 75%-áig hitelt kapnak, a mivel ismét új árút vásárolnak, azután exportálják.

A két említett bankon kívül vannak szerb, bolgár és görög banktársaságok, melyek közül legjobban dolgozik a görög-kucó-láh bank. A szerb és bolgár társaság is kölcsönöket ad nagy kamatra (12—15%). E primitív viszonyok javulása nagy lökést fog adni Szkoplye mindezirányú fejlődésének.

A megye másik nagyobb helye *Velesz* (Köprülü). Lakosainak száma 15.654. A balkáni kucóoláhoknak egyik legnagyobb települőhelye. **Jelentékeny** agyagipara van s központja az ovce-polyei és bregalnícavölgyi termelés kereskedelmi értékesítésének. *Bogomila*, a Hasz-vidék központja 1329 lakosú kis balkáni fészek. Ugyanilyen Kacsanik is a hasonló nevű szoros torkolatánál, 1236 lakossal.

Nem kevesebb mint tizenöt kolostor van a megye területén. Ezek közül tizenegy Szkoplye környékére esik. Ezek: *Blagovesteny*e, Szv. Nikita községben; *Szv. Bogorodica*, Sisavac községben; *Szv. Bogorodica*, Kucsevica községben; *Szv. Dimitrije*, Szusica községben; *Szv. Gyorgye*, Kueskovo községben; *Szv. Ilija* és *Szv. Nikita*, Szv. Nikita községben; *Szv. Ilija*, Rakotinac községben; *Szv. Ilija*, Mirkovac községben; *Szv. Nikola*, Lyubanac községben; végül a *Szv. Pantelejmon*, Donye-Vodnyane községben. A veleszi járásban vannak: *Szv. Archangel*, Csicsevo községben; *Szv. Bogorodica*, Teovo községben; Szv. Dimitrije, maga Velesz város mellett; *Szv. Nikola*, Omorane község határában. E kolostorok legnagyobbbrészt újabb keletűek s a boigár és szerb propaganda versenyzésének köszönhetik megszaporodásukat.

Közlekedési szempontból Szkoplye megye van a legjobb viszonyok között Szerbia új területein. ÉD irányban a Budapest—Belgrád—Szaloniki fővonal metszi. Ezenkívül Szkoplyéből indul ki a kosovói szárnnyvonat: Szkoplye—Mitrovica. Az összesen 119.5 km hosszú vonalnak kereken egynegyedrésze esik a megyébe. Jól fenntartott állami út köti össze Szkoplyét Kumanovóval és Tetovóval (Kalkandelen.) Itt van a volt európai Törökország legjobb útja: a Velesz—Stip—Kocsane között vezető állami út. A posta

és távíró a török uralom alatt kevésbé fejlődött, a szerb kormánynak pedig nem volt ideje a szükséges berendezkedésekre.

Tikves megyének három fővidéke van: a tikvesi medence, a rajaci katlan és a gjevgyelii medence.

A tikvesi vidék alatt azt a medencét értjük, mely a veleszi szorostól Demir-kapuig terjed. Északkeletről a Plausa, Dauldzinka és Koncset alacsonyabb hegyek határolják; délnyugatról a murihovói erdős és magas hegység. E medencével összefügg a rajaci medence, mely a Rajac-folyó völgyében húzódik. Ez is tó volt valaha, a melybe a Rajacon kívül több folyó is ömlött. A veleszi szorostól Demir-kapuig, a tikvesi medence kb. 50 km hosszú, a rajaci katlan 40 km. A tikvesi medence területe 1.741 négyszetkm., a Rajac 306 négyszögkm. Tehát a tikvesi és rajaci medence a Metohija nevű után a legnagyobb Ó-Szerbiában. Úgy is lehet tekinteni, mint a szkoplyei és ovcese-polyei medence folytatását. Legalacsonyabban fekvő és legmelegebb medencéje Közép-Európának. Ennélfogva az itteni szőlő korábban érik és sokkal cukrosabb mint a többi bortermelő vidéken.

A tikvesi medence erős befolyása alatt áll a középtengeri éghajlatnak. Eső csak ősszel és tavasszal esik s a föld akkor is kellőleg átmedvesedik és a patakok kiáradnak. Június végén és július elején nagy forróság áll be, a levegő forró lesz és a napos lejtők erősen kiszáradnak. Majdnem egész nyáron tikasztó hőség van Tikvesben, mert az ég nagyon ritkán borús és a hőséget nem mérsékeli erdő és élő fa. Mégis különbség van a Vardar jobboldalán és a baloldalán fekvő területek között. A baloldali vidék domboz, száraz homokkő és majdnem szántóföld nélkül van.

Nyáron itt kopár a vidék és ritkán látszik valamelyes gyeppel vagy fű, mert ez időben ki van égve. Kéves itt a falu és a meglevők kisebbek mint a Vardar jobboldalán. A lakosság, a mint nyáron a forróságtól, úgy télen a nagy hidegtől szenved. Itt főleg Jürükökök¹ laknak, kik között nagy a halálozási száza-

¹ Kisázsiai, kilikiai eredetű pásztor nép, melyet a török kormány telepített ide. Bővebben ír a jürükökökről dr. Lakos Béla: „Kilikiai utam“ című tanulmányában. (Földrajzi közlemények. 1915. I. füzet.)

lék, a melynek egyrészt a culturátlan életmod is az oka.

Sokkal termékenyebb és lakottabb a Vardar jobboldalán fekvő terület. Itt a talaj homokos, meszes s főleg szőlővel van beültetve; a Rajac-folyó mentén elég rizs, kender és mák terem.

Tikves és Rajac a legnagyobb szőlőtermelő vidéke Macedóniának és Ó-Szerbiának, a mely egész Sztrumicáig nyúlik. Főleg vörös szőlőfajtákat termelnek, melyeket Nérodimka és Tikveska névvel jelölnek. A fehér szőlőt Bergelka-fajtának mondják. Legjobb szőlő van Roszomán faluban és legjobb bor Kamen-Dol faluban. Szőlőikről híresek még a következő faluk: Bronikovo, Kosana, Beliste, Reszava, stb.

A tikvesi és rajaci szőlő főpiacza Kavadar volt, mióta a vasút van, a kereskedők Krivolák és Gradszko állomásokra mennek. E vidék szőlőtermését 40.000 métermázsára becsülik.

Szőlőn kívül termelnek itt mákot, ánizst, szeszamot és gyapotot, a gabonafélék közül főleg kukoricát.

A rizst főleg a Rajac völgyében és a Crna Réka mellékén termelik. Legtöbb terem Vozarci község határában, a hol Hai bég több ezer hektáros birtoka fekszik. A rizst kétesztendőnkint művelik és pedig kukorica után.

A Crna Réka mentén a mocsaras helyeket nád és sás növi be, melyből az ottani lakosok szatyorokat készítenek.

A *gyevgyelii* medencze a görög-szerb határon levő Vardar-szoros, a Ciganszka Kliszura- és Demirkapu között fekszik, a Vardar mindkét partján. Északi részét Bojmijának hívják.

E medencze talaja sík, vastag sárgás homokrétegekből és a Vardar iszapolásából áll. A sík földből több kopasz domb emelkedik ki. Ilyen van a vasúti állomás mellett is, a melyben rézbánya van.

A homokos talajt, miután bőven van itt víz, a víz szétvezetése igen termékenynyé teszi. Éghajlata közép-tengeri. Igazi tele nincs, és esős idő csak tavasszal és ősszel van. A nyári hőség enyhébb még, mint Szalonikiban is.

A gyevgyeli katlan elsősorban selyemtenyésző vidék. Annyi itt a szedres, mint Nyugat-Szerbiában

a szilvás. E vidék a macedóniai selyemtenyésztés központja, vagyis az a selyemtenyésztésre nézve, a mi Tikves és Rajac szőlőtermelésre. A szedreseken kívül elég föld van beművelve mákkal, gyapottal, szőlővel, szezámmal, dohánynyal és dinnyével. Van még búza és kukoricza is, de e termények ritkák maradnak. A dohánytermelés szembetűnik Krivoláktól Gyevgyeli felé menve. A vasútvonal mindkét oldalán sok dohányföld látszik.

A gyevgyeli medencze karakteristikusan tünteti fel a települést Ó-Szerbiában és Macedóniában. Délen a Ciganszka Kliszura, északon a Demir Kapuszoros lakatlan és bár környékükön van művelhető föld, csak két község van ott. Ennek okául a biztonság hiánya látszik. Az egész lakosság a gyevgyelii medenczébe szivárgott, melynek községei a legnagyobbak Szerb-Macedóniában. Viszonylag e vidék túlnépes és lakosainak egy része bér munkára kénytelen menni.

A megye egyike a kisebbeknek. Három járása van. A *dojrani*, a hasonlónevű tó partján, a *gyevgyelii*, a megye déli, a *negotini*, a megye északi harmada.

A megye székhelye *Kavadar* (Kavadarci) 5861 lakossal, egyébként is centruma a Tikves-vidéknek. A városka legszebb részét az itt lakó török nagybirtokosok az egykor féltelenségükről híres kavadari bégek lakóházai alkották. E bégek száma most erősen megfogyott. Negotin városka (4054) lakossal, főleg sok primitív mák- és szezám *olajütő*-műhelyéről nevezetes. *Gyevgyeli* (Gyevgyelija) 5188 lakosának nagy része selyemtenyésztéssel foglalkozik. A város legnagyobbbrészt európai kinézésű. Két nagy gyár-épület van benne selyemgombolyításra. E város a selyemtenyésztés és gubókereskedés központja. Magában a városban, a saisonra a kereskedők egész házakat bérelnek ki a selyemgubótenyésztésre, melyek nagy épületek és a tenyésztőhelyiségek a városi házak felső emeletén vannak. A város alatt nagy területek látszanak szederfával, szezámmal és gyapottal beültetve, a széleken pedig szőlők vannak.

A lakosság között szlávok, törökök, oláhok és cserkeszekon kívül sok külföldi is van, de főleg a selyemtenyésztési idő alatt. A helyiek előadása szerint a selyemgubó kg-ként 3—4 dináron kél. Az egész vidék erősen van művelve.

Legérdekesebb városa a megyének *Dojran*, a hasonló nevű tó mellett, 4553 lakossal. A városnak főjövedelme és a lakosságnak főfoglalkozása a halászat. A tónak náddal benőtt része 50—60 halászteületre van osztva, s a területek egy része magántulajdon. Az egyes területeket nádfonadékkal kerítik el. A halászok nyesett szárnyú madarakat bocsatának a vízbe, melyek azután a halat előre elkészített rekeszekbe (ambar-nak mondják hajtják össze és itt azután tömegekben fogják ki őket. A halászok ez idő alatt a halászteületen készített kunyhókban élnek. Sokan az év nagyobb részében e kunyhókban tartózkodnak. A kunyhók a parthoz közel 1—1.5 m mély víz fölött vannak s czölöpökre nádból készültek; tehát olyanok, mint a történelem előtti időkben voltak. Sok a halászati eszköz, melyeknek egy része Macedónia más vidékén ismeretlen. Dojran igen régi halásztelepítvény. Cousinéry szerint az itteni szláv lakosságban az ősi *peonok* vére is el van vegyülve. A dojrani halászok tartják üzemben a Butkovo-, Tahinosz- és Besik-tavat, valamint a Sztrumica-folyó halászatát is. A dojrani tóban sok a harcsa, ponty, süllő és különösen az apróbb hal, melynek conserválásában és értékesítésében nagyon ügyesek a dojrani halászok, a kik felkeresik a távolabb eső balkáni városok piaczeit is.

A megyét átszeli a vardarvölgyi fővasútvonal. Utakban e vidék is szegény. Jobb állami útvonalak: Gradszko-Kavadar, mely Prilepnek folytatódik; Kavadar-Negotin, mely Stipnek visz, végül a Vardartól Negotin mellett délkeletnek ágazó, Sztrumicába vivő. Számos népiskola is van itt, melyeket a bolgár propaganda létesített.

Négy kolostor van a megyében, mind a negotini járásban. A *Szv. Archangel*, Sztragovo község mellett, a *Szv. Bogorodica*, Koncse község határában, a *Szv. Gyorgye*, Begliska község mellett; s végül *Szv. Nikola*, Batosa község mellett fekszik. Mindezek újabb keletű bolgár alkotások. Legnevezetesebb közöttük a *Szv. Archangel*, a melyben a bolgár propaganda már több mint tíz év előtt földművesiskolát rendezett be, s felépítette a szükséges épületeket is. Föl van szerelve az iskola tejgazdasági és szőlőfeldolgozóeszközökkel is. A kolostor környékén régi bányaművelés nyomai látszanak.

A *Grackó* és *Kavadar* közötti úton van a *Palikura* nevű gazdaság, melynek a Balkánon híre van. Egy Zeiset nevű német emberé, a ki már több mint 30 éve gazdálkodik rajta. Fő nevezetessége nagyobb tenyész- és haszonállattelepe, melynek produktumai közül sok jut el a modernebb gondolkodású balkáni gazdák tulajdonába. Az újabb időben főleg a lovai voltak jók, míg a szarvasmarha nagyon kevert vérűnek mutatkozott. Néhány év óta nagyobb mérvben kapta föl a gazdaság az ópiumtermelést s a tulajdonosa rávetette magát az ópium- és mákkereskedésre.

A megye Tikves és Rajac vidékén a lakosság nagyobbára mohamedán, míg a gyevyelii medenczében keresztény szláv, görög és kucó-oláh van többségben.

4. A Crna Réka vidéke.

E vidék magában foglalja a Crna Réka-folyó medenczéjén kívül Szerb-Macedónia nyugati tóvidékét. A görög határszélen levő Preszpa és az albán határszélen levő Ochrid-tó mellékét is. Két megye esik belé: *Bitoly* és *Ochrid*.

Bitoly megye Szerbia új területének legnagyobb megyéje. Négy nagyobb vidéket különböztethetünk meg e területén. Ezek: a *bitoly*—*prilepi* medencze, az úgynevezett *Pelagonia*; a *Porecs* és *Kopacs* nevű teknővidék; a *Preszpa*-tó környéke és a keleti hegyes vidék, *Murihovo*.

A *bitoly*—*prilepi* medencze egyike a legnagyobbaknak Ó-Szerbiában és Macedóniában s területe 1212 négyszögkilométer között van. A medenczében egy nagyobb — a *bitolyi* — és egy kisebb — a *prilepi* — síkság van. Mindkettőn keresztülfolyik a Crna Réka, mely a *prilepi* síkságon a Blato nevű folyót, a *bitolyi* síkságon pedig a Szakuleva és Szemnica folyókat veszi fel. A *bitolyi* síkság, a Dragor és Crna Réka folyók között eső keleti részen vályogos homok és humusz. A Crna Réka partján sok a pocsolya és mocsár és itt a Crna Réka medre sekély és szűk. Ilyen a legnagyobb része az Orizarszko Polyénak, melynek szélén fekszenek: Gornyi és Donyi Orizar, Novaci, Logari, Ribari községek. Novacin átfolyik a Szuva Réka, mely tavasszal és ősszel összegyűjti az esővizet, a Crna Réka kiöntéséből származó vizet és szét-

viszi a mezőn. Medre Branyevci községnél elvész. A Crna Réka baloldalán valamivel emelkedettebb és néhány méter magasságban húzódik, sárgás homok- és kvarczterraszokat alkotván. E terraszkok szélén van Branyevci község. Bitolytól északra, Topolesanac falu mellett van egy hegyhát, mely a Pelagoniameden-
 czét a prilepi és bitolyi síkságra osztja. E vidék valaha tó volt. Főtermékei kukoricza és búza. A termékek legnagyobb részét Szalonikiba viszik. A gyümölcstermelés fejletlen, az éles éghajlat és erős szelek miatt. Kukoriczán és búzán kívül termelnek itt mákot, dohányt és nagy mennyiségben paprikát. Kereskedelmi központok: *Bitoly* és *Prilep*. A lakosság főleg özláv, mely leginkább a csiflikeken tartotta fenn magát.

A szántásvetésen kívül főfoglalkozása a lakosságnak a kis állatok tenyésztése, gyapjú-, bőr-, túró- és vajtermelés. Meg kell említeni, hogy e vidéken erősen ki van fejlődve a bér munka s most már nagy az amerikai kivándorlás. A visszavándorlók e vidék kulturáját erősen fejlesztették. Az itteni földművelők-
 nél vasekéket, boronákat, vetőgépeket, stb. látni. A földet jobban művelik, az aratási hozamok nagyobbak mint Ó-Szerbia és Macedónia többi részén.

A Pelagoniától nyugatra esik a *Porecs*-vidék, melyet tőle a Szuha Gora magaslatai választanak el. E vidéket minden oldalról magas hegyek környezik, melyből csak két ponton vezet út: a Brod községen átvezető, melyen Kicsevóba és Prilepbe lehet jutni. Ez a jobb út. A másik *Zdunya* községen át vezet Szkoplye felé s gyalog- vagy lóháti közlekedésre alkalmas, meredek útvonal, a melyen a hidak többnyire rosszak.

A porecsi teknő belül alacsony dombvidék, sok, erózió útján létrejött mélyvölgygyel. Ezek között fontosabbak: a *Velika*, *Golema Réka* vagy *Treszka*, valamint az utóbbi mellékfolyójának, a Mala Rékának völgyei. Legjelentékenyebb völgytágulása a Velikának a Devicsko Polye, mely 1 km hosszú és 200 m széles. Nagyobb tágulás van még ott, a hol a Mala Réka a Velikába ömlik. A völgyek fenekén vannak a szántóföldek, a dombokon és lejtőkön a rétek, legelők, gyümölcsösök (főleg gesztenyések) és erdők. A talaj magassága átlag 400—600 m. A falvak részint az enyhébb lejtőkön, részint a dombháton vannak.

*Kopacs*nak, a Sztudena vagy Ibrova Réka felső és közép folyását hívják. A völgy elég téres és beművelt. Kicsevo mellett medenczévé tágul a völgy s itt egyesül az Ibrova a Zajaszka és Tujinszka Rékával. Ettől kezdve a folyó neve Bródig *Golema Réka*, majd innen Zdunyáig *Velika*, Zdunyától kezdve már a szkoplyei katlanban: *Treszka*. A kicsevői völgytágulás Bród környékén szorossá szűkül.

A *Preszpa*-tónak nagyobb része a megyéhez tartozik, kisebb része Görögországhoz. Ennek vidékén a tó északnyugati partja fontos, mely termékeny, kiszáradt tőfenék.

A Murihovo minden oldalról magas hegységek től elzárt s a bitolyi medenczével is csak a *Szkocsicszka Kliszura* nevű szorossal közlekedő vidék, mely Tikves nyugati határától kezdődik és a Crna Réka mellékén húzódik 50 kmnyi hosszúságban. Belsejét is sok magas 1000 méteren felüli hegy borítja. úgy hogy az egész vidék kb. 1000 m átlagos magasságban fekszik. Lakossága igen kevés kivétellel, vegyületlen vérű szláv pásztornép. A Crna Réka szűk szorosban folyik át rajta. Területét Cvijics dr. 1390 □-kmre teszi.

A megyének hat járása van. A *bitolyi*, a hasonló nevű város környéke és a Pelagania déli felét foglalja el, míg a *prilepi* az északit; a *krusevói*, a Porecs, a *kicsevői* a Kopacs vidéken van, a *murihorói* a hasonló nevű vidéken, a *preszpai* a Preszpa-tó északi és nyugati mellékén.

E megye területén van a legtöbb kolostor; szám szerint *huszonnégy*. A központi járásban Bitoly körül vannak: *Szv. Ana*, Meloviste községben; két *Szv. Archangel*; az egyik Markov Grad, a másik Szekiran, két *Szv. Gyorgye*; az egyik Belusina, másik Megarevo községben; két *Szv. Ilja*, egyik Mogila, másik Dragos községben; *Szv. Merkurije*, Baresaneben; *Szv. Pelka*, Javat községben; *Szv. Preobrazsenye* és a *Chrisztofor*, mindkettő Bukovo községben. A krusevói járásban; két *Szv. Anasztasz*, az egyik Zsurac, a másik Godivlyane községben; *Szv. Jovan Preteca*, Szlepesane községben; *Szv. Nikola* Dzsvan községben; *Szv. Szpasz* Krusevo mellett. A preszpai járásban: két *Szv. Bogorodica*, az egyik Jankovác, a másik Nakolec községben. A prilepi járásban: *Szlepcsza*, Brailovo községben; *Treszkavac*, Markov Grad falu

mellett; *Szv. Nikola*, Prilep mellett; *Szv. Szpasz*, Kosztinec községben. A murihovói járásban: *Szv. Gyorgye*, Novac községben. A kicsevói járásban: *Szv. Precciszta*, Brzsdane községben.

A megye székhelye *Bitoly* (Monasztir) 48.370 lakossal, egyike a Balkán legrégibb és legjelentékenyebb városainak. A Periszter-hegység alján, a Dragor-folyó két partján fekszik 620—650 m magasságban a tenger színe fölött. Egészséges fekvését megtartják a Crna Réka mocsarai, a melyek állandóan maláriát terjesztenek. A Dragor partja ki van rakpartszerűleg építve. A Dragor és a Kuru Dere között fekszik a város legszebb, meglehetősen nyugateurópai jellegű része. A Dragor balpartján van a gabona-, fa- és lóvásártér. Van *Csarsijája*, török vásáros része is, a hol árúbódék szakma szerint sorakoznak. Sok a patkolókovács, nyerges és szíjgyártó, mert Bitoly a délről és nyugatról, vasúttalan vidékekről jövő lovas karavánok központja.

A mi Szkoplye Ó-Szerbiára, az Bitoly Macedóniára nézve. Vagyis oly központ, a mely felé irányul Prilep, Ochrida, Sztruga, Florina, Debar (Dibra) és Reszna és környékük forgalma. A vidék, a melynek Bitoly a központja: a volt bitoly—koricai—díbrai szandzsák, továbbá Ochrida és Reszna környéke. Bitoly egész mögöttes területe 8000 négyszögkilométerre volt tehető a török uralom alatt, körülbelül fél millió lakossal. Bitoly a legnagyobb városa az új területnek és második városa az egész Szerbiának. De, bár környéke gazdag minden termelési lehetőségben, mégsem fejlődhetett ki az állandó zavarok és fölkelések miatt, a miket a bolgár-, görög-, kucó-oláh- és albánbandák vittek végbe. Ismeretes az 1903. évi krusevói bolgárfölkelés és annak kegyetlen elnyomatása. Ettől kezdve indult meg innen a nagymérvű kivándorlás Amerikába, mely már 1911-ben csak a keresztény lakosságból 6000 lelket vitt ki a francia „Compagnie générale transatlantique“, a német Lloyd, a Hamburg—Amerika, Missler és más társaságok útján. Bitoly e kivándorlási szervezetnek a központja, melyet a török kormány azért is túrt, hogy csökkentse a keresztények számát. Csak keresztények vándoroltak ki, nagyon elvétve törökök és albánok. Két-három év múlva a kivándorlók némi megtakarított pénzzel visszajöttek. De a visszajött ember vagy visz-

szament megint Amerikába, vagy pedig a megtakarított pénzével valamelyik városában kis boltot nyitott, hogy legalább személyileg biztosabban élhessen, mint a falun. A bitolyi osztrák-magyar consul jelentése szerint az 1911. évben 12—14 millió dinárt küldtek vagy hoztak magukkal haza az amerikai emigránsok és csak e megtakarításoknak köszönhető, hogy ez a szegény nép gazdaságilag tartotta magát és nem hagyta el teljesen házi tűzhelyét.

A kivándorlás és a közbiztonság hiánya folytán úgy a város mellett, mint az egész megyében a földnek csak igen kis részét művelték be és a lakosság még a táplálékára szükséges czikkeket is nagyrészt importálni kénytelen; nevezetesen a búzát és lisztet Szalonikiból és Szerbiából, valamint és főképen a kukoriczát.

A megye területének legfölelbb 8%-a van szántóföldi és kerti művelés alatt, vagyis alig több 40—50.000 hektárnál.

A művelt terület legnagyobb részét, 90 százalékát, a gabona foglalja el, 4 százalékát a főzelék és 5%-át a szőlő, 1 százalékát az ipari növény. Ilyen körülmények között nem csoda, ha Bitolyba, daczára természeti gazdagságának, Szalonikiból kell hozni a gabonát és a lisztet. 1911-ben 30.000 métermázsza gabonát és 47.800 métermázsza lisztet hoztak be és pedig szalonikiit 20.000, bolgárt 15.000, olaszt 8000, szerbet 2000 és orosz 8000 métermázsát. A török kormány megkezdte a modern mezőgazdasági eszközök meghonosítását és Bitolyban mezőgazdasági állomást létesített. De nincs munkaerő és nincs a ki vásárolja a gépeket. Hiányzik a folyók szabályozása, a melyek elárasztják a meglevő kevés veteményt is. A mezőgazdasági termények közül, melyekből Bitolyból csekély kivitel van, megemlíthetjük a babot, a miből 15—20 waggon ment Szalonikiba, továbbá a burgonyát, hagymát és dohányt, mintegy 15.000 török font értékben és egy kevés főzeléket meg gyümölcsöt.

Az állattenyésztés sincs jobb viszonyok között. Marhaállomány lenne, de ez kevés hasznót hajt. Nem termelnek sem tejet, sem vaját, sem más kivihető czikket, csak egy kevés nyersbőrt, a mely Szalonikiba kerül. 1911-ben gyengébb minőségben 300.000 dinár értékű bőr ment ki (kecske) és 250.000 dinár értékben juhbőr. Mint különös kiviteli czikkeket kell megemlí-

tenünk a gyapjúfonalat, 145.000 kilogrammot és a sáfrányt, 43.000 kilogrammot.

Az egész kivitel 1911-ben 3,000.000 frankot tett, a mely főleg Szalonikiba és Törökország más vidékére ment.

A behozatal 1911-ben 9,500.000 frank értékű volt és nagyobb részt európai gyártmányokból, továbbá szerb és szalonikii származású lisztből és gabonából állott. A behozatal és kivitel közötti nagy különbséget az Amerikából jött pénzküldemények pótolják. E küldemények kezelése sok dolgot ad a szalonikii és bitolyi bankoknak, a melyek eddig 6,000.000 frank ilyen pénzt forgalmaztak.

Törökország a behozatalban 2,000.000 frankkal szerepelt (szesz-, czukor- és gyapjúárúk), Anglia 1,000.000 frankkal (gyapotárú és efféle). Oroszországból petroleum és szesz jött, Belgiumból vas és üveg, Németországból vegyszerek, gyógyszerek, kézműárúk és vasárúk, összesen 560.000 frank értékben. Bitolyba csak egyharmada az árúknak jön Szalonikiból, kétharmada pedig direkte Európából részint Szerbián keresztül vasúton, részint Szalonikiig tengeren és onnan vasúton.

A háziipar eléggé ki van fejlődve. Űzik a vászonszövést és kilimszövést, a bőrök kidolgozását és vasalását és a szűcesipar meglehetősen. Az utolsó időben a csipkekészítés is megindult, melynek kivitele is van.

A gyáripart egy gőzmalom, két kisebb motorosmalom, két nagyobb gőzerővel dolgozó és hat kisebb vízerővel működő szövőgyár képviseli. Az 1911. évben paszománymunkában, sálokban közel 4 és fél millió frank értékű vitetett ki szövőipari cikkekből. A fonó- és szövőipar szépen fejlődne, ha a tőkeszegénység és a munkaerőhiány bajain segítve lenne.

Tudvalevő, hogy Bitolynak csak Szalonikival van egy 220 kilométeres vasúti összeköttetése, míg környékével csak rossz utak kötik össze és ezért nem nagy részt vehet a környékbeli termékek kiviteliében. Hogy annyira, a mennyire segítsen ezen az állapoton, a török kormány concessiót adott egy francia társaságnak a következő vonalak kiépítésére:

Bitoly—Szorovics—Szrbica—Elasszona görög határ.

Elkészültek a tervek a Bitoly—Prilep—Velesz—

Bitoly—Reszna—Korica, Bitoly—Janina—Gümend-
zse-vonalakra.

Továbbá tervek készültek a bitolyi vilajetben még: Reszna—Ochrida—Elbasszan, Tirána—S. G. di-Medua (Szveti J. Medovszki) Sztruga—Debar—Szkadar-vonalakra.

Ez utakon kívül a török kormány concessiót adott a Regie Generale des Chemins de Fer társaságnak a következő vasútvonalak traszírozására: 1. Korica—Debar, 2. Bitoly—Ochrida, 3. Bitoly—Prilep—Kocsáne bolgár határ, 4. Gümendzse—Janina—Korica.

A balkáni háború után Bitoly helyzete változott. Elvesztette mögöttes vidékének nagy részét, a mi Görögországnak jutott, valamint Lerin (Florina) környékét és a Preszpa-vidék egy részét. Mögöttes területének nagy része Görögországhoz és Albániához csatoltatott. A vasúti tervek is úgy készültek, hogy nem számolhattak a görög és albán vámvonallal. Az új helyzetben Bitoly posíciója még nem alakult ki.

Közel Bitolyhoz, a prilepi úton van a földművesiskola, melyet az új török kormány 1910-ben alapított. Az iskolának az volt a főcélja, hogy tenyészállattenyésztésre és kezelésre képezze ki tanulóit. Csak apaállatok számára való istállója volt és 10 hektárnyi földön nem volt semmiféle művelés. Volt itt néhány arab mén, szimmenthali bika és számár. Az apaállatokkal egyes birtokosok anyaállataikat fedeztették.

Bitolyban a nyár rövid, az esték hűvösek s ezért a lakosság mindig melegen öltözködik. A város teli van kerttel éppen úgy mint a környéke, és a kertekben sok főzeléket termelnek. A lakosság szlávokból, aromunokból (cincár, kucó-oláh) görögökből, törökökből, albánokból és zsidókból áll. Az aromunok itt gimnáziumot tartanak fenn.

A megye többi városkái közül a legjelentékenyebb *Prilep* (22.347 l.), mint a Pelagonia felső termékeny medenczéjének központja. Nagyobb termény-, állat- és állathőrvásárok színhelye. *Kicsevo* (5430 l.), *Krusevo* (7941 lakos), *Reszen* (Reszna 4756 l.) vidéki gőcspontok, távolabb a modern közlekedéstől, de haladást mutatnak. A Murihovo vidékén csak két nagyobb hely van: *Kenali* (2403 l.) és *Besiste* (1043 l.), de ezek is, mint a vidék többi, néhány száz lakosú

hegyi falvai, szétszórt házakból állanak. A járási székhely is, a megfelelő elhelyezés lehetetlensége folytán, Bitolyban van.

A megye Bitoly környéki részének Szalonikivel van vasúti összeköttetése. A Szaloniki—Bitoly vasútvonalnak egy 38.1 km-es szakasza esik szerb területre, Bitoly és Kenali állomásokkal. A többi görög területen van.

A megyét keresztülszegi a régi *Via Egnatia*, mely a vasút mellett jön be a megyébe s Bitolyon át megy nyugatra, Reszna—Ochrid és Durazzo felé. Állami útvonalak kötik még össze Bitolyt Kicsevön át Gosztivárral s Prilepen át a Vardar völgyével. Prilepnek Kicsevóval külön jó államúti összeköttetése van. A tengelyen való szállítás azonban még ma is kisebb, mint ló- és számarkaravánok útján való árúforgalom.

A megye lakosságának jelentékeny részét alkotják az ozmánokon és szlávokon kívül a görögök és aromunok. Ez utóbbiak egy része nomád életet élő, juhnyájakkal az egész Balkánt bejáró nép, másik része pedig szorgalmas és értelmes, gazdasági, ipari vagy kereskedelmi foglalkozást űz. A bitolyi pénzügyintézetek jelentékeny betétállománya nagyrészt az ottani aromun lakosságtól származik.

Ochrid (Ochrida) megye hasonló nevű tó körül, Szerbia délnyugati határesücskében fekszik. Területe egészben hegyes. A tó mellékén termékeny síkság van, a mely a kedvező, a tótól enyhített mérsékelt éghajlat folytán jól kihasználható. Egyetlen nagyobb vízfolyása, mely DÉ irányban egész területét átszeli, az Ochrida-tóból eredő Črni Drim.

Egyike a kisebb megyéknek s területe jóval alatta van az átlagosnak. Három járása van: a debari (dibrai) a megye északi harmada; a *sztrugai*, a középső, s az *ochridai* a megye déli harmada.

Székhelye *Ochrid*, 11.038 lakossal, régi város, a melyről már Strabo is megemlékezik. Valaha Sámuel bolgár csárnak volt a székhelye és egészen 1767-ig a bolgárok egyházi központja. Itt székelte az exarcha,¹ a kinek hatásköre a koszovói, raskai és belgrádi szerb egyház tartományokra is kiterjedt.

¹ Justinian keletrómai alapítása, nem tévesztendő össze a török-bolgár exarchatussal.

Nem sokkal az ipeki patriarchatus megszüntetése után törölte el a szultán kormánya, s az óhitű egyházi főnökség ezután egyideig kizárólag a konstantinápolyi—oekumeni patriarchára szállott. A város főbb utcái az Ucskanya-hegység meszes lejtőin vannak s közel a tó vizétől a régi ochridai várig húzódnak, úgy hogy minden ház ablakából az alatta levő felett szabad kilátás van a tóra. A város hegyoldali részei: *Varos, Csarsija, Gornya Vlaska Mahala* és *Mezokastro*. (Város, vásárnegyed, felső oldaltelep, vármelék.) E városrészek szép régi építészeti emléke az egykori metropolia-templom: a *Szent Klementről*, a bolgárok egyik nemzeti szentjéről elnevezett régi egyházi épület. Közel hozzá látszanak Dzseldin bég egykori udvarának épületromjai. A síkon fekvő török városrész neve: *Voszka*, a szláv: *Kosiste*, a *Szaraj Mahala* és *Dornya Vlaska Mahala* síksági városrészekben a kucóoláhok, örmények, zsidók, albánok laknak. Úgy e fajok, mint a görögök erős contingensét adják a hegyi városrészeknek is. Az itteni keresztény szlávok exarchisták s bolgároknak számítanak.

A lakosságnak fő keresetforrása a halászat, s ezzel majdnem egyenlő rangban a zöldség- és gyümölcstermelés, a mit a rendkívül enyhe éghajlat nagyban elősegít. Az egykor virágzó szücsmesterség, melynek termékei a lipcei vásárookra is eljutottak, ma jóformán eltűnt.

A megye másik tóparti városkája, *Sztruga*, 4120 lakossal, a Crni Drimnek a tóból való kifolyásánál fekszik s az első házak e pontból 3—400 méterre fekszenek. A szomszédos albán vidéknek egyik kereskedelmi góczpontja s februári és szeptemberi vásárraira Közép-Albániából sok termény és czikk kerül. Itt is a halászat, zöldség- és gyümölcstermelés a lakosok főfoglalkozása. A sztrugai nők volnának a legszebbek Macedóniában, A lakosságban túlnyomó a szláv elem, de van jelentékeny albán kisebbség is.

A harmadik város *Debar* (Dibra) 10.199 lakossal, a Crni Drim mellett a Kresin-hegy lábánál fekszik, mely hegy a Sár-hegységnek egyik déli kifutója.

Inkább albán, mint szláv jellegű város, a mi különösen vásárok alkalmával tűnik fel. E városka is elvesztette mögöttes területét, a mi ma nagyrészen az új albán állam területére esik. Szép bazára van, a hol különösen a fegyverkovácsok munkái tűnnek fel.

Négy kolostor van a megye területén. A legnagyobb és legszebb a *Szv. Naum*, egy a tóba nyúló sziklafokon, Pestane község határában fekszik. E kolostor egyik érdekes kirándulóhelye az Ochridát látogató idegeneknek, s csónakon lehet hozzájutni. Turisztikailag szép látványnyal szolgálnak a mellette előbuzgó gazdag vízforrások, melyek a Preszpa-tó ideszivárgó vagy föld alatt átfolyó vizéből származnak. A másik három kolostor is a tó mellett van. Ezek: a *Szvi Szveci*, Velma községben; a *Szv. Petka*, Velgoska, és *Szv. Szpasz* Gornye Koszelye községben.

A megyének egyetlen jobb, államilag fenntartott útja Bitolyból jön át s Ochrida és Sztruga érintésével nyugatnak, albán területre megy át. Ez a régi Via Egnatia egy szakasza. Egyébként a közlekedés még Debarba is nehéz. A ló-, számár-, öszvérháti és gyalog szállítás és személyi közlekedés a forgalom túlnyomóan uralkodó formája. Az ochridai tavon vitorlával és kézzel hajtott csónakok az egyedüli közlekedési eszközök.

5. A Sár-hegység környéke.

E vidékre két megye esik: *Tetovo* és *Prizren*. *Tetovo* megye területét legnagyobbbrészt a hasonnevű katlan, egyébként az ezt határoló hegységek töltik ki. Területe kisebb az átlagosnál. A tetovói katlan északkeletről délnyugatnak húzódik és határai: északnyugatról a *Sár Planina*, illetve ennek *Kresin* nevű tagja, délről a *Vlahinica* és *Bukovik Planina*; délkeletről a Szuha Gora és Zseden. A medence három részre oszlik: Gornyi Polog nevűre, mely a Vardar forrásától a Tetovszka Bisztricáig tart; Donyi Pologra, mely a Tetovszka Bisztricitől északra húzódik s főhelye Tetovo (Kalkandelen), mely Tetovótól a Sár-hegység alatt nyúlik. E medence keleti részén összeköttetésben áll a szkoplyeivel. Az első kapcsolat a Szuha Gora és Zseden közti átjárás, melynek neve a keleti részén *Szuhodolica*, nyugati részén *Kaldrimi Bogaz*, a másik kapcsolat a Vardar *Derven* szorosa, északra a Zseden-hegységtől. Ez a katlan is tó volt valaha, mint a szkoplyei. A Szuhodolicán át szekér- és karavánút vezet. Ezen nagy forgalom van, mert sok bér munkás, karaván és juhnyáj megy át

rajta, különösen mikor telelésre Dél-Macedóniába és Görögországba hajtják a juhok.

A tetovói medence nagy jelentőséggel bír északnyugati Macedóniára és Albánia szomszédos vidékeire nézve. Egyrészt Kicsevo-Porecs és Debar között fekszik, másrészt összeköttetésben van a Vardar fővölgyével. Jelentőségét fokozza még az is, hogy tőle nyugatra és északnyugatra egészen az Adriatengerig nincs nagyobb síkság. Tágas és termékeny és ezért nagyon fontos a nyugati helyi lakosságra nézve. Végül a Sár Planina alatt fekszik, melyen keresztül sok út vezet Prizrenbe és a sárhegység falvakba.

Védve a Sár-hegységtől és nyitva lévén a Szuhodolica által a szkopljei medence és Vardar felé, a tetovói medence éghajlatilag átmenetet alkot a déli, vagyis macedon és északi, vagyis ó-szerbiai medencék között. A telek kemények és hosszantartók, de erős és tartós szelek nélkül valók. A tél korábban kezdődik, mint Szkoplyében és valamivel későbbben végződik, a tavasz és ősz rövid és esős. Nyáron nincs a macedóniai nagy hőség, sőt a levegő kellemes, mint májusban a déli macedon-medencékben. Sok a csapadék, a mit nyugati és délnyugati szelek hoznak. Különösen védve van a hideg szelektől a Podgor és egyéb déli területei a Sár-hegységnek. A földek termékenységét itt folyton megújítja sok patak és folyó iszapja, melyek a Sár-hegységről jönnek le és melyek az egész medencét öntözik. A tetovói medence gazdag magtár, mely a magaén kívül a környékbeli helyi lakosságot is táplálja. Főtermék a kukorica, azután a búza. Mint gyümölcstermesztő vidék leggazdagabb az egész Balkán-félszigeten. Különösen teli van gyümölcsfával a Podgor, melyben egész gesztenyeerdők vannak. Ezek az erdők a Tetovszka Bisztricától a Kačanik-szorosig húzódnak. Leghíresebbek a Lesan-keletor környékén levő gesztenyések. A gesztenyén kívül kiváló terméke a sárhegységi Podgorinának az alma- és körtegyümölcs is. Sok a diófa és helyi-vel-közzel a szilvafa. A Polog nevű vidéki almát, mely a legnevezetesebb, Szerbiába is átvitték tetovói alma név alatt. Leghíresebb almatermelő községek: Bosica és Racsani.

Az almát nagymennyiségben vitték Konstantinápolyba, főleg a Gyulabija nevű fajtát. Terem diny-

nye is. Gosztivár alatt Csaul község környékén jó dohányt, míg Gosztivár körül sok babot termelnek. A Vardar mellett sok a kender- és lenföld. Szőlő kevés van és a bor gyenge minőségű.

Leginkább alkalmas e medence az állattenyésztésre. A Sár, Bukovik és Szuha Gora hegységeken levő jó legelők kitünő alapját adják a marhatenyésztésnek. Látni itt helylyel-közzel luczernásokat is, melyeket évenként 5—6-szor kaszálnak. A tejtermékek közül leginkább vaját, túrót, aludttejet produkálnak. Az állattenyésztéssel legnagyobb részt az albán lakosság foglalkozik.

A megyének négy járása van. A *galicsniki*, a hasonló nevű város környéke; *donyi—pologi. gornyi—pologi* és *porecsi*, mind a hasonló nevű vidékeken, a legutolsó a részben Bitoly megyébe eső Porecs vidéknek északi fele.

A megye székhelye *Tetovo* (Kalkandelen) 20.070 lakosú, erősen török és albán jellegű hely. A Tetovszka-Bisztrica partján fekszik, melynek vize úgyszólván minden udvaron át van vezetve. Ivóvizül szivattyús kútvizet használnak. A Balkánon a legégyeszegebb város. Gosztivárnak, mely a felsőpologi járásnak és vidéknek főhelye, 4384 lakosa van, körülbelül albán többséggel. Gyümölcsösök és füzések között, festőileg szépen fekszik. A lakosság 3—400 kivételével, mohamedán. Jelentékeny ipar benne a keréknélküli vasekekészítés. Ugyane vidéken van *Te-arce* városka, 1266 tisztán albán lakossal. Az egész porecsi járásban nincs nagyobb hely s a járási székhely *Brod* is, 277 lakosú kis falu. Galicsniknak 3112 lakosa van; a Bisztra-hegység egyik kifutójának déli lejtőjén, szépen fekszik.

A megyében három kolostor van. A *Szv. Atanasz*, Lesak községben a donyi—pologi járásban; a *Szv. Bogorodica* a porecsi járásban, Manasztiricska községben. Legnagyobb és legszebb a *Szv. Jovan Bigorszki*, a mely Galicsnik várostól északra van.

Minden időben használható, államilag fenntartott út csak Tetovo—Gosztivár (Kicsevo), továbbá Tetovo—Szkoplye között van. Az utóbbi úgy a Szuhodolicán, mint a Dervent-szorosokon, tehát a Tetov völgy mind a két kijáratán egyforma szép és tűrhető közlekedést biztosít tengelyen is. Galicsnikról Kicsevóra már csak nyáron használható út vezet. Télen

Gosztivárra kell felkerülni. Ez út a vadregényesen szép *Barics*-szoroson vezet keresztül. Az út mentén *Vrutok* községben van a *Vardar* egyik forrása. E folyó forráságai a Sár-hegységnek Gosztivártól délre és nyugatra eső tagjairól erednek és az ágak Gosztivártól valamivel északra egyesülnek s az így létrejött folyó hatalmas ívben megkerülve a *Zseden*-hegyiséget, a Dervent-szoroson délkeleti irányba fordulván, hagyja el a megye területét.

Tetovo lakosságának jelentékeny részét alkotják az albánok és pedig főleg az északi törzsekből, a *Gegekből* valók, míg a Debar, Reszan és Bitoly vidékén délalbánok, *toszokok* is vannak.

Prizren megye legjelentékenyebb részét a *Metohija* (Metoja) és a *Prizrenszko Polye* nevű medencék alkotják. Ezek a lakott, culturailag és gazdaságilag számbajövő vidékek. A Metohiját átszeli a szerb—montenegrói határ, mely a Beli Drim mentén halad, csak Gyukovicától délkeletre hagyja el a Beli Drimet, a hol a folyó keletre kanyarodik, a határ pedig egyenesen délnek tart s a Crni Beli Drim összefolyásainál fordul csak keletre. A Metohijának csak kis része jutott Szerbiának, nagyobb része Montenegrónak, Szerbiába esik a Metohijának a Mokra Gora alatti s az Isztok-folyótól keletre eső része, melynek neve *Podgor*; az ettől délre eső, *Prekoruplye* nevű terület.

A metohija—prizreni szerb vidék tehát a Beli Drim mentén terül el egészen a Crni Drimmel való összefolyásáig. Határai északról a Mokra Gora- és Szuha Gora-hegy; délről a Sár Planina; nyugatról a Beli Drim, majd délnyugaton a Merdita hegyek; keletről a Csiesavica, Goles és Crnolyeva hegyek, melyek a Koszovótól választják el.

A tulajdonképeni prizreni vidék Gyukovicától délkeletre terül el. Részei: *Podrim*, dombos-hegyes vidék a Drim balpartján, mely a Prizren—Koszovó-útig terjed. Jobbra a Prizren—Koszovó-úttól a Kodza Balkánig terül el a *Prizrenszki Podgor*. Prizrentől északra a Topluha-patak menti síkságot *Prizrenszko Polyének* hívják.

A Metohija és Prizren vidéke vízben legdúsabb területe a Balkán-félszigetnek. Legnagyobb folyók: a jórészt szerb—montenegrói határon folyó Beli Drim mellékfolyóival, a Glina és Blanával. A Podrim vi-

déknek főfolyója a Topluha, melynek felső folyása a Prizrenszki Podgor-vidékre esik. A Topluhába folyik a Prizrenszka Bisztrica, melynek főforrásai a Sár-hegységben vannak.

A Beli Drim- és Isztok-folyó melletti terület a Metohija legtermékenyebb és legsíkabb része. Az itt folyó patakok és folyók vize szét van vezetve a buja legelőkre és rétekre, melyeket háromszor kaszálnak.

A prizreni medenczében Prizren alatt a Bisztricianak sok vízmosása látszik, a melyek mélyek és megzaggatják a mezőt. A Bisztrica sokszor változtatja a medrét. A talaj legnagyobbbrészt termékeny, mert a szántóföldek, rétek és legelők természetes vagy mesterséges öntözés alatt vannak. A Sár Planináról és a többi környező hegyről nagyon sok vízfolyás jön ide.

E vidéket úgynevezett novipazári Szandzsáktól a Rogozna, Ó-Szerbia és Macedónia medenczéjétől pedig a Sár- és Karadag-hegység választja el. E vidék északi része volt valaha központja a Nemanya dynastia szerb államának, míg déli része a híres Koszovopolyén terül. Innen vezetnek legrövidebb utak az Adria- és Égei-tengerhez. Míg nem volt meg a mitrovicai vasút, e vidék kereskedelmi utai főleg Szkutariba (Szkadar), Aleszióba (Lyes) és Durazzóba (Dracs) vezettek. Ez összeköttetések a mitrovicai vasút felépítése óta megszűntek s a kereskedelmi forgalom most Szaloniki felé irányul. E két útirányon kívül fontos volt még a Boszniába vezető út a novipazári Szandzsákon át. A helyi érdekű utak között legfontosabbak a Koszovóra vezetőek, melyek egyike Ferizovityon (most *Urosevácon*) át megy a Koszovóra, a másik pedig az északi határon. Meg kell még említeni a labvölgyi utat, mely Pristinán át a szerb határhoz vezet. E természetből gazdag vidékek valaha sűrűbben voltak lakva mint most s az élet is jobb volt a mostaninál. A jólét nyomai még látszanak, a házak jobb építési módján, tágas udvarán és kerítésén. A hanyatlást az albánok megszorodásának tulajdonítják a szerbek, a kikkel szemben a török kormány nem tudta fenntartani a közbiztonságot. A közbiztonság tekintetében fennállott viszonyok között fejlődött ki a lakóház itteni különös formája is. Az albánok házai távol esnek egymástól s mindenik udvarán egy ablak nélküli, csak

lőrészekkel ellátott toronyféle épület (Kula) is van. A szerbek házai közelebb vannak egymáshoz és gyakran csak szalmából vagy sövényből való kunyhó a lakóház. A házaknak két helyisége van: egyik a marháknak, másik az embereknek. Tiszta szerb falvak leginkább a Podgor vidékén vannak. A többi lakosság az albán törzsekhez tartozik.

E vidéken vezetett át az egykori zétai-út (Zetszki put), mely Prizrenen keresztül Szkutarival kötötte össze a Koszovót. A mióta a vasút megvan, a vonalhoz közelebb eső Mitrovica, Liplyan stb. városok fejlődnek, míg Prizren hanyatlásnak indult.

A *Sár-hegység vidékét* egyes főhelyei szerint osztják különböző környékekre, Zsupákra. A Lyubotin-csústól északra, a Lepenica-folyó felső folyása mellett van a *Szirinity-Zsupa*. Ettől délre van a *Szredsza*, mely a Prizrenszka-Bisztrica felső folyásának medencéjében van. Ettől délre a Gracko- és Koritnik-hegység között van a Gora-Zsupa. A Sár-hegységen keresztül sok, inkább csapásnak mondható út vezet, melyek e Zsupákat a tetovói medencéjével, a Metohijával és Koszovóval kötik össze.

A sárhegységi vidékek között legjobban van művelve Szirinity és Szredsza-Zsupa, mely legsűrűbben lakott és gazdag völgyekben. Ezek zónája fölött van a rétek és szántóföldek zónája, a hol a szántóföldek között gyümölcsösök vannak. E felett van az erdei zóna s végül a cserje-zóna. A magashegyi vidékeken az állattenyésztés a nép főfoglalkozása, a mivel főleg az albánok foglalkoznak, továbbá Szirinity, Szredsza- és Gora-Zsupák keresztény lakossága. Nyáron az állatokat a hegyi juhászon (Bacšija) tartják, a hol vaját és túrót csinálnak. E hegyi telepek épületfalai vesszőfonásból, fedelei szalmából valók. E kunyhókban vannak a szükséges edények és szerszámok, de bennük alszik a juhász is családjával. Egy másik kunyhó van a bojtárok, és külön felszer a bárányok és gidák részére. E telepek mindig falvak közelében vannak. Régebben a lakosság erősebben foglalkozott az állattenyésztéssel és több volt az állat. Az albánok idetelepülése óta megfogyott az állattenyésztés, mert az albánok főleg a Lyumatörzsbeliék, gyakran elrabolták az állatokat.

Prizren megyének körülbelül négyötöde magashegységi vidék s csak egyötöde hegyközi síkság.

Négy járása van: a *sárplaninai*, Prizren és a Sár-hegység környéke; a *gorai*, a megyének a Drimen átszögellő nyugati részén, a *podrim-i* a Beli Drim balpartján, s a *podgorai*, az úgynevezett Prizrenszka Podgora vidéke.

A megye székvárosa *Prizren*, 21.244 lakossal, nemrégén még Szkoplye után legjelentékenyebb kereskedelmi hely volt Ó-Szerbiában. Jelentősége mint kereskedelmi centrumé, még a középkorból datálódik, a mikor Prizren a közepén volt az Adria felé Szkutarin át vezető útnak a Koszovo felől. Ez az út a zétai tengerpartról, a Bojana- és Drim-folyó völgyében haladt és ez volt a híres szukati—prizreni vonal, mely innen Koszovón át Vranjába irányult. Ez az út érintette délen a macedóniai kereskedelmi utakat is és átszelte a Boszniába és Konstantinápolyba vezető országutat. Prizren volt a csomópontja az utaknak, melyek innen háromfelé ágaztak: Boszniába, déli Macedóniába és az Adriai-tengerre. Természetes, hogy Prizrenben megvoltak a szükséges raktárak és közvetítők. A szkutarii kereskedők ide hozták híres selyemszövegeteiket, melyek innen mentek Boszniába és Macedóniába. Bosznia felé irányult a dohány- és állatkereskedelem, Macedónia felé a bőr-, filigrán-, ötvös- és késipar forgalma. De a törökök alatt ez utak fölhagyattak; az albánok elzárták az utat Szkutari felé, a mely mintegy kikötőhelye volt Prizrennek az Adriai-tengerrel; a Koszovo felé való utat szintén az albán útonállók tették lehetetlenné s ennél fogva Prizren elzárattott a távolabbi forgalomtól és elvesztette egykori közgazdasági jelentőségét. Bosznia occupatioja után Prizrennek tisztán a helyi forgalomra kell szorítkoznia.

Más oldalról a szkoplye—mitrovicai vonal, a mitől Prizren 40 kilométer távolra esik, e város eddigi forgalmát Ferizovics, Kacsanik, Nerodimlye felé irányította és Prizren csak a Montenegróba kebeleztet Gyakovicára, Petyre és a legközelebbi vidékre maradt centrumul. De környékének gazdagsága még mindig elég élénk kereskedelmet biztosított neki. A termelés nem fejlődött kielégítőleg, egyrészt a közlekedés bizonytalansága, másrészt a földművelők nagy szegénysége miatt. (1911-ben a török kormány egy mezőgazdasági gépraktárat állított itt, de csak 50 darab gépet és eszközt tudott eladni, egyrészt a sze-

gényisége, másrészt conservativismusa miatt a földművelőknek.) De az évi kb. 40.000 mm forgalomba jövő termés Prizrenben került vásárra, a hol az albániai albánok is szoktak bevásárolni.

A földművelés termékei közül mindössze 200 láda babot visznek ki évenként Szalonikiba. Ez a czikk igen szépen terem e vidéken, de a szállítás nehézségei megakasztják a kivitelt s ennél fogva korlátozzák a termelést.

A legfontosabb czikk, a mivel Prizrenben dolgoznak, az állatok és állati termékek, mint bőrok és belek. A Sár-hegység jó legelőinek nagy közelsége megszorította a juhok számát, a juhtenyésztés maradt főfaktorául e vidék gazdagságának. De az albánok miatt veszélyeztetett közbiztonság e gazdasági ág haladását is korlátozta. A régi koszovói vilajet szandzsákjai között a prizreniben volt legnagyobb az állatlétszám, melyet 1910-ben 300.000-re becsültek és a mely legnagyobb részben juhból, kecskéből, kevesebb tehénből és növendék-szarvasmarhából állott. Az állatok fajtája elég jó, de okszerű tenyésztéssel még jobb lehetne. A török kormány ez irányban tett valamit, mert behozott néhány svájci tehenet és arab lovat, de ezeket a török hivatalnokok kaparították el és a nép mit sem látott belőlük. A Prizrenbe hajtott állatokat leölik és a kikészített bőroket egyenesen Szalonikiba vagy Budapestre viszik. Különösen híres a prizreni hólyag és szafián, a melyet nagyra becsülnek Pesten és Bécsben. A bőrkivitel 1911-ben 53.000 darab volt 100.000 dinár értékben. Szafián-bőrt 1911-ben 51.000 darabot vittek ki 218.800 dinár értékben és pedig mind Budapestre.

Hólyagból 5000 darab került, 10.000 dinár értékben szintén Budapestre. A fa szintén fontos czikk a prizreni piacon. Kezdetleges módon tisztítják és szárítják Prizren környékén és innen Szalonikin át Nyugat-Európába exportálják. 1911-ben 26.000 métermázsa ment ki 7800 frank értékben.

Gyapjából valami keveset szintén kivisznek, a szállítási bajok daczára. 1911-ben 260 zsák ment ki 58.760 frank értékben.

Prizren a volt Ó-Szerbia északi részének kisipari centruma. Különösen híres az ezüst filigránmunka, melynek czikkeit Szalonikin keresztül egész Törökországba viszik. 1911-ben 240 kilogramm ment

Szalonikiba, 40.000 dinár értékben. Ez ipar termékei eredetiségüknél fogva mindig fognak tudni versenyezni a modern gyártás olcsóbb termékeivel. Az új viszonyok között természetesen fog fejlődni a bőr- és a revolverberakás (veretezés), a miből most körülbelül 4500—5000 frankot keresnek az iparosok.

Nagyon üzik itt most a kecskeszőrből való szőnyegfonást is és ilyen szőnyegekben 1911-ben 40 köteget vittek ki 12.000 frank értékben. A legegyszerűbb tisztító- és fónógépek meghonosításával ez ipar könnyen nagyra fejleszthető.

Prizren híres selyemszövedeiről is, melyeket nagyon keresnek Szkoplyéba és Tetovóba. Évenként 55—60.000 frankra rug a kivitel és sok szegény aszszony foglalkozik a selyemszövessel.

A behozatalban Prizren kisebb szerepet játszik, mint a kivitelben. Még a gyakovai és petyi kereskedők is közvetlenül Szkoplyéből és Szalonikiból vásárolják a szükségletüket. Prizrenben csak a helyi szükségletre jön európai iparcikk, főleg vas-, üveg- és gyarmatarú.

Általában a prizreni kereskedelem úgy a kivitelben, mint a behozatalban Szalonikira és Szkoplyéra támaszkodik.

Szerbián keresztül a nyugattal való forgalom meglehetősen ismeretlen. Valami cukor jön be directe Magyarországból 286.000 dinár értékben (5200 tonna), továbbá szesz és egyéb italok Magyarországból, Görögországból, Itáliából és Oroszországból, 140.000 dinár értékben. Lisztet Szerbia szállít 4300 tonnát 129.000 dinár értékben és minden más áru Szkoplyén és Szalonikin át jön. 1911-ben 5,030.488 dinár értékű volt a behozatal és ebből csak félmillió körül jön direkt Európából, a többi Szalonikiból. A kivitelben ugyan így áll a dolog. Csak állati belek és hólyagok, szafián, selyemszövet, és némi gyapjú megy directe Ausztria-Magyarországba, körülbelül 350.000 dinár értékben, a mi kereken egyharmadát teszi az 1911-iki 1,162.505 dinárnyi kivitelnek a prizreni szandzsákból.

Annak oka, hogy a kereskedelem főleg Szalonikinak és Szkoplyénak irányul, egyrészt a Ferizovic által való vasúti összeköttetés e városokkal, másrészt az a körülmény, hogy a nép nagyon szegény és hitellel dolgozik. A szalonikii zsidók és görögök is

merik e nép becsületességét és négyszer-ötszörannyit kölcsönöznek neki, mint a saját vagyonának értéke.

Csak az utolsó öt évben fordult a figyelem hitelintézetek alapítása felé, nevezetesen a szerb Szent György-templomi alap létesítésével, mely sokat segített a prizreni szerbségnek. Ez az alap sokkal könnyebben és kisebb kamatra adott pénzt, mint a pénzváltók. Kisebb hitelnnyújtó és kereskedelmi társaságok alakultak, mint a Szrpszka Zadruga, Druzstvo Sv. Nedelje, a melyek takarékpénztárakul és olcsó hitelnnyújtókul szerepelnek. Ez intézetek segítették a szerbeket Prizrenben és ezeknek köszönhető, hogy fenntartotta magát a szerbség a törökök és albánok ellen s hogy a szerbek alkotják a prizreni piacz legfőbb elemét, a mi már nem mondható Szkoplyéről és Bitolyról, a hol a görögök, kucó-láhok és törökök az egész kereskedelmet kezükre kerítették. Egy alsó *kereskedelmi iskolának* öt év előtti megnyitása támogatta a kereskedelmi szakma kifejlődését.

Sok haszna lehet Prizrennek az Adriai vasútból, ha itt fog elhaladni.

A város nagyon szépen fekszik a Sár-hegység egyik kifutójának lejtőjén, a háta mögött fehérülő Lyubotin-csücssal. Európai utasra nézve csak egyfelől közelíthető meg, a Ferizovics (Urosevac) vasúti állomástól idevezető 40 km hosszú úton. A város csak közvetlen közelben tűnik elő s erre utal neve is, mely előtűnőt jelent. Körülbelül három km hosszban húzódik s a Prizrenszka Bisztrica szeli a lejtő alján. Fölötte van egy régi erősség, mely állítólag még Dusan czár alkotása lenne. Van benne huszonhat mosé, három templom, több iskola, kaszárnya és hivatalos épület. Számos nagyobb magánépület is díszíti különben teljesen balkáni jellegű utcáit. Bazárjában közel másfélezer bódé van, melyekben főleg az ezüstveretezők és filigránötvösök portékái érdekeseek.

A megye többi nagyobb helyei: *Szuva Réka* (998), *Vraniste* (634), *Orahovac* (4529 l.) járási székhelyek ugyan, de jelentéktelen balkáni fészkek.

Két kolostor van itt. A *Szv. Marko*, a sárplani-nai járásban, Korisa község területén és a *Szv. Trojica*, Mustiste községben, a podgori járásban. Érdekes régibb építészeti emlék a Beli Drim nagy kőhídja Orahovac mellett, melyet még I. Uros (Hrapavi) szerb király épített volna.

A megye egyetlen államilag gondozott jobb útja az Uroevácról (Ferizovics) Prizrenbe vezető út.

6. A Koszovo és Raska vidéke.

E vidék az egykori ú. n. *novipazári szandzsákra* terjed. Négy megye esik belé: *Prijepolye*, *Raska*, *Zvecsan* (Mitrovica) és *Koszovo*. Az egész terület hegyes, részben karsztos vidék. A hegy- és vízrajzi adatok tekintetében az e munka első fejezetében foglaltakra utalunk, a melyek részletesebbek, mint a többi vidéket illetők s eléggé kimerítők is. Mind a négy ideeső megye területe kisebb az átlagosnál. A három északi vármegye hozzátartozik a *Sztari Vlach* nevű balkáni vidékhez s hozzácsatlakozik a Szerbia területén levőhöz.

Prijepolye megye egészben zord, hegyes vidék, a Lim és Uvac folyók mellékén. Területét a Tara, Zlatar, Jávor hegységek borítják. Keskenyen húzódik Uzsice megye, Bosznia és Montenegro között. Egyetlen síkságnak mondható része a Lim völgyének tagulása Prijepolye mellett.

Három járása van: A *milesevói* (központi) a megye délkeleti vidéke, Prijepolye környékén; a *novavárosi*, a megye északkeleti harmada és a *priboji* a megye északnyugati, Boszniával határos csücske.

A megye székvárosa *Prijepolye* 4488 lakosú kis város, a Lim egyetlen völgytágulásában, a hol a megyében legnagyobb kerti és mezőgazdasági termelés van. A többi két járási székhely egyike: *Novavaros* (2909) még bír némi városi jelleggel, mert egy nagyobb házesoportja van; a másika azonban *Priboj*, harminczegy kis házesoportból álló havasi jellegű hely a boszniai határváros, Uvac közelében.

Egy *kolostor* van a megye területén, Milesevo község határában, Prijepolye és a nevezett község között.

A megye útvonalai csak lóhádi vagy gyalogközlekedésre alkalmasak minden időben. Prijepolyéről csak a szomszéd megyébe eső Szjenicán át lehet jutni Nova Varosba és Pribojba. Továbbá egy út nyugatnak vezet Prijepolyéről Montenegroba, Plevlyébe, egy pedig délnek Bijelo-Polyéba.

Raska megye az egykori *Sztari Rasz* vidék központja s az első szerb állam alakuláshelye az Ibar

felső folyásának és a Raska folyásának melléke. Egészben magas hegységektől borított terület, melynek legnagyobb földrajzi nevezetessége a novipazári, úgynevezett *központi medencze*. Ez 8 km hosszú és 7—800 m széles. Belőle csillagalakban nyolcz vízfolyásos völgy sugárzik ki. A jelentősebbek: a Raska, Lyudszka, Szebicseva, Josanica, Trnavszka, Izbicska, és Dezseva völgye. A medenczét keletről a Rogozna-hegység, nyugatról a Pestera karsztos fennsík határolja.

Területe valamivel kisebb az átlagosnál s három járása van. A *dezsevói*. (központi), Novipazar mellett a Dezseva-folyó mellékén terül el; a *szjenicai*, a megye északnyugati harmada; a *tutini*, a megye délkeleti határvidéke. Beleesik a *Sztari Kolasin* nevű vidék.

A megye székvárosa Novi Pazar, 13.433 lakosú város, melyről Cvijics dr. többször idézett művében a következőket közli:

A XIII. században szerepel a régi Rasz városa és vára. Később megszűnik ez és 1436—1459 között Trgoviste említetik mint legfontosabb hely a Raguza (Dubrovnik) és Nis közötti kereskedelmi úton. (Dr. Jirecek Constantin, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*. Prag, 1879. 77 l.) A XV. század végén eltűnik a Trgoviste név és a mostani Novi Pazar, néha törökösen Jeni Pazar név alatt említetik. A törököktől, raguzaiaktól és velenczésektől lakott városban kerülnek eladásra Macedónia, Bosznia, Szerbia és Albánia termékei. A városnak legelevenebbek voltak a kereskedelmi összeköttetései Szkutarival (Szkadar, törökül Szkodra), Raguzával, Szarajevóval, Nissel és Szalonikivel s főleg gyapjú, nyersbőr és viasz került kivitelre. A Karagyorgye-féle fölkelés után súlydult a város. Sok szerb és mohamedán elköltözött belőle, mert megszűnt a Szerbiával, Nissel való kereskedelmi összeköttetés. Az üszküb—mitrovicai vasút megnyitásával Novi Pazar megint fejlődésnek indult, de forgalma most Szalonikinak fordult

Most is nagy a jelentősége a városnak s csarsijája a legnagyobb Prizren és Szarajevo között. A ter-

¹ Osznovi za geografiju i geologiju Szt. Szrbije i Makedonije (1155 l.).

mékeny és téres központi medenczé legalkalmasabb helyén fekszik s közvetlen környékével a nyolcz folyóvölgy jól köti össze. Fő pihenőhely a Mitrovicából Montenegróba és Boszniába vezető úton. Végül a város lakóhelye a környékbéli mohamedán nagybirtokosságnak (bégeknek). Bazárja, melynek a boltok mentére eső része fedve van, 800 m hosszú utcza, a Raska-folyó mentén. Tipikus török csarsija ez, a hol főleg török boltosok és kézművesek, Niksicsből és Boszniából áttelepedett *muhadzsirok* kereskednek, az albánok pedig a vendéglősipart űzik. A kereskedelmi érintkezés szerbül folyik.

A legtöbb valószínűség szerint a mostani Pazarište helyén volt *Rasz*, kb. 7 km-nyire nyugatra, a mai Novi Pazártól s kb. 4 km-nyire a Raska-folyó forrásától. A Raska és Szebicseva folyók között van a Gradina nevű sziklás hegy s ebben *Sztarin Novak* barlangja. A Gradina egyes tagjai rábocsátkoznak a Raska és Szebicseva völgyére, melyek itt összeszorulnak. A szoros bejáratánál látszanak romok s itt lehetett a régi Rasz.

A megye többi jelentősebb helyei: *Szjenica*, (4539 l.) centruma a Pesterának és az itteni neves juhtenyésztő vidéknek. *Tutin* mindössze 286 lakosú hegyi falu s a hasonló nevű járás székhelye.

A megye régibb építészeti emlékei közül Rasz romjain kívül a legérdekesebbek: a *Petrova Crkva*, a medenczének Rasszal átellenes szélén. A legrégebb szerb templom. E templomban tért át *Nemanya*, *élete 40-ik évében* a római egyházból az ó hitre, 1143-ban. Itt békítette ki Szent Száva István és Vukán testvéreit. Itt volt a raskai metropolia székhelye;

a Gyurgyevi Sztupovi, egy félóránnyira a fent említett templomtól, templomromok. Mellettük később egy török erősség épült;

a szopotyani kolostor romja. A kolostort Uros király (Hrapavi = durva, nyers), építette a Raska-folyó forrásánál. Ez a forrás, melynek vize erős zuhatagban tör ki a sziklából, Novi Pazar környékének különös természeti szépsége.

Működő kolostor egy sincs a megye területén.

A közlekedési viszonyok nagyon gyarlók. Mitrovica felől jön egy út Novi Pazar és Szjenica érintésével és vezet tovább Montenegróba. Daczára annak, hogy a vasúti állomáshoz vezet, nem volt rendszeren

kiépítve és gondozva. A szerb határra menő raskavölgyi út valamivel biztosabb közlekedést adott.

Zvecsan megye a Rogozna-hegységtől keletre terül el s részben már a Koszovo Polyén fekszik. Ez is hegyvidék, de a koszovói síkság benyúlása, Mitrovica környékén termékeny területet is ad neki. Főfolyója az *Ibar*, mely DÉ irányban folyik át rajta s Szerbia régi területén folytatódik.

Három járása van. A központi *mitrovicai*, a megyei székváros környéke, a *vucsitrni*, a megye közepe s a *drenicai*, a megye délnyugati harmada a hasonnevű folyó mellékén.

Székhelye *Mitrovica*, 9354 lakossal, különös jelentőséget nyert azáltal, hogy végpontja lett az úgynevezett koszovói vasútnak, mely e vidéket a vardarvölgyi fővasútvonallal, Szkoplyénál köti össze. A szkoplye—mitrovicai 119-8 kilométeres vasútvonal kiépítése után ez az ismeretlen kis fészek hamarosan fejlődött és ma északi Ó-Szerbiának legfontosabb kereskedelmi centrumául számíthatjuk, a hol koncentrálódott a volt novipazari szandzsák egész beviteli és kiviteli kereskedelme. A Mitrovicára dülő volt novipazari szandzsák alkalmas a mezőgazdaságra, de különösen az állattenyésztésre. E szandzsák marhája, különösen juha, keresett a Balkánon. Az állatforgalom Mitrovicáig lábon, azután vasúton Szalonikiba és innen tengeren tovább megy; az állati termékek, mint túró, vaj és tejföl (kajmak) keresettek egész Macedóniában és Szalonikiban. E cikkek megfelelő minőségűek és jó áron kelnek. A Rogozna, a Mokra Gora és Kopaonik felől lejtői tele vannak állattal, főleg szarvasmarhával, juhval és kevesebb mértékben sertéssel. De az albánoktól való bizonytalanság és a rationalis tenyésztés hiánya miatt ez a gazdasági ág is nagyon primitív maradt és kisebb jövedelmet adott, mint a mennyit modern tenyésztés, valamint a tejnek modern feldolgozása mellett adhatott volna. A törökök semmit sem tettek a gazdaság ez ágáért és csak 1910-ben nyitottak meg egy kétesztendő állattenyésztési és mezőgazdasági tanfolyamot *Mitrovicán*, mint az ottani középiskola (idalijsa), tartozékát, mely csak némi elméleti oktatást adott. A kormány elhatározta ugyan, hogy Mitrovica környékén egy modern mezőgazdasági és állattenyésztési állomást szervez, de ez csak tervben maradt. Egyszóval semmi

sem történt a földművelés egyik ágának emelése tekintetében sem.

Az e vidéki állattenyésztés évi hozama körülbelül 7 millió oka (1 oka = $\frac{5}{4}$ kg) tej, 120.000 oka bőr, 120.000 oka vaj, és 550.000 oka túró és sajt. De ez aránylagos bőség mellett sem lehet kivitelre érdemes tömegeket összehozni, mert a minőség nem felel meg úgy az európai piacok igényeinek, mint pl. a sumadijai. A kivitel Konstantinápoly, Szaloniki és Kisázsia felé irányul, valami kevés Malta felé is. Az 1911. évben kivitetett állat Törökországba, Maltába és Egyiptomba 20.720 darab, 1.192.640 frank, — az állati termékekből kivitetett túró Törökországba 264.376 frank értékben (3304 métermázsa), vaj 20.000 frank értékben (91 mm), szárított hús 9968 frank és bőr 138.996 frank értékben (1233 mm), gyapjú 60.800 frank értékben (304 mm).

Mitrovica nyugati szomszédságának mezőgazdasági termelése nagyon szegény, de a vasút idevonz minden szállítható terményt és ezek jó része innen Szkoplyéba meg Szalonikiba adatik el. De idejön a Metohija síkság nagy részének terméke is és ezért Mitrovica fontos gabonapiacz lesz, a melynek sok raktára és elég nevezetes vására van. Mint más városokban is Ó-Szerbiában és Macedóniában, ez a kereskedelem oláhok (kucó-oláhok) kezében van, kevésbbé szerbekében és még kevésbbé albánokében.

Mint a többi földművelési termék, a gabona is főleg Szalonikiba, kevésbbé Szkoplyéba vitetik ki, a hol elébb egy itteni bank raktárában kitisztítatik. Szalonikiba főleg az Allatini-malom vásárolja. E czégnek Mitrovicában, úgy mint a Koszovo többi városaiban is megvannak a gabonavásárló képviselői.

1911-ben Szalonikiba 17.617 mm gabonát vittek ki 242.000 frank értékben, tehát valamivel kevesebbet, mint állatot és állati terméket.

A gabona után a legfontosabb czikk a bab, melynek úgy gyalog- mint futófajtája jóminőségű. Ezt legnagyobb részét Konstantinápolyba vitték. 1911-ben 8677 mm 260.300 frank értékben. E czikk megérdemli, hogy hamarosan kifejlesztessék, mert termelésére a föld nagyon kedvező és legfontosabb czikke a nép gazdagságának.

Gyümölcsből körte, alma és főleg szép szilva van, a miből az erősen keresett szilvapalinka készül.

1911-ben 3162 mm gyümölcs ment ki 63.000 frank értékben, 614 mm szilvapálinka 30.700 frank értékben. (A forgalmi adatok mind az osztrák-magyar consulates jelentéséből vétettek.) A mezőgazdasági és állattenyésztési termékeken kívül még nagyon jó malomköveket is szállítanak Mitrovicából 70.000 frank értékben, Szkoplye, Tetovo és a környék részére.

Mint az előadottakból látszik, a mitrovicai kereskedelem úgy a bevitelben, mint a kivitelben Szaloniki felé irányul. Az 1911. évben az említett különféle cikkekből 2,190.700 frank volt a kivitel (101.652 mm és 15.500 darab), a mi sokkal nagyobb a prizreni kivitelnél, mely 1911-ben csak 1,162.505 frank volt. Így áll a bevitel is.

Mitrovica környékének szükséglete nagyobb részt Szalonikiból jön és csak kisebb részben egyenesen Európából. Így a petroleum, spiritus és cukor közvetlenül Ausztria-Magyarországból jön, a többi Szalonikiból. Az összes behozatal 1911-ben 4,664.700 frank értékű volt, vagyis kisebb, mint 1910-ben, a midőn 5,134.959 frankot tett. E csökkenésnek oka volt részben a cholera, részben az olasz-török háború kitörése. Ha ezt az összeget összehasonlítjuk a prizrenivel, a mely 1911-ben 5,030.488 frankot tett, kitűnik, hogy Mitrovica túlszárnyalta Prizrent és Szkoplye után a volt O-Szerbiának legfontosabb piacza. De feltétlenül szükséges, hogy környékével utak kössék össze. A török kormány egy francia társasággal megállapodott a következő utak kiépítésére nézve: Mitrovica—Pety, melynek építése el is kezdődött; Mitrovica—Trgoviste (15 km tervben); Mitrovica—Banyszka—Novipazar (12 km). Banknak még fiókja, sőt helyi képviselője sincs itt, bár az itt lakó szerbek ereje és vállalkozási szelleme folytán a hitelintézetek jó üzletet csinálhatnának, ha megadnák a vállalkozóknak a szükséges anyagi eszközöket.

E városban van a Hadzsi-Draga testvéreknek nagy gőzfűrése, a mely a Mitrovicához közel fekvő tiltott erdőtől szedi a fát. Ez a vállalat eléggé modern, de miután minduntalan más kézre kerül, nem valami jól dolgozik. E vállalat kivételével ezen a vidéken nincsen említésre méltó ipari vállalat.

A megye többi helyei közül csak *Vucsitrn-nak* van némi balkáni városi jellege. Lakosainak száma

5749, sok albánnal. Három moséja és néhány nagyobb épülete van. A környékbeli földbirtokosok itt laknak. *Lausa*, a drenicai járás székhelye, kis, 1045 lakosú, hegyi falu jellegével bír.

Mitrovicától északkeletre egy gulaalakú hegyen van a történelmi nevezetességű *Zvecsan* nevű szerb királyi várszékhely romja. Kolostor egy van a megye területén, *Devics* nevű, Lausa község határában.

A megye területére esik, mint említettük a Szkoplye—Mitrovica vasút egy szakasza. (Vucsitrn—Mitrovica). Elég jó út vezet Mitrovicától a Sztari Kolasin, tiszta szerb lakosságú vidéken át, nyugatnak Novipazárra, egy másik Montenegróba és a Metohijára. Továbbá egy út az Ibar völgyén ágazik föl északnak Szerbia régi területére, egy pedig délre Pristinán, Gnyilanén át a Binaeska Morava völgyébe.

A lakosság nagy contingense albán, azután szerb.

Koszovo megye a hasonnevű medenczére és az azt szegélyező hegyekre terjed. Folyói közül a *Szitnica*, melynek a Koszovo völgytágulásául tekintendő, mellékfolyóival, a Drenicával és Labbal együtt északnak tart és az Ibarba ömlik; *Lepenac*, a Nerodimka mellékfolyásával egyesülve, a Koszovót délkeletről határoló *Kacsaniki*-szoroson át kelet felé a Vardarba megy; a Gnyilanétól délre eső vidéken eredő *Binaeska Morava* egy darabon keletnek tart, majd északnak, Szerbia régi területére fordul.

Területe körülbelül az átlagosnak felel meg. Négy járása van. A *gnyilanei*, a keleti hegyes határvidék, a hol a Binaeska Morava forrásai vannak; a *gracsanikai*, központi, a megyei székhely, Pristina környékén, a *labi* a hasonnevű folyó melléke, a megye északnyugati részén, a *nerodimkai Urosevac* (Ferizovics) városka körül a hasonnevű folyó környékén.

A Koszovo Kacsaniktól Zvecsanig, Mitrovica alá nyúlik. Tágas síkság, melynek hossza 84 km és körülbelül 14 km széles. Középmagassága valamivel több 500 méternél. Több részre osztható. A tágas rész Ferizovics és Nerodimlye körül neveztetik a tulajdonképeni Koszovónak, melynek főhelyei: Pristina, Ferizovics és Liptyan. A déli keskeny rész, mely főleg a Lepenác-folyó völgyében terjed, Obica nevet visel. Dombos részét a Nerodimka és Szitnica folyók

között Lugovi-nak hívják. A Ferizoviciستól délre eső részt Paun Polyénak. A tulajdonképeni Koszovótól nyugatra húzódik a Drenica-vidék a Lapusnik-patakka és északkeletrre a Láb tágas völgye, melyet Malo Koszovónak (Kis-Rigómező) hívnak és főhelye Podujevo. A Lab-folyó felső részén van a Belaszica-vidék (Zsupa) és Mitrovica alatt, az Ibar felső folyásának mellékén van a Sztari Kolasin nevű Zsupa. Összeköttetésben vannak a Koszovóval a Szirinity, Gornya és Dornya-Morava vagy Izvornik nevű vidékek. E medenczén két nagyobb folyó megy át: a Lab és a Szitnica. A két folyó közül a Lab a nagyobb és a sebesebb, a Szitnica a kisebb és lassúbb folyású, melynek sok holt mederrésze van. E két folyó mentén aluvialis a talaj és ezt tekintik Koszovo legtermékenyebb részének. A humus néhol két méter vastag. Legtermékenyebb területek Obica és Lugovi körül vannak. A Lab völgye összeköttetésben van a tulajdonképeni Koszovóval és egészen Belaszica faluig terjed, a Kopaonik-hegy alá. Az egész koszovói síkságon néhányszor tíz méter magas emelkedések vannak, melyeket homok és kavics alkot.

Főtermékei a Koszovónak a gabonaneműek, melyek között a búza áll első helyen. A gyümölcsösök és szőlők ritkák. A földművelésen kívül főleg a kis állatok tenyésztése van kifejlődve.

A Koszovo földjének gazdagsága és termékenysége folytán a régi szerb államnak nagy jövedelmet adott. Termékeny mezői, bányái, állatállománya kieméríthetetlenek voltak és csak a török uralom alatt sülyedtek oda a lakói, hogy csak annyit termelnek, a mennyi megélhetésükre szükséges. A lakosság különféle eredetű. Legtöbb az albán és mohamedán-szerb, azután a muhadzsir. Számszerint az albánok után a szerbek következnek, a kik legsűrűbben Gracsanica és Pristina közötti falvakban laknak. Vannak még szerbek a Szitnica mentén, Mitrovica körül, G. és D. Morava vidékén és Kolasin körül. Harmadik helyen vannak számra nézve a törökök. De van cigány és cserkesz is. Egyes régibb utazók írásai szerint a Koszovo valaha sűrűbben volt lakva. E medenceze tó volt, melynek vize az Ibar közvetítésével a Dunába, a Lepenác révén az Égei-tengerbe folyt le.

A megye székhelye: *Pristina*, 18.174 lakossal s mióta a vasút vezet mellette, jó fejlődésnek indult vá-

roska. Valaha tartományi székhely is volt s ezért több benne a nagyobb köz- és magánépület, főleg mosé. Lakosai között legtöbb a mohamedán-szerb, azután a török és albán.

A megye többi góczpontjai (járási székhelyek) közül *Urosevác* (Ferizovics) 3405 lakosú vasútmenti, városi jellegű hely, a hol a Prizrenbe vezető út ágazik ki; *Podujevo* 521 lakosú hegyi falu; Gnyilane 7767 lakosú városka.

Itt van a szerbségnek egyik legnagyobb történelmi emléke. A koszovopolyei (rigómezei) ütközetben semmisítette meg Murad szultán a szerb császárságot (1389 június 15—28.). Murad szultánt a csata elején Lázár czár egyik veje *Obililics Milos*, halálra sebesítette. A csatában elfogott Lázár czárt mindjárt a csatatéren lefejezték. Az itt meghalt Murad szultánnak csak szívét stb. tartalmazó sírja Pristinától északra keletre van, ötnegyedóránnyira kocsin. A síremlék (türbe) kis mosé, melyet több az őrzők által lakott épület vesz körül. Ugyancsak Pristina mellett, délre, egyóránnyira, hasonnevű patak partján van a *Gracsnica* nevű régi, főleg magassága által jellegzetes építésű kolostor, melyet Milutin szerb király (1275—1321) építtet.

A megye gnyilanei járásában még két kolostor van: a *Szv. Archangel Gavriło*, Bosztan községben, s ugyancsak a *Szv. Archangel Gavriło*, Vitin falu határában.

Érdekesekek a Novo Brdo és Janyevo községek körüli régi bányászati emlékek is.

A megye közlekedési viszonyai a legjobbak Ó-Szerbiában. Először mert keresztülszeli a Szkoplye—Mitrovica vasútvonal, másodszer mert Pristinát a megye többi jelentékenyebb helyével elég jó útvonalak kötik össze.

A lakosság elég jómódú, a falvakban sok a szilárd építésű ház, sőt az európai jellegű belső berendezés is kezd — a vasút befolyása folytán — terjedni.

III. FEJEZET.

Népszám. Népsűrűség. Nemzetiségek. Népmozgalmi adatok.

Szerbia régi területén újabban minden ötödik esztendőben volt népszámlálás. A legutolsó tehát 1910-ben. E népszámlálás adatai azonban részletesen nem dolgoztattak fel, csak a nyersanyag egy része tétetett közzé hivatalosan. Ennélfogva a népszámra vonatkozó adatokon kívül még szükséges anyagot az 1905. évi népszámlálás tudományos statisztikai földolgozásából vettük. Az ország a gyors fejlődés útján volt, tehát egyik-másik összehasonlítható adat nem lehet teljes pontosságú. A hol az alapadatok rendelkezésre állanak, a szükséges százalékos és összehasonlító statisztikai számításokat, az 1910-iki adatok alapján pótoltuk.

Az új területeken azonban rendszeres népszámlálás sohasem volt. A szerb kormány a népesség létszámát az 1913. év telén fölvette ugyan, de nem a megállapított, statisztikailag pontosabb eredményekre vezető módon. Itt a nemzetiségi megoszlást illető adatokat, nem hivatalos, de tárgyilagos és megbízható forrásból vettük. A népmozgalmi adatok e területekre nézve egyáltalán hiányzanak.

Szerbia régi területének lakossága	
volt 1910-ben	2,911.701 lélek
Az új területek lakossága volt 1910-ben	1,481.614 lélek
összesen tehát:	4,403.315 lélek.

Összehasonlítva e számot a 86.302.6 km²-nyi területtel, egy négyszögkilométerre 50.9 lakos esik. Mivel azonban a régi és új területek között minden te-

kintetben nagy a különbség, ez átlagszám Szerbia viszonyainak akár gyakorlati, akár tudományos megítélése szempontjából igen kevés értékkel bír. Tehát a népesség tekintetében is külön kell tárgyalnunk e területeket.

A) A régi terület.

Szerbia népszáma az 1905-iki 2,688.025 lélekhez képest öt év alatt 223.025 lélekkel, tehát 8·6%-kal gyarapodott, az 1900-iki 2,498.882-höz képest pedig majdnem 16%-kal. Egy km²-re esett 1910-ben: 60·6 lakos.¹ Öt évvel előbb, 1905-ben 55·6 lakos esett egy négyszögkilométerre. A szaporodási arányszám 1900—1905 között 7·5% volt.

Az egyes megyék 1900-iki és 1910-ikilakosságát és 10 év alatti összes, meg százalékos népességi gyarapodását a következő táblázat tünteti fel:

Megye	1900	1910	Számszerű szaporodás	%-ban
1. Belgrád	140.129	155.815	15.686	11·2
2. Valjevo	133.499	157.648	24.149	18·1
3. Vranja	212.723	252.937	40.214	18·9
4. Kragujevác	160.704	189.625	28.921	17·9
5. Krajina	98.569	112.142	13.546	13·8
6. Krusevác	138.488	167.361	28.873	20·8
7. Morava	171.089	203.638	32.549	19·0
8. Nis	174.628	198.268	24.140	13·8
9. Pirot	96.608	112.314	15.706	16·2
10. Podrinje	204.499	238.275	33.776	16·5
11. Pozsarevác	230.562	259.906	29.344	12·7
12. Rudnik	72.579	85.340	12.761	17·5
13. Szmederevo	122.944	143.216	20.272	16·5
14. Timok	135.066	149.538	14.472	10·7
15. Toplica	90.516	110.218	19.702	21·8
16. Uzsice	131.610	146.763	15.153	11·5
17. Csaesak	122.912	138.911	15.999	13·0
Belgrád város	69.769	89.876	20.170	28·9

E táblázatot főleg azért állítottuk össze az európai népszámlálások rendes periodusára, tíz eszten-

¹ Bulgáriában 1 km-re 45, Görögországban 41, Romániában 55, Magyarországon 64, Ausztriában 95, Olaszországban 121, Németországban 120 esett.

dőre, hogy összehasonlítható legyen más államok ugyanezidőbeli szaporodásával.

A legnagyobb a szaporodás arányszáma az ország fővárosában. Magyarországon csupán Marósvásárhely (30·7%), Szatmár-Németi (29·8%) és Zágráb (29·6%) multa felül a szaporodási arányszámot s csak Nagyvárad (27·9%) közelítette meg. Budapest székesfőváros szaporodása a tárgyalt periódusban csupán 20·2% volt. Magyarország lakossága 1900—1910 között, aránylag szintén valamivel kevesebbel, 8·5%-kal szaporodott, mint Szerbiáé.

Az egyes szerb megyék között Toplica mutatja a legnagyobb szaporodási arányszámot (21·8%) aztán Krusevác (20·8%). Erősen szaporodott még Morava (19·0%), Valjevo (18·9%) és Rudnik (17·5%). Az amúgy is elég népes vármegyék Szmederevo (16·5%), Podrinje (16·5%), Nis (13·8%), szintén eléggé szaporodtak. Legkevesbbé szaporodott Uzšice (11·5%), Timok (10·0%), Csacsak (13·0%) és Pozsarevác (12·7%).

A magyar vármegyék között a legnagyobb szaporodási arányszámot mutatott ugyanezen időben: Pest-Pilis-Solt-Kiskun (24·9%), Pozsega (15·7%), Máramaros (15·5%). A legtöbb magyar vármegyének szaporodása — néprajzilag hiányosan — általában 10%-on alul van a hivatalos statisztikában feltüntetve, mert a területekre eső törvényhatósági városok lakossága külön tárgyalatik.

Meg kell jegyeznünk, hogy 1900 és 1910 közé esett Szerbiának az osztrák-magyar monarchiával való vámháborúja. Hogy a népszaporodás törvényszerű természeti, socialis és közgazdasági előfeltételeit ez az időszak Szerbiában nem befolyásolta jelentékenyen, mutaja az, hogy a népszaporodási arányszám 1905—1910 között az előbbi ötéves periodushoz képest 1·1%-kal nagyobbodott.

Az egy négyzetkilométerre eső lakosság száma megyénként a következő fejlődést mutatja a két utolsó népszámlálás idejében:

	1905-ben	1910-ben	több
Belgrád	69·2	76·8	7·6
Valjevo	58·6	64·1	5·5
Vranja	53·1	58·2	5·1
Kragujevác	76·3	82·6	6·3
Krajina	35·9	38·5	2·6

	1905-ben	1910-ben	több
Krusevác	55·4	61·7	5·3
Morava	64·3	70·9	6·6
Nis	72·0	77·7	5·7
Pirot	43·0	46·4	3·4
Podrinje	62·1	67·1	5·0
Pozsarevác	58·8	62·5	3·7
Rudnik	49·8	57·3	4·5
Szmederevo	105·4	112·1	6·7
Timok	44·1	46·4	2·3
Toplica	36·3	49·2	12·9
Uzsice	42·2	44·6	2·4
Csacsak	34·5	36·5	2·0

E számok tanúsága szerint a legsűrűbb a lakosság a Nagy-Morava vidékén, Szmederevótól Nisig, Pozsarevác megyének a Morava mellé eső négy járásában 83—95 között jár km²-ként a népsűrűség, de ez átlagszámot lenyomja a hegyes golubaci, zvizsdi és rami járások harminczon aluli népsűrűsége. Ugyancsak a Morava melletti járásainak köszönheti Kragujevác is aránylag erősebb népszerűségét. Szmederevo megyének egyrészt dunamelléki, másrészt moravavölgyi emporialis helyzete olyan népszerűséget ad, a melyet Szerbia többi megyéi meg sem közelítenek. Aránylag sűrűn lakott megyék Valjevo és Podrinje is. A legkevésbé lakott megyék: Csacsak, Krajina és Uzsice magashegységi vidékeik folytán néptelenek.¹ Toplica feltűnően erős népszaporodását sem a természeti előfeltételek, sem a jelentékenyen jobbra fordult közgazdasági viszonyok nem magyarázzák. Valószínű, hogy a nehézközlekedésű megyében az előbbi népszámlálási felvételek pontatlanok voltak, vagy az újak tévesek.

Nem szerint volt a lakosság megoszlása:

1905-ben: 1,382,318 férfi és 1,305,707 nő,

1910-ben: 1,503,511 férfi és 1,408,190 nő, vagyis a férfiak és nők közötti arányszám, mely előbb 1000:945 volt. alig változott. Quétélet szerint a művelt

¹ Egynehány összehasonlító szám adatot szükségesnek találunk idejegyezni. Magyarországon a legritkább népességű megyék: Csik (28·8), B-Naszód (29·5), Lika Krbava (35·0), Árva (39). Ausztriában a legnagyobb népsűrűség 312, a legkisebb 308. Bulgáriában 50 és 28, Görögországban 105 és 28; Magyarországon 163 és 29; Németországon 412 és 52; Romániában 117 és 20.

népeknél 1000 férfira 1030 nő esik. Szerbia primitív-
vebb viszonyai közepette a férfiak vannak többségben.

Nemzetiségek szerint a legújabb népszámlálás még nincs feldolgozva. Csupán azt mutatták ki, hogy az ország lakosai között: szerb anyanyelvű 2,778.706, más anyanyelvű 132.995, vagyis az ország lakosságának még 5%-a sem más, mint szerb anyanyelvű. Majdnem tiszta szerb lakossága van (98%-on felül) Krusevác, Piroć, Rudnik, Toplica, Užice és Csacsak megyéknek. Valjevo, Vranja, Kragujevác, Nis, Podrinje, Szmederevo megyékben 96%-on felül vannak a szerbek. A legtöbb nem szerb anyanyelvű egyén lakik Krajina (37·5%), Timok (16·2%), Pozsarevác (11·70%) és Belgrád megyékben (10%). Az első háromban a románok alkotnak nagyobb contingenst, a harmadikban Belgrád főváros fejlődni kezdett internationalis népvegyülete.

Az egyes megyék lakosságának nemzetiségek szerint való megoszlását a következő oldalon levő 1900-ra vonatkozó táblázat tünteti fel:

Ugyancsak ez évből való az ország összes lakosságának nemzetiségi viszonyait mutató következő összeállítás:

1. Szerbek	2,298.551	—	92·20%
2. Románok	122.429	—	4·91%
3. Czigányok	46.148	—	1·85%
4. Németek	7.494	—	0·30%
5. Zsidók	5.729	—	0·23%
6. Albánok	2.151	—	0·09%
7. Magyarok	1.956	—	0·08%
8. Csehek	1.408	—	0·06%
9. Görögök	1.904	—	0·08%
10. Kucó-oláhok	990	—	0·04%
11. Bolgárok	645	—	0·03%
12. Törökök	1.007	—	0·04%
13. Horvátok	619	—	0·02%
14. Oláhok	575	—	0·02%
15. Szlovének	524	—	0·02%
16. Tótok	151	—	0·01%
17. Oroszok	134	—	0·01%
18. Francziák	107	—	0·00%
19. Lengyelek	232	—	0·01%
20. Angolok	9	—	—
21. Örmények	64	—	—
22. Mások	55	—	—

Megye	A lakosság száma					A lakosság %-ában							
	szerbek	más szlávok	zsidók	czigányok	románok	más nemze- tiségek	összesen	szerbek	más szlávok	zsidók	czigányok	románok	más nemze- tiségek
Belgrád	177,839	1818	3731	4600	156	7742	195,886	90.79	0.92	0.91	2.34	0.08	3.95
Valjevo	128,350	124	99	4621	56	249	133,490	96.14	0.09	0.08	3.46	0.04	0.19
Vranja	200,421	61	159	4592	24	2466	212,723	96.57	0.03	0.07	2.16	0.01	1.16
Kragujevac	157,019	127	57	2770	93	638	160,704	97.71	0.08	0.03	1.72	0.06	0.40
Krusevac	135,804	80	5	2243	25	331	138,488	98.06	0.06	0.00	1.62	0.02	0.24
Morava	160,644	200	26	2629	7170	420	171,079	93.90	0.11	0.01	1.54	4.19	0.25
Piot	94 694	—	222	1446	21	165	96 608	9.02	0.06	0.23	1.50	0.02	0.17
Nis	168,000	213	808	4069	41	897	174 628	96.55	0.12	0.46	2.33	0.02	0.52
Podrinje	196,506	207	325	5730	608	1123	204 499	96.09	0.10	0.16	2.80	0.30	0.55
Pozarevac	197,415	293	137	5070	26965	682	230,562	85.62	0.13	0.06	2.19	11.70	0.30
Rudinik	72,113	10	2	375	7	72	72,579	99.36	0.01	0.00	0.52	0.01	0.10
Szmederovo	119 625	137	122	2414	119	527	122,944	97.30	0.11	0.10	1.96	0.10	0.43
Timok	113,298	135	8	1449	19963	213	135,066	83.88	0.10	0.01	1.07	14.78	0.16
Toplica	88,744	12	21	1520	—	219	90,516	98.04	0.02	0.02	1.68	—	0.24
Uszice	131,317	12	2	248	2	29	131,610	99.78	0.01	0.00	0.19	0.00	0.02
Usace	122,122	43	—	564	4	179	122 912	99.36	0.03	—	0.46	0.00	0.15
Krajina	61,596	181	5	1808	34619	300	98,560	62.49	0.18	0.01	1.83	35.12	0.37

Ez adatokhoz dr. Sztanojevics Milorad (Die Landwirtschaft in Serbien 43. l.) a következő megjegyzéseket fűzi:

„E szerint a szerbek az egész lakosság 92%-át alkotják, míg a többi nemzetiségek és nyelvek alig érnek el 8%-ot.¹ A szerbek után legszámosabban a románok vannak képviselve, majdnem 5%-ával a lakosságnak. A 122.429 románból 32.556, vagyis 1·3% az egész román népességnek beszél szerbül. A legtöbb szerb-román az ország északkeleti részén él, a Duna mentén, Krajina megyében és Pozsarevác, Morava meg Timok megyék egyes vidékein. A románok (oláhok) Szerbiában éppen úgy mint Bulgáriában (Ilieff, Die Landwirtschaft in Bulgarien, Leipzig 1902. 39. l.), csak újabb időben telepedtek meg, a Dunától délre a mint a bojárok igájából menekültek. Krajina megyében az egész lakosság 35·12%-át alkotják; Timok megyében 14·78%-át, Pozsarevácban 11·70%-át, Morava megyében 4·9%-át. Másutt csak egyesével élnek.

A valóságban sokkal több lesz a szerbiai románok száma, mint a mit a hivatalos statisztika feltüntet. Mint rámutattunk, Krajina és Timok megyék kiesnek a Morava-medenczéből és az elsőnek keleti része természetileg inkább a román, a második inkább a bolgár Dunamellék tartozékául tűnik fel. Krajina megye leglakottabb részeiben alig talál az ember szerb többségű községet. A hivatalos statisztika elébe vág a románok amúgy is elég gyorsan haladó szerbesítésének (Dr. Sztanojevics kiemeli, hogy a 32.556 szerbül beszélő román szerbnek nyilvánította magát). Ugyanez áll a bolgárookra nézve is, Gopcevic Spiridion 1889-ben még azt írja,² hogy *Veliki Izvor* timokmegyei község egészen bolgár. E község lakossága most 4423 lélek és 1889-ben is négyezer körül járha-

¹ A szerbek között is vannak olyan megkülönböztetések, mint pl. nálunk a palóczok, matyók, székelyek stb. A Porecs és Kopacs vidéken egynehány község lakóit *mijak*-oknak, másik néhány községét *brszjak*-oknak hívják. Nehány szót elferdítve ejtenek, vagyis a szerbnek egy tájszólás formáját beszélik. A mijakok pl. azért kapták a nevüket, mert „mi” helyett „mija”-t mondanak. Maga a nép ez elnevezéseket csúfnévnek tekinti. Bolgárosan beszél a *török*, még inkább a *sop*, törökös a *torbes*, elalbánosodott az *arnautis*.

² Makedonien und Altserbien 15. l.

tott, tehát csupán e község lakossága is sokszorosán felülmúlja a szerb-bolgárok 645-ben kimutatott számát. 1878-ig még bolgár iskola állott fenn Nisben. Szinte lehetetlen, hogy a határvidékeken sok ezer bolgár ne lakjon. Nis, Vranja, Pírot megyék 1878-ig a szerb nemzeti tudatban is mint bolgár vidékek szerepeltek. Az újabb időben azonban Bulgáriában szerbnek, Szerbiában bolgárnak nem szívesen és nem következmények nélkül mondhatta magát bárki. Tehát a valóság eltűnt a hivatalos számokban.

Inkább a bolgárokhoz, mint a szerbekhez kell számítanunk a *Szvirlyig*-hegység vidékén s általában a keleti határvidéken eléggé sűrűn lakó *torlákokat* és *sopokat*, a kiknek nyelve és keveréke a szerb és bolgár nyelvnek. (Karadzics szótára szerint *torlak* az, a ki sem szerbül sem bolgáruul nem beszél jól.)

Már Szerbia régi területén is találkozunk az aromunokkal (cincárok, kucó-oláhok) bár kisebb mennyiségben. Macedónia népességében nagyobb és jelentősebb szerepet játszanak. A régi területen nem annyira a megtelepedett, községekbe csoportosult részüik nevezetes, mint inkább az, a mely juhásztorkodással foglalkozik s nyáron fekete gyapjújú birkanyájakkal népesíti be az ország délkeleti hegységeinek magas völgyeit és fennsíkjait. Ez aromunok — kiknek szerbül Crnovunci — feketegyapjas a neve, télire lemennek nyájaikkal az Égei-tenger mellékére. Vándor életmódjuk mellett szinte szinte nélkül tudnak írni és olvasni. Juhval és gyapjúval, továbbá juhtúróval és kaskavál nevű juhsajttal kereskednek. Főleg Toplica, Pírot, Nis és Vranja megyékben tartózkodnak. Wiegand (Die Aromunen. Leipzig 1905) régi románok és illirek keverékének mondja őket. (A Nemanya-dynastia korabeli krizovulyák — pl. a Milutiné — említik, a katunokban, (a hegységekben a mi juhászszálásainkhoz hasonló szerteszört tanyák) juhaikat legeltető katunárokat, a kiket vlach néven említenek, mint a mi felvidéki pásztorkodó népünket az okmányok még Trencsénben is *valach* néven emlegetik és ez a név: valach úgy nálunk, mint a szomszédos Morvában, ma is pásztort jelent. A szerb krizovulyák élesen megkülönböztetik a szerb és vlach lakosságot, megadván a közöttük levő törvényt is. Sze budi zakon srzbom i vlachom...

A czigányok szintén vándoréletet élnek. A Ko-

rano romá-nak nevezett részük felvette az izlámot, a Gadzianko romák kis része óhitű keresztény. Főleg a gazdagabb vidékeken (Podrinje, Pozsarevác, Vallyevo, Vranja) tartózkodnak, nagyjából a falvakban.

A zsidók, alig egy fél százalék híján városokban élnek. Egy részük a Spanyolországból II. Fülöp alatt (1556—1598) elmenekült zsidók utóda és ma is spanyolul beszél. Más részük újabb időben vándorolt be főleg Magyarországból és Ausztriából.

Jelentékeny, bár kis részét alkották még Szerbia lakosságának a törökök meg az izlám hitre tért szerbek, továbbá az albánok. Ezek azonban az önálló szerb állam létrejövele után részint kivándoroltak, részint kihaltak vagy elszerbesedtek és felvették az óhitű kereszténységet.

Hitfelekezetek szerint a lakosság az utolsó két decennium végén a következőleg volt megoszolva:

	1900	1910
óhitű (orthodox)	2,460.515	2,881.220
római katolikus	10.423	8.435
protestáns	1.399	729
izraelita	5.729	5.997
mohamedán	17.745	14.335
máshitű	71	915

Az óhitű lakossággal szemben 1900-ban még 35.467 máshitű lakos volt Szerbiában, vagyis az egésznek 1·3%-a. Az 1910-iki népszámlálás már csak 30.481 nem orthodox hitű lakost talált, vagyis 1%-nál csak alig hogy többet. A zsidók s külön kimutatott egyházakhoz nem tartozók száma gyarapodott csak némileg. A szerb nemzeti egyház már 1910 előtt hódító törekvéseket vett fel a többi vallásfelekezetekkel szemben. Ez látszik meg a mohamedánok erős csökkenésén is, a kiknek különben körülbelül felét a vándorzigányok alkotják. Érdekes, hogy a szerb hivatalos statisztika a zsidókat mint nemzetiséget és mint felekezetet is nyilvántartja.

A szerb földművelő népnél igen korán történik a házasodás. A 16 éven felüli korban levők igen nagy része házasságban él, vagyis az egész lakosságnak több mint negyven százaléka. Évenként átlag 50 férfi háromszor annyi 16 éves — és azon aluli korú — lány

is házastársi viszonyba kerül. A korai házasság főokát a szerb közgazdák abban állapították meg, hogy a földműves-családok a házasság útján mentől előbb **növelni akarják a munkaerőt**, mert az asszony a férj családjába kerül.

A családalapítási viszonyokra nézve a következő, 1906-ra vonatkozó táblázat ad tájékoztatást:

	16 éves és azon felüli		Együtt	Az egész nép ‰-ában
	férfi	nő		
Nőtlen . . .	190.943	105.388	296.331	11·88
Nős . . .	508.569	506.476	1.015.045	40·71
Özvegy . . .	48.741	82.935	131.676	5·28
Elvált . . .	2.158	2.226	4.384	0·17
16 éven aluli				
Nőtlen . . .	530.811	514.444	1.045.255	41·52
Nős . . .	54	134	188	0·00
Özvegy . . .	1	—	1	0·00
Elvált . . .	1	1	2	0·00

Szerbia népe 1833-tól 1859-ig évenként 1·92‰-al, 1859-től 1879-ig 1·5‰-al, 1879-től 1884-ig 2·3‰-al szaporodott. 1885-től mostanáig az évi szaporodás 1·61‰. (Romániaé 1·94‰, Boszniaé 1·60‰).

Száz születésre esik halálozás:

1900-ban	55·39
1901-ben	55·29
1902-ben	58·61
1903-ban	57·31
1904-ben	53·01
1905-ben	65·12
1906-ban	58·29
1907-ben	56·09
1908-ban	64·41

Ezer lakosra esett születés: 1907-ben 39·99, 1908-ban 36·83. Ezer lakosra halálozás: 1907-ben 23·43,

1908-ban 23·09, tehát több a születés 17·56, illetve 13·94-el.

Száz lakos közül 23·12 hal meg tuberkulózisban a városokban és 10·40 a falvakban. (1899—1908-ki átlag.) A tuberkulózis pusztítása évről évre emelkedő irányzatot mutat. A télenként uralkodó typhus és diphteritis pusztítását a hivatalos statisztika nagyon jelentéktelennek tünteti fel.

B) Az új terület.

Mint említettük, Szerbia új területén rendszeres népszámlálás eddig nem foganatosított. A szerb kormány által eddig végzett munka eredményeképen tudjuk, hogy a kereken 38.000 km² területen 1,481.614 lélek él, vagyis km²-ként átlag 37·8.

Ez a lakosság az egyes megyék között a következőképen oszlik meg:

Bitoly	232.646
Bregalnica	101.442
Zvecsan	81.643
Koszovo	193.337
Kumanovo	144.983
Ochrid	84.395
Prizren	124.101
Prijepolye	44.315
Raska	81.214
Szkoplje	157.078
Tetovo	146.803
Tikves	84.657
	1,481.614

A lakosságnak nem, nemzetiség és vallás szerinti megosztására a szerb kormány felvétele nem terjedt ki s természetesen a népmozgalmi viszonyokra sem. Nem szerint egyáltalán nem volt e területeken statisztikai felvétel. A nemzetiségi és vallási megosztásnak azonban egész könyvtárra menő irodalma van. Sajnos, a tárgyilagos tudományra nézve ez az irodalom nagyon kevés használhatót nyújt. Ő-Szerbia területén a szerb és bolgár, Macedónia területén pedig ezeken kívül még a görög propaganda is producált kimutatásokat a lakosságnak nemzetiség és vallás szerinti megosztására nézve. Ezek azonban alig megbízhatók. A szerb írók a két nevezett terület összes

szláv lakosságát szerbnek mutatják ki, a bolgárok bolgárnak. A tárgyilagosságra törekvő nyugati írók e népet makedo-szlávnak nevezik. A görögök szerint a szlávok nagy része elszlávosított görög. Az utolsó évtizedben az albánokban is felébredt a nemzeti öntudat s Ó-Szerbia jelentékeny részét: a Koszovót, Metohiját, Tetovót, Prizrent, Macedóniából pedig Korica és Debar vidékét albán területül vindicálták.

E tanulmány szerzője sokat foglalkozott a szóban levő területek nemzetiségi viszonyaival s megbízható forrásokból, helyi corrigáló megfigyelések számbevételével is a következő idevágó adatokat állította össze:

Ó-Szerbia. Területe 32.700 □-km; lakossága 900.000 lélek volt a balkáni háború előtt. Ebben benne foglaltatnak Szerbia új területének következő megyéi: Bregalnica, Koszovo, Kumanovo, Prijepolye, Prizren, Raska, Szkoplye, Zvecsan, melyek mostani lakosságának összege: 933.113. Ha leszámítjuk a Macedóniához is számított Bregalnica és Kumanovo, valamint Szkoplye megyék egy részét, illetve e vidékek lakosságát s figyelembe vesszük, hogy a balkáni háborúk alatt e területek mohamedán és albán lakossága legalább is az időközi természetes szaporulattal felérő veszteséggel megfogyott, a lakosság mostani száma körülbelül igazolja a fenti adatokat.

Macedónia. Területe 52.800 km², — lakosainak száma 1,800.000 volt a balkáni háború előtt. Macedónia egész területének nem egészen egyharmada esett Szerbiához, s ebből is le kell számítanunk Bregalnica, Kumanovo és Szkoplye, továbbá Bitoly megyék egy részét, melyek Ó-Szerbiába is számíttatnak. Vita nélkül Macedóniához tartoztak a következő új szerb megyék: Bitoly (nagyobb felében), Ochrid, Tetovo, Tikves, a szerb számlálás szerint 463.844 lakossal.

*Ó-Szerbia*¹ lakosságának nemzetiségi megoszlása a balkáni háború előtt:

Pravoszláv szerb: 160.000, r. kath. szerb: 4600; mohamedán-szerb: 122.000; r. kath. albán: 105.000; mohamedán-albán: 276.000; ozmán (török) 45.000;

¹ Úgy Ó-Szerbia mint Macedónia területe csak a török közigazgatási felosztáshoz viszonyítva ismeretes. Ó-Szerbia alatt értettük: az egész koszovói vilajetet, továbbá a monasztiri vilajetnek monasztiri szandzsákjából a kresovai kazát (járást), végül a szaloniiki vilajetnek sza-

zsidó 3000; *czigány* 18.000; egyéb (görög, ozmán, cserkesz és külföldi). 150.000; összesen 789.100.

Macedónia lakosságának nemzetiségi megoszlása a balkáni háború előtt:

Paroszláv-makedo-szláv: 544.000, mohamedán-makedo-szláv (pomák): 57.000; pravoszláv-bolgár: 70.350; mohamedán-bolgár: 53.000; óhitű görög: 295.000; mohamedán-görög: 15.000; óhitű aromun (kucó-oláh, cincár): 102.000; mohamedán-aromun: 3500; óhitű albán: 4000; mohamedán-albán: 66.000; óhitű török: 4400; mohamedán-török: 446.000; zsidó: 74.365; cserkesz: 2000; *czigány*: 43.000; összesen: 1,780.145.

Az albánok jelentékeny része a balkáni háború alatt elpusztult vagy Albániába menekült. A Times egyidejű közlései szerint közel 100.000-re rugott az Albániába menekült ó-szerbiai albánok száma. A görögök inkább Görögországnak jutott macedon vidékeken laktak tömegesen; a magukat bolgároknak valló óhitű s mohamedán makedo-szlávok a Bulgáriához csatolt területen. A törököknek szintén jelentékeny része elmenekült vagy elpusztult. Viszont azonban figyelembe kell vennünk, hogy a természetes szaporodás is jelentékeny számot tesz, az adatok egy részének kelte (1895) óta a balkáni háborúig. Az említett pusztulást úgy vehetjük, mint a mi a természetes szaporodás végösszegét kiegyenlíti. Szerbiának Ó-Szerbia és Macedónia 85.500 km² összes területéből 38.000 km², kerekén 45% jutott. De a macedóniai lakosságra vonatkozólag legfőljebb 30%-ot lehet úgy venni, mint a mely Szerbiának jutott, mert a sűrűbben lakott macedon területek Görögországnak és Bulgáriának estek.

Nagyon nehéz számszerűen megbecsülni azt, hogy Szerbia új területének 1,481.614 lakosságából mennyi a szerb, bolgár (illetve balkáni szláv), török, görög, albán, aromun stb. A százalékos, az előbbi összes lakossághoz irányított becslés sem adhat megbízható eredményeket már azért sem, mert elég nagy terület Szerbiában is, Macedóniában is szerepel. Meg

loniki szandzsákjából Köprülü, Bogomila és Negotin járásokat. *Macedónia* alatt értettük az egész *szaloniki vilajetet*, a monasztiri vilajetből Monasztir szandzsákot (a kresovai járás kivételével), Szerfidse szandzsákot, Korica szandzsáknak keleti felét s a kosovói vilajetből a kosovói szandzsáknak egy részét.

kellett tehát elégednünk azzal, hogy csak általánosságban mutassunk rá az egyes nemzetiségek sűrűbben történt telepedésére, vagy elszaporodási vidékeire.

Ó-Szerbiában és Macedóniában a lakosság többsége kétségtelenül szláv. A szerb propagandisták, élükön *Gopcevićs Spiridionnal* azt állítják, hogy a szóban levő terület összes szlávjai szerbek, mert mind ünneplik a családi védszent névünnepét (Szláva), viszont a bolgár politikai írók arra mutatnak rá, hogy a kaecaniki szorostól keletre eső összes szlávok bolgároknak vallják magukat s nagyobb részük a bolgár nemzeti (exarchista pravoszláv) egyháznak a híve. Úgy a szerbek mint a bolgárok egyforma joggal mutatnak arra, hogy a szóban levő vidékek hosszú időn át uralmuk alatt állottak. A valóság körülbelül az, hogy a balkáni szlávok részben a bolgár, részben a szerb propaganda hívei voltak s e szerint vallották magukat bolgároknak vagy szerbeknek. A bolgár uralom a bolgár, a szerb uralom a szerb nemzeti öntudatot gyökereztetni meg. Azokon a helyeken, a hol már megfelelő propaganda dolgozott, gyorsabban, a hol nem, lassabban. A nemzeti öntudatot a templom és az iskola, a papok és a tanítók ébresztették fel és ápolták. Specialisan nagy szerepet játszanak még e tekintetben a kolostorok is, melyek szerzetesei (kalugyerek) vagy a patriarchista (szerb) vagy az exarchista egyháznak agilis ügynökei s a balkáni háború előtt szoros kapcsolatban állottak, mind az oroszországi szlavofil politikai körökkel. (Azután az exarchista bolgár kolostorokban megesökkent az orosz befolyás.)

Szláv lakosság mindenütt, a szóban levő vidék minden pontján van. Nagyon kevés a száma azoknak a falvaknak, a melyek lakossága túlnyomóan nem szláv. Bitoly környékén és a Koszovón van néhány tisztán albán, tisztán cserkesz, a Males vidékén néhány tisztán török, Stip és Velesz táján a Vardar balpartján néhány tisztán jürük falu. Ezekén kívül azonban a szlávok minden városnak, városkának és falunak többségét, vagy nagyon jelentékeny contingensét alkotják. A legtisztább szláv lakossága a Murihovo vidéknek van, hol mindössze két községben van kevés számú albán és háromban néhány kucó-oláh család a szlávokon kívül.¹

¹ Cvijics dr. Osznovi etc. I. k. 221. l.

Általában azt mondhatjuk, hogy a Nis—Üszküb vasúti vonaltól keletre eső vidékeken, a Pesinya és Bregalnica vidékén (a hol legtöbb a sop), továbbá a Vardar völgyében és Bitoly Tetovo között a szlávok inkább bolgár érzelműek. A Koszovo- és az egykori Raska-vidék, vagyis az egész úgynevezett Szandzsák szláv lakossága szerbnek vallja magát.

A törökök, mint iparosok, kereskedők és földbirtokosok a városokban laknak. Szkoplye, Prizren, Mitrovica, Novipazar, Bitoly, Stip, Velesz csarsijáinak és bazárjainak kereskedőrésze nagyrészt török. Kisbirtokos, vagy pláne egyszerű gazdasági munkás kevés volt közöttük. A hivatalnokok, a mohamedán egyházi alkalmazottak és a nagybirtokos törökök gazdasíztjei azonban szinte kizárólag törökök voltak; kisebb részben mohamedán albánok.

A törökök között számító *jürükek* főleg a Vardar balpartján levő kopár hegyes vidéken laknak. E Kis-Ázsiából ide telepített pásztornép csak télen szokott néhány hónapot szegényes viskókból álló falvaiban tölteni, egyébként a juhaival és kecskéivel vándorol az egész Balkán-félszigeten. A másik szintén Kis-Ázsiából telepített törökfajta, a konyárok, nagyon jó földművelő nép s a Bregalnica-folyó termékeny völgytágulásaiban lakik. A szerb területen aránylag kevés van belőlük. Nagyobb számban a Görögországnak jutott, délnyugat macedóniai területen laknak. Kiváló zöldség- és gyümölcstermelők.

Az *aromunok* (kucó-oláhok, cincárok) legnagyobb részt a városokban laknak s Velesz és Bitoly lakosságának jelentékeny contingensét alkotják. A balkáni népességnek legprogressivebb eleme az aromun. Több saját iskolát is tartanak fenn. (L. a III. r. 1. fejezetét.) A városokban kiváló iparosok, kereskedők, szállodások, vendéglősök; a falvakban a legjobb földművelők. Egy részük nincs megtelepedve s juh- és lótenyésztéssel foglalkozik. Nyájaikkal nyáron a havasalji legelőkön tartózkodnak, Szerbia régi területének határhegyeitől kezdve egészen az Égei-tengerig. Ó-Szerbia és Macedónia, valamint az egész Balkán-félsziget városaiban találkozunk velök. Falvakban lakó részük főleg Bitoly, Velesz és Gjevgyeli környékén van elterjedve.

Az *albánok* nagy részét alkotják a lakosságnak a Koszovón és Metohiján, Prizren, Ochrid, Bitoly és

Tetovo megyék nyugati részén. A Koszovón és Metohiján nagyobb részük közép- és nagybirtokos (bég), kisebb részük állattenyésztő pásztor és kisbirtokos földművelő. Csekély kivétellel mohamedánok.

A *görögök* városi nép s főleg a kereskedelemmel foglalkoznak. Nagyobb csoportokban Ó-Szerbia területén egyáltalán nem találhatók. Szerb-Macedónia déli részén a falvakban is vannak kisebb számban.

A *zsidók* legnagyobb része spanyol eredetű s kizárólag a nagyobb városok lakója.

A *czigányok* vándorolnak s községi és egyházi kötelékbe számbavehető részük nem tartozik.

IV. FEJEZET.

Települési viszonyok. Városok, városkák és falutypusok.

Szerbia népe úgy a régi mint az új területen falusi, földműves és állattenyésztő (pásztorokodó) nép. A régi területen 85, az újon 44 várost és városkát tart nyilván a hivatalos statisztika. De úgy a régi, mint az új területen csak 18—18, a 129 város közül tehát csak 36 érdemli meg lakossága számánál, építési módjánál, városi rendezettségénél¹ fogva a város nevet. A többinek inkább falusi jellege van. Egyrészt mert a városi fejlődésnek még a külső ismérveit sem tüntetik föl, másrészt mert lakosságuk csekély számú és nem városi foglalkozást űz.

A legutolsó népszámlálási eredmények szerint: a régi területen 382.000 ember lakott városban és 2,528.819 falun — városi 13·10%; az új területen 377.313 ember lakott városban és 1,103.301 falun — városi 25·48%.

Az új területen tehát aránylag még több ember lakik városokban, mint a régin. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában fejlettebb lenne az élet általános színvonala s az elvárosiasodás éppen úgy fejlődne itt mint a nyugati művelt világban. Hanem szoros összefüggésben van az említett terület ismert természeti viszonyaival, melyek közepette egyes magas hegységek közötti medencék mutatkoznak legalkalmasabbakul az emberek

¹ A városi rendezettség csak Belgrád fővárosnál jelent például csatornázást, vízvezeték, utcái villamvilágítást, szabályozott utcákat, létező szabályozási tervet és építési rendet, aszfaltos vagy lapos köves járdákat. A többi városban a fölsorolt berendezések közül egy vagy több hiányzik; sokban még a gyalogjáró is alig van meg.

letelepedésére és minden ilyen medenczében egy-két nagyobb emporium alakult ki. Ez emporiumokba húzódott a hivatalos fensőbbség, a kereskedő és iparos elem, a vagyonosabb, testi munkára nem utalt föld-birtokosság. A hiányos vagyon- és személybiztonsági viszonyok folytán inkább az emporiumok népe szaporodott, mint a falvaké, a melyek terjeszkedésének különben szűk határt szabtak még a primitív termelési és értékesítési viszonyok is. Ó-Szerbiában és Macedóniában a falusi nép szaporulata kénytelen volt kivándorolni, mert a városok csak korlátozott mértékben nyújthattak új és bővebb kereseti módokat, a falvak pedig egyáltalán nem.

Szerbia régi területén a rendezettebb és fejlettebb viszonyok mellett megállapítható a városok kialakulóban levő vonzóereje. Így 1905—10 évek között a városi lakosság évente 2·05%-al, a falusi csak 1·60%-al gyarapodott. Vagyis Szerbia régi területén már határozottan megindult az elvárosiasodás processusa, a minek túltengése az úgynevezett nyugati művelt világ fő jellemvonása.

Szerbia régi területének középvonala egy nagyon régi forgalmi éren, a római kori Pannónia—Konstantinápoly- és Pannónia—Thessalonika-út mentén fekszik. E forgalmi ér az újabb időben sem vesztett jelentőségéből, csak a forgalom irányának belső tartalma változott meg. Tudniillik ez úton most nem a keletről és délről északra és nyugatra jövő forgalom a nagyobb és súlyosabb, hanem ellenkezőleg az északról és nyugatról keletre és délre menő. Ezen a vonalon fejlődött ki az a városlánczat, a melyet *Cvijics dr.*¹ a szerb nemzeti élet gerincének mond. E vonalon különben — a Morava széles és termékeny völgyén — és a mellette vonuló Sumadijában megvannak a városi élet összes természetes előfeltételei. Fontos azonban Szerbia nemzeti structurájában az északi határon vivő nagy forgalmi ér, a Száva—Dunavonal is, melyen szintén erős láncza van a városoknak és pedig a legfejlettebbeknek és legforgalmasabbnak. Belgrád emporialis jellegét az a két körülmény adja, hogy egyrészt találkozáspontján van a du-

¹ Naszelya stb. I. k. Antropogeografuszi problemi Balkanszkoja Poluosztrva (Balkán-félsziget anthropographiai problémái) LXI. 1.

nai és szávai forgalomnak, másrészt góczpontja a Morava völgyének is s csak azért esik kissé félre a Morava völgyétől, mert e völgy áradásos, vizenyős talaja nem olyan kedvező a nagyobb városi fejlődésre, mint Belgrád jelenlegi helye. Belgrádnak e természetes előnyeit nem bírta ellensúlyozni Nisnek honvédelmi szempontból feltétlenül jobb fekvése, sem a Kragujevácé, mely pedig a szerbség érzelmi világában a nemzeti élet centrumául szereplő Sumadijának a szívét alkotja.

A külső városi rendezettség szempontjából feltétlenül a határszéli városok járnak elől. *Belgrád* és *Szmederevo*, a Morava-völgynek két kapuja, *Sabác* a Macsva gazdag vidékének be- és kijárója, forgalmával, aszfaltjával, villanyvilágításával, modern köz- és magánépületeivel Szerbiának három legmodernebb városa. Belgrádtól délre Kragujevác, Szmederevótól délkeletre Pozsarevác, Sabáctól délkeletre Valjevo már inkább annak köszönhetik fejlődésüket, hogy nagyobb síksági és nagyobb hegyvidékek érintkező pontjain fekszenek, a hol a hegyi és síksági lakók, terményeiket és kereskedelmi cikkeiket kicserélik, de még ezekre is kihat a művelt nyugattal kapcsolódó határszél, a Száva—Duna-vonal közelsége. E városoktól beljebb délre szorosabban a Morava völgyéhez símulnak a városi jellegű lakott helyek, mert fejlődésüket valami oly körülménynek köszönhetik, a melyet a vasúti fővonal közelsége tett hatóerővé. E városok közé tartoznak: *Szvilajnac* (kendertermelési és ipari góczpont), *Markovác* (állatforgalom), *V. Plana* (húsipar- és baromfi-emporium), *Lapovo* (selyemtenyésztési központ), *Tyuprija*, *Paratyin* (gabonaközpontok), *Nis* (vasúti góczpont), *Leszkovác*, *Vranya* (kendertermelési és gabona-emporiumok). Kelet felé, a Nisava völgyén *Pirot* (gyapjúfonó- és szövőházipar központja), a nyugat felé Krusevác, Kraljevo, Csacsak, Pozsga, Uzsice, mind egy-egy völgytágulásnak vagy medenczének központjai. Kevés vidéke van már a művelt világnak, a hol a természeti viszonyoknak olyan közvetlen s mester-séges befolyásoktól olyan kevésbé zavart hatását lehetne látni a városi fejlődésre, mint Szerbia régi területein. A Timok völgye a maga három városkájával, Knyazsevác, Zajecsár és Negotinnal félreesik. Szerbia természetes gerinczétől s nem is játszott olyan

szerépet a nemzeti élet fejlődésében, mint a Morava medencéjéhez szorosan húzó s délen három ágra oszló városlánczolat. E városkáknak sokkal elmara-dottabb, keletiesebb kinézése van, mint az ország többi városainak. A legutóbbi időben azonban e vidék is szorosabb összeköttetésbe jutott Szerbia vezető városaival, a Paratyin—Zajecsár—Nis—Zajecsár—Negotin vasútvonalak útján is és meg is indult hozzá-ídomulása a moravavölgyi és száva—dunai vidék ha-ladási lendületéhez.

Szerbia régi területének városi fejlődésében a középeurópai culturbefolyás érvényesülését látjuk. Itt tudniillik csak akkor kezdett fejlődni a városi élet, a mikor a török uralom megszűnt és a függet-lenné vált nemzeti élet sietett eltüntetni minden nyo-mát a török uralomnak és cuturalis befolyásnak. E területen nincsenek csarsiják, eltűntek kevés híján a mecsetek. Még most is láthatók azonban Belgrádban is a török stílusú sütőboltok, kalácsosok, pecsenyésü-tők, frissítő- és édességárúsok. Ezek a mestersegek a kis törökkori épületekhez vannak kapcsolódva. A mint a modern házak kiszorítják a régi, törökkori házikókat, eltűnnek a keleti stílusú üzletek és mű-helyek is. Érezhető nyoma még a török culturának a városi életben az is, hogy a kézműiparágak legtöbbszám-jének törökös neve van. Ilyenek például: abadzsi (aba posztószabó), aszurdzsi (derékaljkészítő), berbei (borbély), bojadzsi (festő), kujundzsi (ötvös). A céh: *esznaf*. Kereskedelmi árú: eszrap. A boltos: boltadzsi. A bolt: dutyan, a dohányárús: duvandzsi stb.

Ó-Szerbia és Szerb-Macedónia városaiban na-gyon látható a bizancezi (görög-kucó-oláh) és török be-folyás. A kereskedelmi belső élet, könyvvezetés, leve-lezés nagyobb részt görög. A városi házak építése görög-kucó-oláh stílusú. A csarsiják és bazárok vi-szont a török befolyás alkotásai. E területen minden számbajövő városnak van csarsijája és bazárja.

A karavánkereskedéssel szorosan összefüggő *hán* nevű specialis keleti vendégfogadók, nagy beke-rített, a málhásállatok elhelyezésére való udvarokkal és az utas emberek számára szolgáló tágas közös hálólhelyiségekkel a vasút mentén tűnőben vannak ugyan, de azért Ó-Szerbia és Szerb-Macedónia terü-letének nagyobb részén még üzemben vannak. (A ven-déglős neve: *handzsi*.) Szerbia régi területén minden

városban van tűrhető, modern számbajövő szálló, az új területeken csak Szkoplyében, Veleszben, Bitolyban, Prizrenben. A többi városnak nevezett helyen úgy a néha hangzatos Grand Hotel címet viselő szállodákban, valamint a házakban kevésbbé jól érzi magát a nyugateurópai utas.

Cvijics dr.¹ szerint ötféle culturalis befolyás állapítható meg a Balkán-félszigeten: a bizanczi aroomun, a patriarchalis, az itáliai, a középeurópai és a török. Ezek közül Szerbia régi területén a patriarchalis, a bizanczi és középeurópai cultura hatása nyilvánul meg. A patriarchalis életrend volt az alapja a városi fejlődésnek, mert a városok az egyszerű patriarchalis életmódú családok primitív telephelyeiből fejlődtek ki s most is van majdnem minden városnak olyan része, a hol az ősi szerb földművelő és pásztorkodó nép tűzhelyei és életszokásai fennmaradtak. A középeurópai cultura hatása külsőségekben is szembe-tűnik. A bizanczi culturalis befolyás inkább a társadalmi élet belső mozgató rugóiban érvényesül. Az intelligensebb, tehát a földművelő és pásztorkodó foglalkozáson felül levő rétegek önzése, az eszközökben nem válogató nyereségvágya, a közfunctiókban mutatkozó megvásárolhatóság és laza erkölcsi felfogás Cvijics dr. szerint bizanczi befolyás terméke. E felfogás helyességéhez alig férhet szó. Hogy Ó-Szerbia és Szerb-Macedónia területén a városokban ma még belsőleg és külsőleg erősebben mutatkozik a bizanczi és török culturalis befolyás, mint a középeurópai, az eddig elmondottak után bővebb fejtegetésre nem szorul.

Mivel Szerbia lakosságának aránylag csak kis része lakik városokban, a nép életviszonyainak realis megítélése szempontjából sokkal fontosabb a falusi *telepedések* szemügyre vétele. E tekintetben is van egy alapvető különbség Szerbia régebbi és újabban szerzett területei között. A régi területen a falvakban is

¹ Naszelya stb. I. k. XXX. és köv. lapok. A török culturalis befolyásra nézve azt mondja Cvijics, hogy csak az izlám követőire szorítkozott. E nyilatkozatát nyomban maga megczáfolja, a mikor a csarsiják és bazárok létét a városokban mégis török befolyásnak tulajdonítja. Részünkről még néhány jelenségét soroltuk fel a városi életnek, melyek azt mutatják, hogy a több évszázados török uralom nem tűnt el Szerbia felől oly nyom nélkül, mint azt némely elvakult újszerb hazafiak feltűntetni szeretnék.

túlnyomó lett a középeurópai culturalis befolyás, míg az újabban a bizanczi és a török mellett a középeurópai kevésbé érvényesült. Az ősi patriarchalis jellegű szerb falusi nép a régi területen nyugateurópai irányban halad; az új területen vagy jóformán illetetlen minden idegen culturalis befolyástól (mint például a Murihovo, Males és Sár elzárt hegyvidékein) vagy pedig a bizanczi és török cultura hatása alá került. Ez a különbség érvényesül a falusi települési módokban is.

A szerb nép elhelyezkedése, mint földműves és pásztorkodó népé, mindenekelőtt a természeti viszonyokhoz alkalmazkodik. A tágabb völgyekben és medenczeszerű síkságokon, felhasználva a már ott talált épületeket, vagy utánózva a meglevő települési módot, összeépült falvakat alkotott. A hegyes és dombos vidékeken azonban nem voltak nagyobb területek az összeépített falvak létesítésére. A völgyek alja ki volt téve, éppen úgy mint most, a tavaszi és őszi árvizeknek s ezenfelül úgy a házhelynek mint szántónak, rétnek, legelőnek való földet irtani kellett. Az erdőt irtó ember vagy család az irtáson és pedig rendszerint a domb vagy hegy lejtőjén, másutt a kiszélesedett hátán építette fel a hajlékát. Ez a telepedési mód a fehér emberfaj által lakott más vidékeken is megállapítható, akár Európa hegyes vidékeinek régibb, akár az északamerikai squatterek újabb települését tekintsük. A Balkán-félszigetnek a szerbek által megszállott területén is tehát két főtypusa fejlődött ki a községnek az ősi település alapján: az *összeépült* és *szétosztott községi* typus.¹

E két főtypus keretén belül Cvijics dr. még a következő községi típusokat állapítja meg:

1. *Sztari Vlah*-typus. A hegyes vidékek uralkodó letelepedési módja a balkáni szlávok által lakott földön. Az egyes házak nagyon távol állanak egymástól

¹ A település legkisebb egysége a szerbeknél, a *szeło*: falu, lehet csak egy ház is. A nagyobb 20–22 házból álló telepeket, melyek sokszor több négyszögkilométerre nyúlnak ki, családi kötelék tartotta össze, melyet gazdasági közösség is erősített. Ez volt az alapja a szerb zadrugának, melyek tulajdonképpen vérségi kapcsan alapuló ház- és vagyonközösségek. Az állami fejlődés későbbi fokán, az adminisztratív rendezés azután községi kötelékbe egyesítette a telepeket és pedig annyit vett egy községbe, a meny-

s rendszerint vagy a domb-, illetve hegyháton, vagy a lejtőn. A háztulajdonos összes földbirtoka rendszerint a ház körül terül el. Az egyetlen közös tulajdon a temető. Néha ez is több van, ha a telep egyes részei nagyon félreesnek egymástól. Ilyen telep néha 7—8 négyszögkilométeren fekszik s van rá eset, hogy a kisebb kirajzások (kraj, dzseemat mahala, szeliste) 4 km távolságra vonulnak el. E községi típus uralkodó egész nyugati Szerbiában (kivéve a Macsvát). A Sumadijában annyiban módosult, hogy a házak sűrűsödtek és közel kerültek egymáshoz. Több ilyen faluban a *házsorok* is kifejlődtek, bár a házak távol állnak egymástól. (Ilyenek Resznik, Knezsevár, Kumodraza falvak Belgrád mellett.) A szétszórt falu típusa előfordul a bolgároknál és albánoknál is. A törököknél, kucóoláhoknál és görögöknél soha. Sztari Vlah-típusú falvak vannak a Kolubara medencéjében és a valjevói Poszavinában, továbbá Podrinye megye hegyes részén. De az igazi Sztari Vlah-típusú falvak a Rudnik-hegység északi lejtőin kezdődnek s területük a Raska vidékén át egészen Szerb-Macedónia délnyugati határvidékéig folytatódik. Csak Trsztenik körül, továbbá a Raszina és Trebotinszka folyók mentén vannak összeépült községek.

2. A *Vlaszina-típus*. Legtisztábban a Vlaszina-folyó medencéjében van képviselve. A falvak több, egymástól mély völgygyel elválasztott hegyháton fekvő házcsoporthból állanak. Ilyen típusú szétszórt falvak vannak Szerbia régi területének délkeleti sarkán kívül a Pesinya vidékén, az Oszogovo-hegység gerincén és a Bregalnica-folyó jobbparti vidékén.

3. A *szkoplyei típus*. Elnevezését a szkoplyei medencében és Crna Gorában levő falvaktól nyerte. A házak szorosan egymás mellett vannak, sokszor egymásra támaszkodnak, de minden rend nélkül. Kígyózó szűk utcái és sikátorai vannak e falvak-

nyi a megyei és községi célok megvalósítása érdekében szükségesnek látszott. A szelo tehát természetes alakulás, a község (obstina) már állami szervezés eredménye. Szeliste, dzseemat, zaszeoka, kraj, mahala elnevezés alatt egy-egy helységből való kitelepedést ért a szerb, például, ha ház-közösség vagy családi osztozás eredményeképpen a család egy része külön épít s külön művelés alá veszi az előbb közös földet. Ez elnevezésekkel mindig községek, helységek vagy városok szélén találkozunk.

nak. A kanyargó síkátorok kereszteződésénél rendszerint valamivel nagyobb tér van, néha templommal és ezt nevezik a falu közepének. Gyakran kör- vagy oválisalakú a beépült területe a falvaknak. Egy-egy család házesoportja sokszor némileg külön áll a többitől. (Mahala), de gyakoriak a kívülről való hozzátelepülések is. Az ilyen falvaknak rendszerint egy temetője van. Ez a falu-typus is meglehetősen el van terjedve. Így: a Zapadna Morava alsó folyása mellett, keleti és déli Szerbiában s elszigetelten az ország egyéb részeiben is, a hol *sopok* vagy *torlákok* laknak. (Torlák falvak Belgrád mellett: Rakovica, Jajinci, Banyica, Mokri Lug.) Szkoplyei typusú falvak vannak a Metohiján, a Koszovón, a sárhegységi Szirinity és Szredsza vidéken, a Tetovo—Prizren-út melletti magas hegyvidéken s majdnem mind ilyenek a macedóniai falvak.

4. *A macsvai és jaszenicai typus.* Ez Macsva sík részén és a szmederevoi Jaszenica vidéken levő falvak typusa. A Macsvában rendszerint útmentén húzódó s egymást keresztező két hosszú utcasorban állanak a falvak. A kereszteződésnél alkotott téren van rendszerint a templom, iskola, községháza, bolt stb. Itt gyülekezik össze ünnepnapokon délután a falu népe, itt táncolják a kólót stb. A házak előtt keskeny virágos kertek vannak. Ugyaníyenek a jaszenicai falvak, esakhogy az utcák nem derék-, hanem hegyes szögben metszik egymást.

4. *Török gazdasági udvari (csitluk) typus.* Alakjuk négyszögletű. A négyszög oldalait a gazdasági cselédek, munkások és parasztbérlők alacsony, szegényes, sokszor egy fedél alatt levő lakásai alkotják. A négyszög egyik sarkában van a földesúr háza. A középén gyakran a *csardak* nevű fatorony, a melyből a munkásokat ellenőrzik. E typus Ó-Szerbiában és Macedóniában fordul elő, Szerbia régi területén nem.

Szerbia régi területének északnyugati részén a házsoros összeépült falvak az uralkodók, a hegyes vidékeken is. A macsvai falvak házsorokba Obrenovics Milos fejedelem parancsára rendezkedtek. Az összeépült utcasoros községek tekintetében a magyarországi culturalis befolyást mondják irányítónak a szerb szaktekintélyek, tehát Cvijics dr. is.

A falu vagy helység, néha a város sem jelent Szerbia területén egy összeépült *községet*. A község

Szerbiában nem földrajzi, de közigazgatásjogi fogalom, mint Franciaországban a *Commune*, a mely a szerb közigazgatási rendezésnél mintául szolgált. A szerb községi törvény szerint 200 adófizető alkot egy községet; vagyis annyi ház, illetve házesoport, falu vagy helység, a hányból a szükséges számú adófizető kikerül. Szerbia benépesedésének módjáról még a következő adatok nyújtanak tájékozást.

A régi területen legtöbb az összeépült község *Szmederevo* megyében, a hol a falusi jellegű lakott helyek és községek száma csaknem egyező (56—59). Azután *Krajinában* (71—72), *Timokban* (88—121). Ellenben nagyon szétszórt házakban és házesoportokban él *Vranya* megye falusi népessége (88—522), *Toplicáé* (37—339), *Podrinyéé* (102—403). *Belgrád* megye körülbelül középen áll, a hol a 89 községet, 125 falu és 6 kisebb házesoport, tehát összesen 131 lakott hely alkotja.

Az új területen általában sok lakott helyből áll egy politikai község. Így *Szkoplye* megyében 61 községbe 252 falu és 14 kisebb házesoport van összefoglalva, *Prizrenben* 62 községbe 228 falu és 28 kisebb házesoport, *Bitolyban* 77 községbe 398 falu és 5 kisebb házesoport, *Koszovóban* 54 községbe 466 falu és 110 kisebb házesoport. Aránylag a legkisebb az elszórt-ság *Tikves* (46—189—5) és *Ochrid* megyékben (29—133—5). Aránylag legnagyobb Prijepolyében, a hol 23 községet 130 falu és 223 kisebb házesoport alkot, továbbá Novipazárban, a hol 31 községre 206 falu és 336 kisebb lakóthely esik. (Ez a legtipikusabb Sztari Vlach-vidék.)

V. FEJEZET.

A népesség megoszlása foglalkozások szerint. A társadalmi (socialis) viszonyok. Nép- szokások. A politikai élet.

Szerbia népessége foglalkozások szerint 1900-ban vétegetett utoljára statisztikailag számba. Az akkor megállapított hivatalos adatoknak, az időközi fejlődéshez képest való hozzávetőleges kikerekítésével a régi terület népessége az egyes főfoglalkozási ágak között a következőleg oszlik meg:

Földművelés és állattenyésztés . . .	85 %
Erdészet és halászat	0.08%
Ipar	7.00%
Kereskedelem	5.00%
Értelmiségi kereset és közszolgálat	2.92%

Az új területen 75%-ot kell vennünk földművelés és állattenyésztésre, megfelelőleg a falusi lakosság arányszámának. A népességnek városokban lakó 25%-ából a nagyobb rész kétségtelenül kereskedelmi és fuvarozási keresetből él, mert csarsiják, bazárok s a karavánforgalom e foglalkozási ág terén sokkal több munkaerőt vesz igénybe mint az ipar, melynek nagy ipari része az új területen még sokkal fejletlenebb, mint Szerbia régi területén. Nagyon közel fogunk járni a valósághoz, ha a kereskedelemmel foglalkozókat 14%-nak, az iparral foglalkozókat 9%-nak, a közszolgálatból és értelmi keresetből élőket pedig 2%-nak vesszük.

Szerbiának tehát úgy régi mint új területe erősen mezőgazdasági jellegű. Az életmód és a socialis viszonyok tekintetében azonban olyan nagy a

különbség a két terület között — és pedig az utóbbi rovására —, hogy mind a kettőt külön-külön kell tárgyalnunk.

A) A régi terület.

a) A földbirtokos és törpebirtokos parasztság.

Az 1897. évben eszközölt statisztikai felvétel szerint az összes gazdaságilag használt föld 96·7% a 20 hektáron aluli kisbirtokok között oszlik meg. Szerbia tehát jellegzetesen kisbirtokos parasztszág. Részletesen a következő képet adják a birtokmegoszlási adatok:

Birtokosok száma	A birtok területe		%
160.375	5	hektárig	54·65
80.822	5— 10	„	27·55
40.782	10— 20	„	13·87
7.633	20— 30	„	2·60
2.138	30— 40	„	0·73
846	40— 50	„	0·29
345	50— 60	„	0·12
198	60— 70	„	0·07
99	70— 80	„	0·03
63	80— 90	„	0·02
37	90—100	„	0·01
41	100—125	„	0·01
17	125—150	„	0·005
17	150—200	„	0·005
2	200—225	„	0·001
3	250—300	„	0·001
3	300-on felül	„	0·001
293.421			

A szerb földbirtokososztály helyzetére tehát jellemző az, hogy nagybirtokos egyáltalán nincs. Középbirtokos (100 hektáron felül) van összesen 103. A birtokosoknak több mint fele törpebirtokos, nem sokkal kevesebb mint fele kisbirtokos. Ez állapot úgy állott elő, hogy a török jogrendet, mely szerint minden föld az államé, helyesebben a szultáné volt, egyszerűen átvette az új szerb állam. A kormány, a mint a török birtokosok (spahik) elmenekültek, a földet részint eladta, részint a megmunkáló szerb parasztnak ajánlódta, a mennyiben a spahik a kitűzött záros határ-

időn belül nem jelentkeztek. (A földért nem jelentkeztek, csupán néhányan a vételárért.) A földeladás 1833-ban és 1834-ben indult meg. Mindenki csak annyit vett, a mennyit családjával együtt meg tudott művelni. A vételárnak egy részét megfizették a vevők, a másik részét elengedte a szkupstina. A mai birtokállapot tehát jóformán nemzeti osztozás eredménye. Egy 1905-iki fölvétel szerint az összes földterületnek 57·45% (2.775·083 H) az államé, 42·55%-a (2.055·177 H) magánosoké, községekké és kolostoroké.

Az úrszámba menő középbirtokosokból egy-egy megyére átiag csak hat esnék, szerepük és súlyuk az ország köz- és társadalmi életében nem jelentékeny. Az értelmiségi osztályokban inkább a papok, ügyvédek, kereskedők viszik a főszerepet, még azokon a sík vidékeken is, a hol a középbirtokosok sűrűbben vannak. (A hegyes vidékeken egyáltalán nincs középbirtokos.) Gyakori eset, hogy a városkába húzódott középbirtokosok előkelően visszavonulnak a közeleti lármtól. Magában Belgrádban is az öröklött vagyonú családok meglehetősen szűk körre szorított életet élnek s elkülönítik magukat azoktól, a kiket a szerb politikai élet, mint új jövevényeket a felszínre hoz. E birtokosok modernül épített és berendezett házakban laknak. Gyermkeiket vagy külföldön taníttatják, vagy odahaza ugyan, de külföldi nevelők és nevelőnők közreműködésével. Újabban igen sok lány- és fiú-növendék Franciaországba került. Előbb inkább a monarchiabeli és németországi iskolákat és intézeteket látogatták a szerb vagyonos birtokosok gyermekei. Majdnem minden ilyen falusi vagy városi földbirtokos házában van zongora, könyvgyűjtemény, melyeket a zenekedvelő és olvasni szerető újabb nemzedék használ. A Karagyorgyevicssek uralma alatt a zenében és olvasmányokban is nagy teret foglaltak el a francziák. Általában a szerb úri birtokosok élete és háztája nem sokban különbözik a magyaroságaiaktól.

A szerb földbirtokosság igazi jellegét a kis- és törpebirtokos parasztság adja meg. Ennek életviszonyai között, az egyes vidékek szerint nagyon lényeges különbségek vannak. A déli hegyes vidéken, a Zapadna—Morava—Nisava-vonaltól lefelé még nagyon gyakori az egyhelyiségű, kúpalakú, fontfalú, szalma, széna vagy falevélből álló fedéllel ellátott kunyhó,

ablak, padlás és belső berendezés nélkül. A kunyhó közepén van a nyílt tűzhely, melynek füstje a tető szalmaféle anyaga között szívárog ki. Bútor nincs a kunyhókban, főzőedény, evőeszköz, csak a legprimitívebb igényeket kielégítőleg. Házi szövésű takarók és fehérneműek képviselik a ház ruhatárát. A felső ruha szövete azonban már itt is legtöbbször városban vásárolt gyári készítmény. Ez a kunyhó azonban ma már nem tipikus hajléka a hegyvidéki szerb parasztságnak sem. Legelterjedtebb ugyanis az egész szerb falusi világban a vastag deszkából épült szalmával, zsindelyvel vagy hajlított eseréppel fedett, kis üvegablakos, kéthelyiségű, négyszögletes ház — a *brvnara*. Az első bejáratnál bíró helyiségnek neve, mint az egész házé: *kútya*; a hátsó kisebb helyiségé: *szoba*. Az első helyiségben van a tűzhely és pedig most már nem nyílt, de takaréktűzhely és itt lakik rendszerint a család, itt főznek, itt esznek. A táplálék rendszerint őrölt, főtt kukoricza, hagyma, szárított vagy füstölt-hús, főzelék, nagy ünnepeken baromfi, malacz, birka-sült és búzakenyér vagy kalács. Újabban sok falusi ház alapja téglá vagy kő s arra jön a vastag deszka-vagy fagerendafal. Néha a falak alja deszka vagy gerenda s azonfelül tapasztott fonás. A Sumadija és Sztari Vlach vidékeken ez a típus az uralkodó és pedig a legutóbbi 20 éven belül épült házaknál már kéménnyel is. Az ilyen házaknál találunk egyszerű gyalult asztalokat, székeket, főzőedényt és evőeszközt; bővebben fehérneműt, ágyneműt, petróleumlámpát. A modern házi berendezés az utolsó két évtizedben indult meg a félreeső falvakban is. A berendezési cikkek mind a kettős monarchiából kerültek ki. Gyakori a vidéken a külön vendégház (konak), továbbá a zadruga fiatal házaspárjai részére szolgáló *vajat* nevű kis, egyhelyiséges faépület. A vaját sok kedélyes összejövetelnek színhelye és sokat szerepel a népköltészetben is.

A másik típusa a szerb parasztháznak a *moravavölgyi*. Ez is négyszögletes alaprajzú. Tapasztott fonadékból vagy téglából épül s eseréppel vagy szalmafélével (régebben deszkával) van fedve. E háznak vesszőfonású kéménye van, melynek jellegzetessége az, hogy felfelé szélesedik. Három helyiségük van: a *kútya*, a *szoba*, és a *kamara* (aját). Az újabb időben a moravavölgyi ház a falvakon is városi ház-

szerűvé fejlődött. Szaporodik a Sumadijában is. Míg a *brvnara* a szétszórt falu háztípusa, a moravavölgyi a házsoros összeépült falué. A *brvnara*, szabadon, bekerítetlen, de nagy udvar közepén áll, számos melléképülettel, a moravavölgyinek kis udvara van, melléképülete ritkán.

A harmadik típus a *macsvai* parasztház. Ez már nagyobb, majdnem városias kinézésű téglalapú épület, három, öt helyiséggel, előtte kerttel, tágas udvarral, a ház mögött kerttel. Míg az előbb említett háztípusok mellett nincs istálló s a marha rossz időben vagy a házban, vagy galyakból, szalmából, stb. rögtönzött szárnyékokban húzódik meg, a macsvai házak mellett van istálló, sertésól, baromfiól, szekérszín, tejkamra és pincze is. A pincze a borteremő vidékeken a házak tartozéka ugyan, de a falun kívül, a szőlőkhöz lehetőleg közel van. A macsvai falusi házak ablaka újabban sokszor tükörüveg s belső berendezése olyan, mint a mi jobbmódú, birtokos parasztságunké.

A nyugatszerbiai házak rendszerint tágas udvaron állanak, jobbmódúaknál, népesebb zadrugáknál sok melléképülettel. Ez a szétszórt falu típussal jár. A moravavölgyi háznak szűk az udvara és rendszerint 2—3-nál nem nagyobb számú a melléképülete.

Az ország északkeleti vidékén jellemző épületek a hegyi istállók (*pojata*), melyekben a gazda vagy cselédje az év nagyobb részét tölti és csak kisebb részét az összeépült falusi házban. Egyébként azokon a vidékeken, a hol összeépült falvak vannak, sok a külső határi kis ház, melyet *szalas*-nak, *lyetnik*-nek hívnak s mely a mi tanyáknak felel meg. Az ünnepnapokon e külső határi épületekből rendszerint a faluba jön a családnak minden kint nélkülözhető tagja.

Az 1910-iki népszámlálás szerint Szerbia régi területén 394.037 volt a falusi házak száma, bennük 394.421 háztartással. Tehát csak 384 falusi háztartásnak nem volt külön hajléka. Hogy ezek birtoktalan munkáscsaládok, bérbenlakók voltak-e, vagy háznélküli birtokosok, esetleg a házat birtokló családnak kirajzásai, nem lett megállapítva. A falusi háztartások újabb és a földbirtokosok 1897-ben megállapított száma között jelentékeny különbség van (101.000). Ez mindenestre arra vall, hogy Szerbiában is szaporodóban van a birtoktalan falusi lakosság.

Általában véve azt mondhatjuk, hogy a szerb

földművelő parasztság, bár igénytelen és egyszerű, de egészséges, szabad életet él. Az iszákosság a falvakban jóformán ismeretlen s a szerb paraszt részegítő italt rendszerint csak az ünnepi lakomáknál iszik. A nagyobb városok mellett lakó paraszt, ha a városba megy, újabban nemcsak az eddig szokott török fekete-kávét, hanem sokszor sört iszik. Ez a bővebb keresettel függ össze. Falukon még nem járja olyan nagyban az ünnepi korcsmái pálinkázás és sörözés, mint például Magyarországon is.

Dologban sokkal kevesebb napot tölt el a szerb földműves, mint magyarországi életsorsosa. A falusi nép a 82 templomi ünnepnapon kívül még 55 napot ünnepel, a melyeken nem dolgozik. Mivel évenként átlag 60 napon a rossz idő akadályozza a mezei munkát, a falusi parasztság évenként alig dolgozik többet 169 napnál. Ez a földek művelési módján és a termésen, mint annak helyén látjuk, meg is nyilvánul.

A szerb paraszt vígkedélyű, élénk phantasiájú, ünnepeken szívesen mulató nép. Az ünnepi összejöveteleken a fiatalság dalol és tánczol. A Macsvában a falvak főterén ünnepnap délutánokon elmaradhatatlan a táncz, *Militarycs* (Knezsevina Szerbija című munkájában) megyénként felsorolja az ott dívó tánczokat. *Belgrád* megyében a kolo (körtáncz) változatai voltak: Csetvorka, Osztrolyanka, Nisevlyanka, Polomka, Sarenokolo, Szitnis, Duda, Polizsanka, Gyurgyevka, Zora, Szerbijanka, Bugarija, Vrbica, *Madzsarica*, Karijera, Kriva, Plyeszkavac, Pocerka, Sakajdo, Varosanka. *Szmederevóban*: Macsvanka sztara és nova; Csetvorka, Prepisora, Ropota, Kiszelyeoka, Csemerka, Veliko oro, Sareno oro, Cigancsica, Vlahinya, Polomka, Szitnis, Jagodinka, Kragujevsanka, Moravac. *Kragujevában* a már felsoroltakon kívül: Osztrolyanka, Groznica, Parada, Nebeszka, Deszma, Trepazsestye, Leszkovesanka, stb. Majdnem minden megyében van néhány eltérő változata a körtáncznak. A keleti határvidékeken néhány oláh és bolgár táncz is meghonosodott.

A népénekese (guzlások) megritkultak. Czigányok, vagy a hegyes vidékeken dudások zenélnek, illetve a tánczoló fiatalság dalolja a tánczdallamot is.

A régi eredetű népszokások, melyek szoros összefüggésben vannak a bizánczi szellemű sok ceremóniával járó egyházi élettel, ma már inkább csak a falvakon tartották fenn magukat. Vidékenként szeretatosan ünneplik a karácsony estéjét, Szent György napját, és más egyházi, családi nemzeti ünnepeket. Faluban, városban szegény és gazdagnál, falusi parasztnál, városi úrnál egyaránt fenntartotta magát azonban a családfő hasonló nevű védszentjének névnapi ünneplése. Ennek *Szláva* a neve. Az ünneplőt *Szvecsár*-nak hívják. Az ünnep szertartásai a szerbség által lakott vidékeken némileg eltérők. Fő vonásai ez ünneplésnek a következők:

A Szláva előtti napon az egész lakást alaposan kitakarítják és a háziasszony kétféle kalácsot süt. Az egyiket az ünnep előestéjén fogyasztják el és ennek *vecsernya* a neve; a másikat, a *kolacsot* magán az ünnep napján. Néhol nem tartják meg az estét, és itt persze vecsernyát nem sütnek. A kalácsokat a pápa általa megszentelt vízzel fecskendezi be. A kalácsok közepén keresztalakban van a következő felírás:

JK	XC
NH	KA

(Jézus Krisztus győz). A fából készült formát a mi-ben a kalácsokat sütik, poszkurniknak hívják. A nevezett kalácsokon kívül kis kalácsokat is sütnek, melyeket letürgyije-nek hívnak s melyeket beszentelés végett a templomba visznek. Egy a pópáé, a többit a templombamenetel előtt elfogyasztják.

Az ünnep előtti napon a család fiatalsága eszközli a meghívásokat. Este egy négylábú hosszú deszkát (szovra) állítanak fel, mely asztalul szolgál. Közepére jön a vecsernya, egy gyertya, egy sótartó, egy tömjénfüstölő és egy bazsalikomcsokor. Azután meggyújtják a gyertyákat a szentképek előtt s kanalakat és villákat tesznek az asztalra. A kést a szerb magával hordja. Végül szilvapálinka vagy más szeszessel kerül az asztalra. Megnyílnak az ajtók, bejönnek a vendégek és összecsókolódnak a Szvecsárral. A pápa, vagy, ha az nincs jelen, más tekintélyes vendég leül

az asztalfőre. S leülnek a többi vendégek is. Ekkor föláll a házigazda, fölveszi a tömjéntartót és megfüstöli először a családi védszent képét (Szvetac), azután az asztalt és a vendégeket, végül keresztben járva a szobát és a házat. A vendégek a gazdával együtt állanak fel és háromszor keresztet vetnek. A tömjénszertartás után pálinkaivással elkezdődik a vacsora. A második pohár bor után mindenki háromszor keresztet vet, a viaszgyertyát meggyújtják a tömjéntartó parázsán és megerősítik a sötétóban. A házigazda körüljár az egész házban a tömjéntartóval s végül leteszi a tömjéntartót az asztalra. Imádkozás után a házigazda egy pohár bort nyújt a legöregebb vendégnek, megcsókolja, s a vendég szerencsét kíván és áldást kér minden vendégre. Közben valamely szlávadalt énekelnek. A házigazda ezután veszi a harmadik pohár bort, fölszeli a vecsernyát, a vendégek ezt különféle szertartások és imák közt elfogyasztják. Éjfélig a társaság toastozva és dalolva mulat. Ez az előeste.

Az ünnep napján az asszonyok korán reggel rendbe hozzák a házat. Egy ifjú vagy lány templomba visz egy kosarat a kalácsesal, a *kolyivonak* nevezett főtt édesített búzával, viaszgyertyával, borral és néhány leturgyijával, a hol a kosár az istenitisztelek alatt az előöltáron helyeztetik el. A mise után a pap megáldja a kalácsot és az egyházi eljárás szerint fölszeli. A kalácsvivő meggyújtja a viaszgyertyát és keresztet vet. Ez alatt odahaza elkészül az ebéd. A vendégeket bevezetik a szobába, a hol a szóvra áll, és ugyanazok a szertartások mennek végbe, mint az előestén. Ha egy guzlár is van kéznél, hősi dalokat énekel.

Jellemző szokás még a *moba* és a *pobratimsztvo*. A moba a mi kalákánkkal teljesen azonos. A pobratimsztvo két nem rokon ember szoros szöveteződését jelenti. Az illetők kenyeret és söt esznek együtt és pálinkát vagy bort isznak, melybe jobbkarukból egy pár véreseppet bocsátanak. E szertartás kölesönös önfeláldozó védelemre és a szenvedett sérelmek kölesönös megbosszulására kötelezi a pobratimokat.

A kolostorok által tartott búcsúk népesebb vigalmakra adnak alkalmat. Nyugat-Szerbiában divat, hogy a módosabb családoknak a kolostor mellett saját, *szobracicának* vagy *csardacsity*-nek nevezett há-

zuk van, a melyben a kolostori ünnepségek alkalmával megvendégelik atyafiságukat és barátaikat.

A modernebb életviszonyok folytán a városokban és a városok közelében tűnőben vannak az ősi népszokások s inkább csak azok maradnak fenn, melyeket a szerb egyházi férfiak, mint a nemzeti öntudat fenntartói, támogatnak és fenntartani igyekeznek.

A szerb nemzeti népviselet is fokozatosan ad helyet nemcsak a városokban, de a falvakban is a modernebb ruházkodásnak. A szerb népviselet jellemző ruhadarabjai: az opanka, a fez, vagy prémes kucsma, mind nagyobb tért veszít a czipő, a kalap vagy modern sapkával szemben. Általában véve azonban a szerb falusi népnek nagy része még ma is ott-hon készült fehérneműt és felsőruhát hord. Az északi vidékeken terjedtek el leginkább az importált gyári férfi- és női ruhaszövetek, kész ruhák, fej- és vállkendők.

A szerb parasztházak belseje, különösen szobának nevezett helyisége tiszta, bár nem eléggé szellőzött. A szerb paraszt gyermekkorán túl nem igen fürdik s nem eleget mosdik. A nyári félévben a nyugateurópai utazó a szerb falvakban eléggé kényelmetlenül érzi magát. Árnyékszék, pöczegödör, a falvakban alig van. Closet a duna- és szávamelléki városok előkelőbb házain kívül nem található. Az egészségügy tekintetében a szerb falusi paraszt nagyon primitív viszonyok között él. A sok ház körüli szemét miatt nyáron rengeteg sok a falvakban a légy. Az árnyékszékek hiányával kapcsolatos a sertéstenyésztő vidékeken a pántlikagilisztá, és a sertésekben a borsóka nagy elterjedése.

A szerb föld népének lelkitulajdonságairól dr. Sztanojevics Milorad¹ a következő tetszetős mondatokat írja:

„A szerbek természettől fogva szabad hegylakóknak érzik magukat és a törökkel való sokéves küzdelem alatt harczos néppé fejlődtek. Ezért a török uralom alól való felszabadulás könnyebb munka volt, mint később az új állam megalkotása és megerősítése. A szerb nép, melynek évszázadokon át kellett az idegen uralom ellen küzdeni, mint egykor a germánok, veleszületett idegenkedést érzett általában minden

¹ Die Landwirtschaft in Serbien. Halle a. S. 1913.

alárendeltség ellen. A nép úgy tekintette az állami uralmat, mint ismeretlen erőszakosságot. Így lesz érthető, hogy Milos és Mihály fejedelmek alatt gyakori volt a lázadás. A szerb hajlandó a legkisebb igazságtalanság ellen is fellázadni. De dolgoz és a semmittevőket és lustákat a nép megveti. A szorgalom és jó kedély, a mi a szerb népet a legnehezebb munkában is kitünteti, valamint az egyszerű erkölcsök és szokások, elegendő biztosítékai annak, hogy egyszer mégis csak jólétre és gazdagságra emelkedik. Elisée Reclus Nouvelle Geographie-jában a szerbekről a következőket írja: „A szerbeket megkülönbözteti a keleti népek között jellemük nemessége, költői képzeletük, magaviseletük méltósága, kétségtelen bátorságuk és mérséklésük, mely majdnem mindig az igazi bátorságot adja. Becsületesek és igazmondók: nehéz őket megcsalni, de ők nem csalnak soha, és Ami Boué írja: Jobban számításba veszik a szerencsétlenség eseteit, mielőtt veszedelemba mennek, mint a görögök. Szeretnek egy kis vagyont megtakarítani, és ennél fogva több a személyes becsvégyuk is, általában kerülnek a hazugságot és túlzást“.

E sok és szépet és jót a következők figyelembevételével kell némileg reducálni. A szerb parasztságot előbb saját törzsfőnökei és fejedelmei tartották nagyon kemény szolgasorsban. Azután évszázadokon át a török. Nagy kérdés, hogy a szerb föld népe jó részének nem volt-e jobb sorsa a török uralom, mint saját főnökei alatt. Egyes hegyi vidékek népe azonban mindig sokat élvezett az őseimber nyers szabadságából. Ezek az emberek nehezen törődtek hozzá az állami rendhez, még nehezebben az enyém-tied szigorú megkülönböztetéséhez. A *hajdukok*, betyárok, szegénylegények ellen még 1895-ben is külön törvényt kellett hozni. Azokon a szegény vidékeken, a melyek a gazdagbakkal érintkeznek, különösen Rudnik megyében, most is gyakori a személy és vagyon elleni büntett, de viszont kétségtelen, hogy a szerb parasztság nagy többsége természetből értelmes, tisztességtudó és helyes erkölcsi felfogású. Egyforma mértékkel nem lehet a szerb föld népének mérni, mert a Balkán-félsziget minden népéből verődött össze, mint azt Cvijics dr. és társai az egyes vidékeket illetőleg apróra kimutatják. Kétségtelen továbbá az is, hogy a szerb nép igénytelen, tűrni, nélkülözni tudó és jó katona. Szerb-

galma és munkateljesítménye azonban nem üti meg az európai mértéket s culturalis és gazdasági haladó-képessége nem áll arányban élénk képzeletével és egyéni becsvágyával. A falvakban sokszor mutakozó elnyomó és kizsákmányoló párturalom a modern fejlődésnek olyan terméke, a mely a szerbség szadadságszeretetét kisebbnek mutatja, mint a radicalis pártélet demagog hajlamú írói és szónokai feltüntetik.

A szerb nép belső fegyelmezésében, szervezett gazdasági és jog rendbentartásában nagy szerepet játszott a családi és gazdasági közösségnek specialis szerb intézménye: a *zadruga*. Ez az intézmény a modernebb életviszonyok között erősen hanyatlott s ma már a lakosságnak csak kis része tartozik házközösségbe. A zadrugák tagjainak száma 1905-ben 436,985-re rugott. De az igazi, a szűkebb család körén túlterjedő, tíznél több tagú zadrugákhoz e lélekszámnak tizedrésze sem tartozott. A szerb parasztság mai gazdasági és társadalmi helyzetét mégis nehéz lenne a zadruga ismerete nélkül megismerni. Tehát röviden meg kell világítanunk ez intézményt is.

Kétféle zadruga van: a *testvéri* (oldalrokon) az igazi és a *fiú*, a nem igazi. Két testvér, két közelebbi vagy távolabbi rokon, a ki családjával együtt egy házban lakik, alkotja a legkisebb igazi zadrugát, a melynek minden tagját *Zadrugarnak* hívják. A nép jogi felfogása szerint 18 évvel teljeskorú és jogú lesz a *Zadrugar* s ekkor a tagoknak „*emberek*“ (lyudi) a neve. Az atya teljeskorú fiaival sem alkot igazi Zadrugát, mert a nép felfogása szerint az atya a fiaival, valamint a testvér kiskorú öcseseivel együtt egy jogi egységet alkot.

A zadruga gyűlésen választja a képviselőjét. A képviselő neve: sztaresina (a zadruga legöregebbje), a többi: mlagyesina (fiatalság). A képviselő lehet a legfiatalabb tag is; legalkalmasabbnak, nem pedig a legöregebbnek kell lennie. A 18-ik év betöltése után minden zadrugar résztvesz a választásban. A képviselő tisztje nem életfogytiglani, hanem akár testi vagy lelki alkalmatlansága esetén, akár akkor, ha működése a többség nézete szerint nem helyes, más választható. A mlagyesina kötelessége a föltétlen engedelmeség a sztaresina iránt. A sztaresinának oly ügyesnek kell lenni a zadruga dolgai intézésében, hogy a siker minden vonalon látható legyen. A sztaresina köteles-

ségei: képviselni a házat a hatóság előtt, eladni a terményeket és bevásárolni a ház szükségleteit; ingatlant eladni, cserélni és venni; képviselni a házat egyházi és más ünnepeken. Nála van a zadruга pénze s pénzkiadási joga korlátlan. Bármely tag kívánságára köteles számolni, de sohasem egynek, hanem az egész zadrugának.

Ha arról van szó, hogy a zadruга ingatlant adjon, vegyen, illetve cseréljen, vagy ha valami előre nem látott baj állott be, a zadruга tanácskozásban adja meg az utasítást a sztaresina eljárására nézve. E tanácskozás este, vacsora alatt és után történik, a tűzhely körül. Ily esti tanácskozásokban hányják-vetik meg a községi kérdéseket is, melyek a zadrugát érdeklik. A megállapodást titokban tartják. A gyermekeket eltávolítják a tanácskozásból. Az asszonyok azonban, ha némileg ügyesek és tapasztaltak, résztvesznek nemcsak a tanácskozásban, de a határozathozatalban is.

A zadrugárok teljes oqaadással és tisztelettel tartoznak a sztaresina irányában. Nem illik a sztaresina előtt ülniök, pipázniuk és táncolniuk, énekelniük idegenek jelenlétében. A mikor a zadrugár betölti a 18 évét, atyja vagy anyja ünnepélyesen bevezeti a zadruга gyűlésébe, megparancsolja neki, hogy csókolja meg a sztaresinát s a zadruга öregebb férfait és asszonyait, azután a fiatalabb tagokat s legyen engedelmes a sztaresina iránt. Ez a felvétel szertartása, a mely után az új zadrugárnak „ember“ a neve, s egyforma jog illeti őt úgy a ház, mint másféle közös vagyon használatában a többi teljeskorú taggal. Érdekes, hogy alig van rá eset, hogy a zadruга tanácskozásaiból és megállapodásaiból valami kiszivároгjon.

Az asszonyoknak is fontos szerepe van a zadrugában. Elsősorban anyák és háziasszonyok. Tehát a ház belső rendjét és a gyermekek nevelését munkálják. A gyerekek testi gondozása az anyák kötelessége; az oktatása, művelése, rendre, erkölcsre, munkásságra oktatása az öregasszonyoké. Meg is látszik hamar, ki volt zadrugai gyermek, ki nem. Az ilyen oktató és kiváló tulajdonságokkal bíró öregasszonyok nemcsak teljesjogú tagok, hanem sokszor döntő szavuk is van a zadrugában. Ez a magyarázata, hogy sok szerb családnak neve női névből származik.

A házi munkákat az asszonyok hetenként felváltva látják el. Az egyik hetes asszony neve: *redara*,

rendfenntartó. A másiké: sztanarica, lakásgondozó. A sztaresina felesége — a staresica — szintén végzi a hetes munkát, ha csak kora miatt nincs felmentve alóla, éppen úgy, mint a zadruga többi öregasszonyai. A *sztaresina*, soha semmiről nem mondja hogy: „enyém“ de mindig, hogy „mienk“. Ha kérdik, hogy ki a sztaresina, nem úgy felel hogy: *én*, hanem: *mi*. A zadruga fogalma kizárja az individualitást. A zadruga tagjai lehetnek papok, tanítók, kereskedők stb., de keresetüket kötelesek beszolgáltatni, ha csak előzőleg más megállapodás nem történt. A zadruga némely tagját elbocsátja, nem követel tőle semmit, de annak sincs követelése a zadrugán, még ha nem is kapta ki a közösből őt illető részt. Az ily zadrugárok külön házat és családot alkotnak s ha követelik, a zadrugának kötelessége részüket kifizetni.

A zadruga rossz magaviseletű, vagy a közösség ellen vétkező tagjait megfenyítheti. Enyhébb esetekben olyan megrendszabályozást rendel el a gyűlés, a mit atyja a fiával, testvér a testvérral, asszony az asszonynyal szemben hajthat végre. Súlyosabb esetekben a büntetés: megbotozás, kiverés a házból, koplaltatás, elzárás. Most persze ilyesmi nincs megengedve.

A teljes közösségű zadrugákon kívül vannak zadrugák *egyéni tulajdonnal* is Valjevo megye Podgorina, Podrinje megye Ragjevina és Jadar vidékén. Az ilyen zadrugák egyes tagjai saját maguknak keresnek, külön vagyonuk és jövedelmük van. De kötelesek a zadrugának tartozó munkájuk egyenértékét, a sztaresina megállapítása szerint évente pénzben megfizetni. A sztaresinának azonban az ily zadrugákban sem lehet külön vagyona és jövedelme. A külön vagyont, melynek sokszor női hozomány az eredete, nem a zadruga örökli, hanem az örökösök, vagy a kinek a tulajdonosa végrendeletileg hagyja. A zadruga a külön vagyont örökös híján sem örökli.

Vannak zadrugák, a hol minden tagnak saját tulajdona a ház, csak a földeket művelik közösen, minden tag részének arányában osztozván a költségekben, közterhekben és jövedelmekben. A sztaresina itt nem az, mint a fent leírt zadrugákban. Vannak olyanok, a melyeket például a leányait kiházásító atya vejeivel alkot, élete tartamára. A vők családjai együttesen munkálják a földet s a jövedelmen osztoznak. Az atya halála után feloszlik a föld.

Az ősi, családi köteléken alapuló zadrugák felszólóban vannak s helyükbe a *földművelők szövetkezetei* kezdenek lépni, melyekről e tanulmány során külön van szó. A zadrugák patriarchalis erkölcsi és anyagi hatalmi körének nagy ellensége a modern művelődésben nagy szerepet játszó cultusa az individualitásnak, az úgynevezett személyes szabadság. A családi törvény és jogszolgáltatás szerepkörét a köztörvények és közhatóságok vették át. Szerbiában az utóbbi évtizedekben alakult s szintén zadrugának nevezett szövetkezetek, magánjogi alapon létesült társulatok, melyeknek főjellemvonása ugyan az altruizmus s melyek tagjaikon némi erkölcsi ellenőrzést is gyakorolnak, de csak abban a mértékben, a mi a nyugati eredetű *cooperatio* szellemének megfelel. Ezeknek kétségtelenül jó alapot adott az ősi zadrugák által meghonosított kooperatív hajlandóság, de a modern szövetkezetek, lényegileg mások, mint az ősi szerb zadrugák s nem lehet az a szerepük a nemzetnevelés és fenntartás terén, a mi azoknak volt.

Végül itt kell kiemelnünk a szerb parasztságnál szent törvényként tisztelt kölcsönös segítségi kötelezettséget, halál, elemi csapás vagy más szerencsétlenség esetén, mely kötelezettség elsősorban a szomszédokat, szükség esetén az egész falut terheli. A segítség legtöbbször ingyenes munka teljesítéséből áll. Városokban és környékükön ez a szokás is sokat vesztett erejéből s pénzen fogadott munkaerők helyettesítik a szomszédok egykori ingyenes munkabeli segítségét.

b) *A városi és falusi kisiparosok.*

A lakosságnak ez a a rétege igen nagy részben bevándorlásból származott. 1884-ben még csak 1700 kézművest számláltak meg az országban, 1900-ban már 35.000 kézművesmester volt, 22.000 tanonczczal és segéddel. A szomszédos Magyarországból és Ausztriából, a hol a kisipar éppen a nyolczvanas években jutott a legnagyobb inségbe, csoportostul telepedtek át a kézművesek. A szerb városok és falvak közművesi czégtábláin még most is sok magyar, német, cseh és szlovén nevet lehet olvasni. 1907-re a kézművesmesterek száma 38.543-ra szaporodott, de a segédek és inasok száma 21.782-re fogyott. A kis-

ipar és egyes ágai (takács, szűcs, kelmefestő, rézőntő) a gyáripar versenye folytán tönkrementek, más ágai (lakatos, kötélverő, pék, patkolókovács, különféle mechanikusszerelő) szaporodtak. A kisiparosok Szerbiában általában véve szegények s mivel nagyrészen idegen származásúak is, nem sokat számítanak.¹ Szerbiában a háziipar uralmát nem sok időre vette át és élvezte a kisipar, s még olyan szerepre sem vergődött a nemzeti termelésben, mint Magyarországon. A megmaradó és fejlődésképes kézműiparágak is fokozatosan a nagy tőke uralma alá kerülnek. Legnemzetibb ága volt a szerb kisiparnak a pecsenye- és téasztasütő. Ezt még a kisebb helyeken is vendéglők és éttermek szorítják ki.

c) *A gyári munkások.*

Szerbia régi területén, mint az egész Balkánon, a nagyipar csak most indult fejlődésnek, ennél fogva a gyári ipari munkások és alkalmazottak száma nagyon kicsi. Egy 1906-iki kimutatás szerint a gyári munkások száma mindössze 5624 volt. Azóta több új ipartelep keletkezett, főleg a fővárosban, de a gyári munkások száma mindamellett, legföljebb 8000-et tesz ki. A munkások szervezve vannak, sőt egy socialista képviselő is ült a szkupstinában, a ki a főváros egyik kerületében kapta a mandátumát. Olyan gyári munkásosztályról, mely szervezettségénél, életviszonyainak bizonyos megállapodottságánál fogva külön helyet foglalna el a szerb nemzeti társadalomban, beszélni nem lehet. A Marx-féle socialismus eszméi elméletileg erős ápolásban részesülnek, s a socialista szervezet egy lapot tart fenn és szorgalmasan ülteti át a nyugateurópai socialista irodalom termékeit. A socialista szervezet könyvkiadó vállalatának Belgrád Kraly Milanova-utczáján élénk forgalmú nyílt üzlete is van.

¹ A szerbek sok évtizeden át nyilvántartják mindenkinek a külföldi származását. Szerzőnek mondta egy Valjevóba, ottani kereskedőhöz nőül ment pancsovai származású szerb asszony, hogy 30 évi valjevói lakása után is *svabica* (svábasszony) a neve.

d) *Az értelmiség.*

(Állami tisztviselők és katonai tisztek, lelkészek és tanítók, ügyvédek és orvosok.) *A felső társadalmi rétegek.*
(Az udvar, A kormány, a népképviselők.)

Szerbia társadalmából a nagy- és középbirtokosság, a fő- és köznemesség hiányzik. A nemesi társadalmi osztályok hiánya: a sok százados török uralom eredménye. Ez a szerb népnek előbbi társadalmi és jogrendjét, a melyben a birtokos nemesség s az uralkodók hivatalokkal felruházott hatalmi exponensei, sok előjoggal és kiváltsággal megterületi hatalommal bíró arisztokrátiát alkottak, teljesen megváltoztatta. Az önállóságra jutott szerb állam nem állította vissza a nemességet társadalmi értelemben sem. Az értelmiségi osztályokat már maga a nagyobb birtokosok és a nemesség hiánya is erősen megkülönbözteti Európa nyugati államaitól.

A szerb értelmiségnek legnagyobb contingensét az állami tisztviselők alkotják. E tisztviselők túlnyomó nagy része egyszerű, az otthoni szegényebb viszonyok között kifejlődött látkörű s e viszonyokhoz alkalmazkodó ember. Ha figyelembe vesszük, hogy egy szerb miniszter fizetése mindenestől 12.630 dinár, egy I. osztályú miniszteri osztályfőnöké 7272.80 dinár, a megyei főnöké 4000—7000 dinár, a járási főnöké 2500—3000 dinár s a bíraké is ugyanilyen arányban van megállapítva, világos, hogy az állami tisztviselők $\frac{9}{10}$ -ed része 1000—2000 dinár között járó fizetésből él. E jövedelemhez csak kevés esetben járul öröklött vagy a családtól kapott jövedelem. A szerb állami tisztviselők javadalmazása ily viszonyok között igazán csak nagyon primitív megélhetésre ad módot.

Az állami hivatalokat az önálló szerb állami élet első évtizedeiben mégis nagyon kíváncs, kivételesen jó elhelyezésnek tekintette a közfelfogás. Erős testi munka nélkül aránylag nagy jövedelemre szert tenni: a szerb földműves vagy kereskedő fáradtságos és mégis bizonytalan életsorsa mellett, az állami hivatalnak nagy vonzóerőt adott. Ennélfogva a közszolgáltatnak az általános gondolkodásban olyan rendszere fejlődött ki, a mely a művelt világban csak az Északamerikai Egyesült-Államokban található: a

spoil system. A hivatalokat a politikában győzelmes párt osztotta ki a maga hívei között, a kik az osztogatást sürgették és várták. Erdemes, munkájukba beletanult tisztviselőknek nyugalomba kellett menni, ha pártjuk elvesztette az uralmat. Évtizedek folyamán nemcsak a pártoknak, hanem egyes politikai vezéreknek is nagy tisztviselői tábora fejlődött ki, mely vagy tényleg szolgált, vagy nyugalmazott állapotban várta a neki kedvező párt vagy politikai vezér érvényesülését. Ehhez alkalmazkodott a köztisztviselői nyugdíjrendszer is. A hivatalban levő tisztviselők nagy járulékot fizettek a nyugdíjalapba, hogy aránylag rövid idő múlva is lehessen nyugdíjuk.

Ez a rendszer az utolsó évtizedekben nagyon túlélte magát. Az egyes szerb kormányzati ágak évenként pár száz fiatalembert támogattak anyagilag, ösztöndíjak, segélyek útján, hogy külföldi tanintézetekben és egyetemeken tanulhassanak Oroszországban, Franciaországban, Németországban, évről évre a katonai és polgári közszolgálat aspiransainak egész raja képeztetett ki. Ezek egyrészt elszoktak az otthoni egyszerű viszonyoktól, másrészt hivatást és állandó kenyéradó foglalkozást kerestek az állami szolgálatban. Az ilyenek azután, ha a politika fordulása megakadályozta előmenetelüket, vagy elvette az állásukat, magukkal és a világgal meghasonlott existenciákká lettek, vagy pedig odaadták magukat valamely jól fizető érdek szolgálatába, a mi legtöbbször idegen tőketerjeszkedés, vagy idegen politikai propaganda volt. A katonai és polgári államszolgálat e beteg beiskolázott viszonyai tették a szerb közéletet az utóbbi évtizedek alatt olyan bizonytalaná, sokszor lázas tüneteket mutatóvá.

A katonai tisztikar sem maradt illetetlenül a pártpolitikától, sőt Crna Ruka (fekete kéz) néven egy titkos katonai klikk szerveződött a katonatiszti kar érdekeinek védelmére a polgári kormányzás ellen. Mivel a tisztikar legnagyobb részben vagyontalan, tisztviselők, papok, tanítók és kisvagyonú parasztok fiaiból került ki, a meglevő csekély fizetés mellett a katonatiszteknek még súlyosabbak voltak az anyagi viszonyai, mint a polgári tisztviselőké, a kikre nézve a szerb közfelfogás belenyugodott abba, hogy reá vannak utalva mellékkeresetre s a köztisztviselők jóindulatára rászorult üzleti elemek, vagy a valami

közhatósági kedvezésre, illetőleg elnézésre szoruló emberek szinte természetesnek találták, hogy a kezükre járó tisztviselőket, kisebb-nagyobb, legtöbbször nem megvesztegetésszerű, hanem önkéntsen adott díjazásban részesítették.

A sok külföldön taníttatott polgári tisztviselő és katonatiszt kétségtelenül emelte a közszolgálat szellemi szintjét, szakszerű intézkedőképességét, de más irányban inkább károsan, demoralizálólag és bomlasztólag hatott.

A pravoszláv papok és tanítók Szerbiában szintén állami tisztviselői jelleggel bírnak, mert az államtól fizetést húznak. A belgrádi metropolita fizetése 15.000, a püspöké 10.000 dinár. Az alsó papság fizetése természetesen túlnyomólag 1000—2000 dinár között járt. Mivel azonban az óhitű egyház hitélete nagyon sok alkalmat ad a keresztelesen, esketésen és temetésen kívül is a fizetett lelkészi szolgálatokra, a papságnak aránylag elég bő mellékjövedelme is volt. A népiskolai tanítók kezdő fizetése évi 800 dinár s ez 30 év alatt 3000 dinárra emelkedik. Ezek voltak tehát aránylag a legjobban dotált köztisztviselők Szerbiában.

Tíz-tizenöt esztendő óta a nyugateurópai kulturszükségletek ismertté válása, de főleg a védővamos rendszer életbelépte óta (1905) az élet Szerbiában is tetemesen megdrágult. A papok és katonatisztek, az intelligens osztályok e két leghatalmasabbja szervezett mozgalmat is indított több ízben a fizetések javítása érdekében, de eredménytelenül. A szkupstina a parasztválasztók erős nyomása folytán sohasem volt megkapható arra, hogy a hivatalnokokra újabb nagyobb költségeket szavazzon meg. Ez az állapot megint arra kényszerítette a kormányt, hogy kézalatti kedvezéseket adjon az ügyesebb és befolyásosabb tisztviselőknek, vagy pedig tűrje a visszaéléseket, a miket más viszonyok között talán nem tűrt volna.

Azt lehet tehát mondani, hogy Szerbia értelmisége az újabb időkben belekóstolt az európai értelembe vett jobb életbe, de az egész szerb közélettel együtt a nyugati művelt életnek inkább rossz hatáseit, kinövéseit és terheit érezte, semmint áldásait.

A szerb értelmiségben anyagilag is, egyébként is a legjobb sora volt az üzleti világnak. A bankárok-

nak, ügynököknek, kereskedőknek. Ezek között van a legtöbb vagyonos, jól élő s gyermekeit is gazdagon hagyó elem. A fejlődni kezdő szerb kis városkák leg-szebb házeit üzletemberek, vagy örököseik építik. A fővárosnak a helyi aristokrátiát alkotó előkelőségei szinte kizárólag a kereskedés útján szerzett vagy-onok élvezői. Meg kell azonban állapítanunk azt is, hogy sok kereskedő rendkívül áldozatkész volt a nemzeti közczélok iránt. Kereskedőnek köszönheti létét a belgrádi egyetem és több nagy közczélú alapítvány, a melyek a nemzeti művelődést szolgálják.

Az első és második legújabbkori szerb dynastia vagyontalan volt, vagy legalább is nagyobb, látható s akárcsak közepesnek nevezhető vagyonnal sem bírt. Ez szintén egyedülálló helyzetet adott a szerb királyi udvarnak az összes európai monarchiákban. Az Obrenovicsok alatt még volt valamelyes udvari élet. A királynénak voltak uvarhölgyei s az udvari fogadások elég gyakoriak voltak. A Karagyorgyevics-dynastia mostani képviselője özvegyen került a trónra. Az országos költségvetés terhére volt egy szárnysegéde (ezredesi rangban), hét segédtsíztje és négy parancsőrtsíztje, egy udvari marsallja (alezredesi rangban), mellette egy, néha két udvari titkárral s egy pénztári hivatala három tsíztviselővel. A király civillistája 1,200.000 frankban állapítottatott meg. A király gyermekei külön apanage-t csak 1912-ben kaptak, és pedig a trónörökös évi 120.000, György herczeg évi 60.000 frankot. Ez összegek nem adtak anyagi alapot nagyobb udvartartásra. Repraesentativ czélokra ehhez képest nagyon kevés alkalommal vétetett igénybe a civillista. Évenként egy, legfőljebb két udvari bál s négy-öt udvari ebéd szakította meg a királyi konak belső csendjét, melyeken a belgrádi diplomatiái kar, a közélet helyi kiválóságai s néha egy-egy külföldi illustis vendég (a Karagyorgyevicsok alatt leginkább orosz és franczia) voltak a rendes résztvevők.

Más monarchiák születési aristokrátiájának helyét Szerbiában — mint már érintettük, a vagyonosabb kereskedők látszanak pótolni. Ezek áldoztak a hivatalos pénzekből nem dotálható közczélokra, ezek adták sokszor össze a nemzeti repraesentálás, vendég-látás, stb. költségeit. A kereskedők kiváló positióját a szerb nemzeti életben azt is mutatja, hogy a szkupsti-

nában az egyes foglalkozási körök közül a kereskedelem volt aránylag a legtöbb taggal képviselve.

A szkupstina tagjai között az utolsó két törvényhozási ciklusra volt:

Állami hivatalnok	46
Földműves	44
Kereskedő	42
Iparos	6
Ügyvéd	15
Pap	5
Mérnök	2
összesen	160

Ha tekintetbe vesszük, hogy a földművesek között soknak kevés a tanultsága, actió-képessége, tehát politikai súlya is — továbbá hogy ha az állami tisztviselők közül leszámítjuk a minisztereket és nyugalmazott minisztereket (11) — nyilvánvalóvá lesz, hogy az utolsó években a szkupstina mozgató és cselekvő szellemét a kereskedők képviselték. Politikai tevékenységüket és súlyukat különösen a kettős monarchiával való vámpolitikai viszály alatt növelték meg, a mikor a nemzeti érdekek áldozatkész és ügybuzgó harczosaink léptek föl s a kormánynak az új kereskedelmi piacok szerzésére irányuló törekvéseit nagy odaadással támogatták.

Az udvar, a kormány és a szkupstina tagjai között, de inkább az udvarhoz és kormányhoz számítva, mintegy középhelyet foglaltak el az államtanács tagjai a nyugalmazott miniszterek és államtanácsosok. Az államtanács inkább társadalmi, mint államigazgatási intézményül volt tekinthető. Hatásköre, tennivagy elintéznivalója nagyon kevés volt, ellenben a szerbiai viszonyok között jelentős szerepet töltött be azáltal, hogy az elnökkel együtt 16 volt miniszter vagy más kiválóság részére nyújtott elhelyezési módot. Mivel a nyugdíjból megélni, a különben legnagyobbreszt vagyontalan volt minisztereknek éppen oly kevéssé lehetett, mint valamennyit közkereseti társaságoknál elhelyezni: a szerencsésebbek az államtanácsba való kinevezésük útján nyertek még évi 10.000 dinárnyi jövedelmet. Érdekes, hogy az államtanácsosi állást és javadalmazást több miniszter activ működése alatt is megtartotta. A hivatalos tiszti

czímtár nem kevesebb mint három volt miniszterelnököt, 20 volt minisztert és 23 volt államtanácsost tart nyilván, a kik valamelyes állami ellátásban részesültek. Részint nyugdíjban, részint rendelkezési állapotbeli illetményekben. Sok az ismételve reactivált miniszter s Szerbiában is vannak politikusok, mint a legtöbb alkotmányos államban, a kiknek minisztersége minden politikai válságnál kombinációba került.

A szerb értelmiség és a felső társadalmi rétegek — kivéve a kereskedőket és tanult iparosokat — az állampénztárból húzzák az existentialis alapjukat alkotó jövedelmet. Az 1914-iki állami költségvetés rendes személyi kiadásokra nem kevesebb mint 61,447.355 dinárt irányozott elő a régi területeken. Az egész költségvetésnek kiadási része a régi területekre 176,621.332 dinárt tett. Ebből 52,933.292 dinár esett a hadügyi kiadásokra, melyek a régi és új területekre nem külön-külön, de együttesen irányoztattak elő. Nincsenek továbbá ideszámítva a rendkívüli személyi kiadások, az ily napidíjak s a dologi kiadásokból adott személyi javadalmak. Nyilvánvaló tehát, hogy a személyi kiadások a szerb állami költségvetésnek legalább is 40—45%-át teszik s ez évi 65—70 millió dinárból élt Szerbia értelmiségének legalább is kilencz-tizedrésze.

B) Az új területek.

Mivel e területeken rendszeres statisztikai adatgyűjtés nem volt, az itteni életviszonyokat pozitív adatokkal nem világíthatjuk meg. Feljegyezzük tehát a megállapítottaknak tekinthető dolgokat.

A földbirtokosok között Ó-Szerbiában sokkal több a közép- és nagybirtokos, mint a régi területen. A nagy- és középbirtokosok Ó-Szerbiában mohamedán szlávokból és mohamedán albánokból kerültek ki, Szerb-Macedóniában törökökből és kisrészben görögökből meg keresztyén szlávokból. A mohamedán birtokosok közül a szerb háborúban igen sokan elpusztultak, igen sokan elmenekültek s ezek birtokára a szerb kormány tette rá a kezét, azzal a czéllal, hogy államilag intézett telepítési actio során a szerb földművelőknek adja el. A közép- és nagybirtokosok közül igen kevesen éltek a gazdaságukban. Hanem rész-

ben Konstantinápolyban, a fővárosban, részben valamelyik birtokukhoz közel eső városban. A kisbirtokokat és a közép- meg nagybirtokokat megmunkáló földművesek kereszttyén szlávok voltak. A földbirtokosok és a szláv földművesek életviszonyairól a szerb kormány által hivatalosan kiadott jelentésben¹ a következőket olvashatjuk:

„E vidékeken általában két községi typus van: az összeépült és a szétszórt község. Az első típusú községekben főleg albánok és törökök laknak, a szétszórt községekben keresztények. Az építés-, a lakás- és az életviszonyok tekintetében igen nagy különbség van a keresztények és a muzulmánok között. A keresztények házai kis telken vannak, földszintesek, kerítésnélküliek, meszeletlenek, kisablakúak, szobáik kályhanélküliek. A marhának nincs külön istállója és a marha a lakosokkal együtt van a szobában éjjelre, nappal pedig télen-nyáron a szabad ég alatt. Az udvaron ritkán van gyümölcsfa. A keresztény háza és az egész falu elbujtatottnak tűnik fel. A paraszt lehetőleg kerülni igyekezett a lehetőségét annak, hogy muzulmán vendége akadjon.

A muzulmánok háza és élete mindennek ellentétét mutatja. Valamennyi muzulmán, főleg albán ház több lakóhelyiségből áll. Téglából vagy kőből épült meszeletlen, de szobái tágasak, világosak és el vannak különítve az állatok helyiségétől. Az istálló rendszeren a földszinten van, a lakás az emeleten. A ház körül nagy telek terül el, mely magas kőfallal van körükerítve. Minden ház körül virágos- és gyümölcsös-kert van.

A paraszt élete nem sokat különbözik akár városban, akár faluban él. Padon alszik, melyet városban takaróval, faluban szalmazsákkal aljaz. A városban vannak ugyan primitív fapadók a szobákban, de csak a vendégek számára. A háziak a földön ülnek keresztbe tett lábakkal. A szék csak a szoba díszítésül szerepel. A városiak éjjel pokrócczal takaróznak, a falusiak nappali ruhájukban alusznak és ritkán takaróznak. Ezért a falusiak melegebben öltöznék, mint a városiak. A táplálkozásban is nagy az egyszerűség úgy a városokban, mint a falvakban. Azt lehet mondani, hogy meleg konyha és főtt ételek nélkül élnek

¹ Narodna Privreda u priszajedinyenim oblasztina.

az emberek. Nincs kályha, hanem az úgynevezett *mangalon* (izzószenen) főznek. Szegénynél, gazdagnál a táplálék, nyáron kenyér, paprika és hagyma, télen: kenyér valami kis hússal (száritott kecske- és ürühús) káposzta, hagyma és bab. Kenyérnek árpával és rozszzsal kevert búzalisztet használnak. A szegények főleg zabkenyeret esznek, melybe valami kis búza- vagy árpaliszt van keverve.

A magántulajdonnak sokféle formája van. Legnagyobbrészt az elkülönített magántulajdon az uralkodó. A csekély termelés és jövedelem miatt, a mely ritkán tart el az új termésig, gyakran bér munkára szorúlnak a lakosok, pontosabban a keresztény lakosok, a kik Romániába, Bulgáriába, Szerbiába, Ausztriába mentek bér munkára és az utolsó időben nagyszámban vándoroltak ki Amerikába is.

A kisbirtok főleg keresztény kézen van. Volt albán kisbirtok is, csak hogy ezeknek a földje a legjobb minőségű volt és nem hajtották őket ki a birtokukból, nem nyomták el, mint a keresztényeket. Ezek úgy jutottak a gazdaságukhoz, hogy a török uralom alatt kiűzték a szerb birtokosokat. Ez üldözés folytán sok helyről elköltözött a szerbség, mint például a szkoplyei Crna Gora lejtőjéről.

A nagybirtokok a törökök kezében vannak és a legjobb talajon. Az ilyen török complexumokat csifliknek vagy begluknak hítták. A földeket csaknem kizárólag a keresztények művelték, a kik legnagyobb részét szerbek voltak. Nevük volt *Csifcsija*; gazdájuk neve volt: bég, aga szpahija vagy szajbija. A csifcsija és a földbirtokos között olyan volt a viszony, mint a rabszolga és ura között. Az úrnak megvolt minden joga, a csifcsija pedig a ki éveken át élt és dolgozott a földön, mindenféle jog nélkül csak éppen hogy megélt. A bégek ritkán a gazdaságokban, hanem inkább a nagy városokban és főleg az aratás- és terménybetakarítás idején néztek el a birtokukra. Megbízottaik voltak, a kik az ő nevükben rendelkeztek. Az utóbbi háborúk idejében sok bég áttelepedett Ázsiába és az a körülmény, hogy földjüket eladták vagy bérbeadták, arra enged következtetni, hogy nem is szándékoznak visszatérni.

A csifcsija és bég közötti viszony a századok folyamán jelentékeny változásokon ment át. Az utóbbi időben a jogviszony úgy szabályoztatott mint:

a) csifesiya jogviszonya; b) begluki munka; c) negyedes munka; és végül d) tyeszim.

Mint csifesiya kap a paraszt a birtokon házat, egy vagy két pár igásállatot és vetőmagot. A csifesiya köteles elvégezni a vállalt föld egész munkáját. Aratáskor a földesúr előbb elkülöníti az állami tizedet, a többit megfelezi a csifesijával. A szerződés az első ízben egy évre köttetik és azután szokás szerint nemzedékeken keresztül is meghosszabbíttatik. A begluk viszonyban a bég birtoka egy részét saját regieben műveltette. De ezen a részen sem történt a megmunkálás fizetett bémunkások és úgynevezett negyedek nélkül. A bémunkások ősszel megművelték és bevetették a földet és ezért természetbeli vagy pénzbeli bért kaptak.

Utánuk jöttek a negyedek. Ezek végezték az egész munkákat az aratásig, s ezért a termés negyedét kapták. A feleseknak általában van valami saját birtoka, és marhája, a mivel dolgoznak a bég birtokán és ezért a vetőmag és adótized levonása után a termés felét kapják.

A negyedek, mint említettük, tavasszal lépnek munkába. Ezek a bégektől lakást és élelmezést kapnak, mely utóbbit természetben megtérítenek. Kapnak egynegyed hektár földet főzeléktermelésre. E földparcellát parasztpurnak hitták. A családtagok kötelesek voltak a bégnek csekély bérért dolgozni.

A *tyeszim* írott szerződés a birtok egyévi bérére. Itt a csifesiya tetszése szerint dolgozik, de meghatározott mennyiségű termést kell fizetnie a bégnek, tekintet nélkül arra, hogy jó-e vagy szűk-e az aratás. Az ilyen szerződés az utóbbi időben meglehetősen elterjedt, mert a bérlők tudták a módját, hogy lehet a földesurat illető felerészt kevesbíteni.

Ez a jelentés túlsötét színekkel fest. A török birtokosok nem voltak olyan kiszípolozó zsarnokok, mint a milyeneknek a szerb elfogultság festi őket, sőt az utolsó két évtizedben a béke érdekében meglehetősen nagy engedményeket tettek földmunkásaiknak és elnézők voltak az őket illető aratási rész beszolgáltatása tekintetében is. Bizonyos azonban, hogy a föld népének — úrnak, parasztnak — viszonyai egyáltalán nem voltak modern alapon rendezettek, s az elmaradottság jellemezte úgy a birtokos mint a földmívelő sorsát. A birtokosok nagy része éppen oly

kevéssé volt képzett és jó gazda, mint a paraszt jó munkás. A szervezett izgatás sokszor állította szembe ellenségekül a birtokost és a falusi parasztságot. Ez természetesen megakasztotta a még lehető fejlődést és javulást is.

Bizonyos azonban, hogy az új területek földmívelő népe nem élte azt a szabad és aránylag eléggé színes életet, mint a régi területeken. Itt nem voltak vasárnapi kolók, ünnepi nagy mulatozások. Legfőkébb a családfő védszentjének napját (a szlávát) ülte meg egy-egy jobbmódú család, de ezt is inkább a városkákban, mint a falvakban. Vásárok alkalmával a férfinép egy-egy korcsmában gyűlt össze s az ilyen vásári összejövetelek meg a kolostorokban tartott búcsújárások alkották a nép szélesebb körű társadalmi érintkezésének alkalmait. Az ó-szerbiai és szerb-macedóniai falvakban nagyon elvétve szólt a zene vagy ének.

A városok és városkák értelmisége itt is főleg hivatalnokokból és kereskedőkből állott. A mohamedán tisztviselők éppen oly kevésbé mozdították elő a társasélet eleveenségét, mint a földbirtokosok. A keresztény elemek, a görög, örmény, aromun és szláv kereskedők a primitív keleti jellegű kávéházakban (kafanákban) s a nagyobb városok modernebb szállóinak éttermében jöttek össze. Az egyes fajok társadalmi elegyedését nem igen lehetett látni és főleg a szlávok társadalmilag csak egymás között érintkeztek. Azonban közöttük is volt megoszlás. A szerb és bolgár érzelmű szláv kereskedők mindenütt külön-külön társaságokat alkottak s a propagandák ügynökei, a papok, szerzetesek, tanítók gondoskodtak róla, hogy ez az állapot meg ne változzék.

Általában nem igen van még egy vidéke a világnak, a hol az emberek egymással való viszonya, hivatalos, üzleti és társadalmi érintkezése olyan bizonytalan, vérengző ellenségeskedés és csendes gyűlölködés között mozgó lett volna, mint volt az európai Törökország szóban levő részein. Azt lehet mondani, hogy a meggyökerezett közfelfogás szerint a nemzetiségi surlódásokból folyó rendbontás, emberölés, verekedés nem is ment büntett- vagy vétség-számba. A győztes verekedőket és gyilkosokat hősöknek tartották a saját pártfeleik, a legyőzötteket vagy legyilkoltakat vértanuknak. Erőskezü rendőrség nem

volt, a mely a törvényeknek érvényt tudott volna szerezni és a közrendet és közbiztonságot fenntartani. A mult évtized derekán létesített nemzetközi csendőrség, melynek tagjai egymásközött féltékenykedtek, s aprólékos prestige kérdéseken veszekedtek, a helyi viszonyokat nem ismerték, egyáltalán nem bizonyult olyan intézménynek, mely az elvadult viszonyokat képes lehetne megjavítani. A kevés számú mohamedán török kivételével az egész lakosság a rendőri közegekben nem a törvényes rend őreit látta, hanem inkább ellenségnek tekintette, mely semmiféle támogatásra a társadalom részéről nem jogosult s melyet mentől lehetetlenebbé kell tenni. A szerb, bolgár, görög, albán vagy török gonosztevő fajrokonainak mindenféle támogatását élvezte a rendőrség és a hatóságok ellen. A balkáni háború alatt a chaotikus állapotok persze nem javultak s csak hosszabb idejű erős kormányzás lehet képes e vidékeken a polgári békét, közrendet és közbiztonságot meghonosítani.

A szerb kormány 1914-ben megkezdte a szerb értelmiség áttelepítését, a mennyiben közigazgatási tisztviselőket, papokat, tanítókat, bírákat, adótiszteket, mérnököket, orvosokat, vasúti hivatalnokokat a régi területről küldött át s ezek javadalmazására 9,014.672 dinárt irányzott elő. Ezek még el sem helyezkedhettek, mire kitört a világháború.

VI. FEJEZET.

A politikai élet.

A szerb királyság közéletének és társadalmi életének fent leírt irányító viszonyai és jellemvonásai nem adnak teljes képet a politikai élet némi ismerete nélkül. Ki kell térnünk tehát ennek vázolására is.

Szerbia belső élete az Obrenovics-dynastia uralkodásának utolsó évtizedében igen nagy átalakuláson ment keresztül. A nyolczvanas évek végéig a belső politika főirányát az adta meg, hogy belől nagyobb közgazdasági és culturalis reformokra van szükség, kifelé pedig a szerb királyságnak jó viszonyban kell állnia szomszédaival, de főleg a kettős monarchiával. A dynastia a hadsereg tisztikarában és az állami tisztviselői karban látta főtámasztékát s az állam belső jövedelemforrásait és hitelét ennek megfelelően használhatta föl. A nép általában megvolt elégedve a dolgok folyásával. Terményeit a monarchia piaczaín könnyen értékesítette s vagyonilag gyarapodott. Az új közoktatási intézmények által kiképzett fiai a hadsereg tisztikarában s az állami hivatalokban jó elhelyezésre találtak, a kik pedig a kereskedelemre adták magukat, hamarosan nagyobb vagyonra tettek szert.

A *radicalis* párt megalakulása és térfoglalása véget vetett a belső politikai nyugalomnak. Ez a párt azzal a jelszóval hódított, hogy: mindent a nép által és mindent a népért. Tehát a falusi nép érdekeit kell mindenek fölé helyezni, a belső és külügyi politikában is. A többi pártok hiába igyekeztek a *radicalis* párt agitációját azzal ellensúlyozni, hogy az ő politikai programjuknak is ugyanaz az alapja. A *radicalisok* Romániára és Bulgáriára utaltak,

mely országok a védővamos rendszerre tértek át s ezzel a falusi nép terményeinek értékét növelték s egész külső politikájukban a szomszédos ketős monarchiával szemben szakítottak az eddigi békés alkalmazkodás irányzatával. Az új párt hamarosan megnyerte magának a papságot, a melyre főleg szláv hazafiasságával s a szerb állami egyháznak a belső dolgok irányításában kilátásba helyezett szerepével hatott.

A többi politikai pártok a radicalis párttal szemben rövid idő alatt jelentéktelen kisebbségekké apadtak. Ilyenek voltak: a *liberális párt* és a *haladók* (naprednyákok) pártja, melyek programja csak jelentéktelen árnyalatokban különbözött a radicalis pártétól. Valamivel erősödött a parlamenti helyzetük azáltal, hogy belső személyi villongások folytán a radicalis párt kettészakadt s egy része, *új radicalis* névvel külön pártot alakított. Ettől, a mult évtized derekától kezdve sokszor kétszessé vált az ő radicalisok többsége s ismételve kénytelenek voltak az új radicalisoknak is tért engedni a kormányhatárlomban.

Mivel a radicalis párt terjedése a dynastia, főleg az ügyes és erélyes Milán király részéről, politikai agitatioinak túlzásai, eszközeinek brutális volta miatt, több ízben ellenintézkedéseket hívott ki, a párt több vezérférfia nyílt összeütközésbe is került az uralkodóval s ezért börtönbe is jutott. (A fővezérnek és alapítónak, Pasicsnak egy ízben menekülni is kellett az országból.) A radicalisok agitatioja ezek után erősen dynastiaellenes lett. Azt hirdették, hogy a kettős monarchia garantálta az Obrenovicsok trónját, de a dynastia viszont szolgálat fejében lekötötte Szerbia közgazdasági és politikai szabadságát. A szerb népnek meg kell fulladni ebben a kettős lekötöttségben.

Oroszország figyelmes diplomatiája kihasználta a radicalisok által fejleszteni kezdett belső politikai helyzetet, arra, hogy a monarchiának Szerbiában levő s az Obrenovicsok által is támogatott befolyását, Oroszország hagyományos balkáni hatalmi aspiratiói javára, megtörje. A radicalis vezetők hatalmas támogatót kaptak úgy a királylyal, mint a többi pártokkal szemben, a belgrádi orosz követségben. Milán király is kénytelen volt radicalis

kormányt kinevezni. Sándor király pedig legalább is túrni a radicalisok túlhatalmát, bár látta, hogy ezek politikája a dynastia ellen tör. Ilyen körülmények között kapott híveket a hovatovább nyiltabban orosz czári protektorátus alatt működő radicalis párt a hadsereg elégedetlen tisztjeiben is és úgy erősödött meg a dynastia elleni aktió egészen a királygyilkosságig. Ennek be kellett következnie, mihelyt a radicalis vezérek annak tudatára jutottak, hogy olyan messze mentek, hogy a király, ha megmarad, őket csak megsemmisítheti s mihelyt az orosz diplomatia részéről biztosítást kaptak az iránt, hogy kívülről jövő megtorlás őket nem érheti s hogy a királygyilkosok továbbra is az oltalmát fogják élvezni.

A Karagyorgyevics-dynastia, mint a mely a radicalis pártnak köszönhette trónrajutását, belől a radicalisoknak, a külső politikában az orosz hegemoniának volt a támogatója. A trónralépése után nem-sokára bekövetkezett úgynevezett annexiós erisis alatt a szerb politikusok között úgyszólván eltűntek a válaszfalak s valamennyi párt szkupstinai szónokai tüntetőleg rátértek a radicalis párt fő elvi alapjára: a szomszédos monarchiaellenességre és az orosz irányítás elfogadására.

A radicalis párt azután hamarosan meghódította az egész országot. Az annexiós erisis alatt létesült pártközi kormány csakhamar tisztán radicalis cabinetnek adott helyet. Az ország minden jelentősebb városában eltűntek a régibb liberalis vagy haladó pártklubbok s alakultak a radicalis politikai egyesületek. Az egész ország társadalmát áthatották a monarchiaellenes érzések s az orosz befolyás áldásos voltában való hit. A sok külföldön, Németországban, Franciaországban, Oroszországban nevelkedett értelmiségi elem azt hirdette, hogy Szerbia jól jár, ha teljesen kiküszöböli területéről a szomszédos monarchiának nemcsak minden politikai és közgazdasági befolyását, de még ipari termékeit is. A szerb kereskedő vásároljon mindenütt, csak a monarchiában nem. A kormányzatban résztvevő közigazdák buzgón kerestek a szerb termékeknek Európa minden fogyasztási piacán vásárlókat. Arra, hogy a szomszédos monarchiával, éppen a szomszédi viszony természetesen követeléseképen másra is lehetne gondolni, mint a legmerekvebb visszautasításra és daczos

intézkedésekre, Szerbia hivatalos köreiből senki sem gondolt. Nem is mert gondolni.

A politikai élet e belső szellemén semmit sem változtatott az a körülmény, hogy 1911-ben életbelépett a szerb-magyar-osztrák kereskedelmi szerződés s hogy Szerbia a monarchia részéről a diplomatiái téren is mindenütt jóindulatú előzékenységet tapasztalt. A balkáni háború alatt is az egész szerb politikai életet a monarchia ellen való kifakadások mozgatták s nem volt olyan lépése a monarchiának, melyet a szerb sajtó gyanúsításokkal, gyűlölködő kommentálásokkal ne kísért volna.

Természetes, hogy ez a politikai eszmeáramlat úrrá lett a társadalmi életben is. A főváros társas életének első góczpontja az orosz követségi palota lett s a társadalmi érintkezés a szerint igazodott, hogy valaki kedves-e az uralkodó politikai áramlatnak, vagy sem.

Ebben a politikai talajban és levegőben fakadt, nőtt és erősödött a szerb közéletnek egy sajátos egyesületi alakulása: a *Narodna Odbrana*. E név azt jelenti, hogy: nemzeti védelem. Az egyesület szervezőjéül és igazgatójául egy szlavóniai származású volt osztrák-magyar közöshadseregbeli tiszt működött. Az egyesület működése, alapszabályai szerint kiterjedt a társadalmi élet minden ágára és alakulására. Célja volt: mentől eredményesebbé tenni a szerb hadsereg tevékenységét háború idejére, békében pedig eltávolítani minden akadályt az összes szerbeknek egy nemzeti államban való egyesülése s kizárólagos szerb nemzeti irányban való fejlődése elől. Az első cél érdekében minden faluban, minden járásban és megyében, minden iskolában, tudományos, gazdasági vagy culturegyesületben azt tanították a *Narodna Odbrana* ügynökei, hogy mit kell tenni az ellenséges haderő esetleges betörése esetén s mint kell a polgári népességnek a szerb hadsereget támogatni. A másik cél a nagyszerb öntudat nevelése és fejlesztése útján igyekezett szolgálni s befolyását kiterjeszteni az ifjúsági, sport-, dalos- és egyéb egyesületekre, sőt a lelkeskedő papságra is. A *Narodna Odbrana* fanatizált ifjú és öreg tagjait — a nőket is — szerb hadseregbeli tisztek tanították a céllovésre, kézibomba kezelésére, lőporraktárak fölrobantására, az ellenség használatában levő vasutak,

távíró- és telephonvezetékek, városi vízvezetéki és közvilágítási berendezések megrongálására, kémkedésre, fény- és egyéb jelzések adására. Az egyesület a működését természetesen kiterjesztette a szerbek által lakott egész területre, tehát a Magyarbirodalom déli vidékeire is. Terjedését nagyon előmozdította az, hogy titkos, összeesküvésszerű céljai és szervezete nagy vonzóerővel bírtak a kalandos hőstettek kultúrájában nevelkedett szerb intelligenciára s hogy az uralkodóház részéről is hatékony támogatásban részesült. Hogy milyen súlya és tekintélye volt a Narodna Odbrana-nak, mutatja az is, hogy az új területek annexiója után nagy ünnepséggel s mindenféle előkelőségek részvételével alakították meg az új központját Szkoplyében.

Az új területeken már volt egy Narodna Odbrana-féle alakulás, a szerb *komitadzsi* szervezet alakjában. Ez abban különbözött a Narodna Odbrana-tól, hogy béke idején sem zárkózott el a nyílt fegyveres, erőszakos fellépéstől, főleg a török hatóságok, csendőrök, katonák és földbirtokosok ellen. Ilyen komitadzsi-organisatio háromféle volt: szerb, bolgár és görög. A két utóbbi a Macedóniához számított vidékeken dolgozott, a szerb Ó-Szerbiában. E szervezetnek nagyobbbszabású voltát illusztrálja az, hogy a szerb kormány egyik hivatalos közege, Todorovics Milán miniszteri titkár, a komitadzsi-szervezetekre fordított évi költséget legkevesebb 3—4 millió dinárra tette.¹ Az utolsó 6—8 évben a szerb komitadzsi-szervezetek vezetőit nagyobbbrészt a Narodna Odbrana képezte ki s pénzzel is az látta el, még pedig a kormánynak nem is igen titkolt támogatásával. A komitadzsi-bandák lehetetlenné tették a török rendőrség és csendőrség s általában az egész administratio működését. Különösen nagy szerepet játszottak a török földesurak károsításában, mert ahol csak lehetett, megakadályozták, hogy az ozmán földbirtokos beszédje a termésnek őt illető részét. Nagyon sok ozmán nagybirtokos e bandák miatt nem is mert a gazdaságba kimenni, a neki biztonságot nyújtó városból kimozdulni.

¹ Narodna Privreda u priszajedinyenim oblasztima. Belgrád, 1914. A szerb közgazdasági miniszterium kiadása. 19 lap.

Az újtörökök uralomrajutása után a bűnös összeesküvésszerű szervezeten kívül, békésebb jellegű politikai szervezkedés is megindult, a mennyiben a szerb nemzetiségű lakosság politikai párttá szervezkedett s igyekezett a konstantinápolyi parlamentbe képviselőket küldeni. Ez volt az ottomán szerbek nemzeti szövetsége. Ez a szervezkedés azonban csak első programpontjának formulázásáig, a nagyobb birtokoknak a rajta élő szerb parasztság által való állami megváltása szorgalmazásáig vitte. Résztvett az európai Törökország ellen indított balkáni háború előkészítésében s a komitadzsi-szervezetekkel együtt nagyban előmozdította a szerb hadsereg műveleteit, de mint politikai szervezet a balkáni háború folytán lehetetlenné is, fölöslegessé is vált.

A szerbek politikai szervezkedéseiben nagyon érezhető volt a belső társadalmi, gazdasági erő hiánya. Sokszor kellett idegenből jövő segítséget elfogadni s szinte megszokottá lett, hogy sok ember külföldi pénzen vigyen politikai szerepet. Nagyon sok pénzt kaptak az említett politikai szervezetek külföldön élő (főleg magyarországi és ausztriai) vagyonos szerbektől, sok pénz jött be oroszországi forrásokból, sőt az annexiós crisis alatt brit forrásokból is.

Az annexiós crisis után alakult úgynevezett *Szlovenszki Jug* (Szláv Dél) nevű egyesület tisztán külföldi pénzen adott ki néhány, a szomszédos monarchia elleni pamphletet.¹

Ez adatok eléggé megmagyarázzák Szerbia közéletének legutóbb tapasztalt kóros jelenségeit s indítékait alkották az elmúlt évek történelmi fejleményeinek.

¹ Ennek kiadásában jelent meg szerb nyelven Massaryk dr. osztrák reichsrati képviselő egyik pamphletje is, melynek címe magyarul: Vaszics—Forgách—Aehrenthal: Adalékok az osztrák diplomácia jellemzéséhez. Szerb nyelven két kiadás. Belgrád, 1911.

II. RÉSZ.

KÖZJOG. KÖZIGAZGATÁS.
IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS.

I. FEJEZET.

Szerbia alkotmánya.

Szerbia a török uralom alól való fölszabadulása után 1812-ben, midőn Szerbia Törökország souzerainje maradt, kapta első primitív állami szerveztét. Ekkor alkotta Petrovics Karagyorgye fejedelem a „pravitelysztvujuesi szovjet“-et nemzeti igazgatótanácsot, mint központi törvényhozó és kormányzó szervet, — míg a helyi igazgatás a knézek, és délszláv patriarchalis hagyományokon alapuló teljhatalommal intézkedő főnökök kezében maradt. Az első alkotmányt Szerbiának Milos fejedelem adta 1835-ben. Ez alkotmány szerint a törvényhozó hatalmat a fejedelem és az államtanács együttesen gyakorolta. Túl-súlyba hol egyik, hol másik tényezőnek volt, a szerint, a mint a viszonyok egyiket vagy másikat tették hatalmasabbá. A főváltozást ez alkotmány azzal hozta be, hogy a bíraskodást a községi és kerületi főnököktől, meg a fejedelemtől, az újonnan szervezett törvényszékekhez tette át. Az 1838-iki második alkotmány az elsőt annyiban módosította, hogy a kinevezett államtanácsosokat csak a porta hozzájárulásával lehetett elmozdítani. A török suzerain jogok teljes megszűntével, 1869-ben proclamálták a harmadik alkotmányt, a kiskorú Milán fejedelem alatt. Ez alkotmány tette Szerbiát népképviselési alkotmányos orszaggá. Megalkotta az egy kamarából álló parlamentet, a szkupstinát, melynek tagjait kétharmadrészen, közvetett választással a nép választotta, egyharmadrészen pedig a fejedelem nevezte ki. Az államtanács a törvényhozásba csak mint a törvényjavaslatok véleményezője folyt be. Ez az alkotmány az államfőnek igen nagy, a nyugati demokratikus és liberalis eszmékkal erősen ellentétben álló hatalmat

adott. Milán király 1888-ban ismét új alkotmányt hirdetett ki, de pár hó múlva ismét felfüggesztette s az 1869-ikét állította vissza. Az 1901-iki alkotmánymódosítás megalkotta a felsőházat, a trónöröklés rendjét s kiterjesztette ezt a női ágra is. Ez az alkotmány azonban csak az 1903-iki forradalomig volt érvényben, mikor az Obrenovics-dynasztia ki lett irtva. A szkupstina ekkor a regensekkel együtt, nagyon jelentékeny módosításokkal az 1888-iki alkotmányt léptette életbe. Szerbiának tehát manapság az 1888-iki alkotmánya van érvényben. Ez alkotmánynak lényeges határozmányai a következők:

A törvényhozó hatalom tényezői: a király és a szkupstina. A *szkupstina* tagjait közvetlenül a nép választja. Minden közigazgatási kerület annyi képviselőt küld, a hányszor 4500 adófizető lakosa van. A külön képviselőküldési joggal bíró városok a törvényben névszerint fel vannak sorolva.

Minden 21 évet betöltött szerb állampolgár választó, ha 15 dinár állami egyenes adót fizet. A katonatisztek és tényleges szolgálatban levő katonák nem választanak. Választható minden állampolgár, a ki 30 évet betöltött és 30 dinár adót fizet. A köztisztviselők, kivéve a tanácsosokat, bírákat, orvosokat s még néhányféle, taxative felsorolt közfunctionáriust, nem választhatók. A madátum tartama négy év.

A szkupstina ülősszaka minden év október 1-én kezdődik. Rendkívüli ülősszakoknak is van helye. A szkupstina összehívásának, felosztatásának, elnapolásának, megújításának és bezárásának joga a királyt illeti. Határozatképességhez a fele számnál egygyel több képviselő jelenléte szükséges. A határozatokat a jelenlevők szótöbbséggel hozzák.

A kezdeményezési jog egyenlően illeti a királyt és a szkupstinát. A király jogát a kormány által, a szkupstináét pedig az egyes képviselők gyakorolják. Minden javaslat tárgyalás előtt az államtanácshoz küldetik véleményezés végett. E vélemény a szkupstinát nem köti. Ha az államtanács, a szkupstina által szükség szerint megállapított határidőben nem nyilatkozik, a javaslatot a szkupstina letárgyalhatja.

A királynak abszolút vetojoga van. Törvénynyé a szkupstina által elfogadott javaslat csak szen-

tesítés és kihirdetés után válik. Az alkotmány más törvények módjára nem módosítható. Erre a nagy szkupstina illetékes, melybe minden választókerület két képviselőt küld. Ha a király kezdeményezi az alkotmány módosítását, e szándékát közli a szkupstinával, azután felosztatja és összehívja a nagy szkupstinát. Ha a szkupstina kezdeményezi, akkor előbb meg kell hoznia a módosító határozatot s azután hivatik össze a nagy szkupstina. A király kiskorúsága alatt egyáltalán nincs helye alkotmánymódosításnak. A nagy szkupstina csak az előzetesen közölt vagy elhatározott módosítások fölött határoz.

A szkupstina jogai a törvényhozáson kívül: 1. a trónörökös kiskorúsága alatt a meghalt király végrendeletében kijelölt hat férfiú közül megválasztja a három regentst; 2. megválasztja az állami számszék tagjait; 3. a király által közölt listából nyolcz tagot az államtanácsba választ. A nagy szkupstina van jogosítva: trónüresedéskor, ha a királynak törvényes örököse nincs, megválasztani a királyt, ha a meghalt király végrendeletileg nem gondoskodott a jelölésről, a kiskorú király mellé megválasztja a három regentst; határoz az állami terület kibebírtását illető intézkedések iránt.

Az ülésszak tartama alatt a képviselőknek 15 dinár napidíjuk van. A képviselőknek mentelmi joguk van és képviselőházi beszédekért vagy szavazásukért nem üldözhetők.

A végrehajtó hatalmat a király gyakorolja a kormány által. A miniszterelnök a többségben levő pártból hivatik meg s ő bizatik meg a kabinet alakításával. A miniszterek rendszeren a képviselők közül szemeltetnek ki, de lehetnek nem képviselők is. A király nem felelős s a felelősséget a miniszterek viselik úgy a királlyal, mint a szkupstinával szemben. Úgy a királynak, mint a szkupstinának joga van a minisztereket vád alá helyezni a következő esetekben: haza- vagy felségárulásért; az alkotmány és az alkotmányos polgári jogok megsértéséért; megvesztegetésért s az államnak önző érdekből való károsításaért; végül egyes, külön felsorolt törvények megsértéséért. A miniszterek fölött a bíraskodást az államtanács és a semmítőszék bíráiból álló bíróság gyakorolja.

Minden miniszter feje egy-egy igazgatási ág-

nak. Rendelkezésére megfelelő számú tisztviselők állanak, a kiket az illető miniszter javaslatára a király nevez ki. A tisztviselők cselekményeikért a fegyelmi bíróság által felelősségre vonhatók, — esetleg a rendes büntetőbíróságok által is. Felsőbb parancs a büntetőjogi felelősséget nem alterálja. Minden polgárnak joga van pörbe fogni a tisztviselőt, ki alkotmányos jogait megsértette vagy megkárosította. A király joga a hadüzenet, békekötés, szövetségrelépés. A kereskedelmi szerződések, az államra terhes, valamint az egyesek alkotmányos jogait korlátozó szerződések kötéséhez a szkupstina hozzájárulása szükséges.

A központi kormány a következő tárczákból áll: miniszterelnök, belügyminiszter, külügyminiszter, igazságügyi miniszter, vallás- és közoktatásügyi miniszter, közgazdasági miniszter, középítési miniszter, pénzügyminiszter és hadügyminiszter.

Az *államtanács*. Az államtanácsnak a király által kinevezett 16 tagja van. Ezek kinevezésénél tizenhat tagot proponál a szkupstina a királynak és tizenhatot a király a szkupstinának. Mindenik nyolczat jelöl ki s a király aztán valamennyit kinevezi. Üresedés esetén, a szerint, a mint egyik vagy másik tényező által kijelölt hely üresedett meg, ugyanez az eljárás. Az államtanács elnökét a király nevezi ki.

Az államtanács hatásköre a következő: 1. a kormány fölkérésére kidolgoz törvényjavaslatokat és szabályrendeleteket s véleményt ad a szkupstina elé terjesztendő javaslatokról; elintézi a helyhatósági választási ügyekben a kormányhatározat ellen irányuló panaszokat, az egyesek és az állam érdekeit sértő kormányrendeletekre vonatkozó panaszokat (a panaszjog az utóbbi esetekben az állami számszékkel illeti meg); 2. eldönti az egyes hatóságok közötti hatásköri összeütközéseket, mint fegyelmi bíróság eldönti az állami tisztviselők fegyelmi ügyeit; 3. jóváhagyja a rendkívüli költségvetésileg előirányozni szükségessé vált kiadásokat; 4. jóváhagyja az állam az egyesek között létrejött ügyleteket; 5. megállapítja a kisajátítási jog alkalmazhatóságát; 6. megállapítja a számszék, valamint a semmítő és fellebbezési bíróság üres helyeire jelöltek listáját.

Az *állami számszék*. Hatásköre részletes ismeretést nem igényel. Minden kormányzati ág szám-

adását, közigazgatási számfejtését az állami számszék intézi el. Közvetlen felügyeletet gyakorol az összes állami pénztárakra, vám- és illetékbeszedőhelyekre.

A bírói hatalom. A bírói hatalmat független törvényszékek gyakorolják, a melyek a törvények alapján a király nevében ítélnek. A végrehajtó hatalom a bíraskodásba csak a királynak fenntartott kezgyelmezési jog alakjában avatkozik be. Bíróságokat csak törvény létesíthet. De törvény útján sem lehet rendkívüli vagy rögtönítélő (hadi) törvényszékeket létesíteni.

A jelenlegi bírói szervezet szerint 27 elsőfolyamodású törvényszék van. Belgrádban székel a fellebbezési bíróság, mely az elsőfolyamodású bíróságok ítéleteit jóváhagyja, megváltoztathatja vagy megsemmisítheti. Ugyancsak Belgrádban székel a semmitőszék, a mely nem ítélező bíróság. A semmitőszék csak azt vizsgálja, hogy a törvények rendelkezései az eljárásnál és az ítélelhozatalnál megtartattak-e. Az ítéletet tehát vagy megerősíti, vagy megsemmisíti. Harmadfokú érdemi bíraskodás nincsen.

Az állami szakbíróságokon kívül esküdt bíróságok is vannak, melyek három állami bíróból és két esküdt polgárból állanak.

Ezek ítélnék: betöréseslopás, rablás, gyűjtogatás és 100 dinárt meghaladó értékű idegen vagyon rongolás eseteiben. Az esküdtbíróság tagjai saját lelkiismeretük és meggyőződésük szerint ítélnék.

Az egyházi személyeket illetőleg egyházi bíróságok vannak. A katonatiszteken és tényleg szolgáló katonákon katonai bíróságok ítélnéznek. E bíróságok illetékességi körét a törvény taxative szabályozza.

A polgári szabadságjogokat, melyektől senkit megfosztani nem lehet, az alkotmány biztosítja. Ezek: a lelkiismereti szabadság, a sajtószabadság, az egyesülési és gyülekezési szabadság; az otthon sérthetelensége; a személyes szabadság, melytől vizsgálóbírói határozat nélkül senki sem fosztható meg. Mindenki csak saját illetékes bírósága elé állítható. A bíróságok csak a törvényekben minősített cselekmények miatt szabhatnak ki büntetést. Közvetlen bíróságánál mindenki szabadon tehet panaszt a köztisztviselők ellen. Az országból senkit száműzni nem lehet.

Közigazgatási fölosztás: Az ország közigazgatása a következő: Van 17 megye (okrug), 81 járás és 1407 község. Egy községnek legalább 200 adófizető polgárból kell állnia s ennél fogva egyes vidékeken igen nagy a községek területe. Minden helység tehát egyúttal nem község is. Belgrád főváros külön törvényhatóság. Vannak városi és falusi községek. Belgrád fölöttes hatósága közvetlenül a belügyminiszter. A megyei székhelyeké a megyefőnök „okruzsni nácselnik“ (préfet). A többi községeké a járási főnök, szerezni nácselnik (sous-préfet.)

A szerb alkotmány, ismertetett lényeges határozásaiból ítélve, egyike a legszabadelvűbb és legdemokratikusabb alkotmányoknak. Mintakul a francia, belga és északamerikai alkotmányok s az angol és magyar alkotmány egyes vonásai szolgáltak. A polgári szabadságjogok rendszere megfelel az angolszász *bill of rights*-nek. A közigazgatása, de különösen a községi igazgatása francia mintára van szervezve, bár a szerb hazai történelmi fejlődés követelményei is figyelembe vették. Mint minden nem történelmileg fejlett, hanem elméletileg összeállított alkotmánynak, úgy a szerbnek is megvan az a gyengesége, hogy túlnagy súlyt vet a jogokra s kisebbet a köteleességekre. Sok intézkedése nem ment át a köztudatba s egyáltalán nem lehet azt mondani, hogy az alkotmány a népek vérében van, mert megelőzi a nép szellemi és erkölcsi színvonalát legalább is egy századdal. Ez az állapot sok elhatározó fontosságú visszás közéleti fejleménynek kútforrása.

*

Az új területekre az alkotmány csak jelentékeny megszorításokkal terjesztetett ki. (1913. évi november 20., decz. 2.)

Fönntartatott — a jelentékeny számú más valóságú új állampolgárokkal szemben is — az alkotmány I. Részének az a rendelkezése, mely szerint Szerbiában az *államvallás* a keleti *pravoszláv*. A szabadságjogok közül *nem illeti az új területek lakosságát:* a felelősségrevonástól való mentesség minden esetben, melyet törvény nem ír elő; a bírói rendeletnélküli letartóztatás tilalma, kivéve a tettenérés esetét; a politikai tüntetések halállal való büntetésének eltörlése; a gyülekezési és egyesülési szabadság.

Az új területek lakossága a népképviselési törvényhozásban és kormányzásban sem active, sem passive részt nem vehet. Ennélfogva e területekre nézve töröltetett az alkotmányból nemcsak a népképviselésre vonatkozó fejezet, hanem a szkupstinára való minden legkisebb vonatkozás is.

Az alkotmánynak az új területekre ki nem terjesztett részei helyett királyi rendeletekkel más intézkedések tétettek, melyeket a következő fejezet ismertet.

II. FEJEZET.

A közigazgatás.

a) *A megye vagy terület (Ökrug).*

A szerb megye, éppen úgy mint nálunk, egyrészt az állami igazgatás közvetítője és eszköze, másrészt helyi önkormányzati egység. Területét és annak minden módosulását a törvényhozás állapítja meg.

Élén a megyefőnök (okruzsni naeselnik) áll, a kit a király nevez ki s a ki a kormánynak legelső politikai képviselője a megyében. Ő a kormány rendeleteinek végrehajtója s egyúttal az önkormányzat felügyelője és ellenőrzője. Bár határozottan politikai közeg, mégis teljesen hivatalnoki jellege van. Közvetlenül a belügyminiszter alá van rendelve, de közege valamennyi miniszternek is, s miniszterek mind közvetlenül hozzá intézik rendeleteiket. Ő a megyei hatóságban az összes törvények végrehajtásának intézője és felügyelője. A megyegyűléssel szemben ugyanazok a jogai vannak, mint a királynak a szkupstinával. Felszólalhat a gyűlésben, de szavazata nincs és nem is lehet sem megyei, sem országgyűlési képviselő. Vetojoga van a megyegyűlési és megyei választmányi határozatok ellen. Ennek gyakorlása esetén vitás kérdésben az államtanács dönt. Mellé vannak osztva mint állami tisztviselők: egy titkár, megfelelő számú írnok, gyakornok és egyéb tisztviselő, melyek létszámát és javadalmát az állami költségvetés állapítja meg. Minden megyében szakreferensei vannak és pedig egy közegészségügyi, egy műszaki és egy gazdasági (okruzsni ekonom). Ezek állami tisztviselők, kiket a szakminiszterek neveznek ki. Igénybe veheti a megyefőnök a megyegyűlésben az ott levő szakértőket is, mint a főnöki iroda szakalkalmazottait. A szakreferensek a főnök szaktanácsát alkotják. A főnök

közegei legalább kétszer évenként helyszíni vizsgálatokat tartanak a törvények és rendeletek végrehajtása felett. E félévi vizsgálatok alapján a főnök jelentést tesz a kormánynak és a megyegyűlésnek.

A megyének, mint önkormányzati testnek közegei: a megyegyűlés és a megyei választmány.

A megyegyűlés megyei képviselőkből áll. A külön országos képviselőválasztási joggal fölruházott városok száma 23, melyek közül kettő két képviselőt választ, a többi egyet-egyet; a megyébe ugyanannyi képviselőt küldenek, mint az országgyűlésbe. A járások a népesség arányában választanak megyei képviselőt és pedig minden 1500 megyei adófizető lakos után egyet, az ezernél nagyobb maradék után még egyet. Választó minden önjogú, nagykorú szerb állampolgár, a ki a megyének, illetve valamelyik járásának lakosa s képviselőválasztási joggal bír. A passzív választójoghoz szükséges, hogy az illető öt évig lakjék az országban és a 30-ik évét betöltötte. Megyei választmányba csak 30 dinár adót fizetők választhatók. A városból küldött képviselőknek írni és olvasni kell tudniok. A megyei képviselőjelöltek listáját a megyében székelő elsőfokú bíróság állapítja meg tíz nappal a választás előtt. Kétféle választóérdekeltség lévén, városi és járási, mindenik részére és annyi lista van, a hányat legalább 50 választó ajánl, a kiknek neve is rá van írva a listára. A választás minden negyedik évben augusztus vasárnapján ejtetik meg. Annak a listának jelöltjei tekintetnek megválasztottnak, melyre a legtöbb szavazat esett. Két lista szavazategyenlősége esetén a szavazatszedő küldöttség kockavetéssel dönt.

A választáselleni panaszt, a minek benyújtására minden választó és a főnök is illetékes, az államtanács bírálja el.

A törvény a rendes megyei közgyűlések összehívásának napját az egész országra nézve szeptember 20-ában állapítja meg. Rendkívüli közgyűlést a megyefőnök bármikor összehívhat. Egy gyűlés öt napnál tovább nem tarthat. A tárgysorozatot a megyei főnök állítja össze.

A határozatképességhez a felerésznél egygyel több képviselő jelenléte szükséges. Elnökét, alelnökét és három titkárát a megyegyűlés a saját kebeléből választja. A megyegyűlést a főnök nyitja meg s

felolvasztatja jelentését a megyei állapotokról és a hivatalok működéséről, valamint közli a gyűlés munkaprogramját. Azután kerül a sor a határozati javaslatokra s a megyegyűlés tanácskozó munkájára. A határozatokat szótöbbséggel hozzák. A szavazás névszerint vagy fölolvassal történik.

A szabályrendeletek s efféle határozatok előzetes értekezleteken tárgyaltnak, a melyeken részt vesz a főnök, a megyei ügyvivő (közgyűlés által választott tisztviselő) és a szakreferensek. A gyűlés elnökének disciplinaris hatáskörébe tartozik: a rendreutasítás, a szömegvonás, a napidíjak elvonása, kiltás legfőbb három ülésről.

A megyegyűlés véleményez és tanácsol a kormánynak és a főnöknek, önkormányzati ügyekben határoz, szabályrendeleteket alkot, választja az önkormányzati tisztviselőket (megyei ügyvivő, szak-tisztviselők, megyei intézmények tisztviselői), ellenőrzi az összes köztisztviselőket, megállapítja a megyei pótlásokat és a megyei költségvetést, melynek előirányzatát a megyei választmány állítja össze. Megállapítja az évi zárszámadásokat, melyeket az állami számszék vizsgál felül. A megyei pénzügyek ügyvitelét külön fogjuk ismertetni.

A megyei szervezésben érdekesen vegyül a francia minta és a magyar példa befolyása. A megyei főnök nagyobb hatáskörrel bír, mint a magyar főispán, de nem elnöke és nem tagja a megyei közgyűlésnek, mint a francia préfet. A szerb megyei közgyűlés hatásköre jóformán azonos a magyarral; még fölirati és panaszemelési joga is van. Az állam tart a megyének orvost, mérnököt, gazdasági szakértőt, állatorvost, de a megyének is vannak szaktisztviselői azokra a funtiókra, melyekről az állam nem gondoskodott. Francia mintára: a főnök megyei rendőrfőnök, nem pedig az alispánunkhoz hasonló megyei ügyvivő. Szervezett állami helyi rendőrségük csak a székhelyvárosoknak van, melyek közvetlenül a főnöknek vannak alárendelve. Egyébként az állami csendőrség látja el a rendőri szolgálatot.

Szerbia haladottabb megyéiben tágas, új épületekben van elhelyezve a megyei hatóság rendszerint a megyei törvényszékekkel együtt. A szegényebb vidékeken azonban a megyei hivatalok nagyon primitív benyomást tesznek.

A megyei választmánynak van egy szűkebb, és egy tágabb bizottsága. Az előbbi három tagból és két kiküldöttből áll, a kiknek egyikét a gyűlés elnökül küldi ki. A tágabb bizottságba a gyűlés minden járásból is küld egy tagot. A tágabb választmány fő-funkciója a költségvetés és számadás előkészítése. A szűkebb bizottság a megyegyűlésnek végrehajtó bizottsága s a számvitelre és hivatali tevékenységre nézve ellenőrző szerv.

b) *A járás* (Szrez).

A járás feje a járási főnök (szrezni naeselnik, sous-préfet). Közvetlenül a megyei főnök alá van rendelve s annak hivatali hatósága alá tartozik. Ő a járási rendőrfőnök. Állása, hatásköre ugyanaz a járásban, mint a megyefőnöké a megyében. Az állam tart mellette pénzügyi, közoktatási, közgazdasági és közegészségügyi tisztviselőket, a melyek működési köre több járásra is kiterjedhet.

A járási közgyűlésnek és választmánynak ugyanaz a szervezete, választási rendje, hatásköre és működése, a mi a megyeié a megyében. Tagjait a községi képviselőtestületek küldik ki, 500 adófizető lakos után egyet, 1000-ig kettőt, azon felül hármat.. A választás mindig minden negyedik év július 20-án van, a rendes gyűlés augusztus 15-én van és legfőbb három napig tarthat. Rendkívüli gyűlést a járási főnök szükség esetén bármikor összehívhat.

A járási választmánynak az a hatásköre, a mi a megyei választmány két bizottságának együttesen.

c) *A község* (Opstina).

Községet csak legalább 200 nagykorú adófizető lakos alkothat. E szerint egy községhez több házcsoport is tartozik és nem kis- meg nagyközségek vannak, hanem városiak és falusiak. Külön jogállása csak a megyei székvárosoknak van, melyek közvetlenül a megyei hatóság, nem pedig a járási alá tartoznak. Egyébként a községek szervezete és működése azonosan van szabályozva. A mostani községi törvény 1889-ből való. Minden szerb állampolgárnak valamely községhez kell tartoznia. A községi kötelék segélyre ad jogot elnyomorodás és betegség esetén.

A községi kötelékből folyó köteleességek: a hozzájárulás a pénzbeli és munkabeli községi szolgáltatásokhoz. A község teljesen önkormányzati jellegű. Állami közeg a községi hivataloskodásban nem vesz részt. A község szervei: a közgyűlés, a községi választmány és a községi előljáróság.

A községi gyűlésnek tagja minden községi választó. A községi választónak szerb állampolgárnak, teljeskorúnak kell lennie és legalább 15 dinár egyenes adót kell fizetnie. A szerb házközösségek nagykorú tagjai nem esnek adócensus alá. Végül föl kell véve lenniök a községi választók lajstromába, a mi nélkül a választójog nem gyakorolható. A szokásos büntetőjogi és önrendelkezési vagy elmefogyatkozási korlátok itt is megvannak. A választólajstromot a községi előljáróság állítja össze.

A községi gyűlés összehívására csak az előljáróság illetékes. Összehívandó: a községi vagyonra vonatkozólag szükséges intézkedés céljából: a községi választmány határozata folytán; az állami fölöttes hatóság rendeletére; községi választók kifejezett óhajára, mely azonban nem vonatkozhat a functionariusok előmozdítására, szóval személyi motivumra. A közgyűlés hatásköre: a választmány, előljáróság és községi tisztviselők választása, intézkedés ingatlanok szerzése vagy eladása iránt; intézkedés falvakban 200, városokban 1000 dináron felüli ingó szerzés vagy elidegenítés ügyében; intézkedés a községi építkezések iránt, falvakban 1500, városokban 6000 dinár értéken felül; községi kölesön fölvétele; községi pótdadók megállapítása; döntés, ha a községi választmány nem tudott biztos többséggel határozni, vagy ha többsége a kérdésben érdekelt; kijelölése a községi vásártérnek; a község nevének megállapítása; a községi előljáróság hivatalos helyiségének kijelölése. A vagyonelidegenítés, kölesönfelvétel és a törvényes maximumontúli pótdadó kivetése iránt hozott határozatokat az államtanácsnak kell jóváhagyni.

A községi gyűlés elnöke az előljáróság elnöke; helyettese az egyik előljáró (kmet), ennek helyettese a rangban legidősebb választmányi tag. Az elnököt községi gyűlés választja, valamint a választmányt és községi előljárókat lajstromos szavazással. A szavazatokat négytagú küldöttség (három városban ennél többtagú küldöttség) szedi. A négy tagot a választ-

mány évenként 12 jelölt közül sorsolja ki. A candidatiós listát a községek népszáma szerint 25—100 választó ajánlása alkotja meg.

A községi választmány tagjainak száma a nagykorú lakosság (nem a választók) létszámához igazodik. Ötszáz lakos után 10 tag, ezer után 20 s ezenfelül minden ezer után 20 tag van megállapítva. A rendes tagokon kívül feleannyi póttag is választatik. Minden községnek kell választmányának lennie. Ha valamely község nem alakítja meg a választmányát, egy hónapig a régi fungál, majd a megyei választmány rendeli ki azt, míg csak az új választás meg nem ejtetik. Választmányi tag csak az lehet, a ki 30 dinár adót fizet, kivéve a házközösség nagykorú tagjait, a kik nem esnek adócensus alá. A választmányi szolgálat ingyenes és kötelező. Községi ügyekben való költséges eljárásnál, utazásnál stb. napidíjféle kárpótlásnak van helye. A szolgálati kötelezettség alól 60 éves kor, egészségi fogyatékoság, utazás, távollét, állami hivatalviselés mentesít. Újramegválasztás elfogadása csak kétévi szünet után kötelező.

A választmány havonként tart ülést a községi előljáróság elnökének, vagy törvényes helyettesének elnöklésével. A gyűlésen meg nem jelenőkre a választmány büntetést szabhat ki.

A választmány teendői: közigazgatásiak, pénzügyiek és magánjogiak.

Az első kategoriába esik: az elnök, az előljárók, választmányi tagok és póttagok választása iránt való intézkedés, a községi tisztviselők, rendőrök és szolgák fizetésének megállapítása. Fölvétel a községi kötelékbe, a szavazatszedőbizottságok megalakítása, a községi gyűlés határozatainak előkészítése s intézkedés felsőbb hatósági meghagyások, törvény szerint hozzá utalt teendők ügyében.

Pénzügyi functiók: a költségvetés megállapítása; a számadások megvizsgálása.

Magánjogiak: a község mint jogi személy képviseletében a vagyoni jogi és egyéb magánjogi ügyek intézése.

A község legfontosabb és legtagabb hatáskörű szerve a községi előljáróság, mely egyaránt közege az állami igazgatásnak és az önkormányzatnak.

Az előljáróság elnökből, a ki megfelel a mi községi bírónknak, két kmethől és egy ügyvivőből

(jegyző) áll. Ha a község több helységből áll, a kmetek száma annyi, a hány helység van. Az elnöknek vagyonosnak kell lenni; falun legalább 25, városban 30 dinár adót fizetni; írni-olvasni tudni és legalább 30 évet betölteni. A kmeteknek a választmányi tagok qualificatiójával kell bírni, írni-olvasni és 25 évnél idősebbnek kell lenni. Mindeniket egy listán választják két évre, mindig advent előtti vasárnapon. A hivatalbalépés rendszerint január 1-én kezdődik.

Az ügyvezető qualificatiója (az általános polgári és erkölcsi qualificatióon kívül) egyévi állami vagy háromévi községi írnoki szolgálat, tartalékos tisztség, vagy kiszolgált altisztség; négy középosztály, vagy alsófokú szakiskola végzése és a belügyminiszter által előírt jártasság a jogtudományban. Fizetését, melynek minimuma a törvényben megvan állapítva, a községi választmány állapítja meg.

Az előjáróság városokban naponként, falusi községekben hetenként legalább kétszer hivataloskodik. A hivatalos napok az év elején megjelölendők. Az elnök és a választmány rendkívüli hivatalos napokat is elrendelhet. A határozatok tanácsban, szótöbbséggel hozatnak.

Az előjáróság elnöke a község fő hatósági személye. Elnököl a közgyűlésben, választmányban, előjáróságban; felügyel a kmetek és az összes községi tisztviselők működésére. Ő a községnek, mint közigazgatási egységnek főnöke és ő irányítja belső ügyeit. Ő fogadja fel és bocsátja el a községi tisztviselőket. Ő fegyelmezi őket s joga van őket nyolcz napi fizetéslevonással büntetni. Ő hajtja végre a községi költségvetést, utalványozza és igazolja a kiadásokat. Ő veszi át a községhez érkező felsőbb hatósági rendeleteket s gondoskodik pontos végrehajtásukról. Mint községi rendőrfőnök 24 órára elzárási és 10 dinárig menő pénzbüntetést szabhat ki rendbüntetésképen.

A kmetek egy-egy községi igazgatási ág élén állanak s közreműködnek a községi előjáróság teendőinek intézésénél. Tehát tanácsbeli kötelességeiken kívül egyéni teendőik is vannak. Öt dinárig terjedő rendbüntetési joguk van.

Az ügyvezető végzi az előjáróság összes írásbeli teendőit, kiállítja a rendeleteket és határozatokat. E tekintetben a szerb ügyvezető (delovogya) állása nagyon hasonlít a mi jegyzőnkéhez. Mint a hogy a

szerb község is intézője úgy az állami igazgatási, mint az önkormányzati teendőknek.

A községi előljárásnak bagatell és kihágási bíráskodási hatásköre is van.

A községi hivatalos működésnek államigazgatási részére felügyeletet gyakorol fokozatosan: a járási, megyei főnök és a belügyminiszter. Az önkormányzati ügyvezetésre: a járási, a megyei választmány és az államtanács. A felügyeleti jogban benne van a fegyelmi hatáskör is, büntetőjoggal. A hanyag vagy vétkes tisztviselőt a felsőbb hatósága ítéli el. Végso fokban a fegyelmi ügyeket az államtanács bírálja el. A fegyelmi eljárás terén nincs szoros szabályozás, a bíráskodási gyakorlat ingadozó s volt rá eset, hogy közvetlenül az államtanács járt el első- és végfokon is.

A községi pénzkezelést a járási hatóság ellenőrzi s bármikor megvizsgálhatja. Erre köteles, ha egy kmet vagy három választmányi tag, vagy végül legalább 12 községi választó kéri.

d) *Az egyes igazgatási ágak.*

A szerb megyei, járási és községi hatóságok és közigazgatási szervek mellett egyes szakszerű igazgatási teendők elvégzésére — mint említettük — külön szervek is vannak alkalmazva, a kiknek működése, a rávonatkozó törvényes és rendeleti intézkedésekkel együtt a közigazgatásnak egy-egy külön, az illető ressort-miniszter — tehát nem a belügyminiszter — hatáskörébe eső ágát alkotja.

A *belügyi* igazgatás körébe a megyei, járási és községi szervek vezetésén és felügyeletén, valamint a rendészet intézésén kívül, éppen úgy, mint nálunk, a közegészségügy administratioja is tartozik. A területi hatóságok működését általános vonásokban ismertettük.

A mi a köz- és vagyonbiztonsági rendőrséget s az állami érdekek rendőri védelmét illeti, Szerbia régi területén nagyban egészben azok a törvények és szabályok állanak fenn, mint bármely európai államban. A rendőri karhatalmat katonailag szervezett csendőrség, valamint a megyei, járási és községi szolgaszemélyzet képviseli. A csendőrség 52 tisztből (köztük két őrnagyból) és 4850 altisztből meg csendőrlegény-

ből áll. Tehát egy megyei városra, illetve járásra 48 csendőr, minden megyére átlag három tiszt esnék. Mivel azonban a határőri szolgálatot is a csendőrség látja el és sok csendőrt vesz igénybe az irodai meg hatósági kézbesítői szolgálat, az egyes rendőri hatóságok csendőri assistentiája gyenge.

A néhány év óta vezetett bűnügyi statisztika szerint a legtöbb élet- és vagyonelleni bűntett Rudnik megyében fordul elő. Itt még a legtöbb hajlam maradt meg az erőszakosságra. Egyébként az élet- és vagyonbiztonság Szerbia régi területén consolidálnak mondható.

A közegészségügyi szolgálatot 19 megyei és városi tisztiorvos látja el (Belgrád fővárosban kettő van). A 81 járásban 90 járási orvos működik, vagyis egynehány népesebb járásban kettő is. A megyei tisztiorvosoknak 4—5000, a járásiaknak 2250—4000 dinár fizetésük van. A közegészségügyi rendszabályokat illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy Szerbia minden nemzetközi közegészségügyi rendszabályhoz hozzájárult s igyekszik is végrehajtani. Az általános közegészségügyi állapot azonban fejletlen, a mi a lakosság nagy részének primitív életmódjával van szoros összefüggésben. Vívezetékesatornázás az országnak csak egy pár városában van. A falvakban még az árnyékszékeket is csak az újabb időben kezdik ismerni. Az utczákon és a házak környékén sok a mindenféle trágya és szemet. Az északi, műveltebb vidékeken, s hol a lakosság az elődökhöz képest sok időt tölt szellőzetlen házi helyiségekben, terjed a tuberkulozis.

A közkórházi intézmény fejlődése sem régi keletű. Belgrádban van egy nagyobb általános állami kórház és egy állami tébolyda, a mely a főváros szükségletére is szolgál. Valjevo megyében van 1 megyei, Vranja megyében 1 megyei és 1 járási (Leszkovácon), Kragujevac és Krajina megyékben 1—1 megyei, Krusevacban 1 megyei és 1 járási (Bruszbán), Moravában 2 megyei (Tyuprija és Jagodinában) és 1 járási (Szvilajnában), Nisben 1 megyei és 1 járási (Alexinában), Pirótbán 1 megyei, Podrinjében 2 megyei (Sabácbán és Loznicában), 1 járási (Lyubovigában), Pozsarevacban 1 megyei, 1 járási (Petrovacban), Rudnikban 1 megyei, Szmederevóban 1 megyei, Timokban 2 megyei (Zajecsárban és Knyazsevacban),

1 járási Bolyevácon, Toplicában 1 megyei, Uzsicében 1 megyei, Csacsakban 1 megyei és 3 járási (Kraljevóban, Ivanyicában és Raskában) közkórház van.

A hatósági szolgálatban levő orvosokon kívül Szerbia régi területén összesen 69 magánorvos működik, köztük 3 nem diplomás. A magánorvosok közül 45 működik Belgrádban s csak 24 a vidéken. A vidéki orvosok közül három bányorvos (Majdan, Pek, Bor és Szv. Petka). Az állam ösztöndíjjal 20, a helyi hatóságok nyolcz orvsnövendéket képeztek külföldi egyetemeken. (Bécsben 13-at, Grácban ötöt, Genfben kettőt, Nancyban hármat, Zürichben kettőt, Párisban, Rómában, Münchenben egyet-egyet.)

A himlőoltás kötelezőleg keresztülvive nines. A fertőtlenítés s a ragadós betegségek ellen rendszeres védekezés gyenge lábon áll. A hólyagoshimlő és tífus majd minden télen járványosan lép föl. A közegészségügyi viszonyok részletesebben föltárva és nyilvántartva nincsenek.

Belgrád főváros Szerbiának egyetlen városa, mely közvetlenül a belügyminisztérium alá van rendelve.

A rendőrséget az állami rendőrigazgatóság látja el s a főváros közigazgatási berendezése leginkább a francia nagyobb városokéhoz hasonlít. A rendőrigazgatóságnak van egy igazgatója (upravnik) és nyolcz tagja, a kik mindenike egy-egy osztálynak a főnöke. A fogalmazási és egyéb segédkezési teendőket egy titkár és 31 írnok látja el. A városi önkormányzatot a városi választmány és a városi bizottság intézi. A városi önkormányzati igazgatás feje a városi bizottság elnöke, a kinek helyettese a tulajdonképeni polgármester, vagyis városi ügyvezető. Az egyes kerületek mindenikében van egy községi bíróság (szud), a mely az elsőfokú (járási) közigazgatási hatóság teendőit látja el. A város vagyonkezelési és adóztatási ügyeit a városi bizottság (községi gyűlés) intézi, mely az anyagi ügyekben az egyedül jogosított forum. A központi városi igazgatási teendőket a községi elnök és helyettese mellé adott hivatalnoki kar végzi. A közegészségügyi teendők az állam által alkalmazott két tisztiorvos hatáskörébe tartoznak, a kik szakközegei úgy a rendőri igazgatóságnak, mint a városi önkormányzati hatóságnak. A mérnöki hivatal szintén az önkormányzati hatóság alkalmazottai.

ból áll, mint minden városi tisztviselő is és szolgál, kivéve a rendőri igazgatóságot a tisztiorvosokat és az államépítészeti mérnököket. A város a szabályozási és rendezési munkálatok végzésére, melyek 1911-ben indultak meg, a város egy francia mérnököt alkalmazott.

A városi jövedelmek legnagyobb részben pótdókból, kisrészben a városi külön fogyasztási adóból (trosarina) származnak.

A *tanügyi, vallásügyi és közművelődési igazgatásról* a „Közművelődés“ cím alatt van részletesebben szó.

A *középítésügy* közigazgatási ága az állami magasépítkezést (a katonai erősítések kivételével), az út- és hídépítést, továbbá a vasút-, posta-, távirda- és telephonigazgatást és pályafenntartást öleli fel. Fővezetője a középítési minisztérium, szakközegei a fővárosi hatósághoz és a megyei főnökségekhez beosztott mérnökök. E mérnökök — hatóságonkint 2—3 — a megye székhelyén működnek, kivéve Morava, Nis és Timok megyéket, a hol a központon kívül Jegodinában, Alexinácon és Knyezsevácon még egy-egy mérnökből álló kirendeltség van. A középítési minisztérium külön szakszerve még a *középítési tanács*, melybe a középítésügyi szolgálaton kívül álló szaktekintélyek is bevonatnak. Ennek öt szakosztálya van, ú. m.: út- és hídépítési, vízépítési, magasépítési, gépészeti és jogi. Véleményezi a fontosabb építkezések tervét, költségvetését s jogi vonatkozásait. A minisztérium három mérnököt képeztet külföldön. (Legutóbb mind a hármat Berlinben.) A minisztérium alá rendelt közlekedési igazgatóságok: az államvasúti igazgatóság, továbbá a posta- és telephonigazgatóság.

A *pénzügyigazgatásnak* hét főága van: egyenes és közvetett adók, vámok kincstári jogüggyek, állami pénztár és számvitel, államadósságok, állami egyed-árúságok.

Az államadósságokat egy központi igazgatóság adminisztrálja. Ennek külső szervei nincsenek.

Az állami egyenes adók kezelésére és behajtására adóhivatalok vannak: Belgrádban, minden megyei székhelyen s ezeken kívül még Knyazsevácon. Külön fogyasztási osztálya van a belgrádi, kruseváci, paratyini, zajecsári és uzsicei hivataloknak. A többi-

nél egy személyzet kezeli úgy az egyenes-, mint fogyasztási adókat. Járási adóhivatal 58 van, vagyis huszonhárom kisebb járás az adókezelés tekintetében más járással van egyesítve. Minden megyei székhelyen van egy állami pénztár, Belgrádban a központi.

A vámügyeket a pénzügyminisztérium vámigazgatási osztálya alá rendelt 16 fővámhivatal és 16 vámkirendeltség látja el.

Az állami egyedárúságokat nem a pénzügyminisztérium, hanem a kormánytól független *állami egyedárúsági igazgatóság intézi*. Ebben annak a külföldi (francia és német) pénzeszoportnak, a mely az állami monopoliumot az általa adott állami kölcsön annuitásainak biztosítékául lekötötte, egy-egy megbízottja működött. Ez igazgatóság az említett két külföldi tagon kívül egy elnökből, egy alelnökből és két (belföldi) tagból állott. A központi monopoligazgatóság külső szerveiül minden megyében egy-egy monopolfelügyelőség működött.

A *közgazdasági igazgatás* élén a közgazdasági minisztérium áll, melynek hatáskörébe a földművelésügyi, ipari és kereskedelmi ügyek tartoznak. Tanácsadó testületei a minisztériumnak a közgazdasági tanács és a tanácsadó választmány. Mind a kettőt a közgazdasági miniszter állítja össze s a szükséghez képest veszi igénybe.

A földművelésügyi igazgatásnak külön szakközegei a megyei és járási *gazdasági felügyelők*. Krajina, Rudnik, Szmederevo, Toplica és Csacsak megyékben nincs megyei felügyelő, ellenben járási felügyelő mind a 71 járásban működik. Állami közegek a *hatósági állatorvosok* és *erdészek* is. Belgrád fővárosban egy, Morava megyében négy, Belgrád, Podrinje, Pozsarevác, Szmederevo és Csacsakban három-három, egyebütt két-két állami állatorvos működik. Megyei erdőigazgatóság van Csacsakban három, Kragevácban, Krusevácban, Vranjában kettő-kettő, a többiben egy-egy, összesen 21, melyek úgy az állam tulajdonát, alkotó erdők kezelési teendőit, mint a községek, kolostorok és magánosok tulajdonában levő erdők felügyeletét ellátták.

Társadalmi szakközege volt a földművelésügyi igazgatásnak az *országos gazdasági egyesület*, (Sziropszko Polyoprivredno Drustvo), a mely a közgazdasági minisztériumnak a jó apaállatok, vetőmag-

vak, műtrágyák, gazdasági gépek és eszközök terjesztésében segédkezett. Összes kiadásait állami segélyből fedezte. Törvény által szabályozott hatásköre nem volt. Szervezete a kormány által jóváhagyott alapszabályokban van körülírva.

Az iparhatósági teendőket a rendőrhatóságok látják el. Az ipari és kereskedelmi téren négy kamara képviselte az érdekeltségi szervezetet. A kereskedelmi, az ipari, a kézműipari és a munkáskamara. Mind a négy Belgrádban székel és működött.

A közgazdasági igazgatás keretébe tartozik a *bányászati és vízi technikai* igazgatás is. A bányászati igazgatást a központban három mérnök, egy geologus és egy vegyész, kívülük a majdanpeki és krupányi állami bányakezelőség intézte. A vízügyi igazgatásnak csak öt központi mérnöke volt, mert vízjogi törvénye az országnak nincs.

A honvédelmi igazgatás élén a *hadügyminisztérium* áll. Ennek osztályai: az általános katonai, a tüzéségi műszaki, a mérnökkari műszaki, számviteli, pénztári, egészségügyi, rokkantügyi és hadbíróági. A minisztériumba voltak beosztva az egyes fegyvernemek szakfelügyelői is. Központi hadügyi intézmények voltak még: a minisztérium keretén kívül: a főhadbíróság és a vezérkari főnökség (Belgrádban), valamint a katonai műszaki intézmények igazgató-sága (Kragujevac).

Katonai területi parancsnokságul Szerbiában öt hadosztályparancsnokság működött és pedig: a Morava-divisio (Nis), a Drina-divisio (Valjevo), Duna-divisio (Belgrád), Sumadija-divisio (Kragujevac), Timok-divisio (Zajecsár). E parancsnokságok intézték a hadkiegészítés katonai teendőit, a kiképzést s ezek alkották az alapját a hadilétszámra emelt, tehát actióba lépett haderő teljes kifejlesztésének. Mindenik divisio négy gyalogezredből (két brigád), egy lovas- és egy tüzérezredből, műszaki csapatból, szekerészosztályból, egészségügyi és egyéb segédsapatokból állott. Minden gyalogezrednek négy bataillonja volt, négy-négy századdal. Az öt tüzérezred mindenike három-három divisióra, minden divisio három-három útegre oszlott, egyenként négy-négy ágyúval. A lovasezredeknak békében csak a kerete volt meg s háborúk esetére sem volt megállapítva a létszáma. A tényleges szolgálati idő: másfél év a

gyalogságnál, két év a tüzérségnél és lovasságnál. A védkötelezettség 18. évtől a 60-ik életévig tart. Az állításkötelezettségi kor: 21. év.

A szerb haderőnek háború esetére három harc-vonala volt. Az elsőbe a 21—38 évesek, a másodikba a 32—42 évesek, a harmadikba a 42—60 évesek tartoztak. A harmadik harcvezonalbeliek csak helyőrségi és megszállási szolgálatra voltak szánva.

Az első harcvezonalban háború esetén még egy hegyi tüzérezred állítatott föl, kilencz üteggel. A balkáni háború előtt állítatott föl a nehéztüzérség, 32 ágyúval, a mely világháború folyamán, külföldi segítséggel még jelentékenyen szaporodott. E harcvezonal körülbelül 110—120 ezer harczost állított ki.

A második harcvezonalnak békében csak a kere-
tei voltak meg. Ez háború esetén 15 gyalogezredet, öt lovasezredet és műszaki csapatokat állított ki, összesen 55—60.000 embert. A harmadik harcvezonal szervezete még nem lett megállapítva s csak hozzávetőleg adna még 15 gyalogezredet és némi lovaságot.

A balkáni háborúban a mikor legerősebb volt a szerb hadsereg, 95.000 valóságos harczost számlált. Összesen kb. 300.000 ember volt mozgósítva.

A hadosztály-(divisio)-parancsnokságok alá tartoztak a területén levő állandó erődítések is, kivéve a belgrádit, mely a területi parancsnokságok rangjával bírt (Nis, Pirot, Zajecsár, Knyazsevác, Szmederevo, Kladovo).

Külön elnevezésük volt a sorszámon kívül a következő gyalogezredeknek:

az I. a (vranyai) ezred, Nagy Milos fejedelem; IV. (pozsegai) ezred, Nemanya István; V. (valjevói) ezred, Milán király; VI. (belgrádi) ezred, Sándor királyfi trónörökös; VII. (belgrádi) ezred, I. Péter király; VIII. (belgrádi) ezred, Sándor herczeg; IX. (poszareváci) ezred, I. Miklós király; X. (csacsaki) ezred, Takovo; XI. (kragujeváci) ezred, Karagyorgye; XII. (kruseváci) ezred, Lázár csár; XVIII. (belgrádi) ezred, György királyfi nevét viselte. A hadkiegészítési teendőket az ezredek megyei parancsnokságai intézték. Ilyen parancsnokság összesen 12 volt és pedig: Vranja, Nis, Pirot (Morava-divisio), Uzice, Valjevo, Sabac (Drina-divisio), Belgrad, Pozsarevác, Vel. Gradiste (Duna-divisio), Csacsak,

Kragujevác, Krusevác (Sumadija-divisio), Negotin, Knyazsevác, Paratyin (Timok-divisio) városokban.

A *külügyi* kormány működésére Szerbia anyagi eszközeihez és hatalmi állásához képest sokat költött. Követségeket tartott fenn: Bécsben, Brüsszelben, Szofiában, Athénben, Londonban, Rómában, Berlinben, Bukarestben, Szentpéterváron, Konstantinápolyban, Párisban, Hágában, Cetinyében és diplomatai képviselőiséget Kairóban. Valóságos consulátusa csak öt volt, Budapesten, Üszkübben, (Szkoplye) és Szalonikiban főconsulatus, Bitolyban (Monasztir) és Pristinában consulátus. A külügyminiszter rendelkezési alapja is aránylag nagy volt; az utolsó 10 évben t. i. egy millió dinár.

Az igazságügyi kormányzást és közigazgatást az „Igazságszolgáltatás” fejezetben ismertetjük.

III. FEJEZET.

Az új területek közigazgatása.

A szerb kormány az új területek közigazgatását ideiglenes jelleggel, valósággal mint hadi jogon megszállott területét rendezte be. Külsőleg Szerb-Macedónia és Ó-Szerbia szervezete is hozzáidomított a régi területek közigazgatási szervezetéhez, a mennyiben 12 megyére (okrug) 46 járásra 559 falusi községre, 18 városra és 26 városkára osztatott.

Az új területek adminisztrációjának belső rendje azonban lényegesen más volt, mint a régi területé. Ez természetesen folyik abból, hogy az új területen az alkotmányban biztosított szabadságjogok nem állottak fenn s a népképviselői kormányzás és közigazgatás e területre nem terjesztetett ki.

A kivételes jellegű, a szabadságjogokat megszorító intézkedések a következők voltak:

A *községi* előljáróságokat nem választják, hanem a járási hatóság alkalmazza. Az előljáróság áll egy elnökből és minden falu képviselőjében egy-egy kmetből. Egy vagy több írnok is alkalmaztatik. Az előljáróság igazgatja a községi vagyont s végez minden községi igazgatási és rendőri teendőt. Ítélik minden pörben, melynek ingó vagy ingatlan tárgya 20—50 dinár értékű. Húsz dinárig a kmetek illetékesek. A *községi bíróság lelkiismerete és az igazság szerint ítélik.* A járási hatósághoz intézhető fellebbezést ez végérvényesen bírálja el. Kisebb kihágási ügyekben ugyane forumok járnak el, de 100 dinárnál nagyobb büntetést nem szabhatnak ki. A községi

elnöknek és a kmeteknek engedetlenség esetén joga van rendbüntetésként kétnapi elzárást vagy 20 dinárig menő pénzbüntetést kiszabni.

A községi költségvetést és számadást, a pótdadók, a megyei hatóság (városokban a belügyminiszter) jóváhagyásával az előljáróság állapítja meg. *A rendkívüli katonai szükségletek szolgáltatását — pótdadó útján is — a pénzügyminiszterrel egyetértőleg a hadügyminiszter rendeli el.*

A járási hatóság az előljáróság támogatására községi választmányt állít össze. (100 ház után tíz tagból, 150 ház után 15 tagból, azonfelül 20 tagból.) A választmányi tagok szolgálata ingyenes. Az előljárósági tagok, szolgák és írnokok fizetését a község terhére a járási hatóság állapítja meg.

A községeket a járási hatóság szervezi. A járási és megyei hatósági és segédszemélyzetet a belügyminiszter nevezi ki s ugyanaz állapítja meg a *járások* területét is.

A járási hatóság teljes hatáskörű rendőri hatóság, melynek előzetes letartóztatási joga is van bármi büntetendő cselekménnyel terhelt egyénnel szemben. A járási hatóság összes dologi szükségletét (lakás, fűtés, világítás stb.) a járási községek fedezik. A járási szükségletek költségvetési előirányzatát és fedezetét, a községi előljáróságok közreműködésével a járási hatóság állapítja meg. A számadást a megyei hatóság vizsgálja meg.

A *megyék* területét a belügyminiszter állapítja meg s ő nevezi ki a megyei hatóság összes személyzetét, kivéve a szolgákat, a kiket a megyei főnökök alkalmaz. A megyei hatóság, mint a község és járás fölöttes hatósága intézi a közigazgatási és rendőri teendőket. A székhelyét alkotó városok rendészetét is a hatóság látja el. A megyei és járási főnököknek *fegyverhasználati* joguk van, saját személyes biztonságuk védelmére. A megyei és járási szolgák fegyverhasználati joga a csendőrséggel azonos.

A megyei hatóság dologi kiadásai (lakás, fűtés, világítás stb.), valamint a csendőrök személyenkénti 15 dinár havi pótléka megyei pótdadóból fedeztetik, melyet a belügyminiszter állapít meg.

Az összes nyilvános és magániskolák a hatóságok felügyelete alatt állanak. Az állami *elemi isko-*

lábajárás minden lakos iskolaköteles korban levő gyermekére kötelező.

Minden tulajdon, mely nincs magánosok, jogi személyek vagy községek tulajdonában, állami vagyonnak tekintendő.

A *hajdukok* (a mi betyárainkhoz hasonló életet kezdő büntetettek) elfogására vonatkozó törvény (1895 július 12) az új területekre kiterjesztett.¹

A rendőrhatóságoknak erősen kiterjesztett jogkörét, a rend fenntartására irányuló kemény rendszabályokat az 1913. évi december 23-án 1914 január 5.) kelt királyi rendelet állapította meg. Ennek főbb intézkedései a következők.

Az állami rendőrhatóság, sürgős esetekben, a midőn a rendőri hatalom nem látszik elégségesnek, katonai erőt kérhet a legközelebbi katonai parancsnokságtól. A katonai parancsnokság köteles az írásban vagy táviratban kért erőt megadni. A rendőrhatóság erről a belügyminiszternek jelentést tesz.

A ki a hatóság elől elvonja magát, e cselekményéért egy évig terjedhető elzárással büntetetik. Ha a szökevény a hatóság által kitűzött 10 napon belül nem jelentkezik, ötévi fogházzal büntethető s a hajdukokról szóló törvény hatálya alá esik.² Ha valamely községben több ily szökési eset fordul elő, a hatóság a szökevények családtagjait más helyre költöztetheti. Ugyan így átköltöztethetők a kijáró büntetésen kívül azon házak lakói is, a melyekben fegyvert, vagy fegyveres bűnösöket rejtegettek. A kiköltöztetési határozatot az illetékes megyei főnök, a belügyminiszter jóváhagyásával hozza. A visszaköltözést a belügyminiszter engedélyezheti. Az átköltöztetett, ha eredeti lakóhelyére enegedelem nélkül visszatér, hat hónapig terjedhető börtönnel büntethető.

A közrend fenntartása érdekében valamely községbe vagy járásba rendelt katonaság költségeit az illető lakosság fizeti.

¹ 1913. évi augusztus 18/31-én kelt királyi rendelet.

² E törvény szerint a hatóságoktól magukat elvonó szökevények, ha a megyei főnök által kitűzött 15 nap alatt illetékes községi előjáróságuk előtt nem jelentkezik, hajduknak nyilváníthatnak s e határozatnak a hivatalos lapban való közzététele után bárki által elfoghatók vagy megölhetők.

A ki a hatóság engedélye nélkül fegyvert hord, házában vagy másutt tart töltenyt vagy fegyvert, hat hónapra elzárható.

A ki robbanóanyagot használ s ezzel emberéletet vagy közvagyonot veszélyeztet, 12 évig terjedhető fegyházzal büntetetik. A ki az itt említett cselekmény elkövetése végett robbanóanyagot rejteget s csak okot is ad annak következtetésére, hogy az elrejtett robbanóanyag ilyen célra volt szánva, 10 évig terjedhető fegyházzal bünhődik. A nyilvános közlekedési utak, vasutak, megrongálóinak büntetése 5—20 év, a szerint, a mint cselekményük sok ember pusztulását okozta, vagy sem. A nyilvános távíró és távbeszélő rongálóinak büntetése ötévi börtön, súlyosabb esetekben fegyház.

A ki gonosztevőről tud s nem jelenti föl, 6—12 hónapra elzárással büntethető. Ha valaki tudja, hogy büntett készítették elő s idejében nem értesíti a hatóságot, vagy azt, a ki ellen a büntett készül, úgy hogy a cselekmény végre is hajtatik, 6 hónaptól 10 évig terjedhető fegyház a büntetése.

A ki valamely hatósági személyt hivatalos kötelessége teljesítésében tettel vagy fenyegetéssel megakadályozza, vagy ilyen cselekményben közreműködik, 10 esztendőre elzárható. A hivatalos személyek megtámadása akkor, mikor nincsenek szolgálatban, kétevi elzárással büntethető.

Öt—húszévi fegyházzal büntetetik: a ki csapatot gyűjt a hatóságok elől való szökésre; ilyen csapatban résztvesz s hatósági fölhívásra nem távozik; a ki másokat arra igyekszik rávenni, vagy rávesz, hogy valamely községi vagy hatósági munkában ne vegyen részt, hogy ne engedelmeskedjék a katonai sorozási parancsnak; a ki katonát szökésre csábít (mozgósítás esetén ily cselekmény büntetése: halál); a ki hatóságilag elzárt egyéneket kiszabadít.

Az itt felsorolt tiltott cselekményeket a bíróság soronkívül köteles elbírálni.

Minden megye székhelyén egy elsőfokú bíróság állíttatott föl; Szkoplyében pedig az egész új területre egy fellebbezési törvényszék. A belgrádi semmítőszék hatásköre magánjogi és büntetőperekben az új területre is kiterjedt.

Az új terület *adóügyét* az 1914. évi január 20-án

(február 2-án) kelt királyi rendelet a következőleg szabályozta.

A szkupstina évenként megállapítja az új terület által fizetendő egyenesadók összegét. Ez összeget az egyes megyékre az *állami adóválasztmány osztja el*. E választmány elnöke egy állami tanácsos, tagjai: az országos adóügyi főnök, az államszámviteli főnök, a pénzügyminisztérium egy osztályfőnöke és egy tisztviselője, végül minden megyéből egy, a megyefőnök által kinevezett tag. Az adókimutatáshoz szükséges adatokat: a lakosok, házak számát, a szántóföld stb. területét, az állatlétszámot, a közlekedési alkalmatosságokat, a nagyobb városok teljesítőképességét stb. az egyes megyei hatóságok becsátják a választmány rendelkezésére.

Az adót a megyékben az egyes járásokra és a megyei székhelyt alkotó városra a megyei adóválasztmány osztja szét. E választmány elnöke a megyefőnök; tagjai a járási főnökök és a megyében levő adóhivatalok vezetői; járásonként két-két, a járási főnök által küldött tag; a megyei székvárosból két, a községi választmány által választott egyén.

A járásra kivetett adót a községekre a járási adóválasztmány veti ki, melynek elnöke a járási főnök, tagjai: a járási adóhivatal vezetője s valamennyi községi elnök. A választmány adókimutató határozata végérvényes.

Az egyes községi lakosokra szóló adókimutatást a községi adóválasztmány állapítja meg; ennek elnöke az adótiszt, tagjai a községi előljáróság tagjai. Városokban ezeken felül még három, a községi választmány által választott egyén.

Valamennyi adóválasztmány tagjai s ügyvivői, kivéve a községeket, az állami pénztárból napidíjakat s útiköltséget kapnak. (Az állami választmányi tagok napi 15, a megyeiek 16 dinárt, vasúti és kocsiköltséget; a járásiak mindösszesen napi öt dinárt. A községiak működése ingyenes.) Az adókimutatás írásos munkáira 121 adótiszt és 189 segéd alkalmaztatott.

A hivatalnokok adója progressive, fizetésük 1.5—8%-ában lett megállapítva. A nyugdíjasok adójukat a régi területen fennálló szabályok szerint fizetik. A testi munkából élők, ha nincs vagyonuk, évi 12 dinár adót fizetnek.

Az adókivetés ellen a megyei adóigazgatósághoz panasznak van helye, mely a községi előljáróság meghallgatásával határoz. A pénzügyminiszternek joga van egyes igazságtalan és aránytalan községi kivetéseket megsemmisíteni és új kivetést rendelni el.

Az adók november 1-éig fizetendők meg. A földművesek az első részletet júniusig, a másikat novemberig fizetik. A hivatalnokok havonként fizetnek, a többi adófizetők, a mennyiben nem testi munkából élnek, kéthavonként.

Az új területekre való tekintettel a pénzügyminisztériumban levő adóigazgatósági osztály két taggal, két adóellenőrrel, két könyvelővel, két írnokkal és négy helyszíni felügyelővel egészítettet ki. Minden megyében egy állami pénztár állíttatott föl. A vámhivatalok száma tizenhatal szaporodott. Az állami monopoliумok személyzete szintén szaporíttatott.

Külön rendelet (1913 okt. 31—november 12.) szervezte a határszéli katonai csapatokat. Ezek feladata volt: a határ őrzése általában; megakadályozása a csempészetnek; támogatása a közegészségügyi hatóságoknak a ragadós betegségek elleni védekezésben. A határszéli szolgálatban alkalmazott katonák magasabb zsolddal javadalmaztattak.

A legnagyobbbszabású új kormányzati és közigazgatási berendezkedés az igazságszolgáltatási, továbbá a vallás- és közoktatásügyi téren történt, a miről az *Igazságszolgáltatás és Közművelődés* fejezetekben szólnunk.

A megyei és járási hatóságok külső szervezete azonos volt a régi területével. Minden megye és járás kapott egy tisztiorvost. Bitolyban, Pristinában, Szkoplyében állami kórházak állíttattak fel.

A középítési ügyek intézésére Szkoplyében egy központi felügyelőséget állítottak föl s minden megyében egy—három (összesen 22) mérnököt alkalmaznak.

A *keleti vasutaknak* az új területekre eső vonalait a szerb kormány állami kezelésbe vette s a régi személyzetből csak azok maradtak, a kik szerb állampolgárok voltak, vagy ilyenekül elfogadtattak. A többi újonnan neveztetett ki. Újonnan szerveztetett a posta-, távirda- és telefonszolgálat is.

A *közigazgatási igazgatás* helyi szervei az új területen a következőleg alkalmaztattak. Minden me-

gye kapott egy gazdasági felügyelőt és egy állatorvost. A központi, ipari és gazdasági felügyelők száma eggyel-eggyel szaporodott. Erdészetileg nyolcz megye szerveztetett, mindenikben egy megyei erdészszel, élükön két erdészeti felügyelővel. Az országos gazdasági egyesület 30.000 dinár segélyt kapott, hogy működését az új területre is kiterjeszthesse.

Az összes állami tisztviselők az új területen 10%-os pótlékban részesültek.

IV. FEJEZET.

Igazságszolgáltatás.

1. *Polgári bíráskodás.*

A polgári peres ügyeket a bíróságok látják el a községi előjárók (kmetek) hatáskörébe utalt ügyeket kivéve.

A *községi előjárók*, két esküdt, vagy ennek hiányában két becsületes községbeli lakos társaságában ítéleztek minden 10 dinárt meg nem haladó perben, kivéve az ingatlanra és mezei szolgalmakra vonatkozó pereket.

A *községi bíróság* (opstinszki szud), a 100 dinárt meg nem haladó ingatlan és váltóperekben 200 dinárt meg nem haladó egyéb peres kérdésekben és a mezei szolgalmak tárgyában ítélezett. Jogosítva volt a 200 dinárt meghaladó peres kérdésekben egyességet felvenni, ingó és ingatlan kérdésekben egyaránt, ha a peres felek kijelentették, hogy a községi bíróság előtt óhajtják az egyességet megkötni. Jogosítva volt mint választott bíróság működni a fentírt értékhatarok keretében.

Nem tartoztak a községi bíróság illetékességébe az örökösödési és a 200 dinárt meg nem haladó oly perek, melyben felperesként bírósági vagy állampénztár lépett fel és azon kártérítési perek, melyekben bíró vagy hivatalnok, hivatala gyakorlásából folyóan okozott károkról volt szó.

A szerb polgári perrendtartás jogot adott a köz-

¹ E fejezetet *Stancsich Árpád*, kir. trvszéki bíró úr írta meg, a ki utóbb a belgrádi katonai főkörmányzóság mellett működő fellebbviteli bíróság tagjául rendeltetett ki.

ségi bíróságnak az illetékessége alá tartozó és jogerős ítélettel ellátott ügyekben, felperes kérelmére az alperes ingóságait a végrehajtási eljárás megindítása előtt zár alá venni, ha az alperes biztosítékot nem tudott nyújtani; a községből való távozásban meggátolni és pedig bármilyen érdekelt személy kérelmére; oly községbeli lakosokat, kiknek ingatlan birtoka nem volt, vagy oly családokat, kik állandó lakással vagy foglalkozással nem bírtak, a mennyiben távozásuk valamely tartozás törlesztését vagy teljesítmény elől való menekülést czélozta volna és meggátolhatta kényszereszközökkel a távozásban azon nem községbeli idegent, kivel szemben annak gyanuja merült fel, hogy távozásával egy kötelezettség teljesítését akarja kijátszani; köteles volt azonban ily esetekben a kérelmező három napon belül keresetét beadni, ellenesetben a községi bíróság alperest nyomban szabdlábra helyezte.

A községi bíróság előtt az eljárás szóbeli és nyilvános volt szabad bizonyítással és a bizonyítékok szabad mérlegelésével. Tárgyalás után nyomban ki kellett hirdetni az ítéletet, melyet azután írásba is kellett foglalni.

A községi bíróság egy elnökből és két bíróból állott. Mint elnök a mindenkori községi elnök (predszednik), mint bírák pedig oly községekben, melyek egy városból, mezővárosból, vagy csak egy faluból állanak, az előljárónak két választott segédje (pomotynici) szerepeltek; oly községekben, melyek több faluból állottak, minden falu két előljárósági tagja (kmet) kéthónaponként felváltva bíraskodott.

A jegyzői teendőket egy fizeteses alkalmazott (írnok, községi titkár vagy jegyző) végezte.

A községi bíróság tagjai hivatali esküt tettek és a bíróság működése az állami felügyeleti hatóságok ellenőrzése alatt állott.

Jogerős ítéleteit a községi bíróság maga hajtotta végre, kivéve, ha ingatlanra kellett végrehajtást vezetni, mely esetben a rendőrhatóságot kereste meg.

A községi bíróság ítéletei ellen beadott fellebbezéseket a kihirdetéstől számított nyolcz nap alatt kellett közvetlenül az elsőfolyamodású, törvényszékeknél, szóval vagy írásban, vagy azon községi bíróságnál, melyik az ítéletet hozta, bejelenteni. Választott bírósági döntés ellen jogorvoslatnak nem volt helye,

egyességek ellen pedig csak akkor, ha a panasszal élő kimutatta, hogy ámitás vagy csalás történt.

Az I. fokú bíróságok. Megyei törvényszékek (Prvosztopeni szudovi.)

Járásbíróságok nem működtek. Minden megye székhelyén volt törvényszék. Belgrádban a város és vidéke számára az úgynevezett városi bíróság működött elsőfolyamodású bíróságként.

Ezen bíróságok hatásköre kiterjedt mindazon perekre, melyekben a per tárgya a 200 dinárt meghaladta (ingatlan perekben 100 dinárt), továbbá a törvényes vagy végrendeleti öröklés kérdéseire, értékre való tekintet nélkül. Hivatva voltak ítélezni azon kártérítés iránti perekben — összegre való tekintet nélkül —, hol bírák vagy tisztviselők hivatali működése folyamán támadt kár pereltetett, vagy ha felperesként egy bírósági vagy állampénztár lépett fel és a per tárgya nem volt nagyobb 240 garasnál (1 garas = 20 para = $\frac{1}{5}$ dinár). Végül mindazon perekben, melyekben más bíróság illetékessége nem volt kikötve, vagy a hol a pertárgy pénzbeli értéke meghatározható nem volt. Ellátták a biztosítási és kielégítési végrehajtási, telekkönyvi és csődügyeket.

Telekjegyzőkönyvek nem léteztek, csakis zálogjogbejegyzési könyvek, melyekbe az ingatlant terhelő tartozások lettek bevezetve. Tulajdon átruházásnál a szerződés másodpéldányára lett a bekebelezési záradék reávezetve és ezt kapta kézhez a vevő (Tapija). Az elsőpéldány visszamaradt a törvényszék telektárában.

Az elsőfolyamodású törvényszékek mint fellebbviteli bíróságok is működtek a községi bíróságok ítéletei ellen beadott fellebbezések eseteiben. A törvényszék elnöke vagy az általa kirendelt bíró vizsgálta felül ezen ügyeket, melyekben végérvényesen döntött.

A törvényszékek hármas tanácsban határoztak. Az eljárás részben szóbeli, részben írásbeli volt.

A kereskedelmi bíróságok (Trgovacski szudovi.)

Belgrádban a kereskedelmi és váltó-, valamint a kereskedők csődügyeinek ellátására egy kereskedelmi törvényszék működött. Ez állott: egy elnök és egy bíróból, valamint hat kereskedelmi ülnökből és ezek helyetteseiből, egy jegyző- és egy kezelőből.

Kereskedelmi ülnök lehetett minden szerb alatt-

való, ki 30-ik életévét betöltötte és öt éven át kereskedelmi üzletet tisztességesen folytatott.

Az elnököt és bírót, valamint az irodaszemélyzetet az igazságügyminiszter előterjesztésére a király nevezte ki. A kereskedelmi ülnököt és helyetteseiket minden újévkor a kereskedők társulata választotta meg egyévi időtartamra. A kereskedelmi ülnökök működésükért díjat nem kaptak.

Érvényes határozathozatalhoz az elnök vagy a bíró és három rendes ülnök vagy helyetteseik jelenléte volt szükséges.

A megyei törvényszékeknél kereskedelmi tanácsok működtek. Egy hármastanács, mely a törvényszék bíráiból állott, látta el a kereskedelmi ügyeket. Jogában állott azonban a fel- és alperesnek egy-egy bírót egy-egy kereskedővel helyettesíteni.

A *belgrádi fellebbviteli bíróság* (Apelacioni szud). Elintézte a kerületi törvényszékek által hozott ítéletek ellen beadott fellebbezéseket. Állott egy elnökből, kilencz bíróból és megfelelő számú jegyzőből.

Elnöknek csak az volt kinevezhető, ki a 30-ik életévét betöltötte, hét évig mint bíró, vagy jogtanár, vagy pedig 10 évig mint ügyvéd működött, ha csak nem volt igazságügyminiszter vagy az igazságügyminisztérium vezetője, a mely esetben az említett föltételek elestek.

Bíróvá csak az volt kinevezhető, ki a 30. életévét betöltötte, öt évig mint bíró vagy jogtanár, vagy pedig hét éven át mint ügyvéd működött, igazságügyminiszter, vagy az igazságügyminisztérium vezetője volt.

A fellebbviteli bíróság közvetlenül az igazságügyminiszternek volt alárendelve és ötös tanácsokban döntött.

A *belgrádi semmítőszék* (Kaszacioni szud). Ez a megyei törvényszékek, a fellebbviteli bíróság és az állami számvevőszék, valamint a tisztviselői fegyelmi bizottság határozatait vizsgálta felül. Egy elnökből és 14 bíróból állott, valamint a megfelelő jegyzőkből és a segédszemélyzetből. E bíróság nem vizsgálta fölül érdemben a pereket, hanem nevének megfelelő hatáskörben működött.

Az elnöknek és a bíróknak a fellebbviteli bírók minősítésével kell bírniok, azonfelül szükséges volt, hogy hét éven keresztül mint bírák vagy jogtanárok,

vagy pedig 10 éven keresztül mint ügyvédek működtek legyen.

A perrendtartás előírása szerint vagy öt bíróból álló kistanácsban, vagy kilencz bíróból álló nagytanácsban, vagy teljes ülésben határoztak.

2. Büntető bíráskodás.

Kihágások felett a községi bíróságok és rendőrhatalóságok, büntettek és vétségek felett a megyei törvényszékek ítélkeztek. Jogorvoslattal megtámadott ügyeket a belgrádi fellebbviteli bíróság vizsgálta fölül. Utolsó forum a belgrádi semmítőszék volt.

Szerbia jogéletének fejlődése történelmi és culturalis fejlődésével kapcsolódott szorosan össze. A XII. században sikerült, Nemanya István nagy-zsupán idejében az első egységes szerb államot létesíteni. Ezen időben jogfejlődésről szó sem lehetett. Csak a XIV. században Dusan czár idejében (1330—1355) kezdett a szerb jogélet némikép egységesebben fejlődni. Ez az eddig létezett írott és nem írott jogszabályokat összegyűjtette, átdolgoztatta és 1349-ben „Cár Dusan törvénykönyve“ cím alatt nyomtatásban kiadatta. (Legjobb és legbővebb kiadása az orosz Florinszkijé.) Az első rendszeres törvénykönyv volt ez, a mely rendelkezéseket tartalmazott a közvagyon kezeléséről, a vallásról és annak gyakorlásáról, a papság szervezéséről, a nemességről és jogairól, a községek rendezéséről, a személyek védelméről, a polgári és büntetőtörvényekről és eljárásról.

Dusan halála után a mostani Szerbiára, Macedóniára, Thessaliára, Albániára és Epirusra kiterjedő birodalom darabokra szakadt, míg 1389-ben a Koszovo polyei ütközet után a törökök századokra megsemmisítették a szerb államot.

A négy évszázados török uralom alatt a szerb törvények fejlődéséről természetszerűen szó sem volt. Csakis a szerbeknek 1815-ben történt önállósítása után kezdett a jogélet új fejlődésnek indulni.

A szerb polgári törvénykönyv 1844. évi márczius hó 25-én nyert szentesítést és az osztrák polgári törvénykönyv alapján készült és ugyancsak az osztrák perrendtartás mintájára készült a „szerb polgári perrend“, melynek első kiadása 1853. évi október 21-én

nyert szentesítést; novellaris módosítása (1865. évi február 20) s ma is érvényben van.

A „kereskedelmi törvénykönyv“ a francia „Code de commerce“ és a német váltójog alapján készült s 1860. évi január 26-án lépett életbe.

A csődtörvény 1861. évi márczius hó 17-én, a „consulágokról“ szóló törvény 1882-ben, a nemzeti bankról“ szóló törvény 1883-ban, a „védjegy- és szabadalomtörvény“ 1884-ben, a kereskedelmi hajózásról szóló törvény 1890-ben, a kereskedelmi tanácsnak a kereskedelmi minisztériumban való felállításáról intézkedő törvény 1891-ben, a biztosító társulatokról szóló törvény 1892-ben, az ipar támogatásáról szóló törvény 1898. évben alkottatott meg.

Az 1886. évi november hó 3-án szentesített „Tőzsde-törvény“ alapján, a belgrádi kereskedelmi társaság tőzsdealapszabályokat dolgozott ki, melyek a kereskedelmi miniszter által 1894. évi október hó 3-án jóváhagyatván, a belgrádi tőzsde 1895. évi január hó 1-én működését megkezdette.

A „Dusan czár“ törvénykönyve nyomán — mégis támaszkodva az osztrák büntető perrendre — készült a bűnvádi perrendtartás (Szentesítve III. Mihály M. Obrenovics által 1865. évi április hó 10-én) és a büntetőtörvénykönyv. (Szentesítve I. Milos Obrenovics által 1860. évi márczius hó 29-én.)

Egy törvény sem mutatja annyira a történelmi fejlődéssel való kapcsolatos haladást, mint éppen a büntetőtörvény. A török hódoltságtól való felszabadulás után, mikor már az önálló állami élet kezdett nyilvánulni, találkoztunk törvényekkel, különösen 1840 után, melyek alkalmasak voltak a modernebb törvényhozás alapjául szolgálni. A lopás és rablás büntetéséről például 1847. évben, a „hajdukok“ garázdálkodásának meggátolásáról 1850. évben találunk külön törvényeket. A sok különtörvény tette szükségessé egy rendszeres törvénykönyv megszerkesztését, és így készült el 1850. évben a mai szerb büntetőjog alapját képező büntetőtörvénykönyv, melynek megújított és a porosz büntetőtörvénykönyvre támaszkodó szövegezése 1860. évi márczius hó 29-én nyert szentesítést. A porosz mintától lépten-nyomon észlelhető eltérést az akkori, alacsony culturalis állapotok, sajátos nemzeti és történelmi alakulatok, valamint annak szükségessége indokoltak, hogy az akkor majdnem kizáró-

lag mezőgazdasággal vagy állattenyésztéssel foglalkozó lakosságot a szegény legényféle hajdukok garázdálkodásai ellen a törvény megvédje és a vagyonbiztonságot növelje.

A török hódoltság idejében a hegyek közé menekült szerbeket hajdukoknak nevezték. Eleinte nemzeti hősként ünnepelték őket kik gyakran elnyomott egyének védőjeként léptek fel. Embert ölni, ki nekik nem vétett, a védtelent megtámadni, nőket bántalmazni, szegény embert kirabolni, becstelen cselekedet volt szemükben. Gazdag emberek, utazó kereskedők kirablása azonban nem okozott különösebb lelkiismeretlenségeket. Később, különösen a török uralom megszűntével, hagyományos lovagiasságuk mindjobban szűnni kezdett s mindinkább csak rablásra adták magukat. A társadalomba való visszatérés lehetőségét biztosítja a Btkv. azon rendelkezése, mely szerint az, ki a hajdukok közé megy, bír a polgári jogok elvesztésével öt évig terjedhető börtönnel büntetendő, ha még bűntényt nem követett el, és a hatóság felszólítása előtt önként a hatóság kezére adja magát, büntetlen marad. Ha bűntény elkövetése előtt, de már hatósági felszólításra jelentkezik, hat hónapig tejedhető börtönnel büntetendő. A büntetett elkövető hajduk halállal, a vétséget elkövető pedig 10 évtől 20 évig terjedhető fegyházzal büntetendő. A büntetett elkövetése után önként, hatósági felszólítás nélkül jelentkező hajduk 15 évig terjedhető fegyházzal, a vétséget elkövető öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő. Ha azonban az ily büntetett hatósági felszólítás után jelentkezik, büntetett elkövető 20 évig terjedhető fegyházzal, vétséget elkövető pedig 10 évig terjedhető fegyházzal büntetendő.

Igen szigorú büntetéseket szabott a Btkv. egyrészt a mezőn elkövetett lopásokra, másrészt a visszaesőkre az 1860. év után kiadott novelláris intézkedések még szigorítják a büntetéseket.

Az 1860-iki Btkv. szerint azon tettes, a ki mezőn lévő gazdasági eszközöket, mezőn vagy legelőn lévő állatokat, fehérítésre kitett vásznat, mezőről összegyűjtött terményeket, vagy általában oly tárgyakat lop, melyek, bízva a közbiztonságban, őrzés nélkül, a szabad mezőn hagyattak, három hónaptól öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő. Már az 1879. évi novella szerint azon tettes, ki mezőgazdasági eszközöket, vagy

állatokat, akárhol voltak is azok, ellop, ha a lopott dolog értéke 200 piasztert (1 piaster 20 fillér) meghaladja, két évtől öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő. Ezen bűncselekmények a súlyos lopás fogalma alá esnek és az esküdtszéki bíraskodás alá tartoznak. Az 1863. évben kiadott novella szerint azon tettes, ki három, vagy ennél több súlyos lopást vagy két egyszerű lopáson kívül még két súlyos lopást követ el, úgyszintén az, ki daczára, hogy egyszerű lopásért már kétszer, vagy súlyos lopásért már egyszer büntetve volt — súlyos lopást követ el — halállal büntetendő.

Súlyos lopásnak tekintettek a minősített és a visszaesők által elkövetett lopások. Minősített lopás az is, ha valaki például egy ekének csak egy alkatrészét tulajdonítja el, ilyenkor az értékmeghatározásnál az egész eke értéke veendő.

Büntetési nemek voltak: halálbüntetés, fegyház, börtön, fogház, hivatalvesztés, pénzbüntetés és 50 botütésig terjedhető botbüntetés. (Ez csak az 1878. évi törvénnyel lett megszüntetve.

A fegyház és börtön tartama 2—20 évig, a fogház tartama 30 naptól öt évig terjedhetett. Elzárásbüntetés nem volt alkalmazható. A pénzbüntetés maximuma nem volt megszabva, ellenben két dinárnál kisebb nem lehetett. A fegyházra ítélték nehéz munkára voltak kényszeríthetők és lábukon állandóan könnyű vagy nehéz bilincseket hordtak. A könnyű bilincsek súlya két kiló, a nehezeké négy kiló volt.

A halálbüntetés agyonlövés által hajtatott végre.

A száműzetés büntetése csakis 1888-ban lett megszüntetve.

Államtisztviselők és papok fegyház helyett várfogságra voltak ítéltetők.

Mellékbüntetésként rendőri felügyelet alá való helyezés, a polgári jogok elvesztése és bizonyos foglalkozásoktól való eltiltás volt kimondható.

A szerb alkotmánytörvény 148. §-a alapján az 1892. évi törvénnyel életbeléptetett és az elsőfolyamodású bíróságok mellett rendszeresített esküdtbíró-sági intézményt fenntartotta. Az esküdtbíró-ságok hatáskörébe tartoztak a veszélyes lopás, az egyszerű és minősített rablás, a gyujtogatás, a 100 dinár érteken felüli vagyonrongálás, tekintet nélkül arra, hogy befejeztetett, vagy csak megkíséreltetett; köztisztvisel-

lőknek és minden köztisztiséget viselő egyénnek hivatalos működése körében elkövetett büntettei és vétségei, a csalárd bukás és az uzsora.

Az esküdttörvény az elnökből, két bíróból és két esküdttől (két férfi a népből) állott. A két bíró és a két esküdt felek által kockával sorsoltatott ki. Az egyik esküdt azon községből való volt, hol a vádlott lakott, a másik azon községből, hol a bűncselekményt elkövette.

Közvádlói intézmény nem volt. A vád képviselőjét egy bíró látta el.

A nyomozást és vizsgálatot a rendőrhatalóságok teljesítették.

Az eljárás az elsőfolyamodású bíróságoknál szóbeli és nyilvános, a felsőbbbíróságoknál azonban írásbeli volt.

Ügyvédi kényszer sem a polgári, sem a büntető eljárásban nem volt. Csak később lett kötelezően elrendelve, hogy súlyos bűncselekménnyel vádolt büntetettek mellé védő rendelendő.

Az 1860. évtől kezdve a szerb jogélet gyorsan fejlődött és különösen az utolsó évtizedekben a mai kor színvonalán álló törvények hozattak, melyek azonban túlságosan hű fordításai a francia és német törvényeknek s egyáltalán nem állottak összhangban a nép culturalis és gazdasági szintjével.

*

Külön jogintézmények gyanánt emelendők ki: a „családközösség“ ház- és vagyonközösség (zadruga) intézménye és az „otthont védő“ (homestead) törvény.

Zadruga alatt a szerb polgári törvény értelmében két vagy több vér- vagy egyéb rokonnak a közössége értendő, kik közösen laknak, birtokolnak és dolgoznak. Daczára az elnyomatás korszakának, a *zadruga* intézménye a legrégebb időktől napjainkig változatlanul fennállott. Nők *zadrugát* nem képezhetnek. A *zadrugára* vonatkozó rendelkezések a szerb polgári törvénykönyv 507—529. §-aiban foglaltatnak. A *zadruga* egyúttal vagyonközösséget is jelent és enélkül *zadruga* nem létesül. A *zadruga* feje a tagok szerint választott sztaresina, ki jogosítva volt az engedetlen tagokat 10 napi elzárással büntetni és a ki egyúttal törvényes gyámja volt az apátlan kiskorú gyermekeknek. A *zadruga* vagyona közös, a fölött a *zadruga* ta-

nácsa rendelkezik. A zadruga öröklési joga, megszünése, a vagyon felosztása, a tartozások fedezése, mind törvény által rendezett kérdések.¹

A zadruga intézményéből folyt az otthont védő törvény is, mely 1865. évben alkottatott meg.

E szerint, leginkább az északamerikai otthontörvény mintájára, a birtokminimum lett a kényszereladással szemben megvédve. Minden adófizető családtagnak, ha földműveléssel foglalkozott, öt hold (25 hektár) földjének kellett maradnia és azt végrehajtás alá vonni nem volt szabad.

Ezen földterületet eladni vagy elzálogosítania nem volt szabad. A tulajdonos, ha elemi csapás vagy állatainak elhullása folytán szükségbe jutott, vagy vetőmagra volt szüksége, jogosítva volt nyilvános pénztárnál zálogkölcseont felvenni földjére, de ez esetben is legalább két holdnak tehermentesen kellett maradnia.

¹ Bővebben, t. i. nemcsak jogi, hanem más vonatkozásaiiban is, a zadrugáról e munka 212-ik és következő lapjain van szó.

III. RÉSZ.

KÖZMŰVELŐDÉS.

I. FEJEZET.

Egyház és iskola.

1. *A szerb nemzeti egyház.*

A szerb alkotmány három szakasza szerint: „Az állami vallás Szerbiában a keleti pravoszláv. A szerb egyház autokephal. Semmi külföldi egyháztól nem függ; de a dogmákban megtartja az egységességet a keleti görög egyházzal“.¹

A 19. szakasz szerint a lelkiismereti szabadság korlátozatlan. Valamennyi elismert vallás szabad és a törvény oltalma alatt áll, a mennyiben a hitelvek gyakorlása a közrendet és erkölcsöt nem sérti.

Az elismert vallásokkal szemben az állami vallásnak az alkotmány azt az előjogot adja hogy a 19. szakaszban határozott tilalommal csakis a keleti pravoszláv egyházat védi a proselytismus ellen.

A pravoszláv lelkészi kar, a belgrádi metropolitától kezdve a káplánokig, az államtól kapja a fizetését. Az elismert vallások lelkészeinek csak segítséget ad az állam.

A szerb nemzeti egyház a középkori szerb államban úgyszólván teljesen a kolostorokon nyugodott. Az újabb korban kezdett fejlődni a világi papság s a belgrádi Szent Száváról nevezett lelkészképző működése folytán emelkedett túlsúlyra az egyházi életben. Sőt 1883-ban a világi papság politikai befolyásának sikerült keresztülvinni azt, hogy törvényileg elvették a kolostoroktól a parochiákat. Előbb minden kolostornak volt 1—4 parochiája s mindenik parochiához több falu tartozott (1—12). A kolostorok évi jövedelme a

¹ Szerbül: Drzsavna je vera u Szrbiji isztocno pravoszlavna. Szrpszka je crkva autokefalna. Ona ne zavisi ni od koje Crkve: ali odrzsava jedinstvo u dogmama sz Isztocnom Vaszelyenszkom Crkvom.

parochiákból 74.000 dinárra rúgott.¹ Utasítással arra, hogy a kolostoroknak tekintélyes vagyona van, az állam a szerzetesektől ezt a jövedelmet is elvette s világi parochiákat szervezett a kolostoriak helyébe. A szerzetesek állami javadalmazásban sohasem részesültek.

Szerbia régi területén az egyház hivatalos szervezete a következő volt.

A nemzeti egyház feje a belgrádi érsek és metropolita egyúttal püspöke a belgrádi egyházkerületnek. Püspökség volt 4; a zsicsai (székhelye Csacsak), a nisi, timóki (székh. Zajecsar) és a sabáci. (A püspökség neve: eparchija, a püspöké: archijerej.)

Az érsek-metropolita mellett volt a fő lelkitörvényszék (veliki duhovni szud); minden püspökség székhelyén egy püspökségi lelkitörvényszék (szentszék). Fontosabb egyházkormányzati ügyek intézésére a püspöki gyűlés volt hivatva.

A belgrádi püspökség a Belgrád fővárosin kívül öt, a nisi négy, a zsicsai három, a timóki három, a sabáci két főesperesi kerületre (protoprezvitarstvo) oszlott. A főesperességek 3—5 esperességre. (Namesnistvo.) A parochiák száma: Belgrád fővárosban három, Belgrád megyében 286, Zsicsában 156, Nisben 252, Timókban 103, Sabácban 105, összesen 905. A parochiális templomok száma: 1140, a kápolnáké: 72, a kolostori templomoké: 54, összesen: 803. Egy templomra 3347 hívő esett. A világi papság létszáma:

	főesperesek	lelkészek	diakonok	összesen
Belgrádi eparchia	34	284	15	333
Zsicsai „	14	143	2	159
Nisi „	20	290	9	319
Timóki „	8	105	3	116
Sabáci „	9	104	2	115
Összesen:	85	926	31	1042

Az egyházkormányzati főtisztviselőket az állam a következőleg javadalmazta. Az érsek-metropolita fizetése összesen 22.500 dinár volt, egy-egy püspöké 11.000 dinár. Az állam fizette a főhatóságok irodai segéd- és szolgaszemélyzetét is. A szentszéki elnökök

¹ Izvestaj jedne szluzsbene revizije manasztira arhiepiskopije beogradske. (1908) Popovics I. Mihály belgrádi főesperes és szentszéki elnök jelentése.

közül háromnak 4000, kettőnek 3500 dinár volt a javadalma; a 12 ülnöké: 2500—3500 dinár, az öt titkár 2000—2250, a 10 írnöké: 1200—1750 dinár. A főesperesek a parochiális javadalmazásokon kívül 300—505 dinár évi pótlékban részesültek. Az egyház kormányzati hivatalok irodai és dologi kiadásait az állam fedezte.

A parochiális papság alapjavadalmazása a régiebb időben a *bir* (párbér) volt. Minden házaspár után 10 oka (125 kg) gabona a falvakban, annak pénzbeli egyenértéke a városokban. Ezt az állam szedi be néhány évtized óta az egyenesadókkal együtt s a lelkészeknek az állampénztárból adja a megfelelő javadalmazást. Az 1914-iki költségvetésben e czímen bevétel- és kiadásként 1,136.725 dinár volt beállítva. Egy lelkészre tehát átlag valamivel több mint 800 dinár javadalmazás esett.

A görögkeleti ritus szerint a lelkészkedő papságnak sok alkalma van a stóla-szerű díjak szedésére. A kora tavaszi házszentelés és a családfő védszentjének ünnepe a (Szláva) rendszerint bő jövedelmet hoz a lelkészeknek, a kereszteleseken, esketéseken, temetéseken s egyéb a római kath. egyházban is szokott alkalmakon kívül. Az újabb viszonyok között azonban a lelkészek nem tudtak kijönni a jövedelmükkel s több ízben — legutóbb a győzelmes balkáni háborúk után is — Belgrádban, demonstráló gyűlésen követelték a kormánytól fizetésük javítását és jövedelmeik új rendezését.

A szerb világi papság az utolsó évtizedekben jelentékeny részt vett a politikai küzdelmekben s a közgazdasági vállalkozásokban is. Az erdő- és faüzlet terén például egy papképviselő volt híres, a kinek ez üzleti tevékenységével sikerült nagyobb vagyonra szert tenni.

A modern idők fejleményei erősen hátraszorították a kolostorok szerepét az egyházi életben. A főpapok ugyan most is a szerzetesek közül kerültek ki, de a gazdasági önzés elharapódzott szelleme általában a kolostorok ellen tört. Az 1884-ik évben adókötelessé tették az addig adómentes, tekintélyes kolostori vagyont s az adózási összeírás még egy más vagyoni hátránynyal is járt a kolostorokra nézve. Nem volt meg a kolostorok ingatlainak rendes nyilvántartása s még a szántóföldek sem voltak fölmérve, mint

Szerbiában általában. A földbirtok után adót kellett fizetni, akár művelték, akár sem. Több kolostori vagyongazdálkodó könnyen engedett egyik vagy másik birtokrészletre községek vagy magányosok ellen emelt igényeknek, csakhogy az adótartozás ne szaporodjék. Sok kolostornak annyi készpénzjövedelme sem volt, hogy az adót megfizethesse. A már előbbi időkben félretett készpénzből fizették az évi adóterhet, mely az összes kolostorokra együttvéve 59.314 dinárt tett. A nyolczvanas években kormánykörökben már a kolostorok vagyonának saecularizálását készítették elő. A közhangulat a szerzetesek ellen fordult. A kolostorok népessége fogyásnak indult.

Petrovics I. Miklós dr. kimutatása szerint¹ például a berlini szerződés előtti kisebb területen 1874-ben 42 kolostorban volt kilencz archimandrita, 22 iguman, 71 jeromonach, 723 alsóbbrendű szerzetes (Namesznik, protoszingyel, jerogyakon, gyakon, monach), összesen 125 szerzetes. A berlini szerződés utáni nagyobb területen 1912-ben, 54 kolostorban 14 archimandrita, 12 igumán, 67 alsóbbrendű szerzetes, összesen 93.²

A szerzetesek e fogyása különösen azért tűnt föl az egyházi politikusoknak, mert a kolostorok földbirtokát a hivatalos statisztika, bár szakemberek szerint a valónál legalább 50%-al kevesebbre, mégis elég tekintélyesre mutatta ki. Telkekben, kertekben, szántóföldben, rétben, szőlő- és gyümölcsösökben a földbirtok 18.716 hektárra, erdőben 35.058 hektárra rúgott volna. Tehát 93 ember gondoskodott e nagy vagyon gyümölcsöztetéséről s ugyanannyi élvezte a jövedelmét. Ezért követelték a szerzetesek gazdasági képzését, a kolostorok bevonását az árvák nevelésébe, a mezőgazdasági oktatásba stb. Ráutaltak, hogy a kolostorok 172 szállóféjét, 25 vendéglőt, kilencz boltot, 70 vízimalmot, hét fűrészművet, öt szárasmalmot birtokolnak, melyeknek tekintélyes készpénzjövedelme a kolostorok nemzeti rendeltetésének megfelelőleg használandó föl.

A kolostorok kérdésének ily irányú fejlesztése

¹ Novi Zadatok nasih manasztira i kalugyerszko pitanye. Beograd 1913.

² A kolostorok nagyság és vagyon szerint háromosztályúak. A szerb csárok által alapított elsőosztályúak neve, éppen úgy, mint az oroszországiaké: *Lavra*.

mindenesetre jobban illett a szerb nemzeti életben a történelem folyamán játszott szerepükhöz, mint az előbb nyíltan ellenséges eszmeáramlat. A publicisták mind gyakrabban kezdtek rámutatni, hogy voltak idők, a mikor a szerbség legmagasabb értelmisége a kolostorokban volt s a mikor a kolostorok adták meg a szerb nemzeti élet irányát. Hogy *Zetában* szerzetes volt az államfő s hogy a Száván és Dunántúl a szerbek feje, a patriarcha szintén szerzetes volt.¹ Hogy a kalugyerek mindig a néppel éltek, annak sorsát osztották s fegyveresen is résztvettek a nemzeti küzdelemben. A szerbségnek a nemzeti szentje, Szent Száva szerzetes volt s hogy az ősi szerb uralkodó családból elég sok szerzetes került ki. A kolostorokat nagyemlékű szerb uralkodók alapították² és javadalmazták s a legnagyobb nemzeti hagyományok föladásával egyértelmű lenne a kolostorok elejtése.

A szerb nemzeti egyház, tisztviselői úgy a világi papság, mint a szerzetesek, különösen nagy buzgalmat fejtettek ki a török uralom alatt levő szlávok szerb nemzeti szervezésében s teljes odaadással dolgoztak a nemzeti terjeszkedés előkészítésén. Ő-Szerbiának és Macedóniának Szerbia régi területéhez kö-

¹ Petrovics id. munkája 13. lap. Jellemző, hogy a szerb írók a karlócai patriarchát nemcsak egyházi, de külön nemzeti fejűl is tekintik a magyar birodalomban élő szerbségnek.

² Időrendileg, tehát a kolostorok építésének idejét tekintve, a sorrend a következő: Nemanya István nagyzsúpán építette a *Sztudenicát* és a *Toplicát* (Kursumlye), és Raskában a fia Stefan Prvovenčan a *zsicsait* (Kraljevo mellett), Vladiszlav a *milesevóit*, I. Urozs (Krapavi = reked) a *szokocsanit* és *gradacit*, Milutin a Banyszka melletti *Zvecsanit*, — Decsanszki István a *Viszoki Decsanit* (Ipek mellett most montenegrói területen), Dusán czár a *prizreni* Szt. Mihály és Gábor arkangyalról nevezettet, Lázár kenéz a *Ravanicát*. Ezek közül a legnevezetesebbek: a Sztudenica, az elpusztult Banyszka, Decsáni és a Dusán által alapított prizreni. Ez utóbbinak nagy krizovulyája és a sztudenicai régebben ismereteseek voltak. Milutin krizovulyáját a konstantinápolyi császári könyvtárban (régii Szeráj) levő eredetit 1889-ben Vámbéry vezetése alatt ott dolgozó magyar tudósok hozták magukkal s ugyanakkor Bécsben és Belgrádban két külön kiadásban jelent meg. Ez az oklevél a szerbek legnagyobb krizovulyája, bár az adomány nagyságára nézve a Dusáné vetekszik vele. Régiségre és ezen alapuló tekintélyre nézve legkiválóbb a Sztudenica-kolostor. (Hodinka Antal dr. megjegyzése.)

zel eső részén, Belgrádban nevelt papokkal és tanítókkal körülbelül 150 szerb egyház és 77—80 szerb iskola létesült, melyek a szerb kormány részéről pénzbeli támogatást is kaptak. Ezek az egyházak és iskolák éppen olyan buzgó nevelői voltak a szerb öntudatnak, önfeláldozó előkészítői a szerb nemzeti terjeszkedésnek, mint az e területen levő szerb kolostorok. Ez utóbbiak között különben igen soknak szerb fejedelem volt az alapítója s az e körülményhez kapcsolódó hagyományokat az egyházi, de főleg a kolostori személyek elevenen megőrizték. Érdekes tanujele ennek egy kérvény, melyet 1878-ban, a mikor a berlini congressuson a balkáni államok új határait állapították meg, Kicsevo, Prilep és Velez szandzsákokból 170 községi előljáró, pópa archimandrita írt alá s négy kolostor és 44 község a pecsétjével látott el.² Ebben a lakosság szerb voltának bizonyításául bár egyáltalán hitelesekül nem tekinthető adatokul — a többek között a következőket olvassuk:

„Csak körül kell néznünk és az említett kerületekben találjuk a következőket: Szt. Száva székesegyházát Debarban; a Szv. Bogorodica és Arangyel kolostorok Prilepben Milutin és Marko királyok alapításai; a Szv. Jovan Szlepesevacski és Szv. Nikola Bitolyban, valamint a Szv. Bogorodica és Szv. Nikola Prilepben Decsanszki István király alapításai; Szv. Jovan és Csiszta Precsiszta Ochridban Vojiszlav és Vladimir királyok alapításai; Szv. Nikola Toplicski Bitolyban Toplica Milán alapítása; Szv. Dimitrije Szkoplyéban Vukasin király alapítása; Szv. Andrija és Vlaszije Andrejas király alapítása; Szv. Joakim Palánkán, a hol szmederevói Gyuragy despota fekszik, Dragutin király alapítása; Szv. Nikola és Arangyel, Szv. Bogorodica és Szpasz Stipben Decsanszki király alapításai; Nemanjica, a Nemanják hazája; Szv. Dimitrije Velezben, Sztracimir Zsupán alapítása, Nemanja fivéréé; Szv. Atanasz Tetovóban, Lázár czár alapítása; Szv. Jovan és Gyorgye Dobricában, Radoszlav és Milutin királyok alapítása; Szv. Csiszta Precsiszta és Preszveta Bogorodica Kicsevóban Milutin és Dragutin királyok

² Közölve Gopcevic Spridion Makedonien und Alt-Serbien című munkájában, 327. lap. E kérvény Milán királyhoz intéztetett az iránt, hogy az említett területek Szerbiához csatoltassanak.

alapítása; Szv. Preszveta Bogorodica Devicska, Nagy Urozs király alapítása“.

Egy másik, Kumanovo, Palanka, Stip, Petries és Kocsane kerületekből származó kérvény ez adatokat még a következőkkel egészíti ki:

„Matejesában a Szv. Bogorodica-kolostorban koronázták meg Milutin királyt; Szv. Gyuragy Nago-rieski-klastromot Milutin király alapította hálául Szerbia megmentéséért a tatár betöréstől; Szv. Bogorodica Zabelska-kolostort Nemanya István alapította; Szv. Bogorodica Korminskát Radoszlav és Dragutin királyok alapították; Szv. Otac Prohor Pesinszki, Lázár csár alapítása; Szv. Jacsin Oszogovszki Dragutin alapítása stb.“¹

Nyilvánvaló ez idézetekből a kolostorok szerepe a szerb nemzeti életben. A saecularizációs mozgalmak nem tudták megrendíteni a népnek azt a tudatát, hogy a kolostorok emlékei és tanujelei a szerb nemzeti nagyságnak s ezek kötik össze az új független nemzeti életet, a sok százados török hódoltság után is fennmaradva, a mythikus nemzeti nagyság korával. E kolostorokban megőriztek sok társadalmi emléket is. És bár a török uralom alatt a kolostorok elvesztették alapítóik gazdag vagyoni adományait, a népből támadt új adakozók és hagyományozók csakhamar többé-kevésbé vagyonossá tettek minden kolostort úgy a szerb királyság, mint Ó-Szerbia és Macedónia területén.

A szerb egyházi személyek, a világi papok úgy, mint a szerzetesek, mindig rendkívül közvetlenül és intensive érintkeztek a néppel. Miután a szerb nemesség a Rigómezőn és később, az erre következett véres korszakban elpusztult, a papok és szerzetesek alkották a szerbség intelligensebb, vezetőosztályát. Ezen a körülményen épült fel a szerb egyház specialis helyzete s főleg ennek lehet tulajdonítani, hogy a szerb népnek mindennapi életében, szomorúságában, vígságában, családi és politikai ünnepesein annyira szembetűnő az egyházi befolyás. Az egyház jellege pedig erősen bizánczi. Az egyházi szervezet, az általa tartott és propagált cyrill írásjegyekkel együtt, lé-

¹ Különös támogatásban részesültek a szerb kolostorok az orosz egyház részéről is. A szerb kolostorok a szoros és közvetlen érintkezés végett külön képviselőt tartottak Moszkvában.

nyegében valósággal körülbástyázta a szerb népet a nyugati, római jellegű culturával szemben. Az érintett történelmi fejlődés magyarázza meg, hogy a szerbség, a mennyiben valamely nyugati befolyás egyházát érinti, rögtön nemzeti épségében érzi magát fenyegetve s föltétlenül oppositíóba megy. Szerbiának nemzetiségi egységessége nincs meg, mert lakosainak tekintélyes része nem vallja magát szerbnek. Egyházilag azonban szinte ideális az egysége. Az is kétségtelen, hogy az idegenek elszerbesítésének legfőbb módjai és eszközei az egyház kezében vannak.

Az egész Szerbiában — a régi területen — egy lutheránus egyházközség van Belgrádban. Ennek lelkesztét az állam évi 3000 dinárral segítyezi. A belgrádi róm. kath. egyházközség templomát és papját a kettős monarchia követsége tartja. Az állam segítségéből kap a belgrádi főrabbi 4000 korona évi fizetést, továbbá a leszkováci izraelita tanító 840 dinár, a nisi, piróti, prokuplyei, pozsareváci, szmederevói és kragujeváci 600—600 korona állami segítyt. A mohamedán hívők részére tart az állam egy imámot Belgrádban (400 dinár segíty), egy muftit (200 dinár), egy imámot (760 dinár) Nisben, hodzsákat Vrányában, Leszkovácon, Szurdulicán, Sabácon, Mali Zvornikon, Loznicán, Prokuplyében (600—960 dinár segítyvel); — müezzint Belgrádban (720 dinár) és török hitoktatót Nisben (600 dinár). Nem tekintve tehát e kis és pedig évről évre fogyó szigeteket, a szerb nemzeti egyházé a versenynélküli uralom.

Ez az uralom az új területeken meglehetősen erőszakosan érvényesült. Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában erős többségben voltak a bolgár exarcha alá tartozó egyházak és kolostorok. Ez egyházi személyek az új területek annectálása után legnagyobb részben átléptek a szerb nemzeti egyházba, kisebb részben átköltöztek, illetve menekültek Bulgáriába. A szerb nemzeti egyház kész szervezett görög keleti egyházközségeket kapott az új területeken s az összes kolostorokra rögtön rátette a kezét.

Az új területeken öt szerb püspökség szerveztetett s mindenik püspök 12.000 dinár fizetést kapott. Úgy a szentszéki elnökök, mint ülnökök jobb javadalmat kaptak, mint a régi területen (öt elnök egyenként 5000, 10 ülnök, egyenként 4000 dinárt). Minden megyébe egy esperes állíttatott egyenként 5000 dinár fize-

téssel. A parochialis lelkészek javadalmazását 1914-re még nem vette át az állam, azután pedig a további rendezkedést megakasztotta a világháború.

Az 1914 elején kötött pápai concordatum értelmében megszűnt a kettős monarchia protektorátusa a római katolikus Ó-Szerbia és szerb macedóniai egyházakon. A szkoplyei érsek a szerb államtól kapott 16.000 dinár fizetést, a r. kath. parochialis lelkészség pedig 12.600 dinár évi segélyt. Ugyancsak 16.000 korona fizetést kapott a mohamedán egyház főmuftija, egyenkint 2500 dinárt a 12 megyei mufti. A szkoplyei, nisi rabbi 3000—3000 dinár, a pristinai 2000 dinár fizetéssel javadalmaztatott.

A szerb kormány tehát türelmesnek és gondoskodónak mutatkozott az új területeken is. Ha azonban tekintetbe vesszük azt, hogy e területeken a mohamedán vallás volt az uralkodó s az exarchista egyház szervezet volt a legerősebb, a római katolikus hívők száma pedig legalább is nagyon jelentékeny: nem lehet nagyon értékelnünk a hódító szerb egyház által más egyházak javára tett engedményeket. Az új területeken éppen úgy gyors eltűnésre, vagy gyenge tengődésre voltak szánva a szerb nemzeti egyházzal szemben idegen egyházi szervezetek, mint a régien. A szerb egyház nemzeti kizárólagossága nagy erőssége volt a szerb nemzetnek, akkor is, mikor az állam erős volt s akkor is, mikor a szerb állam hatalma megtört. Hogy az ezutáni történelmi folyamat továbbra is lehetővé teszi-e a szerb nemzeti egyház eddigi szerepét, a jövő titka. Ma csak annyit látunk, hogy a bizanci cultura alkotásainak az emberiség fejlődésének általános iránya nem kedvez.

2. A közoktatás.

Az elemi iskolák. Az elemi oktatás mai rendjét az 1904-iki közoktatási törvény alkotta meg, a mely behozta a nagyon lassan fejlődő s hivatalosan statisztikai adatokkal még meg nem világított kisededovó-intézményt is. (Hivatalosan csak egy kisededovó van kimutatva Belgrádban.) E törvény szerint a gyermekek iskolabajárási kötelezettsége városokban a 6-ik, falvakban a 7-ik életév betöltése után kezdődik és négy évig tart. A négyosztályú elemi iskolákon kívül

vannak kétéves felsőbb elemi iskolák, melyek látogatása azonban nem kötelező. A fiúgyermekek lehetőleg külön helyiségekben tanulnak a lánygyermekektől, de különösen a falvakban túlnyomó az együttes tanulásihelyiség. Ugyan-e törvény rendezte a tanítók szolgálatát és fizetését is. Tanítóképző van Alexinácban; Jagodinán és Negotinban; tanítónőképző Belgrádban és Kragujevácon. A tanítók és tanítónők a képző sikeres elvégzése után évi 800 dinárral ideiglenesen, kétévi gyakorlat és gyakorlati vizsga letétele után véglegesen alkalmaztatnak. Fizetésük 300 dinárral emelkedik s a 35 évi szolgálati idő alatt 3000 dinárig nőhet. A fizetésen kívül, működési helyük viszonyai szerint havi 30—80 dinár lakpénzük is jár.

Az elemi iskolákra vonatkozó legutolsó hivatalos statisztikai adatok 1908-ra vonatkoznak. Számszerű térfoglalásukat megyénként a következő oldalon levő táblázat világítja meg.

E táblázat adataiból, melyek az iskolák számát, miután évenként rendszeren szaporodnak az iskolák, az 1910-es évek elején levőknél kevesebbnek tüntetik föl, a következőket állapíthatjuk meg.

Aránylag a legtöbb iskola van Timok megyében, a hol számuk meghaladja a falusi községekét. Azután Belgrád, Pozsarevác, Szmederevo és Valjevo megyékben, tehát a legvagyonosabb és leghaladottabb vidékeken. A románnal és bolgárral kevert népességű Timok és Krajina megyékben az iskolák aránylagos nagy számát részint a kormány erélyes szerbesítő politikája, részint azt eredményezte, hogy e megyékben kevés a szétszórt község. Aránylag legkevesebb az iskola Uzsice és Csacsak megyékben, a hol a szétszórt községi típus az uralkodó s a gyermekek iskoláztatása különösen télen, rendkívül nagy nehézségekkel jár. A haladás azonban tagadhatalan, mert nincs balkáni állam, melyben a politikai községek és iskolák száma oly kedvező arányban lenne egymással (1407—1126). Miután az összes lakott helyek száma Szerbia régi területén 4352 (városok, városház, falvak, tanyák), kereken minden négy lakott helyre egy iskola esik. Viszont figyelembe véve azt, hogy Szerbia régi területén a lakosságnak majdnem 87%-a a falvakban lakik, a falusi lakosság az iskoláztatás szempontjában a városival szemben igen nagy hátrányban van. A szerb városokban aránylag nagyon

Megye	A	A falusi	Az iskolák száma		Az iskolába járó		A	A
	városok	községek	városok	falvak-	gyermek		tanítók	tanítónők
	száma		ban	ban	fiúk	leányok	száma	
Belgrád	4	89	5	86	6,122	1,119	95	58
Valjevo	4	67	7	53	5,919	926	60	42
Vránya	4	88	6	61	6,570	1,698	67	43
Kragujevac	7	105	16	85	8,286	1,887	112	79
Krajina	6	61	12	106	5,268	4,141	94	90
Krusevac	5	82	5	59	5,791	1,007	22	59
Morava	9	123	13	72	7,345	1,374	106	65
Nis	4	90	15	52	5,562	1,381	83	50
Pirot	2	55	6	48	3,202	062	57	19
Podrinje	8	102	15	79	8,236	1,049	107	71
Pozsarevac	9	159	19	153	10,558	3,874	173	114
Rudnik	2	41	3	35	3,816	425	52	25
Szmederevo	4	56	7	50	6,714	1,292	68	80
Timok	3	88	6	92	5,761	3,583	98	77
Toplica	2	37	4	24	2,333	398	34	16
Uzsice	6	73	8	34	4,434	467	56	22
Csacsak	5	76	8	37	4,299	510	54	29
Belgrád város	—	—	19	—	2,981	2,786	49	47
	85	1,407	178	1,126	103,398	28,653	1,493	977

kevés az analphabéta, a falvakban a lakosságnak fele sem ír és olvas.

Az iskolába járni kötelees gyermekek számát a szerb hivatalos statisztika éppen úgy nem mutatja ki, mint az analphabétákét sem. Csak közvetett, kombinatív számítások alapján jutnak arra a hozzávetőleges eredményre, hogy városokban az iskolakötelees gyermekeknek körülbelül 70%-a, falvakban 35%-a jár iskolába.

A fiúgyermekek iskoláztatása sokkal nagyobb arányú, mint a lányoké. A fiúk létszáma valamivel fölülmúlja ugyan a lányokét, de ez a körülmény nagyon keveset változtat azon az arányon, a mely szerint több mint háromszorosa az iskolásfiúk létszáma a lányokénak. Csak a fővárosban jár közel annyi lány iskolába, mint fiú. A vidéki városokban és falvakban azonban még mindig a keleti felfogás az uralkodó, mely a lányok iskoláztatását egyáltalában nem tartja szükségesnek. Az iskolába járóknak 10—15%-a az év végéig rendszerint kimarad az iskolából. Az e tekintetben meglevő hivatalos kimutatások szerint a kimaradók arányszáma is sokkal nagyobb a lányoknál, mint a fiúknál.

A régi területen a népiskolákra az 1914. évi költségvetés 4,037.898 dinárt irányozott elő, a mely összegből 3,893.698 dinár a tanítók és tanítónők fizetésére, a többi pedig külön munkáért való honorálásukra és útiköltségekre esett. Az iskolaépületek létesítése és fenntartása községi teher.

Az új területeken 390 szerb tanítót és tanítónőt vett át a kormány, a kiknek 416.000 dinárnyi javadalmazását addig is fizette; 357 tanítót és tanítónőt pedig a régi területről vitt át, összesen 422.000 dinár javadalmazással. A nem szerb iskolákban talált tanítók és tanítónők közül 256 lépett át állami szolgálatba s 255.000 dinárnyi javadalmazással. Ezek nyilván a fennállott bolgár iskolákban voltak alkalmazva s kénytelen-kelletlen alkalmazkodtak az új viszonyokhoz, mint az exarchista bolgár lelkészek egy része is tette.

Az új területeken levő iskolák felügyeletére külön 35 felügyelő alkalmaztatott, tehát itt nem alkalmilag kiküldött iskolátogatók gyakorolták az ellenőrzést, mint a régi területen.

A kormányzati felügyelet intensívebb gyakor-

lása végett Szkoplyében, Pristinában, Bitolyban és Velezben egy-egy magasabb rangú felügyelő vezetése alatt egy-egy egyházi és iskolai felügyelőség szerveztetett. Tanfolyam létesült az új területen működő tanítószemélyzet kiképzésének pótlására, valamint néhány helyen az analphabéták oktatására is.

Az új területeken levő iskolák és iskolába járók száma kimutatva nem lett. A 903 főre rúgó tanítói létszámból következtetve az iskolák számát kerekén 600-ra tehetjük, az iskolába járókét pedig 30—40.000-re.

A középiskolai oktatásnak aránylag számos intézménye van Szerbiában. Teljes, tehát nyolczosztályú fiú állami gimnázium működik: Belgrádban 3, 1 reáliskola és 1 leánygimnázium, Zajecsárban, Kragujevácbán, Nisben, Pozsarevácon és Uzsicében; összesen tehát 10; nem teljes gimnáziumok: Belgrádban (4 oszt.), Valjevóban (6 oszt.), Vranjában (6 oszt.), Jagodinában (6 oszt.), Krusevácon (6 oszt.), Leszkovácon (4 oszt.), Negotinban (4 oszt.), Pirotnban (6 oszt.), Szmederevóban (4 oszt.), Csacsakban (6 oszt.). Szintén 10. Ezeken kívül a következő állami leglátogatottabb magángimnáziumok: Alexinác (5 oszt.), Belgrád (6 oszt.), Knyazsevác (4 oszt.), Kraljevo (3 oszt.), Paratyin (3 oszt.), Prokuplye (4 oszt.), Szvilajnac (3 oszt.), Tyuprija (4 oszt.). Összesen 8 magángimnázium. Magánleánygimnáziumok: Belgrád (5 oszt.), Valjevo (5 oszt.), Vranja (3 oszt.), Zajecsár (5 oszt.), Jagodina (3 oszt.), Krusevác (6 oszt.), Leszkovác (4 oszt.), Negotin (4 oszt.), Nis (6 oszt.), Pirotn (4 oszt.), Pozsarevác (6 oszt.), Szmederevo (4 oszt.), Uzsicé (4 oszt.), Csacsak (4 oszt.), összesen 14 magánleánygimnázium. Tehát nem kevesebb, mint 43 gimnázium szaporította évenként az úgynevezett lateiner értelmiséget.

Maga a 20 állami fiúgimnázium sokkal több embert képez ki évenként az értelmiségi pályákra, mint a mennyit Szerbia viszonyai mellett el tud tartani. Mint alább látni fogjuk, a 3—6 osztályú magángimnáziumok tanítóinak legnagyobb része sem ment az általános műveltségi előképzettség megszerzése után realis életpályára, hanem igyekezett befejezni a gimnáziumot s egyetemi képzettségre tett szert. Szerbia lakosságának legfőljebb 5—10%-a van abban a módban, hogy gyermekeit igényesebb életmódban tart-

hassa. A gimnázium és egyetemi tanulóifjúság az ez arányszám által megengedett mennyiséget sokszor meghaladta. Évenként kereken 10.000 volt a gimnázisták száma. Az állam tehát, bármilyen rosszul fizette is tisztviselőit, mindig kapott fölös számmal hivatalnokot. Éppenséggel nem egészséges mérvben szaporodott az ügyvédek és hírlapírók s még inkább a kereset után szaladgáló intelligens emberek száma.

A gimnáziumok különösen nagy helyet foglaltak el a leánynevelésben. Az állam maga Belgrádban egy gimnáziumot és egy felsőbb iskolát, továbbá Kragujevácon és Sabácban még egy-egy felsőbb iskolát tartott fenn a lányok számára. A magánleánygimnáziumok száma azonban 14 volt s azt lehet mondani, hogy a lányok középiskolai oktatásában éppen úgy túlsúlyban volt a gimnáziumi oktatás, mint a fiúkéban. A nők erős versenyt is csináltak az értelmiségi pályákon a férfiaknak. A városi, állami és magánirodáknak, az utolsó években, közel feles számban voltak a női alkalmazottak.

A középiskolai tanárok kezdő fizetése 2400 dinár, mely a 30 évi szolgálati idő alatt 6000 dinárra emelkedik. Igazgatója 5—6—7000 dinár javadalmazzal csak a főgimnáziumoknak van. Az algimnáziumok igazgatói teendőit egy-egy tanár látja el, a ki 600 dinár pótlékot kap.

A szerb középiskolák tanterve a közép európai iskolakéval egyező. A tankönyvek hazai szerzőktől valók s nem rosszabbak a nyugati államokban használtakénál. Különös jellemvonásuk, hogy a tanulóifjúságot túltengő nagyszerb öntudattal igyekeznek eltölteni. Főleg áll ez a földrajzi és történelmi tankönyvekre, a melyek minden területet, a hol szerbek laknak, Szerbiának vindicálnak. De megnyilvánultak e törekvések, talán matematikai tankönyvek kivételével, a szerb tankönyvirodalom majdnem minden termékében. A gimnáziumi tanulóifjúság az utolsó esztendőkhöz erősen belevonatott a politikai agitációkba. A balkáni háború alatt ez ifjúságból nagyszámú komitadzsi került ki. A Naroná Odbrának úgyszólván az egész gimnáziumi ifjúság szolgálatában állott.

A nálunk polgári iskola néven ismert középiskolai típus Szerbiában hiányzott.

Az új területeken a bolgár propaganda fiúalgim-

náziumokat tartott fenn: Szkoplye, Bitoly, Prilep, Velesz, Stip Ochrid, Reszen, Kicsevo, Tetovo és Debar városokban. Leányközépiskolákat: Szkoplyében, Bitolyban, Prilepben és Veleszben. A kucó-oláhoknak Bitolyban volt főgimnáziumuk. A szerb kormányzás alatt mindez iskolák megszűntek s helyükbe szerb állami gimnáziumok szerveztettek, még pedig két főgimnázium (Szkoplyében és Bitolyban) s 15 algimnázium. A már alkalmazott tanárokból 49-et vett át a szerb kormány, két igazgatót, egy igazgatóhelyettest, 51 tanárt és 79 tanítónőt pedig a régi területről hozott át.

A főiskolai oktatás. Ennek két intézete volt Szerbia régi területén. A Szent Száváról nevezett belgrádi lelkészképző (Bogoszlovija Szv. Szave) és a belgrádi egyetem.

A lelkészképzőről különösen csak azt véljük megemlítendőnek, hogy lelkészeket képzett Ó-Szerbia és Macedónia szerb egyházközségei részére is.

A belgrádi egyetemnek három fakultását szervezték eddig: a *bölcsészeti*t, *jogit* és *műszakit*. Összesen 16 rendes, 22 rendkívüli tanár és 33 docens tartott előadást. Jóformán befejeztettek az orvosi és mezőgazdasági fakultás pénzügyi és egyéb előkészítő munkái, de a világháború kitérése folytán tényleges föllállításuk elmaradt. Az egyetem oktatási fölszerelése kezdetleges volt.

Évenként átlag valamivel több mint 1000 ifjú végezte tanulmányait az egyetemen s köztük 100—120 leány is.

A szakoktatás. Úgy a kereskedelmi, mint az ipari és földművelési szakoktatásnak voltak Szerbiában intézményei, melyekről részint a megyék, egyes esetekben mind a három tényező együttesen gondoskodtak.

A belgrádi kereskedelmi akadémia az ugyanottani kereskedelmi ifjúsági egyesület (Trgovacska Omladina) által 1888-ban megnyitott kereskedelmi iskolából nőtt ki, melyet aztán néhány év múlva az állam vett át. Az oktatás háromévfolyamos s a tanulókat négy középiskolai osztály sikeres elvégzése után veszik föl. E mellett egy államilag segélyezett magánakadémia is működik Belgrádban, melynek rendes háromévi akadémiai tanfolyamon kívül van még egy egyéves tanfolyama és vannak esti cursusai, melye-

ken levelezést, könyvvitelt és kereskedelmi számtant tanítanak.

Az *ipari szakoktatásnak* első iskoláját 1854-ben a kragujeváci katonai öntőműhely mellett alapították. A második a belgrádi nőegylet által nyitott női ipariskola volt Belgrádban.

Ezidőszerint, az elemi iskolát végzett gyermekek továbbképesítésére három tanéves ipari iskolák vannak: Belgrádban (5), Valjevóban, Kragujevácon, Krusevácon, Nisben, Pozsarevácon, Uzsicén és Sabácban. A hatodik belgrádi ipariskolának neve: ipari szakiskola s építőmestereket képez.

Ipari és kereskedelmi iskolák: Vlaszotincin (egy előkészítő és két rendes osztálylyal), Zajecsáron (egy előkészítő és két rendes osztálylyal), Jagodinán (egy előkészítő és 3 rendes osztálylyal), Leszkovácon (3 osztálylyal), Paratyinban (2 osztálylyal), Píróthban (3 osztálylyal), Prokuplyében (2 osztálylyal), Szvilajnácon (1 előkészítő és 3 osztálylyal), Tyupriján (2 osztálylyal), Ubon (1 osztálylyal), Csacsakban (1 előkészítő és 3 osztálylyal), Vranjában (3 osztálylyal). Ez iskolák csak elméleti oktatást adnak s szerb nyelvet, számtant, rajzot, földrajzot, szépírást, mértant, kereskedelmi könyvvitelt és levelezést, kereskedelmi jogot, váltójogot és hygieniát tanítanak bennük s iparos és kereskedelmi segédeket képeznek.

Specialis ipari iskoláknak tekinthetők: a kragujeváci (fémipar), az uzsicei (kender- és lenipar) és a belgrádi építési szakiskola.

Az összes esti tanfolyamokkal együtt 95 ipari és kereskedelmi oktatási intézmény volt működésben, valamint több mint 5000 tanulóval évenként.

Az ipari és kereskedelmi szakoktatásra a közgazdasági minisztériumban szervezett szakoktatási bizottság ügyel fel.

Az iskoláknak szükséges épületeket az illető városok adják s résztvesznek a dologi kiadások fedezésében.

A földművelési szakoktatásnak három tanintézete van: a *sabáci* földművesiskola; a *kraljevói* állattenyésztési és havasgazdasági iskola s a *bukovói* szőlészeti és gyümölcsészeti iskola.

A *sabáci földművesiskola* (Ratarszka skola) háromévi tanfolyamon évenként 90 ifjút képzett ki a síkvidéki kisbirtok gazdasági kezelésére. Az interná-

tusban való lakás kötelező. Alapképzettségül az elemi iskolák elvégzése szolgál. Az oktatás elméleti és gyakorlati. Az utóbbi az iskola gazdaságának kezelésével és megmunkálásával kapcsolatosan történik. A gazdaság áll: 71·79 kat. szántóföldből, 3 hektár zöldségeskertből, melegágyakkal és üvegházzal, 0·7 Ha szederes, 2 Ha gyümölcsösből, 0·6 Ha erdei faiskolából, 0·27 Ha fűztelepből, 0·12 Ha botanikuskertből, 1·5 Ha kísérleti földből. Az iskolának modern ló-, szarvasmarha-, sertés- és juhistállója, baromfitelepe és méhese van. Az iskola különösen nagy súlyt fektetett a baromfitenyésztésre és zöldségkertészetre. Föl volt szerelve gazdasági gépekkel és eszközökkel s a tanulók megtanulták a gép- és eszközjavítást, az egyes eszközök készítését, továbbá a kosárfonást is. Az iskola 1906 óta működik.

A *kraljevói* iskola 1909-ben nyílt meg, háromévi tanítással, összesen 90 ifjú számára. A tanítás célja állattenyésztési szakképzése a hegyesvidéki kisgazdának, e mellett azonban a gazdaság vitelére szükséges egyéb ismeretek megadása is. A szövetkezeti ügyvitel az iskolán külön tantárgyul rendszeresített. Az oktatás elméleti és gyakorlati. Az iskola gazdasága 116·09 Ha, a miből szántóföld: 51·15 Ha, szilvás 10·76 Ha, rét 28·10 Ha, terméketlen 3·69 Ha, kert 5·93 Ha, gyümölcsös és szőlőiskola 5·20 Ha, szőlő 3·54 Ha, erdő 2·27 Ha, kísérleti telep 0·8 Ha, erdei faiskola 0·5 Ha, út, udvar 3 Ha. A havasalji rét Grdica község határában fekszik. Az összes földbirtokból 58·96 hektárt az állam, 51·20 hektárt Kraljevo község, 5·93 hektárt pedig a kraljevói egyház adott az iskolának. A szántóföldön olyan termények termelhetnek, a melyek a hegyesvidéken honosak s az állattenyésztő gazdaságra fontosak. (Árpa, zab, kukorica, burgonya, borsó, mohar, takarmányrépa, lucerna, rozs.) Az állattenyésztésnek egyik célja volt, a gyakorlati oktatáson kívül a hazai Kolubara-szarvasmarha és Sumadinka-sertés nemesítése is.

A *bukovói* szőlészeti és gyümölcsészeti iskola szintén hároméves s 90 ifjú számára van berendezve. Tanít minden, a kisgazdának szükséges elméleti és gyakorlati ismeretre, de a főszúlyt arra veti, hogy gyümölcs- és szőlőtermelőket s pinczekezelőket képezzen ki. A tanítás itt is elméleti és gyakorlati. Az iskola gazdasága 166 Ha területű. Ebből gyümölcs- és

szőlőültetvény: 29·20 Ha, szántóföld 35·26 Ha, rét 12·86 Ha, gyümölcsgyűjteményes táblák 5·1 Ha; a többi belsőség, park, udvar és út. Az iskola föl van szerelve a kisbirtokosnak szükséges minden földművelési, zöldsége- és gyümölcskertgazdasági, valamint pinczegazdasági eszközzel. Van kosárfonó- és bognártanfolyama is.

A fölsorolt alsófokú gazdasági szakiskolákba való fölvételt, mint általában az egész alsófokú gazdasági szakoktatást, az 1896. évi, az alsófokú földművelési iskolákról szóló törvény szabályozta. Az egyes járásokból évenként legalább 30 ifjú válogatnak ki az összes gazdasági iskolák részére, olyanokból, a kik 14—18 év közötti korúak, az elemi iskolát jó sikerrel elvégezték, földművesek fiai, egészségesek s a földművesmunka végzésére eléggé erőteljesek. Az államilag fölvett ifjak ingyen kapnak az iskolában lakást, ellátást, ruházatot, taneszközöket, orvosi segínyt, gyógyszerert. A közigazdasági miniszter ezeken kívül saját költségükön tanulókat is bevehet, de az iskolai szabályok, a bentlakási kötelezettséggel együtt, ezekre is kiterjednek.

Egy iskolán évenként 70—80 tanuló volt, legnagyobbbrészt az állam költségén.

Ugyancsak a mezőgazdasági szakoktatási czélokot szolgálták még a megyei mezőgazdasági állomások is, a melyekbe a járások küldtek földművesifjakat, a kik ott a gazdasági munkákat végezték az állomásvezető és segédje vezetése alatt; rendszerint egy esztendeig. Ilyen állomások voltak: Tyupriján (82 Ha) gazdasággal, Leszkovácon (64·7 Ha), Zaječsáron (67·7 Ha), Valjevóban (54 Ha), Kragujevácon (70·43 Ha), Szevojeván (43 Ha), Pozsarevácon (56·29 Ha), Krusevácon (52 Ha). A prokuplyei, a nisi, és belgrádi szintén megkezdte a működését 1913-ban, de gazdaságaik területe hivatalosan kimutatva nem lett. Az idevonatkozó 1897. évi törvény szerint tíz év alatt minden megyében létesítendő lett volna ilyen állomás, de hat megyében, máig sincs a törvény végrehajtva. Minden állomáson meg kell lenni a szükséges lakó- és gazdasági épületeknek, szántóföldnek, kertnek, gyümölcsösnek, istállóknak és baromfiketreczeknek, méhesnek. A költségeket az illető megyék, pótadóból fedezik.

A népoktatási kiadások fedezésére a szerb állam 32%-os egyenes adópótlékot szedett, melynek összege 1914-re 3,702.400 dinárira irányoztatott elő a régi területen. Az új területeken külön iskolai pótdó nem vettettet ki.

A népiskolai oktatásra szánt állami kiadások 1914-re a régi területen: 4,037.898 dinárira, az új területen: 1,717.710 dinárira, összesen tehát: 5,755.608 dinárira irányoztattak elő.

II. FEJEZET.

Közművelődési intézmények és tényezők.

1. *A szerb kir. tudományos akadémia.*

A belgrádi szerb Tudományos Akadémia címében a „királyi“ jelzöt viseli.¹ A főváros egyik félreeső utcájában, szerény kis egyemeletes házban húzódik meg. Egészben az állam segélyéből él, mely fedezi egy titkárának, egy írnokának fizetését, összes dologi kiadásait s ezeken kívül 52.000 dinár évi átalányszerű segélyt ad. Főleg történelmi, néprajzi és földrajzi osztálya fejtett ki említésreméltó tevékenységet. Havi folyóiratot ad ki „Glasz Szrpszke Kraly. Akademije“, és egy évkönyvet „Godisnyak Sz. Kr. Akademije“ cím alatt. Kebelében működik a régészeti társaság. Ez foglalkozik a XIX. századi szerb történet forrásainak összegyűjtésével és kiadásával. A konstantinápolyi orosz régészeti intézetben külön osztályt tart fenn történelmi kutatásokra a balkáni félszigeten és a szomszédos területen. A szerb akadémiai kiadványok között eddig legértékesebbül ismertettek el *Novakovics* Sztojan történelmi és dr. *Cvijics* Jovan anthropogeographiai munkái.

Az akadémián kívül, még egy tudományos célú, vallásos irányú egyesület működött Szerbiában a Druzstvo Sv. Szave (Szt. Száva társasága), mely „Bratsztvo“ című folyóirataból eddig 14 kötetet adott ki.

¹ 1841-től, megalakulásától kezdve 1891-ig Szrpszko Ucseno Druzstvo (szerb tudóstársaság) volt a neve s időszaki folyóiratáé: Glasznik. Ennek 88 kötete van, melynek Boskovics Jovan szakszerűen összeállította egész tartalmát. E munkát az akadémia kiadta.

2. Múzeumok és könyvtárak. Nemzeti Színház.

A fővárosban három állami múzeum volt.

A *nemzeti múzeum* történelmi és művészeti osztályának képtári és régiségtani gyűjteménye volt s néhány kisebb helyisége, a hol nemzeti történelmi emlékek voltak összegyűjtve. A vezetősége az utóbbi években abban az irányban igyekezett fejleszteni, hogy ne csak a szerb királyságnak, hanem az összes szerbségnek vagy délszlávságnak nemzeti történelmi múzeuma legyen.¹ Az államtól a múzeum e czélra 25.740 dinár évi segélyt kapott, mely kisebb összegekben (500—5000 dinár) tizenhét tétel között oszlott meg. A beszerzendő tárgyak között szerepeltek: fegyverek, érmek, festmények és más műtárgyak, másolatok, régi könyvek, okmányok, szerb történelmi emlékek fényképei. A múzeum épülete kicsi volt, helyiségei elég homályosak. Mivel Szerbia területén sok római és bizanczikori emléket lehet még mindig találni és kiásni, a musealis gyűjtésnek itt szép tere nyílik.

Az *ethnographiai gyűjtemény* külön épületben helyeztetett el s gazdagabb és értékesebb volt az előbb említetttnél. Magyar szempontból különösen érdekes volt e múzeum azért, mert gazdag volt Magyarország déli feléről származó tárgyakban. Ennek évi beszerzési költségadománya mindössze 18.000 dinárra rúgott, de önkéntes adományokból rövid idő alatt értékes gyűjteményre tett szert.

A „*Szerb Föld Múzeuma*“ a kezdet stádiumában volt. Eszméjét bányászati szakemberek adták meg s ők is kezdték meg összeállítását a főbányahatóság helyiségeiben. Négy osztálya lett volna: állattani, ásványtan-bányászati, földtani-öslénytani, növénytani. A gyűjtést még a kezdetén megakasztotta a világháború.

Az állami költségvetésben 1914. évre a múze-

¹ A múzeum költségvetésének tételei pl. így szólnak: Ásatására és vásárlására . . . régiségeknek Szerbiában és a szerb földön. Vásárlására . . . szerb és délszláv művészeti termékeknek . . . stb. A szerb föld „Szerpszka Zemlya“ magában foglalta Magyarország déli részét a Marosig; Horvát-Szlavonországot, az egész magyar és osztrák tenger melléket, a volt Eur. Törökországból O-Szerbiát és Macedóniának nagyobb részét, egészen a Doiran-Gyevgyeli—Bitoly-vonalig. Így tanították ezt a szerb iskolákban.

umokra 72.753 dinár évi költségadomány volt beállítva.

Nyilvános nemzeti könyvtárt hármat tartott fenn a kormány: Belgrádban, Nisben és Kragujevácban. Csak a belgrádi volt jelentékenyebb, a nisi és kragujeváci olyanféle, mint nálunk egy-egy vidéki casinóé. Az olvasott könyvek száma azonban Belgrádban sem rúgott többre évenként 12—13.000-nél.

Az országos levéltár fenntartása évi 33.000 dinárba került s primitív volt úgy az elhelyezése, mint a kezelése.

Olvasókör (csitaonica) minden városban és városkában fennállott.

Szerbiának egy *nemzeti színháza* volt: Belgrádban, melyet teljesen az állam tartott fenn. A színház primitív és kicsinyes körülmények között működött, de ahhoz a kis culturalis körhöz képest, a melyet a szerbség képvisel s a szerb nép gazdasági és culturalis szintjéhez arányosítva, talán túlnagynak is lehetett mondani. A színház épülete külsőleg és belsőleg egy kisebb nyugateurópai város színházának benyomását tette. A dolog természeténél fogva művelnie kellett az összes színpadi műfajokat, a tragoediákat, drámákat, társadalmi színműveket, vígjátékokat, bohózatokat, operákat, operettekét egyaránt. Aránylag tehát elég nagy költséggel járt a fenntartása.

A színházi személyzet fizetése elég szerény korlátok között mozgott. Az igazgatónak 5400, a karmesternek 3000 dinár volt a fizetése. Az egész művészi személyzet fizetése évi 132.500 dinárt, a zenekaré 24.000 dinárt, a technikai személyzeté 56.000 dinárt vett igénybe. Évenként mégis 375.200 dinár kiadással járt a nemzeti színház fenntartása, a miből 223.600 dinár térült meg bevételképen. Érdekes és jellemző, hogy szerzői jutalékokban évenként mindössze 4—500, vendégszereplésekre 4000 dinár adatott ki.

A színműirodalom, akár az eredeti darabokat, akár a fordításokat tekintjük, a kezdetleges culturának megfelelő szintájú volt. Az eredeti színműírók között első helyen *Jaksics* Györgyöt kell említenünk, a kinek három nagyobb színműve törte meg az útját a szerb színműirodalomnak. (Szeoba Szrbalya, Jelizaveta, Knyegina crnogorszka; Sztanoje Glavas.) Ban M. tragoediái (Kraly Vukasin Szmrt Urosa, Szmrt Kneza Dobrovicsa stb.) Shakespeare-utánpotok. Több

modern társadalmi és szerb történelmi színművet írt *Nusics* Bran Gy., valamint *Popovics* I. Szt. Kedvelt hazafias történelmi melodramák: *Vojnovics-Knez Ivo-tól*: Szmr̃t majke Jugovicsa (a Jagovicsok anyjának halála), Dubrovacska trilogija; *Nikolics* A.-tól: *Kraljevics* Marko; *Zidanye Szkadra na Bojani* (Szkutari építése a Bojanán).

Molière-nek két darabja van szerbre fordítva: *Les précieuses ridicules* és a *Tartuffe*; *Shakespeare*-nek kilencz; *Julius Caesar*; *Hamlet*; *Macbeth*; A velenzei kalmár; *Romeo és Julia*; *Troilus és Kressida*; *Lear király*. A magyar színműirodalomból egyetlenegy darab volt műsoron: *Tóth Edétől*: A falu rossza. Gyakran szerepeltek az utóbbi esztendőken a szerb színpadon modern orosz és francia szerzők.

A színházi zenekart a királyi testőrség zenekara segíti ki s ennek közreműködésével sikerült egy pár olasz operát is színrehozni, rendszerint műkedvelők vagy vendégénekesek föllépése mellett. A legutolsó években a *Trovatore* és *Traviata* került színre.

3. A művészi és zenei élet.

A szerb népnek sok zenei érzéke van, mely főleg a dalolás cultusában nyilatkozik meg. Maga a népies zene, a népdalok és hősi énekek zenéje meglehetősen egyhangú s nem gazdag és változatos dallamokban. A hősi énekek alaphangja bánatos, panaszszerű, a népies friss tánczok zenéje élénk, pattogó, az egyszerű lépéses kólóké lassú, szomorkás ütemű. Az ősi primitív guzla (gitárszerű hangszer), ma már nem főjellemzője a szerb zenei életnek, valamint a guzlár sem.¹

Jelentékeny hatással volt a nemzeti zenei élet fejlődésére a belgrádi, állami segélylyel fenntartott zeneiskola, mely főleg a zongora- és hegedűtanítás, meg a karének fejlesztése terén működött. Belgrádban nagyobbzsabású műkedvelő énekkar állott fenn, a Dalos-Egyesület (*Pevacsko Druzstvo*) kebelében. A dalosegyesületek az egész országban el voltak terjedve s különösen az egyházi személyeknek, tanítóknak, középiskoláknak színhelyein a zenetanítóknak gondos ápolásában részesültek.

¹ Karics V. Szrbija cz. munkájában több táncz és népdal zenéjét közli.

Magából a szerb királyságból nagyobb művész sem a festészet, sem a szobrászat terén nem került ki. Még az egyházi festészetben is nagy szerepet játszottak a külföldi szláv művészek. A Belgrádban élő egy-két jelesebb szobrász és festő külföldről bejött szerbekből került ki. *Mestrovics* szobrász, a ki az 1911-iki torinói kiállításon tűnt ki s mint szerb művész szerepelt, horvátországi születésű. Az állam néhány év óta külföldi művészi emporiumokban több zenészt, festőt és szobrászt képeztetett.

4. Különféle szakegyesületek.

A dalos- és olvasóegyesületeken kívül legjobban voltak elterjedve Szerbiában a mezőgazdasági és kereskedelmi szakegyesületek.

A mezőgazdasági egyesületek élén a *szerb mezőgazdasági egyesület* (Šrpszko Polyoprivredno Druzstvo) állott. Ez egyesület fő jövedelmét az évi 30.000 dináros államsegély alkotta. Az egyesületet tizenegy belgrádi módosabb ember (kereskedő, tisztviselő) alapította, kik közül 1914-ben már csak kettő volt életben. Az egyesület rendes tagjait, kik nem fizettek tagdíjat, az igazgatóválasztmány választotta meg. Az egyesület vagyonát részint az alapító tagok — legalább egyszersmindenkori 500 dinárral, — továbbá a beiktatott és egyszerű pártoló tagok adták össze, a kik egyszersmindenkorra 100 dinárt, illetve évi hat dinárt fizettek. A vagyon állaga volt 1914-ben: mezőgazdasági alap: 52.284 dinár; rézgáliczbeszerzési alap: 523 dinár; vetőmagbeszerzési alap: 20.971 dinár; Vsetecka Ferencz alapítványa: 12.923 dinár. Összesen: 86.701 dinár. Tagjainak száma volt 1912-ben 10 egyéni, négy megye, hat járás, egy gyár, egy bank, egy kiállítás, 23 alapító, 118 pártoló, közöttük sok területi hatóság (megye, járás) és egyesület és 370 rendes tag. Az egyesület kiadott egy népies gazdasági hetilapot (Tezsak), egy szemleszerű folyóiratot (Polyoprivredni Glasznik) és egy naptárt (Polyoprivredni Kalendar). Működésében a főszínyt gazdasági kiállítások rendezésére, fölolvadások és előadások tartására s a mezőgazdasági gépek és eszközök, újabban a műtrágyák terjesztésére fektette.

Minden megyében (Pozsarevácot és Szmederevót kivéve) volt egy fiókegyesülete. E fiókok azonban

emlétsreméltó külön működést nem fejtettek ki. Járasi egyesülete csak a kruseváci fiókegyesületnek volt.

A száva- és dunamelléki, valamint a Morava alsó völgyébe eső megyékben voltak *lótényésztő és lóversenyeket rendező egyesületek* (Kolo jahacsa). Ezek között a Belgrádban székelő fejtett ki emlétsreméltó működést a lóversenyek meghonosítása és a jobb lóanyag tenyésztésére való buzdítás terén. Anyagi eszközei persze csekélyek voltak s a versenydíjak pár száz koronán nem emelkedtek túl. Az 1914. év tavaszán Topcsiderben modernebb versenypályát rendezett be. Tagjai vagyonosabb belgrádi polgárokból szedődtek össze, a kik különben is szerepet vittek a főváros társaséletében.

Elterjedtek az ország középiskolaiban az orosz és cseh mintájú „Szokol” nevű tornaegyesületek is. Ezek azonban alapszabályszerű, testnevelési céljaiknak alig szolgáltak s inkább a Narodna Odbranának voltak eszközei.

5. A tudományos irodalom.

A tizenkilenczedik század elején lezajlott szerb szabadságharczczal egyidejűleg indult meg a szerb nemzeti irodalmi és tudományos élet, mint egyik terméke az életre ébredt nemzeti öntudatnak. Az új szellemi fejlődésnek három úttörő munkásául ismerik el a szerbek: *Obradovics* Doszitejt, *Karadzscics* Sztefanovics Vukot és *Nenadovics* Máté prótát. Az első kettő vérbeli író és eredeti, alkotó, irodalmi tehetség volt s tehetségüket a nyugati culturával Magyarországon és Ausztriában történt érintkezésük tette hatóerővé. A harmadik, mint az újszerb fejedelemség első szervezésénél résztvett államférfiú otthon tett szert oly kvalitásokra, a melyek által az újabbkori szerb történetírás úttörői és irányítói közé emelkedett. E három férfiú rövid életrajzának adatai legjobban rávilágítanak a modern tudományos irodalom keletkezési korszakára.

Obradovics Doszitej Csákován született 1739-ben, Temes vármegyében, Magyarországon. Kora ifjúságában az oppovai kolostorba kalugyernek állott be s itt kapta első kiképzését is. Erős önképzés és több európai utazás után 1808-ban telepedett le Belgrádban, mint az akkor megnyílt Nagy Iskola

első igazgatója. Kinevezték a népoktatás első szervezőjévé is s őt tekinthetjük Új-Szerbia első közoktatásügyi miniszterének. Ő volt az első, a ki az egyházi irodalmi nyelv helyett a nép nyelvén kezdett írni. Művei, kistrészből szépirodalmi, nagyjából ismeretterjesztő tudományos tartalommal, mivel Szerbiában nyomda nem volt, első kiadásban magyarországi nyomdáknál jelentek meg. Olesó, kisebb füzetekben elsősorban a nép szellemi szükségleteit tartván szem előtt, 1811-ben halt meg Belgrádban s a székesegyház mellett temették el. Halálának százéves fordulója alkalmából közöltségen jelentek meg összes művei, *Szkerlics* János dr. egyetemi tanár szerkesztésében. Ugyanakkor határozta el a szerb kormány szobrának fölállítást is, mely 1913-ban készült el s a kalemegdáni park bejárata előtti téren állított fel.

Karadzics Sztefanovics Vuk 1787-ben született Trsity faluban, Loznica mellett, szegény földművelőszülőktől. Atyját Jokszimovics Istvánnak hívták. A Vuk (Farkas) nevet azért kapta, mert a szerb babona szerint e névre nem foganatos semmiféle rossz ígézet vagy más ártó hatalom, a melyek a szülők felfogása szerint előbbi öt gyermeküket sírba vitték. Anyjától a szerb följegyzések szerint sok szép hősi dalt és népmesét hallott s ezek nagy hatással voltak a gyermek további szellemi fejlődésére. Írni-olvasni otthon tanult egy Szvatics Jefta nevű rokonától. Azután atyja a Tronosa-kolostorba adta, a hol azonban nemsoká maradt, mert nem tudták szülei a költséget fizetni. Hazatérve, pásztorkodott, de eközben sem vált meg a könyvektől s tinta híján vízzel oldott puskaporral írkált. 1804-ben, a szerb fölkelés itteni vezérének, Gyuresija Györgynek lett írnoke. Ennek halála után Karlócára ment, hogy a gimnáziumba iratkozzék, de mivel előképzettségéről semmi bizonyítványa nem volt, csak rendkívüli tanulóul tűrték. A törökök kivonulása után ismét visszatért szülőföldjére s Nenadovics Jakabnak, később (1806-ban) a nemzeti igazgatótanácsnak lett írnoke. A belgrádi nagyskola megnyitása után (1808) ez iskola tanulója lett, de nemsokára megbetegedett s folyógyulása után előbb vámtiszt lett Kladovóban, azután az igazgatótanács commissarius Negotinban, majd Brza Palánkán járási főnök. (1811—1813.) Ezután Bécsbe ment, a hol

az udvari könyvtárnak *Kopitar* nevű hivatalnoka, a neves szláv nyelvész, a Glagolita Klorianusz kiadója karolta föl s ez vette rá, hogy az eddig használt egyházi nyelv helyett a nép nyelvén írjon. Így jelent meg 1814-ben első szerb népköltési gyűjteménye, majd Podrugovics Sztevan híres guzlár közremunkálásával 1815-ben a második.¹

E munkáiban még nem biztos a helyesírás. Néhol előfordulnak a „je-féle“ kettős cyrillbetűk: a j betű helyett az i; az „m“ helyett az „n“ stb. Az említett munkák elkészülte után hozzáfogott legnagyobb munkájához, a szerb szótár megírásához. E munkálkodásáról Karadzsics a következőket írta:

„Kopitar, minden este, esőben, hóban is, hozzám jött. Én megmagyaráztam neki, melyik szó mit jelent, míg meg nem értette s ekkor elkezdte Kopitar a szavakat németre fordítani. Minden nap előbbre haladt a munkánk s így három év alatt kinyomatásra készen állott a szótár 26.270 szóval. Ezt az időt sohasem fogom elfelejteni: tökéletlen szerb nyelvismeretem ekkor tökéletesedett stb.“

E szótárt a tudományos világban elismeréssel fogadták. 1819-ben Karadzsics Oroszországba ment, hogy anyanyelvének forrásait kutassa. E munkájában két orosz tudományos egyesület buzgón támogatta. 1820-ban Milos fejedelem Szerbiába hívta, a népoktatás szervezésére. De itt kislelkű befolyásokkal találkozván, rövid idő múlva ismét Bécsbe ment s itt maradt 1828-ig. Ez idő alatt jelent meg „*Danica*“ című évkönyvének három kötete (1926., 1827., 1828.) s több népköltési gyűjteménye, mely utóbbiakat Lipcsében nyomatta, mert Bécsben a censura megtiltotta. Dolgozott az „Új-Szövetség“ szerb fordításán, melyet az angol bibliatársulat nem fogadván el, Bécsben maga adott ki s mely 1847—67-ben négy kiadást ért meg. Összesen 38 kötetnyi munkájából kettő jelent meg Magyarországon (Zsitije Gyorgya Arsenijevitya Emanuela. Pesta. 1827. Milos Obrenovics, Knyaz Szerbii ili gragya za Isztoriju nasega Vremena. Budim. 1828), egy Cetinyében (Narodne

¹ Mala proszto-narodna szlaveno-szrbszka peszmarica. Vienna. 1814. Mala posztonarodna szlaveno-szrpszka pjeszmarica II. esaszť u Vieni. 1815. A kettő között még egy kis füzet: Piszmenica szrbszkoga iezika po govornu prosztoga naroda napiszana u Vieni.

Szrpszke Poszlovice. 1836), a többi mind Bécsben. 1828-ban Milos fejedelem a belgrádi közoktatási hatóság fejevé nevezte ki, de 1833-ban ismét elhagyta Szerbiát és Bécsbe ment. 1834-ben Dalmáciában és Montenegróban utazott s Montenegróról német nyelven írt egy ismertetést. Másik németnyelvű munkája: Deutsch-Serbisches Wörterbuch. Wien. 1872. Csak halála után jelent meg, a mi 1864-ben január 26-án Bécsben következett be.

Karadzics a szerb népköltészet termékeinek, a szerb közmondásoknak, összegyűjtésével a népszólások leírásával, szerb nyelvészeti munkáival, szótárai-val és történelmi tanulmányaival végzett nagy úttörő munkát. A már említett népköltési gyűjteményeken kívül a következő ilyen kötetei jelentek meg:

Narodne Szrpszke pripovjetke.

Narodne Szrpszke Pjeszme. 5 köt.

Narodne Szrpszke Poszlovice.

Szrpszke narodne pripovjetke.

Zsivot i obicsaji naroda szrpszkoga.

Legnagyobb munkája a szerb nyelv nagy szótára, német és latin megvilágítással. E munkát az állam 1898-ig háromszor adta ki. A legutolsó, javított és bővített kiadás teljes szerb címe: *Szrpszki rjecnik, isztumacszen nemacskijem i latinszkijem rjecsimu. Szkupio ga i na szvijet* izdao Vuk Sztef. Karadzics. Tretye (drzsavno) izdanye, ispravlyeno i umozseno, U Biogradu, u stampariji Kraljevine Srbije. 1898. Érdekes, hogy a szótár e hivatalos kiadása a déli szerb nyelvjárás szerint van írva, kétségtelenül tekintettel a bosnyák és dalmát szerbekre is, a kikkel való állami egyesülést nagyban és minden vonalon munkálták a szerb állam intézői. A szótár előbb Bécsben (1852-ig) két magánkiadást ért.

Történelmi munkái közül nevezetesebbek:

Danica (évkönyv) 1826., 1827., 1828., 1829. 1834. évből; Milos Obrenovics; Pravitelysztvujusei szovjet Szerbszki za vremena Karagyorgijjeva.

Karadzics összes műveit kiadta a szerb kormány a múlt század kilenczvenes éveiben, hat sorozatban. Ezek: I. *Szrpszke Narodne pjeszme*, 7 kötet. II. *Szrpszke narodne pripovjetke, zagonetke i poszlovice*. 2 kötet. III. *Szakuplyeni gramaticki és polemicki szpiszci*. 4 kötet. IV. *Szrpszki rjecnik*. 1 kötet. V. *Szakuplyeni isztorijszki i etnografszki szpiszci*.

4 kötet. VI. *Vukova prepiszka sz domatyim i tugyim knyizsevcima*. 1 kötet.

Nenadovics Máté (prota) 1777-ben született Brankovica községben, Valjevo megyében. Atyja Alexa, a neves járási knez volt. Írni, olvasni otthon tanult Sztanoje nevű lelkésztől. Azután a Szerémségben Magyarországon, Asanya és Kupinovo helységekben tanult tovább. 1743-ban a valjevói püspök lelkészszé nevezte ki s 19 éves korában protává tette meg. Országos szereplése 1804-ben kezdődött, a midőn Szentpétervárra küldték, hogy ott Szerbiának segítséget eszközöljön ki. 1805-ben az ő indítványára szervezte Karagyorgye a Pravitelysztvujusci szovjet-et s ennek ő lett első elnöke. 1811-ben Nenadovics Jakab helyére csapatvezérnek megy, a kit belügyminiszternek hívott be az igazgatótanács. 1813-ban a Szerémségbe menekült, majd Bécsbe ment s itt a congressus tagjainál tárgyalta hazája érdekében. 1815-ben ismét visszakerült Szerbiába s Obrenovics Milosnak egyik leghasznosabb tanácsadója és munkatársa lett. 1854-ben halt meg Valjevóban, a hol mint nyugalmazott államtanácsos élt. „*Memoári*” című emlékiratait, melyek Szerbia ekori történetének legbecsesebb kútfői, 1867-ben adta ki Bécsben, fia, Lyubomir.

Kállay Benjámin „*A szerbek története*” című munkájában Karadzics Danicájára és Nenadovics Máté emlékirataira sűrűn hivatkozik, mint forrásművekre.

A szerb tudományos irodalom,¹ e három úttörőjének nyomán fejlődött tovább. Mind több író

¹ Kétségtelen, hogy Szerbia szellemi és culturalis fejlődése elsősorban Magyarország, azután Ausztria művelődéséből eredt, mert az itteni szerbek jó módja, szabadsága, fejlettebb culturában élése hatott elsősorban a balkáni szerb államra. Nem lesz érdektelen ezzel szemben tudni azt, mit tanult a szerb középiskolák ifjúsága erről a culturalis hatásról. Idézzük e célból egy 1912-ben megjelent középiskolai tankönyv (Isztorija Szrpszkoga Naroda za srednje skole. Napiszao Milenko M. Vukityevics) egy jellemző passzusát.

Közüktatási munka az Ausztria alatt élő szerbeknél 1848-ig. A tanult emberek kis számához, a kik a Száván és Dunán túli szerbek haladásán a XVIII. század végén dolgoztak (Doszitej, Mirijevszki, Vujanovszki, Mrazovics, Jankovics, Sztratimirovics, stb.), a XIX. század elején mind több ifjú csatlakozott, a kik Németországban különféle főiskolákon tanultak... Elegen voltak közöttük, a kik

került ki a középiskolai és egyetemi tanárokból, közhivatalnokokból, politikusokból, a kik mint külföldi tanulók, már ifjúságukban, vagy mint tanulmányok céljából utazók, meglett korukban, közvetlen érintkezésbe kerültek a nyugateurópai tudományos élettel. Ezekből kerültek ki az Akadémia, a földrajzi, a közgazdasági társaság tagjai, a kik Szerbia tudományos életét képviselik. Tekintettel az olvasóközönség és könyvfogyasztás korlátozott körére, nagy segítségére voltak a tudományos munkálkodásnak a magánalapítványok, mint a *Konyovics* Péter-féle, a *Csupics*-féle, a *Kolarac*-féle, a *Karics* Vladimir-féle, melyek több tudományos munka megjelenését tették lehetővé, végül a szerb tudományos akadémia kiadó tevékenysége. Sokat segített ez irányban az újvidéki Szrpszka Matica is.

Az újabb tudományos írók közül, mint eredeti kutató és alkotó tehetség különösen három férfiú vett ki magának Szerbia határán túlmenő hírnévet: *Pancsics* I. dr., *Novakovics* Sztojan dr. és *Cvijics* Jovan dr.

Pancsics dr., harmincz éven át volt a belgrádi főiskola (most egyetem) tanára s főleg botanikával és zoológiával foglalkozott. Körülbelül 2500 Szerbiában honos növényi és 600 állatfajtát írt le. Ő tőle való a

folytatni akarták *Obradovics* Doszitej munkáját, hogy jó könyvekkel oktassák a népet... És csakugyan, a XIX. század négy első tizedében élénk munka látszik iskolák nyitásával, könyvek nyomtatásával, egyesületek alapításával, bár némely vidékeken még tartott a szerbek üldözése nevük és hitük miatt. *Sztratomirowics* István metropolita idejében nyílt meg a gimnázium. Novi Szadon (Újvidéken, 1810), a tanítóképző *Szent Andriján* (*Szent Endre* 1812, melyet később 1816-ban Zomborba helyeztek át)... A németek, csehek és tótok fajszeretete erősen hatott a külföldön tanuló szerb ifjúságra, mely, igyekezvén, hogy mennél jobban elkészüljön az oktatás és haladás munkájára, ha hazatér, diákegyesületeket alkotott (Grácban, Bécsben, Szegeden, Pesten). Az első időben Bécs volt a tanulás és irodalom központja, majd Pest és végül Novi Szad, mely néhány évtizeden át a szerbeknek legélénkebb culturalis központja volt. Amikor *Karadzics* Vuk behozta az irodalomba a nép nyelvét (helytelen, mert csak folytatta *Obradovics* munkáját) s a *mostani helyesírást*, (négy betűt ő hozott a cyrill ábcébe) harez tört ki ellene, *mely megakadályozta a népies nyelv behozatalát az iskolákba és azt, hogy írni-olvasni tudás a nép között úgy elterjedjen, mint az az iskolák számára hoz képest várható volt.* Ausztriában a pravoszláv szerbek vala-

Kopaonik-hegység első szerbnyelvű tudományos leírása is. Nagy növénygyűjteményét a belgrádi egyetem őrzi. Művei összegyűjtve és újabban kiadva nincsenek s csak egyes nagyobb köz- és magánkönyvtárakban találhatók.

Dr. Novákovics Sztoján, mint volt miniszterelnök s a szerb tudományos Akadémia elnöke halt meg 83 éves korában, 1914-ben. Szorgalmas munkása volt a szerbek művelődési és politikai történelmének. Nevezetesebb munkái:

Szrbi i Turci XIV i XV veka.

Iz diploma tszkoj isztoriji Szrbije.

Usztanak na dahije 1804 god.

Vaszkrsz drzsava Szrpszke.

Turszko carsztvo pred usztanka 1780—1804 god.

Balkanszka pitanja.

Usztavno pitanje i zakoni Karagyorgyeva Vremena.

Zakonszki szpomenici szrpszkih drzsava szrednyega veka.

Zakonik Sztefana Dusana.

Prvi osnovi szlovenszke knyizsevnosztii megyu balkamszskim Szlovenima.

Koszovo. (A koszovóra vonatkozó népköltemények gyűjteménye).

mennyi iskoláját a polgárok, egyes jöltevők és fajszeretők adakozása tartja fenn az alaptól kezdve a tetőig... Hogy az írás, olvasás mentől jobban terjedjen, az az eszme nyilvánult meg 1823-ban, hogy egyesület alapítassék, melynek föladata legyen, hogy segítse és kiadjon szerbnyelvű munkákat. Ez az eszme csak 1826-ban valósult meg, a mikor a *Matica Szrpszka* alapított... A nyelvért való harc egyszer-másszor letért igazi úttjáról, de ismét visszatért rá és visszavert minden idegen támadást a szerb nép- és nyelv ellen. Minél erősebb lett a nyomás a magyarok részéről, annál erősebb lett a visszaverése; és mikor a pozsoni (pozsonyi) országgyűlés (1847-ben) megalkotta a törvényt, a mely szerint a magyar nyelv a hivatalos nyelv, a szerbek és horvátok fölkeltek e jogtalan határozat ellen. A magyarok erőszakot alkalmaztak és így végül 1848-ban véres háborúra került a sor.

Sem itt, sem másutt nyoma sincs annak a szerb munkákban, hogy Szerbia bármit is köszönhetne Magyarországnak s hogy a szerb mást is láthasson a magyarokban, mint ősi ellenséget. A mindinkább erősödő orosz culturalis befolyás súlyosan elfogulttá tette az egész szerb gondolkozást. E befolyás már Óbradovics és Karadzsis utján kapta meg a gyökereit.

Szelo.

Proniari i bastinici.

Dr. Cvijics Jovan, a belgrádi egyetem földrajzi tanára, aránylag fiatalon szerzett európai hírnevet Szerbiában és Balkán-félsziget többi részén eszközölt anthropogeographiai és geológiai kutatásai és művei által. A kilenczvenes évek elején kezdte szervezni a szerbek településének részletes, minden életviszonyra kiterjedő tanulmányozását s e munkára több tanítványát képezte ki. E szervező munka eredményeképpen jelent meg a „Naszelya szrpszkih Zeszalya“ című nagy munkának első kötete 1902-ben a szerb Akadémia kiadásában. A kötetet Cvijicsnek, „Antropogeografszki problemi Balkanszkoga Poluosztrva (a Balkán-félsziget anthropogeographiai problémái)“ című értekezése vezeti be. Az egyes szerbeklakta vidékek több szerző helyszíni tanulmányán alapuló leírását tartalmazó munkának eddig hét vaskos kötete jelent meg. Másik nagy munkája Cvijicsnek: *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Szt. Szrbije*“ szintén az Akadémia kiadásában jelent meg 1911-ben. E munkákat forrásmunkául használta e tanulmány szerzője is.

Cvijicsnek számos kisebb munkája is van, a melyeket alább sorolunk föl. Közöttük több olyan is, melyekkel inkább a nagy szerb agitációnak, mint a tudománynak akart és tudott szolgálni.

*

A szerb tudományos irodalom többi termékei közül ide iktatjuk szakok szerint a címét azoknak a munkáknak, a melyek önálló becsűek s forrásmunkául használhatók.

a) *Jog és politika.*

Jovanovics Szlobodan: Usztavno pravo Kraljevine Szrbije. (A szerb királyság alkotmányjoga).

Dr. Kumanudi K.: Osnovi javnog prava Kraljevine Szrbije. (A szerb királyság közjogának alapvonalai).

Nedelykovics: Isztorje szrp. drzsavnih dugova. (A szerb államadósságok története).

Petrovics M.: Finanszije i usztanove obnovljene Szrbije. (Az Új-Szerbia pénzügyei és intézményei).

Bdin (Radoszavlyevics): Isztorije bugarizma na Balkanszkom Poluosztrvu. Narodnoszt i jezik Matyedonaca. (A bolgarizmus története a balkáni félszigeten. A macedonok nemzetisége és nyelve).

b) *Történelem.*

Dr. Vaszilyevics I. Hadzsi: Kroz Sztaru Szrbiju i Matyedoniju. (O-Szerbián és Macedónián át).

Vukityevics M. M.: Znameniti Szrbi Muhamedanci. (Nevezetes mohamedán-szerbek).

Dr. Gavrilovics M.: Milos Obrenovics. (3 köt.).

Dr. Gyorgyevics Vladan: Szrpszko-Turszki rat. (2 köt.) (Szerb-török háború).

Kraj jedne dinasztije. (3 köt.). (Egy dinastia vége).

Isztorija Szrpszko-Bugarszko rata. (2 köt.). (A szerb-bolgár háború története).

Diplomatszka isztorija balkanszkih drzsava u devetnaesztom veku. (Európa és a Balkán. A balkáni államok diplomatiái története a XIX. században.) 3 kötet.

Ivanics I.: Bunyevci i sokci u Baeskoj, Baranyi i Lici. (A bunyevácok és sokácok Bácskában, Baranyában és Likában).

Dr. Markovics P. Szt: Zemun od najsztarijih Vremena pa do danas. (Zimony a legrégebb időktől mostanig).

Medakovics V. M.: Vladika Danilo.

Mijatovics Cs.: Deszpot Gyuragy Brankovics.

Milyityevics: Pomenik znamenitih lyudi szrpszkoga naroda novijega veka. (Az újabbkori szerb nép nevezetes embereinek életrajza).

Knez Milos u priesama. (Milos fejedelem a néphagyományban).

Nenadovics K. N.: Zsivot i dela Karagyorgye. (Karagyorgye élete és munkája).

Dr. Pavlovics D. M.: Szrbija i szrpszki pokret u juznoj Ugarszkoj. (Szerbia és a délmagyarországi szerb fölkelés).

Ausztrijiszka vladavina u szevernoj Szrbiji. (Osztrák uralom Észak-Szerbiában).

Dr. Radovics Jovan: Grof Gyorgye Brankovics i njegovo vreme. (Brankovics György gróf és kora).

O Knezu Pavlu Radenovicsu. (Radenovics Pál knézről).

Risztics Jovan: Szpolyasni odnosaji Szobije novijega vremena. (Szerbia újabbkori külügyi viszonyai. 3 köt.).

Diplomatszka isztorija Szrbije za vreme szrpszkih ratova za oszlobogyenye i nezavisznoszt. (Szerbia diplomatiái története a szabadsági és függetlenségi harcok korában).

Osztójics Tihomir: Szrpszka Knyizsevnoszt do Dosziteja Obradovicsa. (A szerb irodalom Obradovics Doszitejig).

Dr. Szkerlics Jovan: Szrpszka Knyizsevnoszt u XVIII. veku. (A szerb irodalom a XVIII. században).

c) Földrajz. Geologia. Ethnographia.

Erdelyanovics I.: Etnoloska i etnografszka gragya. (Etnologiai és ethnographiai kutatások).

Szrpszka narodna jela. (A szerb nép ételei).

Ivanics Ivan: Matyedonija i Matyedonci.

Karics Vladimir: Szrbija. Opis zemlje, naroda i drzave. (Szerbia, a föld, a nép és az állam leírása).

Milityevics M. Gy.: Zsivot szrba szelyaka. (A szerb falusi nép élete).

Knezsevina Szrbija. Geografija, hidrografija, topografija, stb. Pótkötete: Kraljevina Szrbija.

Pomorac (Gyaja): Nasi pomorci. (A mi tengerparti lakóink.) 2 köt.

Radivojevics Tosa: Szrbija u szlici i recsi. (Szerbia képen és írásban).

Dr. Cvijics Jovan: Karszt.

Pregled geografszke literature o Balkanszkom Poluosztrvu. (A Balkán-félszigetre vonatkozó földrajzi irodalom átnézete. 4 köt.).

Kraszna polja zapadne Boszne i Hercegovine. (Nyugat-Bosznia és Hercegovina karszti mezői).

d) Természettudomány.

Dr. Antula Dimitri. Pregled rudista u Kraly. Szrbiji. (A bányák átnézete Szerbiában).

Zsujovics I. M.: Geologija Szrbije.) 2 köt.

Jovanovics Batut dr.: Szelyaeska kutya i Zsivot. (A paraszt háza és élete).

Eredeti irodalmi termékek vannak még a szövetségi irodalom terén, s több kisebb, eredeti közvetlen tanulmányokon alapuló köz- és mezőgazdasági szakmunka is megjelent az utolsó két évtizedben.

A világhírű tudósok, mint Spencer, Mill Stuart, Leroy-Beaulieu, Laveleye, Buckle, Smiles, Marx, Brentano stb. munkái közül többet lefordítottak egész terjedelmében a Száván túl is. A könyvkiadási nehézségek miatt azonban a nyugati műveltség nagy irodalmi alkotásai nagyobb részben csak kivonatosan, vagy forrásmunkákként vannak ismertetve. A magyarországi szerbek újvidéki irodalmi központjának szóban levő irányú tevékenysége a szávántúli szerbek fordított irodalmi szükségletét is bőven fedezte.

A szerb tudományos irodalom jelenlegvaló fejlettségi fokát akként jellemezhetjük, hogy eredeti és fordítási termékei arra képessé teszik a szerbeket, hogy anyanyelvükön jelentékeny olvasottságra tehesenek szert; de arra nem elégségesek, hogy általuk mélyebb műveltségre, vagy egy-egy szakbeli teljesebb képzettségre lehessen szert tenni. Ez indokolta a szerb kormánynak azt az eljárását, a mely szerint ösztöndíjakkal évről évre nagyobb számú ifjú kiképzését támogatta külföldi főiskolákon, szakintézeteken és culturalis emporiumokban.

Ez emporiumok között Budapest eddig jelentékeny szerepet nem játszott.

6. Szépirodalom. Népköltés.

A szávántúli modern szerb szépirodalom fejlődésére befolyással volt az, hogy Karadzics a nép által beszélt nyelvet¹ tette irodalmi nyelvvé s hogy

¹ A szerb nyelv a szláv nyelvek délkeleti csoportjába tartozik. Három fő nyelvjárása van, a szerint a mint a „mi-micsoda” szerb kifejezését *sto*, *csaju*, vagy *kaj* szóval fejezi ki. A három fő nyelvjárás szerb neve: *stokavszki* (*stokavac*), *csakavszki* (*csajkavac*) és *kajkavszki* (*kajkavac*). A csajkavszki nyelvjárás a legkevésbé van elterjedve s csak a keskeny horvát tengerparton, Isztriában, valamint az isztriai és dalmát szigeteken beszélik. A kajkavszki nyelvjárás Horvátországnak Stájerországgal és Krainával határos vidékein s a nevezett osztrák tartományok szerbjei között használatos, a kik osztrák

összegyűjtötte a szerb népköltés számos kiváló alkotását. Az 1771 óta Bécsben működő szerb nyomdát használta Karadzsics a maga műveinek sokszorosítására s Obrenovics Milos kormányzása sokat tett arra, hogy az új szerb állam területén szépirók fejlődjenek ki, párhuzamosan a műveltebb társadalmi körök fejlődésével s a szellemi szükségleteknek modernebb szépirodalmi termékekre való kiterjedésével.

szlovének között élnek. A stokavszki nyelvjárás a többi szerbek nyelve, tehát a volt szerb királyság területén élőké is. (Bővebben lásd Karics V. Szerbija. 301. és következő lapokon.)

A stokavszki nyelvjárásnak ismét három tájszólása van, melyeket az ó-szláv ^ъ hangjának miként való ejtése különböztet meg. Ez ó-szláv hangot (je) a *keleti tájszólás* mindig egyszerűen *e*-nek, a nyugati *i*-nek, a déli hol *je*-és *ije*-nek, hol egyszerűen *e*-nek és *i*-nek mondja. A szerb állam területén mind a három tájszólást beszélik. A keletit használják az ország legnagyobb részében. És ez lett az irodalmi nyelv is. A déli csak a bosnyák határ mentén megy föl majdnem a Száváig, egyébként a délnyugati vidéken dívik. A nyugati tájszólást csak Podrinje és Uzšice megyének a Drinához eső kis területein beszélik. Ó-Szerbiában, a volt szandzsák északi részében a Bosznia-Hercegovinában dívó déli tájszólást halljuk, alább hol a keletit, hol a délit. A macedon vidékeken a szerb nyelv erősen van keverve a bolgárral, valamint Szerbia régi területének keleti határvidékein is. A Szerbia keleti határvidéke és Szófia között lakó *Sopokra* bajos megmondani, szerb-e, bolgár-e a nyelvük. A bolgárral kevert szerb nyelvet beszélő keleti Szerbiában honos népet „*torlák*”-nak hívják. Kisebb nyelvszigetek valamenyi tájszólásból, valamenyi vidéken vannak, mert hiszen Szerbia lakossága a főlzábadulás után a Balkán-félszigetnek úgyszólván minden vidékéről, minden szláv törzséből verődött össze. Érdekes dolog még, hogy a sumadijai lakosság a többtagú szavaknál a hangsúlyt mindig az első szótagra veti, akár a magyar; a moravai viszont mindig a másodikra vagy harmadikra.

Szerbia területén a közoktatásban, állami és egyházi életben a cyrill-betűs írás a hivatalos, még pedig egyszerűsített formájában. Az orosz és bolgár helyesírásban használt kettős betűk (ja, je, ji, jo, ju), valamint a néma *jer* (a vékony ^ь és a vastag: ^ъ) kiküszöböltettek. A helyesírás tisztán phonetikus. Mivel azonban a cyrillabéczenek *ö* és *ü* hangja nincs, a phonetikus írás tökéletlen. Hugo czirill leírása Igo, Eötvöse: Etves stb. Valószínű, hogy ha a modern szerb művelődés, kezdetén, a XVIII. század elején nem ver erős gyökeret Obradovics, Karadzsics és még néhány író és politikus útján az orosz befolyás, a szerbek elfogadták volna a latin betűt. Így azonban a mi szerbjeink irodalma is cyrill-betűs.

További fejlődésének rúgóit a szávántúli szerb szépirodalom a mi szerbjeinktől nyerte. Nálunk, Újvidéken, a szerb irodalomnak és művelődésnek legelső és legnagyobb centruma fejlődött ki. A magyar culturalis és gazdasági élet nagyon hatékony eszközkhöz juttatta a mi szerb értelmiségünket. A szávántúli szerb szépirodalom csak a magyar szerbség irodalmi életének kisugárzásául tekintendő, mely a szegényebb és elmaradottabb szávántúli fajrokonoknak nemcsak szellemi eszközöket, de itt képzett írókat is adott irodalmi fejlődésükhöz.

A szávántúli szerbek kicsinyes keretek között mozgó köz- és társadalmi élete nem volt alkalmas arra, hogy világirodalmi jelenőségű tehetségek és alkotások szülessenek és nőjenek benne. Vannak kedvelt, olvasott, iskolákban tanított lyrai költők, epikusaik, prózai elbeszélők, színműíróik, de egyiknek sem nőtt ki a jelentősége a szűk hazai keretből. És a legtöbbjük Magyarországon, Ausztriának adriamelléki részein, vagy Boszniában született s még a Száván túl születettek nagy része is nálunk vagy Ausztriában tanult. Legkedveltebb színműírójuk Ban Máté Raguzában született 1818-ban és Belgrádban, mint a szerb katonai akadémia nyugalmazott francia nyelvtanára halt meg 1903-ban. *Jaksics György* a legnépszerűbb szávántúli szerb lyrikus a torontálmegyei Szerb-Cernyán született 1832-ben s Szegeden, Bécsben meg Münchenben tanult, Szerbiában mint tanító működött, majd mint az államnyomda igazgatója halt meg 1878-ban Belgrádban. Emlékét a Kalemegdánon egy szerény mellszobor is őrzi.

Ilics János, elbeszélő és lyrai költő, igazságügyminiszter és az államtanács tagja, Belgrádban született (1823-ban), de magasabb képzettségét Eperjesen és Bécsben szerezte, mint philosophus. A kisebb jelentőségű lyrikusok közül *Macsvanin* Popovics Milorad (szül. 1841-ben Szabácsen), † Belgrádban 1895-ben, mint a szerb nemzeti színház igazgatója, Újvidéken és Karlócán tanult. A népszerű novellista, *Vukityevics* Ilia (szül. 1868 † 1899) teljesen hazájában tanult s mint gimnáziumi tanár fejtett ki irodalmi tevékenységet. Ugyane kevesek közé tartozik a kedvelt szerb falusi regények és novellák írója *Veszelinovics* János. (Szül. 1862-ben a macsvai Glogovácon, meghalt 1905-ben, mint a szerb hivatalos közlöny

[Szrpszke Novine] szerkesztője), továbbá a lyrai költő, *Ilijs Vojislav* (szül. 1862-ben Belgrádban, meghalt ugyanott, mint pristiniai alconsul 1894-ben). A Kalemegdánon neki is állítottak mellszobrot. Végül a humoros író *Jovanovics Vladimir* (szül. 1858-ban Sabácon, meghalt mint gimnáziumi tanár 1899-ban ugyanott). A szerb szépirodalom többi, elég nagyszámú munkásai nem születtek, éltek és működtek a szerb állam területén, hanem legnagyobb részben Magyarországon, kisebb részben az osztrák szerb-lakta vidékeken, Boszniában és Montenegróban.¹

Míg a magasabbrendű szépirodalom terén a szávántúli szerbek között nem jöttek létre nagy költők, írók és világirodalmi becsű alkotások,² a *nép-költésnek*, a nem írott, hanem a nép ünnepi összejöveleiben, búcsúkon, vásárokon, vigalmakon, családi összejöveleik alkalmával született irodalomnak, sok a maradó becsű alkotása. *Popovics Pál*, a belgrádi egyetemen az irodalom tanára, méltán írja a szerb népköltésről, hogy erős, hatalmas, friss alkotó és kifejező erőről tanuskodó, megkapó szépségű termékei vannak.³ Karadzics, a mikor a szerb népköltés termékeit összegyűjtötte és kiadta, nagy szolgálatot tett nemcsak a szerb népnek, hanem az egész emberi művelődésnek is. E nem írott irodalom ősidők óta fejlődött, a szerb nép dalos természete, élénk képzelőtehetsége és forró érzésekre valló hajlandósága által táplálva. A lyrai, szerelmi dalok éppen úgy képviselve vannak ez irodalomban, mint a hősi, epikus, a szerb nép viharos történetének egyes epizódjait, valóságos és mythikus nemzeti hőseit megéneklő költemények. A lyrai dalokat „*asszonyi*” daloknak, az epikaikat „*hősi*” daloknak mondják a szerbek. (Zsenszke, junaeske peszme).

A lyrai dalok folyton teremnek a nép ajkán ősidők óta máig. Az epikai költeményeket két főcsoportra osztják a szerb irodalmi tudósok. Az elsőbe a

¹ Isztorija Szrpszke Knyizsevnoszti. Szasztavio Jovan Gresics. U Novom Szadu. Izdanje Bratye Popovicsa. II. kiadás 1906. (A szerb irodalom története. Összeállította Gresics János, Újvidéken. Popovics testvérek kiadása.)

² A népköltésre vonatkozó adatokat Popovics V. István, kir. udv. tanácsos, a Thökölyánium igazgatósága volt szíves összeállítani.

³ Pregled szrpszke knyizsevnoszti. Beograd. 1909.

nem történelmi jellegűek esnek. Versekbe foglalt mondák, legendák, részint még a pogánykori mitológus korbaesőleg: sárkányokról, kígyókról, *vilákról*, majd szentekről, angyalokról, végül költött romantikus személyekről énekelvén, ballada- és románcszerűen. A másodikba a történelmi tárgyúak, a XII. századtól a legújabb korig. Ez utóbbi csoportot ismét történelmi vonatkozási korszakuk szerint a következő kilencz cyclusba osztályozták: a Nemanjics-dinastiáról — Marko királyfőről a rigómezei nagy küzdelemről, a Csarnojevicsokról, a Brankovicsok koráról, a hajdukokról (szegénylegények), az uszkok-okról (menekültek), Montenegró fölszabadulási küzdelméről, végül Szerbia függetlenségi harczáról szólnak. A legérdekesebbek, leglendületesebbek s legtöbb költői szépséggel bíró népköltemények a rigómezei (Koszovopolye) nemzeti katastrophának egyes epizódjaival foglalkozók. E cyclusból közöljük egyikét, a legjellemzőbb népkölteményeknek, eredetiben és szözszerinti magyar fordításban. Több francia és angol méltatás szerint a *Zidanye Szkadra* (Szkutari építése) cz. hosszabb költemény lenne a legszebb terméke az epikai szerb népköltészetnek. A Karadzics-féle gyűjteményen kívül, több újabb népköltési gyűjtemény is van a szerb könyvpiaczon.¹

A szerb epikai népkölteményeket guzlakísérettel, egyszerű melódiájú, inkább szavalásnak, mint éneklésnek nevezhető módon mindig férfiak adták

¹ Legkedveltebb hőse a szerb népköltésnek Kraljevics Marko, Vukasin királynak, Dusan czár egyik hűbéresének (+ 1371) fia, az óriástermetű, rendkívüli erejű, a törökökkel küzdő hős, a ki azonban apjának legyőzetése után, mint a török szultán hűbérese élt és halt meg. Az ő crejét, hősiességét stb. dicsőítő költeményekben van egy furcsa magyar vonatkozás. Madzsarin (Magyarfi) Fülöp lovag felesége — a mely lovag várának romjai maig is láthatók a moravavölgyi *Rakovac* helység mellett — lenéző udvariassággal felelt Marko megszólítására. Erre Marko úgy ütötte arczul az asszonyt, hogy gyűrűje fölszakította az arczát s három foga kiesett (Lásd Marko Kraljevics i Filip Mandzsarin cz. költeményt a Karadzics-féle gyűjteményben). A rávonatkozó költemények külön gyűjteményben is megjelentek. Kraljevics Marko u sziklama. Lira velika. Lira ilusztrovana. Najlepse szrpszke narodne peszme. 10 kötet. Szrpszke narodne peszme. (A Radivojevics Ly. dr.-alap kiadása.) 5 füzet, olcsó, népszerű kiadás.

elő. Így termettek s maradtak fenn nemzedékről nemzedékre. A modern élet azonban fokozatosan ritkítja a guzlárokat s ezek is túlélik magukat, éppen úgy, mint a mi regőseink és hegedőseink.

Az úgynevezett *asszonyi* népdalok, a boldog és boldogtalan szerelemmel s az élet különböző kellemes-ségeivel és bajaival foglalkoznak. A szerb nép egész élete át van szőve dallal. Innen az ilyen dalok nagy száma, melyet tízezerre tesznek a szerb irodalmi tudósok.

A népmeséknek szintén nagy a száma. Ezekben sok a más árja népek meséiben is szereplő elem, történet és bonyodalom. Sok kölesönös vonatkozása van a szerb népmeséknek a magyarokkal. Hunyady János (Szibinyani Janko) több hősi dalnak is főszemélye, mint a szerb néphagyomány szerint szerb vérű ember, a kinek apja viszoki Sztevan cár, Lázár cár fia lett volna; anyja egy magyar lány, a kit Sztevan Budán, Oroszországból Szerbiába vonulásakor tett anyává. (L. Karadzics nagy szótárának 399. lapját).

*Szmr majke Jugovicsa.*¹

Mile Bozse, esuda velikoga
Kad sze szlezse na Koszovo vojszka
U toj vojszei devet Jugovicsa
I deszeti sztar Juzse Bogdane.
Boga moli Jugovicsa majka
Da joj Bog da ocsi szokolove
I bijela krila labudova
Da odleti na Koszovo ravno
I da vidi devet Jugovicsa
I deszetog sztar Juga Bogdana.
Sto molila, Boga domolila
Bog joj dao ocsi szokolove
I bijela krita labudova
Ona leti na Koszovo ravno
Mrtvih nagye devet Jugovicsa
I deszetog sztar Juga Bogdana
I vise nyih devet vojnih koplya
Na Koplyima devet szokolova
Oko koplya devet dobrih Konya
A pored nyih devet lyutih lava
Tad' zavrista devet dobrih konya
I zadaja devet lyutih lava
I zaklista devet szokolova
I tu majka tvrda szrea bila

A Jugovicsok anyjának halála.

Jó Istenem, nagy csoda Istene
Mikor Koszovóra vonul le a sereg,
E seregben a kilencz Jugovics,
Tizediknek az öreg Jug Bogdán,
Istent kéri Jugovicsok anyja,
Hogy nékie sólyom szemét adja
És a hattyú fehér szárnyát
Hogy Koszovo síkjára repüljön
És lássa a kilencz Jugovicsot,
Tizedikül az öreg Jug Bogdánt.
A mit kért, az Isten meghallgatta,
Isten adott neki sólyomszemet
És a hattyú fehér szárnyát,
Elrepül a Koszovo síkjára,
Holtan leli kilencz Jugovicsot,
Tizedikül az öreg Jug Bogdánt
És felettük kilencz harezí kopját
A kopjakon rajta kilencz sólymot,
Kopják mellett kilencz jó paripát,
És mellettük kilencz mord oroszánt,
Fölnyerit a kilencz jó paripa
És elbődül kilencz mord oroszlán
És felvijjog kilencz sólyommadár.
De az anya szíve kemény maradt,

¹ Jug Bogdán kilencz fiával vonult a rigómezei ütközetbe, a hol mind a kilencz Jugovics, atyjával együtt, hősi halált halt.

Da od szree suze ne pusztila.
Kad je bilo notyi u ponoty
Al' zavrsta Damjanov zelenko
Pita majka Damjanove lyube
Sznaho noja, lyubo Damjanova!
Sto nam vrsti Damjanov zelenko?

Al' je gladan szenice belice,
Ali zsedan vode sza Zvecsana?
Progovara lyuba Damjanova:
Szvekrvice, majko Damjanova:
Nit' je gladan szenice belice,
Nit' je zsedan vode sza Zvecsana.
Vety je nyega Damjan naucio
Do ponoty szitnu zob zobati,
Od po notyi na drum putovati,
Pak on zsali szvoga goszpodara
Sto ga nije na szebi doneo.
I tu majka tvrda szrea bila,

Da od szrea suze ne pusztila.
Kad u jutru danak oszvanuo
Ali leté dva vana gavrana
Krvava im krila do ramena,
Na klyunove bela pena trgla;
Oni nosze ruku od junaka,
I na ruci burma pozlatyena;
Bacaju je u kriocé majei,
Uze ruku Jugovicsa majka
Okretala, prevrtala sz nyome
Pa dozivlye Damjanova lyuba,
Sznaho moja, lyubo Damjanova!
Bi l' poznala, esija j' ovo ruka?
Progovara lyuba Damjanova:
Szvekrvice, majko Damjanova!
Ovo j' ruka nasega Damjana,
Jera burmu ja poznajem, majko
Burma sza mnom na vencesanyu bila,
Uze majka ruku Damjanova,
Okretala, prevrtala sz nyome
Pak je ruci tiho beszedila:
Moja ruko, zelene jabuko!
Gde szi raszla, gde l' szi usztrgnuta!
A raszla szi na kriocu mome,
Usztrgnuta na Koszovu ravnom.
To izuszti, lako dusu puszti.

A szivéből könnyet nem boesátott.
Amint az éjfele lett az éjszakának,
Fölnyerített a Damján szürkéje,
Meggkérdi az anyja Damján feleségét:
Menyem nekem Damján felesége.
Vajh, mit nyerit nekünk a Damján
szürkéje?

Vajjon fehér szénára éhes-e,
Vagy szomjazik a Zvecsan vizére?
Válaszol a Damján felesége:
Én anyósom, óh anyja Damjánnak:
Nem éhes ő sem fehér szénára,
Sem a Zvecsan vizét nem szomjazza.
De arra szoktatta őt Damján,
Hogy éjfélig apró zabot egyék,
Éjfélről meg hogy az utat járja;
Ő bizony a gazdáját gyászolja,
Hogy nem hátán hozta őt el ide.
Az anyának szíve most is kemény
maradt,

És szivéből könnyűt nem boesátott
Mikor reggel előtőre a nap,
Előrepült két fekete holló.
Véresen a szárnyuk egész a tövéig,
A csőrükre fehér hab verődött;
Egy hősnek a félkarját hordozzák,
És a kézen arany jeggyűrű van;
Leejtik azt az anyja ölébe.
Fölveszi a kezét Jugovicsok anyja,
Mégforgatta, körülfordult vele,
Odahívja Damján feleségét:
Menyem nekem, Damján felesége!
Megismernéd, hogy kinek a keze?
Válaszol a Damján felesége:
Én anyósom, ő anyja Damjánnak!
Ez ime a mi Damjánunk keze.
Mert a gyűrűt megismerem anyám,
E gyűrű volt velem menyegzőnkön.
Fölvette az anyja Damjának a karját,
Mégforgatta, körülfordult vele,
És a kézhez csendesén így szóla:
Ő én kezem, őh zöld almám nekem!
Hol nőttél ki és hol szaggattak le!
Itten nőttél te az én keblemen,
A Koszovo síkján lettél kiszakítva.
Ezt mondja és elszáll könnyű lelke.

7. A sajtó.

A napisajtó. Szerbia általános culturalis és gazdasági szintjéhez képest aránylag eléggé gyorsan fejlődött. Napilap elkészítésére alkalmas nyomdák csak Belgrád fővárosában voltak, de rotációs gépe ezeknek sem volt s az újságokat régi rendszerű

gyorssajtókon nyomták. Ez újságok — egy kivételével — négy nagyobb alakú oldalon, tehát fél nyomdai íven, néha nyolcz oldalon, tehát egész íven jelentek meg. Felerészük volt általában napi szedés, a többi álló szedésből került ki. Még a vezérczikkék sem azonnal commentálták a napi eseményeket, hanem rendszerint egy-két nap múlva. Alkalmazkodni kellett végül a lapoknak a hivatalos sajtóiroda munkájához is, mely Szerbiának egyetlen nemzetközi sajtótávirati ügynöksége volt s melynek távirati világ közléseire az újságok annál inkább rá voltak utalva, mert arra egyiknek sem volt pénze, hogy közvetlen táviratokat küldessen magának.

A belgrádi napilapok czíme, elterjedtségük szerinti sorrendben a következő volt: *Balkan, Politika, Szamouprava, Stampa, Pravda, Tribuna, Trgovinski Glasnik, Mali Zsurnal, Pijemont, Odjek, Novoszt.*

Pártoktól és érdekeltségi testületektől független újság tulajdonképen csak három volt: a *Balkan, Politika* és *Mali Zsurnal*. Sem az olvasóközönség nem volt elég számos, sem a hirdető üzleti világ elég kiterjedt arra, hogy sok lap tisztán az előfizetésekből, egyes példányok eladásából, vagy hirdetésekből megélhessen. Tehát a legtöbb napilapnak politikai párt vagy érdekeltségi szervezet állott a háta megett. A *Szamouprava* az ó-radicalispárt és kormány lapja volt, vagyis a párt uralma idején a félhivatalos. Az *Odjeket* az új radicalispárt, a *Pijemontot* a katonatisztek egy szervezett csoportja tartotta fenn, a mely a katonai érdekeknek a politikai tényezők között befolyásos positiót igyekezett biztosítani. A *Trgovinski Glasnik* a belgrádi kereskedő- és iparostestületek (a kereskedelmi kamara, a *Trgovacska Omladina*) közlönye volt. A *Stampa, Pravda* és *Tribuna* hol egyik, hol másik pártnak, érdekkörnek, belföldi vagy külföldi befolyásnak, szolgáltak, a szerint, a mint fizeték. Ilyen alkalmi üzletektől egyébként az említett három, úgynevezett független lap sem idegenkedett.

A szerb socialisták közlönye a *Radnicske Novine* (Munkásújság) című lap volt, mely hol hetenként, hol kisebb időközökben jelent meg. Ezt a szakszervezetek tartották fenn.

Az újságok ára, kivéve a *Trgovinski Glasnikot*, mely 15 parás ára mellett a jobb papirosra és külső csínra is súlyt vetett, öt para volt. (Nem egészen

öt fillér.) Valamennyi igénybe vette a kolportázst s Belgrád utcáin egész nap hangzott a rikkancsok kiáltozása.

A szerb alkotmány a sajtónak teljes szabadságot biztosított¹ s ezzel a napilapok a legteljesebb mértékben éltek. Számolva olvasóközönségük ízlésével is, gyakran hoztak durván személyeskedő közleményeket, nemcsak a politikai személyiségek, kormányférfiak, hanem a nyilvános életben részt nem vevő egyének ellen is.

A szerb sajtó szellemi tartalma és anyagi eszközei nem voltak alkalmasak arra, hogy publicistikai nagyságokat neveljenek. A lapok a hivatalos újságíróknak nagyon szegény kenyeret adtak s a szerb újságírók közül csak azok élveztek valamelyes nagyon szerény jólétet, a kiket a kormány sajtóirodája alkalmazott, vagy a kik egyik-másik újság főnökszerkesztőjévé küzdtek fel magukat. A szerkesztők azonban inkább politikusok, ideiglenesen vagy véglegesen nyugalmazott magasabb állású hivatalnokok és üzletemberek voltak.

Az újságok legfontosabb részét a vezércikk és a napihírek tették. A vezércikkeket inkább politikusok, vagy másféle dilettans írók írták. A napihírek megírása magán viselte az alsórendű napszámos-

¹ Az alkotmány 22. §-a a következőleg szól: Minden szerbnek joga van, hogy a törvény korlátai között nyilvánítsa gondolatát: szóval, írásban, kinyomtatva, vagy kép útján. A sajtó szabad. Nem lehet fölláttatni sem cenzurát, sem más preventív rendszabályt, a mely akadályozza a megjelenését, eladását és terjesztését az írásoknak és újságoknak. Újságok kiadásához nem szükséges a hatóságok előzetes jóváhagyása. Az íróktól, szerkesztőktől, kiadóktól és nyomdászoktól semmiféle biztosíték, (cautio) nem követeltetik. Újságok és más nyomtatott dolgok csak akkor tilthatók be (foglalhatók le), ha tartalmuk: a királyt, a királyi házat, külföldi uralkodókat és házuakat sérti, vagy a polgárokat fegyveres fölkelésre hívja fel. De ez esetekben is a hatóság kötelessége 24 óra alatt a betiltást a bíróság elé vinni, a mely további 24 óra alatt köteles megerősíteni, vagy megsemmisíteni a tilalmat. Ellen esetben az a vélelem, hogy a tilalom megszűnt. A sajtó sohasem lehet alávetve adminisztratív megintésnek. Minden újságnak kell lenni felelős szerkesztőjének, a ki polgári és politikai jogait élvezi. Az író felelős az írásáért. Ha az író ismeretlen, vagy ha nem lakik Szerbiában, vagy ha felelősségrevonásra nem alkalmas, a szerkesztő, a nyomdász vagy a terjesztő felel.

munka jellegét. A tárczák között kevés volt az eredeti, sokkal több a fordítás, főleg külföldi elbeszélések és regények gyenge átültetése. (A magyar nagy belletristáknak és regényíróknak azonban nyomát sem lehetett látni az újságok hasábjain. Szívesen közöltek az újságok hazai botránykeltő elbeszéléseket, az utóbbi időben különösen az Obrenovics-dynastia korából, vagy külföldi sensationhajászó irodalmi termékeket.

A balkáni háború nagyban megszorította az újságok fogyasztását. Ez idő alatt legelterjedtebbé a Balkán című napilap lett s az eddigi vezető Politikát a második helyre szorította. E háború után az egész szerb napisajtó a socialista Radenicske Novine kivételével, az orosz szentpétervári és párisi sajtóirodák anyagi és szellemi vezetése alá került s úgyszólván egész tartalmát külpolitikai agitációknak szentelte.

A napilapok főbb rovatai: a közgazdasági, színházi és irodalmi, ritkán adtak érdemleges, informatív vagy ismeretterjesztő olvasmányt. Egészen azt mondhatjuk, hogy a szerb napisajtó még nem vetette le a gyermekcipőket s a nyugati sajtónak inkább hibáit, mint azokat a tulajdonságait sajátította el, melyek külön jelentékeny helyet biztosítottak a sajtónak a nemzetek culturalis és gazdasági életében.

Meg kell még említenünk, hogy a belgrádi napilapoknak sok munkatársa volt a magyar birodalom déli részén élő szerbek között is s a balkáni háború alatt néhány nevesebb magyarországi szerb író egészen a szávántúli szerb sajtónak szentelte működését.

A komolyabb tartalmú időszaki sajtó organumai közül, a már említetteken kívül ki kell emelnünk még az „Ekonomiszt“ című kéthetes, közgazdasági folyóiratot, a mely a közgazdasági minisztérium támogatásából jelent meg, továbbá a mezőgazdasági szövetségek központi köteleke által kiadott „*Zemlyoradnicska Zadruga*“ című, szintén kéthetes szemleszerű kiadványt. Mindakettőnek komoly, sokszor a szerb közgazdasági viszonyok ismertetése és fejlődésük irányítása szempontjából értékes volt a tartalma.

Aránylag erősen el volt terjedve Szerbia vagyosabb és intelligensebb köreiben az újvidéki Matica „Letopisz“ című havi folyóirata is.

IV. RÉSZ.

KÖZGAZDASÁG.

I. FEJEZET.

Földművelés.

Szerbia, mint már az a nép foglalkozásainak leírásából is kivehető volt, mezőgazdasági jellegű ország, a fejlődésnek azon a fokán, a hol a hazai ipar az állam jelentékeny támogatása mellett éppen fejlődni kezd. A lakosság önfenntartási szükségleteit, mutatkozni kezdett culturalis igényeit, több mint kilencztizedrészben a mezőgazdaság jövedelem volt hivatva kielégíteni. A mezőgazdaság termékeinek kivitele hozza be az állam és a polgárok külföldi tartozásainak törlesztésére szükséges aranyat s a mezőgazdaság belső fogyasztó erejére támaszkodnak az összes többi kereseti ágak. Szerbiának a bányászaton kívül, csak a mezőgazdasági ipara tudott a nagyipar szintjára emelkedni s kereskedelmében is csak a terménykereskedés volt igazi nagykereskedelmi jellegű.

Az újonnan hódított területek szintén erősen mezőgazdasági jellegűek. Annnyiban tudniillik, hogy a többi kereseti és termelési ágak még kevésbé fejlődtek ki az új területeken mint a régin. Mert a mezőgazdaság e területeken, bár fő jövedelmi forrás a volt európai Törökországban, még erősebben el volt maradva, mint a szerb királyságban. A viszonyok meglehetősen nagy különbsége folytán külön kell itt is a két területet tárgyalnunk.

Éghajlat és talaj. Szerbia régi területe déli, kisebb részét alkotja annak a Dunára és Szávára dülő nagy medencének, melyet északról és keletről a Kárpátok, nyugatról a Kárpátok, Alpesek és a drinamenti hegységek, délről a Tara, Kopaonik és a többi déli szerb határhegységek öveznek; az éghajlata nagyon hasonló a magyarországihoz. A déli magas hegyek megakasztják a középtengeri éghajlat érvényesülését. Krajina és Timok megye inkább a román és

bolgár síksággal függvén össze, ezen a vidéken rendszeren más az időjárás, mint Szerbia többi részén s átlagosan melegebb.

A meteorológiai megfigyelés Szerbiában egészen újkeletű s nagyon tökéletlen. Mindössze kilencz állomás jegyzi a hőmérsékre és csapadéokra vonatkozó adatokat (Belgrád, Bukovo, Valjevo, Vranja, Vrnci, Kovilyacsa, Kragujevac, Nis, Užice). A meteorológiai konkrét adatokra tehát támaszkodni nem lehet. Általánosságban úgy jellemezhetjük a régi terület éghajlatát, hogy az a középeurópai mérsékelt éghajlat jellegével bír. Csapadéokban leggazdagabb a tavasz, a mi igen fontos a vegetációra. A nyár az alsóbb fekvésű vidékeken száraz, bár sohasem annyira, mint a magyar alföldi jellegű vidékeken. A hőmérsék meglehetősen szélsőségekbe megy, akár csak Magyarországon. Az évi csapadékmennyiség 600—800 mm, melynek nagyobb része a nyári, kisebb része a téli félvévre esik. Legesapadékosabb a délnyugati és nyugati hegyesvidék, legszárazabb az északi sík és dombos terület. Nyugati Szerbiában az évi csapadékmennyiség 777 mm, déli Szerbiában 690 mm, keletiben 670 mm és a centrumban 660 mm. A csapadék 27%-a tavaszra, 26% nyárra, 24% őszre, 23% télire esik. Legtöbb esős nap van májusban (15), legkevesebb augusztusban (7). Leghidegebb és legerősebb szelek: az északi szél (gornyak) és a keleti (kosava), a mely utóbbi Dél-Magyarországnak is legerősebb szele s rendszerint esővel végződik.

Az új terület északi része egészen a szkopljei Crna Goráig szintén középeurópai éghajlatú. Cvijics dr. szerint a szkopljei Crna Gorán és a Sár-hegységen alól átmenő vonalon a középtengeri éghajlat uralkodik. Már februárban tavaszodik s a nyári félvé sokkal melegebb, mint a régi területen. Egyébként itt is az áll, a mi a régi területre, hogy a hőmérsékleti viszonyok inkább a magassági szintájhoz, mint a szélességi fekvéshez alkalmazkodnak. Az alacsony fekvésű medencékben és völgyekben meleg az időjárás, a hegyes vidékeken hűvös. Az úgynevezett Szandzsakban nagy a hőmérsékkülönbség a nappal és az éjszaka között. A vardarbalparti, jürüköklakta vidéken forró és száraz a nyár, zord a tél. A Metohiján olyan mérsékeltlen meleg az éghajlat, mint az Adria partján. A szkopljei Karadagtól délre a subtropikus

növények, mint a gyapot, olajfa, szezám igen jól megterem, valamint a nagy czukortartalmú déleuropai szőlőfajta.

A talajt, úgy a régi, mint az új területen, általános vonásokban a következőleg jellemezhetjük.

Az őspalából származó talajok sárga- és kék-agyagosak, néha homokosak, a szerint, a mint phylit-, amphibolit- vagy csillámpala-kőzet a túlnyomó.

E talajok gazdagok a könnyen oldható alkaliákban és alkalikus földekben. Eppen oly jók és valószínűleg különösen gazdagok káliban a gránittalajok, valamint az újabb eruptiókból alakult talajok.

Miután nyugati Szerbiának carbonja és triászában a hegyek fő alkatrészeit a mész- és homokkő alkotják, agyagpala csak ritkábban jön elő, az ott előálló talajok nagyobb részt agyagos és meszes homoktalajok, ritkábban vályog- vagy agyagtalajok.

Eppen úgy nagyobb részt homokos, meszes, tehát könnyebb vályogtalajok a krétavidék talajai, ritkán tiszta mész-, márga- vagy agyagtalajok.

A tertiär talajai gazdag mésztartalmúak, nehéz vályog- vagy agyagtalajok, részben márga- és mésztalajok is. E talajnemek mésztartalma rendszerint 5—10, sőt több százalékot is tesz. Akad 20—30, sőt 50 százalék meszet tartalmazó talaj is.

A diluvialis, főleg az alluvialis völgytalajok rendszerint jó agyag-, részben vályogtalajok, melyek mészben nem oly gazdagok ugyan, mint az előbb említettek, de viszont egyébként gazdagabbak tápanyagokban.

A talaj termőképességében nagy szerepet játszik a nedvesség, ennél fogva ugyanaz a talaj a hegyvidéken bár kevésbé mélyrétegű, rendszerint biztosabb hozamú, mint a síkságon. De természetesen szerepet játszik a talaj neme is. Így az őspala- és trachyttalajok nedvességtartalmukat tekintve kedvezőbbek, mint a mésztalajok. Ez a különbség oly jelentékeny, hogy míg a hegyvidék mésztalaján száraz esztendőknél a termés kisül, a síkság őspalatalaja az aszálynak ellentáll.

A meszes talajon a vegetatio egészséges és tartalmas, de nem mindig a legbujább. Száraz esztendőknél a határozottan mésztalajokon az aratás rendszeren nem sikerül. Ha azonban elég a nedvesség, a takarmány nagyon jó minőségű; főleg gazdag

proteintartalmával tűnik ki. E talajok mész mellett valószínűleg elegendő mennyiségű kált és phosphorsavat is tartalmaznak.

A gazdálkodás általános vonásai Szerbiában.

a) A régi területen.

A síkságok és széles völgyek szántóföldül, első sorban kukoricza és kalászosok termelésére, a nedves, mélyebb részek rétekül használatnak. A folyóvölgyekben a tulajdonképeni kaszálók mellett, a gazdagabb parasztok tulajdonában levő, bekerített legelőfélék, úgynevezett *csairok* is vannak. A hegyvidékeken a rétek és mindenekfölött a legelők a terület nagy részét foglalják el. A földművelés mindamellett nem szorítkozik csak a völgyekre és a hegyek lábára, hanem felmegy a hegylejtőkön körülbelül 900 méternyire. A magasság növekedésével természetesen nőnek a rétek, majd a legelők s e magasságon túl többé-kevésbé abszolút erdő- és legelővidék uralkodik.

A legfontosabb culturnövények: a kukoricza, búza, árpa és zab; egyes vidékeken a búza helyét a rozs foglalja el. A síkságon nagyoobb rész a kukoricza váltakozik valamelyik nevezett kalászzal, főleg búzával és árpával. A zabot a soványabb földeken alkalmazzák váltónövényül. Trágyát nagyoobb rész a kukoricza kap, mint fejtrágyát. Ha a talaj kimerül, pár évig legelőnek marad és a legelőket törik fel; vannak azonban a folyók mentén mély alluvialis talajú vidékek, a hol a kukoriczát évről évre művelik és csak több év után vetnek közbe árpát vagy búzát. Ilyen vidékek: a Sztig, a Mlava és Morava völgyek termékeny mélyedései.

A hegyvidékeken még gyakori az ugar. Ha látják, hogy a kukoricza nem terem meg jól, akkor egy évig ugart hagynak. A legzordabb vidékeken az őszi búza helyére rozs vagy tavaszi búza lép és az árpát részben zabbal helyettesítik.

Egyes vidékeken, az ugarföldön trágyázás céljából kerítéseket csinálnak és éjszakára ezekbe hajtják a juhot. (Magyarul: kosaraznak.) Egy év alatt így az egész ugarföldet átrágyázzák.

A földek megművelése szintén nagyon primitív

módon történik. Bár lassan elterjed a vaseke, a hegyvidékeken még mindig található a fából csinált primitív eke (ralica). Túlnyomólag kézzel, nagy vetőmagpazarlással vetnek. A szerb gazdasági egyesület hivatalos évkönyvében (1914) még mindig a következő mennyiségeket ajánlja hektáronként a kézzelvetésnél: őszi búza 120—250 kg, tavaszi búza 150—230 kg, őszi rozs 150—200 kg, kukoricza 100—200 kg. E tanácsnál természetesen figyelembe van véve a szerb gabona kisebb csirázási százaléka, valamint a hiányos boronálás mellett a szél és különböző állatok által is a vetőmagban okozott megghiányosodás. A gabonát még mindig sarlóval aratják és a földön lovakkal nyomtatják.

Az aratási eredmények ilyen gazdálkodási mód mellett nem lehetnek nagyok. Jovanovics szerint általában a következők:¹

	Hektáronként mm	Hektoliter súly kg
Őszi búza . . .	12—15	72—80
Tavaszi búza . .	10—12	70—76
Őszi rozs . . .	12—14	68—72
Tavaszi rozs . .	11—12	65—70
Őszi árpa . . .	12—14	60—68
Tavaszi árpa . .	10—13	58—66
Zab	10—14	45—55
Kukoricza . . .	12—20	70—75
Bab	12—15	75—80
Burgonya . . .	50—70	70—80
Szalma	12—15	—

Hogy a hozamok a kedvező talajviszonyok ellenére az ország túlnyomó nagy részén oly kicsinyek, a primitív, talajkimerítő gazdálkodási mód magyarázza meg. De lassanként mindenütt rájönnek, hogy a talaj trágyázása szükséges. Miután azonban a műtrágya alkalmazását a külföldi beszerzés drágasága majdnem teljesen kizárja, egyetlen trágyául az istállótrágya marad, habár a statikus számítás egyik vagy másik műtrágya alkalmazását mutatná is szükségesnek.

¹ Dr. M. Jovanovics. Die serbische Landwirtschaft. München 1906.

b) Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában:

Az új területek közgazdasági tanulmányozására kiküldött bizottság mezőgazdasági szakértője idevonatkozólag a következőleg írta:

A gazdálkodás a legextensívebb. A gazda nem sokat számol azzal, hogy mit vetett és mit aratott. Primitív élethez lévén szokva, nem nagyon búsul a rossz aratáson, és nem nagyon örül a jó aratásnak. Kivéve Dél-Macedónia egy részét, minden többi vidéken az egyetlen földművelőeszköz a Ralica nevű faeke, melyet a lakosság századok óta használ és melylyel a földnek csak a legfelső sekély rétegét képes megforgatni. Boronául tüskés ágat használnak. A termést sarlóval és kaszával szokták csak levenni. Kézzel vetnek mindent, úgy a gabnát, mint az ipari növényeket. A vetés után az aratásig semmi munkát nem ismernek. A terméshozamot tehát úgy a szántás, mint a boronálás, vetés és aratás primitív módja is csökkentette. A cséplést bottal, szaryasmarha-, szamár- vagy lónyomtatással végzik. Ez utóbbi cséplési módot alkalmazták a bégek, az előbbit a keresztény kisbirtokosok. A mag tisztításában csak az úgynevezett és nemrégén még nálunk is divatos szórásig haladtak. A kéréket a családtagok a hátukon hordták, ritkábban számárháton, vagy ökrös-, illetve lovasszekéren. A kenyérmagvak szűken fizetvén, a lakosság könnyebben pénzzé tehető mák-, dohány-, rizs- és főzeléktermelésre adta magát és ennek értékével szerezte meg a még szükséges évi táplálékot.

Nem igen használnak itt trágyát, kevés helyen öntöznek és még kevesebb mértékben alkalmazzák a lecsapolást és vízszabályozást. A trágyázást csak a mák-, dohány- és főzeléktermelésnél alkalmazzák. A trágya külön gyűjtése ismeretlen, a minthogy istálló is nagyon kevés van. A trágyát, a mennyiben gyűjtik, olyan helyekről szedik, a hol a marha hosszabb ideig állott és ez állapotában viszik ki. Természetesen főleg a közelesőkre. Ezért a mák- és dohányföldeket, kerteket a lakóházak közelében látjuk. A használt trágya hitvány és kismennyiségű. A szántóföldön, még ha kiviszik is, szétszóratlanul és alászántatlanul áll és legértékesebb része elpárolog. Az öntözésben a törökök és albánok járnak elől, bár ezek öntözési módja is teljesen primitív és az istenadta víz szétvezetésében áll.

Leecapolásnak, talajszárításnak, vízszabályozásnak híre-nyoma sincs. Nem ismerik a vetésforgót és csak a máktermelésnél alkalmazzák némileg. A gabonane-műt, ideszámítva a kukoriczát is, éveken át termelik ugyanazon a parcellán. Csak az ugar akasztja meg némileg az egyoldalú kihasználást. A felsorolt körülményeknél fogva a legfontosabb culturnövények átlaghozama hektáronként a következő:

		III súly
Búza	800—1200	74—75 kg
Árpa	1000—1300	55—56 „
Zab	500— 800	45—46 „
Rozs	1200—1400	60—67 „
Kukoricza . .	1300—1800	65 „
Köles	1000—2000	75 „
Rizs	1500—1700	75 „
Mák	400— 600	
Ópium	15— 25	
Gyapot	1000—1500	

A természeti feltételek, úgy a talaj mint az éghajlat, kedvezők mind növények termelésére és ha jobb eszközökkel, jobb munka, fejlettebb gazdasági rendszer vétérik alkalmazásba, e vidékek gazdasági jóvedelme könnyen megsokszorosítható.

A föld megoszlása művelési ágak szerint.

a) A régi területen.

Szerbia 4,830.260 hektárnyi területű földjének 73%-át becsülik termőnek, 27%-át terméketlennek. Az összes területnek kisebb fele, 2,055.177 hektár (42·55%) van magányosok, községek, egyházak és kolostorok stb. tulajdonában, mintegy 2,775.083 Ha (57·45%) állami tulajdon. Ebbe számíttatnak természetesen az utak és folyómedrek is; a többi részét az állami földtulajdon, az erdők, hegységek teszik.

A gazdaságilag használt, nem állami tulajdonban levő földek művelési ágak szerinti megoszlását az egyes megyékben és Belgrád főváros területén, továbbá a művelés alá vett földek szaporodását az erdők, legelők, rétek és használatlan területek rovására a következő táblázat tünteti fel:

Megye és város	Kert	Szántó-föld	Szőlő	Gyümölcsös	Rét	Legelő
Belgrád . .	2.260.43	69.757.94	1.404.81	9.391.55	17.761.07	6.692.17
Valjevo . .	1.852.23	57.090.47	1.239.07	14.265.10	26.348.11	14.179.85
Vranya . .	1.019.07	78.124.16	3.626.92	648.28	20.377.46	294.64
Kragujevac .	2.656.99	75.087.23	3.029.57	18.140.32	20.645.99	9.468.39
Krajina . .	1.575.41	40.118.69	3.463.62	2.005.79	13.535.86	1.623.60
Krusevac . .	969.85	46.602.72	2.240.03	11.503.86	16.219.28	4.141.19
Morava . .	1.892.84	78.565.23	2.614.59	13.097.80	18.768.01	6.413.49
Nis	1.137.03	69.918.53	1.652.33	4.123.44	13.980.54	1.040.12
Pirót . . .	831.32	38.296.76	1.747.19	749.47	14.529.59	939.92
Podrinje . .	3.265.38	104.455.45	909.70	16.285.78	22.437.68	15.017.30
Pozsarevac .	1.583.94	116.409.61	3.445.75	8.187.32	24.381.81	8.743.88
Rudnik . .	1.249.54	20.943.46	783.89	9.845.61	17.417.81	6.872.82
Szmederovó	1.172.99	73.945.16	2.457.06	7.369.19	11.595.65	3.789.52
Timók . . .	1.357.33	60.011.35	1.296.66	3.763.87	20.951.13	4.447.96
Toplica . .	408.69	39.294.67	1.038.86	1.096.38	10.471.17	334.98
Uzsice . . .	1.277.05	28.848.37	103.46	9.046.97	24.275.26	5.370.46
Csacsak . .	1.119.04	27.952.34	1.744.97	9.783.59	28.446.85	6.269.06
Belgrád v. .	186.07	2.392.54	213.01	95.19	469.96	69.29
Összesen . .	25.815.25	1.027.815.71	33.101.48	136.939.51	322.683.23	95.708.64
%-ban . . .	1.26	50.00	1.60	6.66	15.70	4.65
1897. évben	14922.17	972450.31	68330.28	97971.14	652269.96	
% ban . . .	0.59	38.47	2.70	3.88	25.80	

Bekerített erdőfőle	Erdő	Parlag	Más földek	Összesen	A megye egész területe hektárban	A művelt föld az egésznek %-a
5.341·84	5.997·20	1.160·13	923·29	121.130·73	203.740	68·81
7.184·25	8.650·62	824·51	2.167·10	133.801·35	245.780	57·28
9.726·43	10.775·73	5.333·15	2.059·43	131.985·27	434.180	49·56
9.226·46	7.281·07	886·74	1.320·42	147.793·21	229.500	63·31
6.454·38	14.544·27	5.774·24	1.170·90	90.269·76	290.900	60·04
9.611·19	8.414·06	2.566·19	1.763·78	104.032·15	270.990	37·57
14.287·47	33.059·74	6.657·75	1.507·50	176.875·42	289.940	66·88
10.470·81	9.364·45	7.123·94	3394·57	122.205·76	255.790	70·17
8.615·81	3.342·13	4.424·26	1.308·98	74.785·43	241.940	43·81
7.253·93	16.350·87	2.082·97	7.234·50	195.483·56	355.130	62·42
9.845·13	7.594·03	4.130·26	4.622·84	188.922·57	415.650	56·79
4.607·80	4.970·61	1.718·85	2.978·62	71.389·01	156.940	56·45
4.475·78	2.691·90	725·46	694·76	105.917·47	127.710	68·58
9.890·99	14.019·14	7.766·39	6.345·55	129.850·37	319.640	53·81
1.657·89	1.775·37	1.661·73	533·96	58.283·70	283.880	24·61
9.818·62	7.613·03	2.702·85	7.312·74	96.338·81	328.770	40·60
7.777·08	9.981·14	4.264·05	4.868·04	102.206·19	379.780	31·60
93·48	174·05	51·95	160·53	3.906·07	—	—
135.399·34	166.612·41	59.855·45	50.245·81	2.055.176·83	4.830.260	—
6·63	8·17	2·90	2·43	100·00		
	481.213·95	240.730·17		2.527.887·98		
19·04		9·52		100·00		

A legtöbb gazdaságilag használt föld tehát Nis, Belgrád, Szmederevo és Morava megyékben van. A használható föld 73%-os aránya azonban e megyékben sem éretett el a megfelelő területek gazdasági kihasználása által. Toplicában az egész területnek egynegyede, Csacsakban egyharmada sincs üzembe véve s általában a fele sem. Kétségtelen, hogy 1897 óta aránylag sok erdőt irtottak ki és sok legelőt vettek kiadóbb gazdasági művelés alá. De még mindig jelentékeny tere van a gazdasági földhasználat kiterjesztésének, főleg ha arra gondolunk, hogy az állami tulajdonban levő területek között is sok a gazdaságilag használható.

A magányosok tulajdonában levő terület azonos a gazdaságilag használt föld területével. Ennek művelési ágak szerinti megoszlása, az egész országra vonatkoztatva a következő:

	hektár	%
Kert és belsőség	25.815	1·26
Szántóföld	1,027.816	50·00
Szőlő	33.101	1·60
Gyümölcsös	136.939	6·66
Rét	322.683	15·70
Legelő	95.709	4·65
Bekerített erdőféle	136.399	6·63
Erdő	166.612	8·17
Parlag	59.856	2·90
Egyéb földek	50.246	2·43
Összesen	2,055.176	

b) Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában.

E területre nézve concret statisztikai adatok nincsenek. Mivel azonban Szerbia új területének körülbelül hathetedrészét a koszovói vilajet alkotta (32.900 □-km), az e vilajetre vonatkozó hivatalos török statisztikai adatok alapján a következő képet nyerjük:¹

Az egész terület (hektárookban)	3,890.000
ebből:	
Szántóföldi művelés alatt (12%)	456.000
Erdő	114.000

¹ A török kormány 1899-ben végeztette az első mezőgazdasági statisztikai felvételt. Az e munkálatokból átvett százalékos számok, az időközi fejlődéshez képest valamivel magasabban vették.

Cserjés	456.000
Kopár erdőtalaj	1,710.000
Szőlő (0·5%)	19.000
Kert és belsőség (2%)	76.000
Gyümölcsös (3%)	114.000
Folyómeder, tó, út és művelés alá nem vett föld	855.000
	3,800.000

A szántóföldből esik:

gabonaneműekre	88%	401.280
hüvelyesekre	2·5%	12.920
ipari növényekre (do- hány, szezám, kender)	5%	25.840

Hogy Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában milyen földterület van állami és más tulajdonban, mennyi a nagy-, közép- és kisbirtok, konkrét módon kimutatva nincs. A jobb talajú vidékeken sok a nagybirtok és sok a mohamedán egyházi jellegű vakuf-birtok. A vakuf-birtokok területén mesterségesen is gyarapodott, mert a bizonytalan jogi állapot folytán sok birtokos színleges szerződéssel vakufnak adta a birtokát, hogy ilyen módon háborítatlanul használhassa. Az erdők, kopár területek, cserjések, igen kevés híján állami tulajdonban vannak.

A mezőgazdasági termelésnek főhelyei: a Koszovo (50.108 H), a Metohija (226.385 H), illetve ennek körülbelül fele, mert a többi Montenegrónak jutott, (a Binaeska Morava vidéke (6101 H), a tetovói katlan (23.219 H), a szkoplyei Crna Gora (22.753 H), a szkoplyei síkság (16.524 H), a bitoly—prilepi síkság (Pelagonia 121.254 H). Kisebb termelőmedenczék: a Bregalnicának Stip és Kocsane melletti tágulása, a gyevgyelii katlan, a prizreni katlan.

A szántóföldi termelés.

a) A régi területen.

A szántóföldi növények termelési területe a szerb királyi statisztikai hivatal adatai¹ szerint a négy utolsó feldolgozott évben a következő volt:

¹ Még nem publicált, a hivatal igazgatósága által szerzőnek személyesen szolgáltatott adatok.

	1908	1909	1910	1911
Kukoricza . . .	566.407	585.144	582.825	584.065
Búza	379.665	378.048	315.763	386.466
Rozs	47.654	49.738	50.512	49.886
Árpa	103.522	113.907	107.657	103.074
Zab	101.282	108.412	108.117	104.773
Bab	8.724	9.334	187.062	204.728
Lencse	766	778	838	778
Borsó	626	531	589	661
Káposzta	8.008	8.268	8.690	8.439
Burgonya	10.884	10.578	11.146	12.482
Foghagyma . . .	3.427	3.418	3.384	3.753
Vöröshagyma . .	4.487	4.305	4.260	4.630
Kender	14.268	15.124	15.454	15.731
Len	2.422	1.214	1.722	1.811
Czukorrépa . . .	2.231	2.865	3.004	4.560
Dohány	1.908	2.671	2.000	2.105
Lóhere és luczerna	8.584	10.301	12.778	18.837

Az aratás eredményei az utolsó négy évben (mm):

Kukoricza . . .	5,536.915	8,751.659	7,341.979	6,739.242
Búza	3,128.412	4,388.875	3,479.298	4,167.194
Rozs	247.902	445.591	345.958	434.584
Árpa	729.663	1,374.709	877.223	1,003.452
Zab	443.748	843.299	629.100	733.049
Bab	298.507	403.634	401.064	395.379
Lencse	1.785	3.227	3.747	4.613
Borsó	1.945	3.409	3.866	5.060
Káposzta	294.931	407.295	502.609	527.457
Burgonya	175.451	378.772	440.500	586.202
Foghagyma . . .	24.772	51.404	54.077	66.138
Vöröshagyma . .	54.310	121.581	114.281	138.974
Kender (fonál) .	67.089	76.977	69.416	75.797
Len (fonál) . . .	4.006	3.803	7.214	9.486
Czukorrépa . . .	349.625	747.820	634.795	917.009
Dohány	7.797	21.914	1.439	16.595
Lóhere és luczerna . .	169.795	385.503	512.691	590.856

A kukoricza a szántóföldnek majdnem felét foglalja el. Főtápláléka a népnek és a legfontosabb tápláló- és hizlalótakarmány. A vizek szabályozatlansága folytán egyes völgyekben az árvíz letakarodása után

nem is tudnak mást vetni. Rendesen babot és tököt termelnek közöttük. Szára téli takarmány, gyökere és csutkája tüzelő. Fehér és sárga tengerit termelnek, de az utóbbi a túlnyomó. A sárgának két fajtája van: a kései nagyobb szemű és a korai kisebb szemű (hegyi) tengeri. Vegyi tartalma a szerb kukoriczának: zsír 5·10%, albumin 10·56%, légenymentes anyag 68%, cellulose 1·47%. A belső fogyasztási szükséglet a vetőmaggal együtt öt millió métermázsára tehető. A termés közel jár a 10 millió métermázsához, ha jó, 5—8 millió métermázsá, ha közepes, azon alul rossz. Kivételre a termés minőségéhez képest 1—2 millió métermázsá jut.

Fontosságra a második helyen áll a szántóföldi termények között a búza. Kenyérnek csak a városi nép fogyasztja; a falusi nép csak nagy ünnepeken. Altalában őszzsel vetik. Leggyakoribb a piros búza. Területe a szántóföldnek közel egyharmadát foglalja el. Vegyi tartalma: albumin 9·25—13·87%, zsír 1·32—2·02, cellulose 1·85—3·50, légenymentes anyag 7·05—72·76%. A belső fogyasztási szükséglet körülbelül 2·5—3 millió mm. A termés jó esztendőkből 4·5 millió, közepes esztendőkből 3 millió mm körül jár. A legtöbb búza a nagy Morava völgyében és a Macsvában terem. A szerb búza belső értéke nézve a belgrádi malomiparosok által az 1913. évben a kormányhoz intézett emlékirat a következőket tartalmazta:

„Budapesti 78—80 kg súlyú, 1·5% idegen anyagot tartalmazó búzából nyer a malom métermázsánként 52 kg I. oszt. lisztet, 26 kg II. osztályú kenyérlisztet és 20 kg korpát. A legjobb minőségű 74 kg-os, 6% idegen anyagot tartalmazó szerb búzából nyer a malom 45 kg I. osztályú kenyérlisztet, 25 kg II. osztályú kenyérlisztet és 24 kg korpát. A gyengébb minőségű 68—71 kg-os, 8% idegen anyagot tartalmazó szerb búzából nyer a malom 42·50 kg I. osztályú kenyérlisztet, 24 kg II. osztályú kenyérlisztet és 25·50 kg korpát“.

A *rozst* főleg a hegyes vidékeken és a Szmederevótól keletre eső homokos síkon művelik kenyérnek. Termelése jelentéktelen. Őszszel vetik.

Az *árpát* Szerbia egész területén művelik, részint takarmányul, részint exportra. Most a két belgrádi és az új nagy jagodinai sörgyár fejleszti a tavaszi árpa termelését. A négysoros árpa dívik, most

kezdik a kétsorost termelni. Minősége: 59—68·8 kg. Vegyi összetétele: albumin 8·87—14·50%, zsír 1·35—1·95%, cellulose 4·03—6·30%, légenymentes anyag 67·57—69·94%.

A zab a kukoricza és búza után sorol. Rendszerint tavasszal vetik lőtakarmányul és exportra. Vegyi tartalma: albumin 9·06—13·24%, zsír 3·12—5·80%, cellulose 11·36—18·71%, légenymentes anyag 50·66—59·15%.

A *burgonyatermelése* feltűnően jelentéktelen.

A *kendert* nagyobb mennyiségben Vránya, Leszkovác, Szvilajnac és Krusevác környékén termesztik, a hol kenderfeldolgozó gyárak vannak. Egyébként a nép háziszükségletére mindenütt művelik. A kenderfónál jelentékeny export-cikk. A *lent* csak háziszükségletre termelik.

A len és kender Szerbiának a dohány mellett a legfontosabb kereskedelmi (ipari) növénye. A talaj, éghajlat és a nép gazdasági felfogása (a fehérmű otthoni szövése) a len- és kendertermelés fejlesztésére Szerbiában alkalmas. Feldolgozására már kevésbé kedvezők a viszonyok. Ezért a szerb kender főlős része naggyobbára hozzánk jött.

Egy 1904-iki fölvétel szerint a len és kender termelési adatai a következők voltak:

Megye	Lentermelési terület	Kendertermelési terület
Belgrád	70·53	238·01
Valjevo	492·18	425·71
Vránya	3·70	2651·58
Kragujevác	13·01	599·30
Krajina	7·02	328·46
Krusevác	33·09	1012·43
Morava	22·45	824·84
Nis	14·10	872·05
Pirot	0·65	507·28
Podrinje	565·07	626·30
Pozsarevác	53·79	1344·90
Rudnik	34·69	450·15
Szmederevo	21·53	250·54
Timok	10·17	568·19
Toplica	0·02	852·03
Uzsice	52·49	934·02
Csacsak	42·09	973·27

Összesen: 1416·58 Ha. 13·459 Ha.

Ezzel szemben az 1911-iki terület 1811 hektár len-, 15731 hektár kendertermelési területre mutatja ki a hivatalos statisztika.

A termelés volt: 1904-ben 548.500 kilogramm len és 5,994.100 kilogramm kender, 1911-ben 948.600 kilogramm len és 7,579.700 kilogramm kender.

A lent főleg Valjevo és Podrinje megyében, a kendert főleg Vranja, Pozsarevác, Uzsice és Csacsak megyékben termelik.

A *czukorrépat* 1912-ig egyetlen gyár, a belgrádi czukorgyár részére termelték; ekkor felépült és megnyitott a második czukorgyár Tyupriján s ennek folytán a termelés legalább is megkétszereződött. A czukorrépa elég jó minőségű, 15—16-al polarizál. Fő termőhelye Belgrád és a Morava völgye Nistól a torkolatig. A két czukorgyár jelentékeny állami kedvezményeket élvez. (Adómentesség 15 évig, olcsó fa és szén az államtól, az üres répaszállítókoszik ingyen elfuvarozása stb.) Ennek ellenében a gyárak sok gazdasági alkalmazottat tartanak a termelés vezetésére. A gyárak adják a vetőmagot és újabban a műtrágyát is.

A kereskedelmi növények között Szerbiában a *dohánynak* van a legnagyobb jelentősége. A dohánytermelést mint állami egyedárúságot az Autonóm Monopol-Igazgatóság intézi. A beváltási árakat törvény állapította meg, még pedig a következőképen:

1. Vranja megye leszkováci, vlaszotincii, maszuricai és poljanicai járásban; Nis megye nisi, moravai és alexináci járásában; Toplica megye prokuplyei, dobriesi járásában és Prokuplye városban, Uzsice megye racsai járásában és néhány külön megnevezett községében:

I. oszt. dohány kg-ként	2—3	dinár
II. „ „ „	1.20—1.80	„
III. „ „ „	0.80—1.10	„
IV. „ „ „	0.40—0.70	„

A különösen jó minőségért praemiumként négy dinár fizettetik kg-jáért.

2. Krusevác és Morava megyékben, Vranja megye pesinyai járásban, Vranja, Uzsice és Krusevác városokban, a második osztályú termelővidéken:

I. oszt. dohány kg-ként	2.00—2.50	dinár
II. „ „ „	1.10—1.50	„
III. „ „ „	0.60—0.90	„
IV. „ „ „	0.30—0.50	„

Különös jó minőség esetén a beváltási ár három dinárig mehet.

A negyedik osztályba sem sorozható dohány mint hulladék kilogrammonként 0.20 dinárral váltatik be. Az ennél is rosszabb a helyszínén elégettetik.

Az 1911. évben a termelők száma volt 11.677, a termelőterület hektárokbán 2105.19, a beváltott mennyiség 1,535.601 kg. (1910-ben 1,432.935 kg.)

A Szerbiában termelt dohány a macedóniai dohányfajtákkal azonos és a művelés is macedóniai módon folyik. Átlag öt termelőre esik egy hektár terület. Egy dohánytő 18—20 levelet ad. A legelső kis levelek a legértékesebbek. A legelső levél hulladékkul számítatik. Egy növény 1910-ben 10.5, 1911-ben körülbelül 15 grammot adott. Egy hektár 600 kilogrammon felül ad termést, s a megszabott beváltási árak mellett kevés tiszta jövedelmet. A kormánynál ezért a beváltási árak emelését s a már tíz évnél régibb, vonatkozó törvény módosítását sürgették. Az 1913. évben a termelőterületbe bevonatott Csaesak megye is.

A monopol-igazgatóság a belső fogyasztásra körülbelül 8—900.000 kilogrammot szükségel. A többi exportra marad. Az 1915. év végéig a The Commercial Company of Salonica (előbb Allatini testvérek) céggel volt a monopoligazgatóságnak szerződése, mely a kiviteli fölösleget a beváltási áron felül 10 százalékkal volt köteles átvenni. Ez a dohány részint az egyiptomi szivarkagyárakba, részint Németországba, Ausztriába stb. került.

A főzelékfélék közül a *bab* a legjelentékenyebb, úgy a belfogyasztás mint a kivitel szempontjából. A legértékesebb fehér babot nagyjából a kukorica között termelik, körülbelül 200.000 hektáron. Külön a bevetett területnek csak 0.6 százalékán művelik. A fehér bab vegyi tartalma: albumin 17.44—24.06%, zsír 0.74—1.62%, cellulose 3.50—5.10%, légenymentes anyag 53.17—62.40%.

Termelnek még főzelékül burgonyát, zöldbabot, hagymát, foghagymát, paprikát és káposztát, f-leg a nagy városok mellett. Van dinnye- és sütőtöktermelés is.

A takarmánynövények termelési területe a négy utolsó statisztikailag földgazott évben:

	1908	1909	1910	1911
Lóhere és luczerna	8.584	10.301	12.778	18.837
Rét	315.500	és	320.000	Ha között.

A lóhere és luczernatermelés jelentéktelen, bár fejlődőben van. E termelési ág egyébként az állattenyésztés viszonyaival függ össze. A rétek bőterműek és a legelők is elég táplálékot adnak.

A gazdálkodás csak most kezd modernebb színvonalra emelkedni. A gazdasági gépek terjednek. A műtrágyázás eddig ismeretlen volt és csak újabban mutatkozik iránta érdeklődés.

b) *Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában.*

Szerbia új területein a szántóföldi termelésben már nem a kukoricza, hanem a búza vitte a főszerepet. A koszovói vilajetre vonatkozó százalékos adatok szerint e területek szántóföldi termelését a következők becsülhetjük meg:

456.000 hektárnyi összes szántóföldterületből elfoglal a

búza	35%-ot	159.600 hektárt,
kukoricza	23 „	104.880 „
árpa	21 „	95.760 „
zab	10 „	45.600 „
rozs	11 „	50.160 „

Kis területen termelnek még kölest és tatárkát is.

Az évi termelés mennyiségét illetőleg a hivatalos török statisztika, a koszovói vilajetre nézve a négy utolsó statisztikailag földolgozott évben a következő adatokat közli.¹

	1905 mm	1906 mm	1907 mm	• 1908 mm
Búza	610.000	809.000	500.000	955.575
kukoricza	400.000	750.000	700.000	850.000
zab	470.000	200.000	240.000	206.280
rozs	380.000	540.000	360.000	774.440
árpa	170.000	600.000	150.000	438.200

¹ Narodna Privreda stb. cz. hivatalos kiadványból.

Ez adatok alapján az egész új szerb terület átlagos gabonatermését

búzából . . .	1—1.2	millió	métermázsára
kukoriczából .	0.95	„	„
zabból . . .	0.25—0.30	„	„
rozsból . . .	0.50—0.60	„	„
árpából . . .	0.45—0.55	„	„

tehetjük.

Jó esztendőök termése ezt az átlagot erősen meghaladja. Így a török földművelésügyi minisztériumtól rövid úton kapott adatok szerint a koszovói vilájet aratása az 1911-iki jó termés idején a következőleg alakult volna:

	Terület Ha	Termés mm	Minőségi súly mm
Búza . . .	133.357	3,254.130	76
kukoricza .	85.228	1,990.190	72
rozs . . .	41.776	633.900	73
árpa . . .	63.142	1,345.440	61
zab . . .	48.265	259.480	53
rizs . . .	1.146	19.950	55

Ez adatok hozzávetőleges becslésen alapulnak, tehát még kevésbé pontosak, mint az e területre vonatkozó statisztikai munka eredményei, de még tetemes reductio mellett is sokkal nagyobb összegeket mutatnak az átlagosnál.

Mivel az új területek lakosságának majdnem harmadrésze városi lakos, aránylag nagyobb a búza-fogyasztás, mint a régi területen. Vasút és közlekedési utak híján politikai és közbiztonsági kedvezőtlen viszonyok miatt a nép csak annyit igyekezett termelni, a mennyi saját szegényes szükségletére elégséges volt s főleg a búzából kerültek jelentékenyebb mennyiségek forgaomba.

Rizst kis mennyiségben termelnek a Rajac és Tikves nevű vidékeken, de főtermelőhelye a kocsanei katlan, melynek középső legtermékenyebb részét Centralno-Kocsanszko-Pirinesanszko Polye-nak hívják. A legjobb az Orizarszko Polye rizstermése, Orizar község mellett, melyen át a hasonló nevű patak folyik s a földeket ennek vizéből öntözik. A rizst Szent Györgynap előtt 10—15 nap előtt vetik. A föl-

det előbb kétszer-háromszor szántják. Azután rábo-
csátják a vizet s az így képződött híg iszapba vetik
a rizst, miután két-három napig vízben állott. Amint
a rizs kinő, ismét vizet bocsátanak rá, a mely ottma-
rad az aratás előtti néhány napig. Vízben történik a
gyomlálás és minden ápolómunka. Az aratás előtt
10—15 nappal a vizet részint lebocsátják, részint la-
páttal kimerítik. Minden munkát valamennyi birto-
kos egyszerre egyidőben végez. A learatott rizst ké-
vékbe kötik, azután cséplésre, rostálásra és osztályo-
zásra kerül. A tisztításra és osztályozásra primitív
malmok állanak. Kocsane mellett épült egy modern
rizshántoló is.

Orizar községen kívül a legjobb rizs terem a kö-
vetkező falvakban: Grodec, Lipec, Blatevác, Javilova,
Isztibane, Kocsane, Pribalevo, Grdok, Morac, Podlok,
Oblesevo, Burinovác, Pasladzsik és Leszke. Kocsane,
Stip és Radoviste környékén a rizsföldek területét
több mint kétezer hektárra lehet becsülni, tehát jóval
többre, mint a mennyit a hivatalos statisztika kimu-
tat. A koszovói vilajet egész termelését kereken 50.000
métermázsára teszik a szerb szakértők, a mi hektáron-
kint 20—25 métermázsás termésből jön össze.

A hüvelyesek közül a babot termelik említésre-
méltó területen és mennyiségben, t. i. 30—35.000 hek-
táron évi 180—200.000 métermázsát. A tetovói (Kal-
kandeleni) fehér babnak jó híre van a terménykeres-
kedelemben s ezért, daczára a vasútig való szállítás
körülményes és drága voltának, nagyobb mennyisé-
gekben kerül forgalomba. Lencsét mindössze 2—3000
hektáron termelnek s az évi 55—70.000 métermázsá-
nak még a házi és helyi szükséglet szempontjából
sines jelentősége.

Elenyészően csekély a burgonyatermelés is
2400—2500 métermázsá. Rosszul művelik, rosszak a
vetettféleségek. A balkáni felfogás szerint a krumpli
sok munka mellett kevés hasznót ad. Éppen úgy mint
sok zöldfőzeléket, a krumplit is főleg városok köze-
lében termelik.

Az egész területen fontos tápláléka a népnek a
hagyma, *káposzta* és a *zöldpaprika*. Ezeket tehát min-
den emberlakta hely mellett láthatjuk. (Prilep körül-
belül az a Balkánon a paprikatermelés szempontjából,
a mi Magyarországon Szeged.) A nép saját házi szük-
ségletére háza körül vagy a falu mellett, a nálunk is

ismert zöldség- és főzelékféléknek minden nemét termeli.

A kereskedelmi növények termelése különös fontosságot ad Szerbia új területeinek. Jól megterem: a kender és len, édeskömény, szezám, olajbogyó, gyapot, mák (ópium) és dohány. E két utóbbi a Balkánnak igen fontos gazdasági bevételi forrása.

A *kendert* és *lent* főleg a Moravica és Binaeska Morava völgyében, továbbá Prizren és Stip környékén termelik. Pristina még exportál is nyerskendert. Szerb-Macedóniában Prilep vidékét (a Pelagoniasíkságot) emlegetik a kendertermelés főhelyéül. A gyapjú mellett a kender és len játszik legnagyobb szerepet az itteni nép házilag készült ruházatkészítésében.

Az édeskömény termelésével nagyobb mértékben a veleszi, továbbá a prilepi medenczékben foglalkoznak. Szkoplyétól délre termelnek szezámot és olajbogyót is. A termelési terület és a productio mennyisége ismeretlen.

A *gyapottermelés*, kis parcellákban, részes művelés mellett úgyszólván az egész Szerb-Macedóniában folyik. Mivel az egész Balkán-félsziget beleesik az úgynevezett gyapotövbé (Cotton belt), melynek északi határa, a 45-ik szélességi fok, a magyarbirodalmi Mitrovica városkáján, tehát a Szávavonalon halad át, Szerbia új területeinek minden melegebb fekvésű vidéke alkalmas a gyapottermelésre. A síkságokon az indiai-, a domboldalakon az amerikaiféleségek teremnek meg. Volt rá eset, hogy az évi gyapottermelés egy millió kilogramm körül járt. Az utóbbi években azonban nagyon megcsökkent a gyapottermelés s hosszabb békés állapotoktól várja föllendülését.

Az *ópiumtermelés* évről évre nagy ingadozásokat mutat. Fővidékei: Kumanovo környéke, Stip vidéke (az Ovese Polyéval) s a veleszi katlan.

A *mákot* a legjobb földben termelik és pedig gyakran három éven egymásután. Az első évben a mákot búzával vagy rozsossal vetik, azután csak mákot vetnek. Jól terem a mák rozs után és legjobban az ugar után, a mikor többször felszántják és nem vetik be.

A máktermelés jóvedelmezőségére nézve Arsziés Náca, szv.-nikolai nagybirtokos a következő adatokat

szolgáltatta, egy háromhektáros középminőségű tábláról.¹

Kiadás:

Szántás	60.— dinár
15 oka mag (á —.50) és a vetés munkája	22.50 „
Az első kapálás	60.— „
A második kapálás	40.— „
25 oka ópium szedése (á 12 dinár)	300.— „
A mák leszedése és kicséplése	50.— „
Összesen:	352.50 dinár

Bevétel:

25 oka ópiumért (á 60.— dinár)	1500 dinár
800 oka mákért (á —.50)	400 „
Összesen:	1900 dinár

Ez a birtokos az 1912. évben 8000 oka ópiumot és 160.000 oka mákot adott el.

A dohánytermelésről, mely Szerbia új területeinek különös nemzetközi fontosságát is ad, dr. Szaiaes Uros a szerb Monopol-Igazgatóság dohánytermelési osztályának főnöke által az 1914. év tavaszán benyújtott hivatalos jelentés alapján, a következőket jegyezhetjük föl.

Az új vidékeken kevés hely van, a hol a törökök idejében ne lett volna dohánytermelés. A legfejlettebb volt a cultura azokon a vidékeken, a hol a dohány kiviteli kereskedelmi cikk volt, ilyenek a mostani szkopljei, bregalnica, kumanovói, bitolyi és tikvesi megyék. A tetovói, továbbá a prizreni, kosovói és zvecsani megyékben, tehát az úgynevezett szandzsákban, szintén meglehetősen volt termelés, de kizárólag a helyi fogyasztásnak, mint „kacsak“ a szandzsákban és Albániában adatván el.

Az ottomán regie kimutatása szerint Szerbia új területén nyolcz millió kg körüli mennyiségű dohány termett. Megyénként a termelés a következőképen oszlott meg:

Szkoplje megye	3,150.000 kg
Kumanovo	2,050.000 „

¹ Narodna privreda stb. cz. hivatalos kiadványból vett adat.

Stip	1,000.000 kg
Tetovo	200.000 „
Prizren, Pristina stb.	1,500.000 „
Összesen:	7,900.000 kg

Az ottomán regie ugyanazon kimutatása szerint a szkoplyei megye területén dohányt főleg Szkoplye körül a Karsijak vidékén, a Karadag és Derven hegyek lejtőin termelnek.

A városi dohány síksági dohány és főleg a kertekben és szőlőkben művelik. A városokban a háború előtt egy pár évvel fejlődött ki jobban a termelés. Körülbelül 500.000 kg ilyen dohány terem. A dohánylevél terjedelmes, vastag, a szívásnál fanyar és keserű; színe világossárgától a sötétpirosig váltakozik. De sajnos, nagyon gyakori a zöld szín is; a mi arra mutat, hogy az ottani termelő nem a kellő időben szedi a dohányt és nem kellő módon szárítja.

A *Karsijak*, Szkoplye és Zeleniko között, a Vardar jobbpartján terül el. A talaj vöröses homokos és alkalmas a dohánytermelésre. A Karsijak vidékén körülbelül 50 falu foglalkozik a dohánytermeléssel, de a legfontosabb termelőhelyek: Sztudenicsane (kb. 150.000 kg), Morane (120.000 kg), Kolicsane (100.000 kg), Blatince (80.000 kg), és Brtekica (75 kg). Ez öt helység a vidék összes termelésének közel egyharmadát adja. A Karsijak vidéke összesen kb. 1,500.000 kg dohányt termel. Minőségre a dohány felülmulja az új vidékek többi dohányát, állítólag még a stipi dohányok némelyikét is. Itt a dohány színe világossárga és sötétvörös. A termelők kizárólag albánok, a kiknek megvan minden tulajdonságuk arra, hogy jó termelőkkel legyenek.

A karadagi dohány hegyoldalakon terem, minőségre nézve hasonlít a szkoplyei dohányhoz, tehát nagylevelű és kisértékű. A Karadagon kb. 600.000 kg dohány terem. A Vardartól nyugatra, Tetovó felé esik a Derven vidék; hegyes mint a Karadag. Kb. 400.000 kg terem rajta, a karadagival egyenlő minőségben.

A veleszi (Köprülü) járásban szintén terem dohány, de kismennyiségben. Némely községében kevés *baszma*-dohány terem, melynek okája (kb. $\frac{5}{4}$ kg) 15 piaszteren kél. A talajfekvés és éghajlat szempontjából a mi középtengerihez hasonló, e járásban kedvező előfeltételek vannak a dohánytermelésre.

Főleg a jelenlegi szkopljei megyében vannak azok a helyek, a melyeken erősebben folyik a dohánytermelés. Itt a megye centrumában nagy termelőközségek vannak; mindenikben nagyszámú termelő.

A kumanovói kerületben szintén erős a dohánytermelés, mint a szkopljeiben. Legfontosabb termelőhelyek:

Kumanovo, környékével együtt, a hol 3—4 év előtt lendült fel a termelés. A városi dohány vastaglevelű, világos színű és emlékeztet a karadagi megderveni dohányokra. A környékbeli falvak dohányja minőségileg jobb a városinál. 1907 előtt Kumanovo nem termelt többet 75.000 kg-nál; azóta megnégyszereződött a termelés. Kumanovo és környékének megvan minden kedvező előfeltétele, hogy jelentékeny termelőhellyé váljék. E megyében a legnagyobb termelőhelység Presevo és környéke. 1907-ig Presevo nem termelt többet 25—30.000 kg-nál, most, illetve a háború előtt kererken 1.000.000 kg-ot termelt. A presevoi dohány jobb a kumanovoinál. Az ottomán regie kimutatása szerint e dohány a dzsumájai dohány származéka; levelei hosszúkásak, lándzsaformájúak, mint a zihnai dohányé. Presevo környéke jóminőségű dohányt szolgáltat.

Erősen ki van fejlődve a dohánytermelés a kratovói járásban is, a hol a dohányaratás 300.000 kg-ig megy. A legjobb dohány terem a Zletevo és Turszki Rudar környéki falvakban. A vidék fekvése, főleg klímája, mely inkább középtengeri, jó kilátásokat ad e vidéken a nemesebb dohányfajták termelésére. Minőségre a kratovói dohány jobb mint a kocsánai, úgy szívásra, mint kinézésre. Színe világossárga.

Kriva Palánkán és vidékén is terem dohány, a mely minőségre sem a legjobb: vastag, nagylevelű, a szívásnál fanyar, éppen úgy mint a Kriva Réka völgyében, Sztracin és Pszacs között, az úgynevezett Szlaviste vidéken. A termelési előfeltételek jók.

A stipi megyékben a következő járásokban termelnek dohányt: Stip, Kocsane, Radoviste, Males és Carevo Szelo. A stipi járásban kevesebb a termelés, mint a többiben. Minőségre a stipi dohány nagyon hasonlít a szkopljeihez, arra nézve a kocsánaival egyenlő. Kísérleteket tettek a baszma-dohány termelésével, de siker nélkül.

A kocsáni járásban a termelés néhány községben összpontosul, a legnagyobb termelőközség Blace, a mely 100.000 kg-ot ad. E falu dohányja sokkal jobb mint a többié és a dzsumájai dohány származéka. Kínzésre és minőségre hasonló a presevoi dohányhoz, szembetűnő különbséggel a szín tekintetében, a mi világossárga, csaknem fehér. E színe miatt nagyon becsülik az egyiptomi és cziprusi kereskedők. E járásban is kedvezők az előfeltételek a dohánytermelésre.

A radovistei dohány több tulajdonságánál fogva emlékeztet a tráciai dohányokra. Az ottomán regie adatai szerint *szereszi* magból származott az itt termő *baszma*. A radovistei baszma sokkal durvább a szereszínél, de az nem akadályozza a kereskedőket, hogy e dohányt keverjék a legjobb tráciai dohányokkal és *baszma-jenidzse* vagy *baszma--xanthi* név alatt eladják. A monopol-igazgatóságnak beszolgáltatott radovistei dohányminták nem igazolják az ottomán regie ilyen minősítését, de ez azért van, mert a mult évben a háborús viszonyok miatt nem termelt rendes minőségű dohány. Míg Radovistében kevés dohány termelt, a legjobb minőség ára 18—20 piaszter között ingadozott okánként; a mióta a termelés megkétszereződött, a jóminőség ára 6—12 piaszterre, a gyengébbé 2—5 piaszterre szállott. Ennek oka egyébként az is, hogy a termelők lejöttek a síkságra a folyók és patakok mellé s elkezdtek nagy- és vastaglevelű dohányt termelni, a mit kevésbé keresnek és fizetnek.

Ugyane járásban jó és fejlett dohánytermelés van Pehcevoóban is.

A *bitolyi* megye területén legnagyobb a dohánytermelés a prilepi járásban. E járás a törökök alatt 600—700.000 kg-ot termelt. Főtermelőhely Prilep, elővárosával Markov-Graddal együtt, azután a következő falvak: Zagrad, Dabnica, Mazsujcsiste, Orehovác, Mramorani, Zabraesani, Zapolzsani, Kanyari, Galicsane, Berovce, Szelce, Ruvei, Lak, Stavice stb. A prilepi dohányok hasonlóak a szkoplyeiekhez. E járásban minden előfeltétele megvan a jó dohánytermelésnek. A többi járásban szintén termelnek dohányt, de rossz minőségben és csak helyi fogyasztásra.

Tetovo megye területén nincs jó dohánytermelés. Csak a gosztivári járás alkot kivételt, különösen Vrapesiste falu környéke, elég jó dohányt termelvén.

A természeti előfeltételek e megyékben is jók volnának.

Tikves megyében a természeti viszonyok miatt nincs olyan dohánytermelés mint a szomszédosokban. Leginkább a gyevyelii és dojráni járások népessége foglalkozik vele. A dohányok itt nagyon jók és az egész megye alkalmas lenne a legjobb dohányok termelésére.

Az ochridai és az úgynevezett szandzsák területére eső megyékben szintén meglehetősen sok dohány terem. Ennek nagy része „krijumcsarszki“ „kacsak“ néven helyben fogyott el, vagy pedig feldolgozott, illetve levélalakban Albánia részére adatott el. Minőségre nézve az itteni dohány messze elmarad az előbb említett megyékétől. Legnagyobbrészt vastag, nagylevelű dohány, erősen trágyás kerti földekben folyók és patakok mentén termeltetvén. Mint kiviteli árú sohasem jött combinációkra. E megyékben is kétségtelenül megvannak a jó termés előfeltételei, de a nép fegyelmetlensége miatt a törvények szerinti termelést nehéz lesz behozni.

A dohánykereskedelem. A dohánykereskedelem és kivitel az új területeken éppen a háború előtt 1911-ben érte el tetőpontját. A dohány legnagyobb részét kivitték. Miután a kereskedelmi raktárakban megforgatták és osztályozták, elszállították Itáliába, Ausztriába, Németországba, Egyiptomba, Amerikába és a többi. A legnagyobb kiviteli cégek voltak: Szalonikii kereskedelmi társaság, Keleti Társaság (Herzog és Társa), Macedonian Tobacco Co. Ltd., Kiazim olv. (Tyazim) Emin és Tsa, Haszan Akit Zadé és Tsa, stb. E nagy cégeken kívül különféle kereskedelmi cégek is foglalkoztak a dohányüzlettel, inkább közvetítőkként, semmint exporteurekül.

A vevők közé tartozott az Ottomán Regie is. Körülbelül 1.5 millió kg macedóniai dohányt vásárolt meg. Az egyes nagy cégeknek legjobb eszköze az volt a termelők megnyerésére, hogy előlegeket adtak. Mihelyt a dohányt elültette a termelő, az ügynökök már zölden lefoglalták. A foglaló nagysága attól függött, hogy milyen volt a termelő híre mint dohányosé és mint emberé. Ügynökökül a falvak tekintélyesebb lakói fogadtattak föl. A biztos nyereség reményében ezek végezték a közvetítő munkákat, kivéve a végleges vásárlást, mert a cégek legritkább

esetben bízták reájuk. Dohányismerőkül nem voltak jók, mint vételközvetítők megbízhatlanok. Az ottomán regie jelentése a következőket mondja róluk. A regie több kereskedője évenként néhány egyént jelöl ki, a kiket közvetítőknek mondanak be. Ez egyének általában semmit, vagy nagyon keveset ismerik a dohány minőségét és értékét. Csak azért alkalmaztatnak, mert ismerik egyik-másik falut s mert befolyással lehetnek a termelőre. A kereskedők megbízzák az embereket, hogy számlájukra vásároljanak, de minduntalan kitűnik, hogy megesaltnak. Ez egyének kizárólag csak arra alkalmasak, hogy a czég részére a reclamatiókat elvégezzék. Az utóbbi időben jelentőségük megszűnt. Előbb a czégek e közvetítőknek okánként 10 parát fizettek a megvett dohány után. Később a rabatt leszállítottatott 5 parára. A regie, melynek általában két-két közvetítője volt, provisióul 1—3 parát fizettek okánként.

Bármilyen nagy volt a dohánykereslet s ha a vevők egymás sarkára léptek is, a termelők termésük egy részét mindig csempészeknek (krijumesari) adták el. Ez főleg annak számlájára irandó, hogy az ellenőrzés nagyon gyenge volt. Az ilyen meg nem engedett módon való eladással főleg szegény termelők foglalkoztak, a kik nem bírták a kereskedő megérkezését bevárni.

A nagy czégeken kívül foglalkoztak dohányárusítással falusi dohányosok és vándorló hadzsik is. Czukorért, kávéért, stb. cseréltek dohánnyt maguknak, esetleg a raktárakból vették s több-kevesebb nyereséggel adták el a csempészeknek vagy kereskedőknek.

A dohánykereskedelemben legjobban jártak a kereskedők, ügynökök és közvetítők, legrosszabbul a termelők. A vásárlás alkalmával a kereskedők megvették a legjobb dohánnyt s a legrosszabbat a termelőnek hagyták. A termelő az így visszamaradt dohánnyt kínálta fűnek-fának és potom áron adta el. Más tekintetben is megrövidült a termelő. Hamis mérés, a fizetésnél különféle czímeken való levonások stb. útján.

Árak: A török uralom alatt, a termelőknek fizetett árakról sok versio van. Míg a kereskedők és közvetítők azt mondják, hogy a termelő kellően megfizetik, a termelésben érdekeltek az ellenkezőt mondják.

Dohányárak Új-Szerbiában a háború előtt.

1. Szkoplye megye.

	Jó minőség kg	Gyenge minőség kg
a) Nagylevelű városi dohány	5—9 piaszter	1—3 piaszter
b) Karsijaki	8—14 „	2—5 „
c) Karadagi és der- veni	5—10 „	1 $\frac{1}{2}$ —4 „
d) Veleszi	5—10 „	1 $\frac{1}{2}$ —3 $\frac{1}{2}$ „

2. Kumanovo megye.

	Jó minőség kg	Gyenge minőség kg
a) Kumanovo, Pre- sevo, Trnovác és vi- déke	5—10 piaszter	1—3 $\frac{1}{2}$ piaszter
b) Krivá Palanka	1—4 „	

3. Stip megye.

	Jó minőség kg	Gyenge minőség kg
a) Kocsane	4—8 piaszter	1 $\frac{1}{2}$ —3 piaszter
b) Krasovo	4—8 „	1 $\frac{1}{2}$ —3 „
c) Rudare	6—10 „	2—4 „
d) Radoviste	18—20 „	2—5 „
e) Stip	1.20—2 dinár.	

4. Bitoly megye.

a) Prilep (jó minőség) 0.60—0.80 dinár.

5. Tetovo megye.

Hegyen vagy völgyön termelt dohány 1—3 dinár.

E kimutatásból, mely az ottomán regie adatai alapján készült, kitűnt, hogy a legjobb dohány ára nem haladta meg a négy dinárt s a minimalis ár lement 20 centimeig. Az átlagos árak tehát alig haladtak meg az egy dinárt kg-ként és 0.70—1 dinár között ingadoztak.

Hogy ilyen potom árak mellett a termelők mégis termeltek és hasznot értek el, több oka van. Mindezekelőtt az, hogy az olcsó földárak, olcsó munkaerő

és egyáltalán primitív viszonyok között a termelési költség aránylag alacsony s a dohánytermelés aránylag a legjövedelmezőbb volt. Szerbia régi területén, a termelőt terhelő sortírozás, a mi ott termelési költség, kg-ként 30—60 parás, az új területen csupán 10 parás *okánként*. A termelő végül akkor kapott dohányra előleget, a mikor semmiből sem tudott pénzt csinálni. Ez ösztönző körülmény mellett nem volt közömbös az sem, hogy a termelő a saját és családja részére annyi dohányt tarthatott vissza, a mennyit akart, valamint a csempésznek való eladásra is.

Ez üzelmek nem maradtak hatás nélkül a régi termelőkre sem. A török uralom fönállásakor a vrányai termelők gyakran panaszolták, hogy a határon túl a dohányért jobb árakat fizetnek, mint a mit a szerb monopol-igazgatóság ad. Azt beszélték, hogy a presevóiak 10 piaszterért (kb. 2 korona) adták a dohány okáját, mikor a szerb monopol-igazgatóság csak 1—1·10 dinárt adott. Ez csak tévedés lehetett.

Bizonyos, hogy a presevói dohányoknak maximális ára vétetett fel. A legjobb dohányokért fizettek ugyan 10—12 piasztert, de az átlagos sohasem haladta meg a 0·80 dinárt kg-ként, tehát olcsóbban fizetett, mint a régi területen. Ezt bizonyítja a háború utáni állapot is, a mikor a termelők négyötöde a Monopol-Igazgatóság (szerb állam) részére való termelőül jelentkezett s csak egyötöde az exportra való termelésnél.

Az említett centralis dohánytermelőhelyek mindenikén vannak a nagy czégeknek dohányraktárai. Ezekben a dohány teljesen elkészítettik a kivitelre. Ilyen raktárak vannak a következő helyeken: Szkoplye, Velesz, Gjevgyeli, Stip, Prilep és Radoviste. A legjobb dohány az első háromban raktároztatik. Az ottomán regie adatai szerint Szerbia új területeiről 4—5 millió kg dohány vitetett ki. E mennyiségből a nagyobb czégekre esett:

Haszan Akif Zadé	kb.	500.000	kg
Kiazim Ezim és Társa	„	600.000	„
Macedonian Tobacco Co	„	300.000	„
Szalonikii társaság (Allatini)	„	1,000.000	„
Herzog és Társa	„	1,000.000	„

Az ottomán regie saját magának évenként körülbelül 1,200.000 kg-ot vásárolt.

Általános volt a felfogás Szerbiában a háború előtt, hogy az új területen a szerbnél jobb minőségű dohány terem s a termelési és szárítási mód is tökéletesebb. Ennek, mint utóbb kitűnt, az volt az oka, hogy mindenki a tráciai dohányra gondolt, a melynek minősége is, termelési módja is jobb a szerbénél. A háború alatt kitűnt, hogy az új területek dohányának minősége alig jobb, a szárítása pedig tökéletlenebb. Bizonyos, hogy e területeken megvan a jó dohány termelésének minden előfeltétele, de a szükséges szakismeretek tekintetében az itteni termelők messze elmaradtak a régi területek termelőitől.

Ez nemcsak a termelők nemtörődömségén múlt, hanem azon is, hogy nem volt a ki e termelőknek a szükséges útmutatásokat megadja. A nagy kiviteli czégek, részint költségkímélés okából, részint talán speculatióból is, nem végezték ezt az oktató munkát, a török állam pedig még kevésbbé.

Az új területeken való dohánytermelés főhibái a következők:

1. Nem ügyelnek a föld megválasztására. Nagyobbrészt könnyű, kerti földet választanak folyók és patakok mentén, hogy könnyebb legyen az öntözés. kedvezőtlen színű, ennélfogva tehát egyáltalán nem Ennélfogva a dohány vastag, nagylevelű lesz, és akad vevőre, vagy csak nagyon olcsón.

2. Nem fordítatik figyelem a dohánymag kiválasztására sem. Van minden képzelhető dohányfajta, leginkább a dzsumájai és xanthii dohányfajtákból származván. Az odavetődött kereskedők osztották a magvakat, tekintet nélkül arra, hogy az illető fajta-nak alkalmas-e a vidék vagy sem; de arra sem ügyeltek, hogy tájékoztottak volna, mennyiben vált be valamiféleség, mennyiben nem.

3. Sok helyen nem megfelelően ültetik a dohánnyt s azután sem sokat törődnek a helyes művelésével. Ez a minőség rovására megy.

4. A dohánnyt egyszerre leszedik. Ennélfogva a legfelső, legértékesebb levelek éretlenek maradnak s zölden száradnak meg.

5. Alkalmas helyiségek hiányában a szárítás egyáltalán nem megfelelő. Sövényeken, kerítéseken, szabad mezőn történik, ennélfogva sok dohánnyt ront meg az eső és szél.

6. Helyiség hiányában sok termelő az ereszt alatt, a baromfióiban, dohos pinczében tartja a dohányt, a hol még az eddig megtartott kevés jó tulajdonságát is elveszti.

7. A dohányt a fűzésnél nem osztályozzák, hanem úgy fűzik, a mint szárad. Egy-egy fűzéken mindenféle színű, minőségű és nagyságú dohány van. Az ügyetlenül fűzött fűzerek átlagos súlya 50 kg, de 80 kg-ra is felmegy.

A kiviteli czégek és a regie már csak azért sem törődtek e hibákkal, mert úgy könnyebb volt a minőséget és az árakat leszorítani.

Gyümölcstermelés.

a) A régi területen.

Szerbia talaja és éghajlata a gyümölcstermelésnek igen kedvező és bár a természet kedvezését az emberi munka és szakértelem csak meglehetősen kezdetleges mértékben használja ki, e termelési ág a szerb nemzeti jövedelmek egyik elsőjelentőségű forrása.

A gyümölcstermelés az országnak főleg nyugati és középső részén dívik; nevezetesen Kragujevac, Krusevac, Morava, Rudnik, Podrinje, Valjevo, Csacsak és Uzšice megyékben.

A szerb törvényhozás és kormány különös gondot fordított a gyümölcstermesztés fejlesztésére. Az erről intézkedő 1898-iki törvény elrendelte, hogy minden járásnak kell egy legalább is öt hektár terjedelmű gyümölcsfaiskolát létesíteni és fenntartani. A faiskolának négy főtáblája van. Az egyikben a meggyott öreg magfák között a csemetéket nevelik; a másikon a szőlőművelés van; a harmadikban gabonaféléket művelnek vagy mesterséges kaszálót tartanak fenn; a negyedik tábla a faiskola kezelőjének és segédjének háza és belsősege.

Szerbia négy gyümölcstenyészti vidékre van osztva és megvannak állapítva a féleségek és fajták, melyeket a járási, illetve megyei faiskolák propagálnak. A faiskolákból a csemeték és szőlővesszők olcsón adatnak el a környék lakosságának; a még fennmaradó készletből a közutak mellékét és a községek műveletlen földterületeit fásítják.

E faiskolákban évenként gyakorlati tanfolyamokat tartanak a gyümölcsfatenyésztésből és kádárságból. Minden község köteles évenként saját költségén két ifjút küldeni e tanfolyamra, a mennyiben saját költségén résztvevő nem jelentkezik. A faiskola-kezelők (járási gazdasági felügyelők) vándortanítói functiókat is végeznek. A leginkább művelt, vagyis legjobban elterjedt gyümölcsfák Szerbiában: a szilva, az alma, a körte, a dió, a cseresznye, az őszibarack, a kajszinbarack. Az utolsó háromféleségnek sokkal kevésbé jelentékeny a positiója mint az első négynek.

A legjelentékenyebb gyümölcsterméke Szerbiának a szilva. Keresett és nagy tömegekben szállítható termék, mely az ország igen fontos exportcikke. Kínézése, íze, édessége, zamata ugyanaz, a mi a híres bosnyák szilváé, vagy a mi beszterczei szilvánké. Szerbül a legelterjedtebb válfajt *pozsegacsának* hívják. A szilvasok által elfoglalt területet most 140.000 hektár körül járónak mondja a hivatalos becslés. A termés 2—3—5 millió métermázsza között váltakozik, a szerint, a mint gyenge, közepes vagy jó esztendeje volt a szilvasoknak. Tizenkét év óta csak 1909-ben szállott alá a termés 686.670 métermázsára.

A hivatalos szakértők szerint az évi termésnek körülbelül kétötödét megaszalják, egyötödéből lekvárt főznek, kétötödéből szilvapálinkát főznek. A közelmult három esztendőben ez az arány megváltozott. Egyrészt mert gyarapodott a friss szilva kivitele, de főleg nagy kereslet indult meg az aszuszilva után. A szerb aszuszilva kivitelét eddig főleg budapesti cégek intézték; az 1910. és 1911. években a német kereskedők kezdtek e téren erősen dolgozni, még pedig a hivatalos körök jelentékeny s tagadhatatlanul a budapesti kereskedelem ellen irányuló támogatásával. A szilvapálinkafőzésre és lekvár (pekmez) készítésére használt mennyiség az aszuszilva jó ára és élénk kereslete folytán fogyóban van.

A szilva, mint általában minden gyümölcs, Szerbiában, gondozatlan szilvasokban terem, mint hazánk hegyes vidékének elmaradottabb részén. A minőség javítására és a termés mennyiség szabályosabbá tételére irányuló kertészeti munkákat csak kevés helyen alkalmazzák.

A szilvaaszalás a legkifejlettebb ipara a szerb

népnek. Leginkább el van terjedve a pusnicának nevezett pékkemenczeszerű népies aszaló. Újabban számos *Glavinics*-féle aszaló is van használatban, a mi az ősi pusnicának és a francia *Ribes*-féle aszalónak egy combinációja, a mely haladást képvisel a sok fát emésztő és ventillatió nélküli pusnicával szemben. Az állami gazdaságokban *Ribes*- és *Cazénille*-aszalók vannak. A nép között e készülékek drága áruk miatt nem igen képesek elterjedni. Az állam a *Glavinics*-féle aszalókat féláron adja el évenként, bizonyos, a költségvetés által megengedett számban. Fölállításukra az állami gazdasági felügyelők oktatják ki a népet.

Az aszuszilvavásárok évenként szeptember 14-étől (a szerb időszámítás szerint szeptember 1.) naponként tartattak a következő városokban: Belgrád, Sabác, Kragujevác, Valjevo, Obrenovác, Zatrezs, Arangyelovác, Loznica, Mladenovác, Csacsak.

A szilva osztályozatlanul kerül a piacra és az átvevő kereskedő czégek raktáraiban megy át az osztályozáson. Az osztályozás alapja az, hogy hány szem megy egy fontra.

60— 65	szem egy fontra, neve: sesztice,
70— 75	„ „ „ „ szedmice,
80— 85	„ „ „ „ oszmice,
95—100	„ „ „ „ sztotinke,
115—120	„ „ „ „ usance,
120—130	„ „ „ „ mercantil.

Az aszuszilvát vagy 60—80 kilogrammos zsákokban, vagy 12—25 kilogrammos, újabban még kisebb dobozokban viszik piacra a kereskedők. A dobozott szilvát újra kemenczébe teszik (bordeauxi módra etüválnak). A szilva úgy szép fényes fekete színt kap. A külső czukra a meleg folytán caramellé válik. A szerb szilvát főleg Németországba, Ausztriába, Belgiumba, Hollandiába, Dániába, Angliába, Svájcba és Oroszországba viszik fogyasztásra.

A szerb szilva vegyi összetétele:

Víz	31.64%
Cukor	42.39%
Sav	1.25%
Légeny	2.02%
Cellulose	1.20%
Hamu	2.20%

A szilvalekvárt (pekmez) rézüstökben főzik, cukor hozzáadása nélkül. Ez is népies ipar. Nagyobb gőzüzemű lekvárfőző kettő van az országban. A legfontosabb piacok: Kragujevác, Sabác és Csacsak.

Úgy az aszalt szilva, mint a lekvár előállítása és forgalombehozatala az államnak szoros gondozása és felügyelete alatt volt.

Az aszalásra és lekvárfőzésre alkalmatlan szilvából Szerbiában pálinkát főznek. Majd minden szilvatermelőnek van egy kis üstje, a mely egy 1—2 hektoliteres kazánból (tők) és fejkötőből — rendszerint a parasztok maguk csinálják fából —, végül egy egyenes fémcsőből áll, mely a hűtőt helyettesítő hidegvizes edényen megy át. Sem a szesz, sem a bor adó alá nem esik Szerbiában. Kétfajta szilvapálinkát csinálnak. Házi használatra a 20°-nál nem erősebb méka slivovicát és a 40—50°-os lyuta slivovicát. Ez utóbbi exportra is kerül. A kétszer destillált szilvapálinkának *prepecsnica* a szerb neve. A szerb népnek a szilvapálinka valósággal nemzeti itala. Jó szilvatermés esetén a mákból 300.000 hektolitert, a lyutából 5—8000 hektolitert főznek. A modern szeszfőzőüstök lassan terjednek.

Az *almát* körülbelül azokon a vidékeken termelik, a hol a szilvát. A legjobb alma a délnyugati vidéken terem. Főleg az őszi és téli fajtákat termelik. A legjobb hazai fajták a kolacsarka, szenabija, gyulabija, kadumana, tetovka, sztreknya, bodimka. Újabban terjednek a külföldi fajták is, főleg a reinettek.

A legfontosabb almapiacok: Kragujevác, Aran-yelovác, Gornyi-Milanovác, Uzsice. Külföldre főleg az osztják, a magyar és német kereskedők vásárolják. Kezdetleges csomagolásban, legnagyobbbrészt a la rinfusa szállítják a szerb almát és a nyugati árakhoz képest alcsón kél. Újabban, különösen a kormány ösztönzése folytán, terjed az alma aszalása is.

A *körtetermelés* sokkal csekélyebb, mint az almáé. Az itteni fajták: a karamanka, vodenyaeska, arapka, zimaja, maszlarka, kakicska, takusa, sem szépségre, sem jóságra nem állják meg a mértéket. Kivitel is van, persze olcsón és tömegarúként. Csak házi fogyasztásra aszalják.

A *dió* az összes hegyi vidékeken erdei faként tenyészik. Elég jelentékeny exportezikk. Legkereset-

tebb a vékonyabb héjú mekuncsi, a melynek nagysága is kielégítő.

A kormány a faiskolák útján igyekszik terjeszteni a jobb körte- és diófajtákat.

A kajszin és őszibarack, a cseresznye, naspolya stb. termelése még jelentéktelen. Kétségtelen azonban, hogy Szerbiának nemsokára úgy e gyümölcsfákból, mint a lassanként jobbakkal átcsereált alma-, körte- és diófákból jelentékeny állománya lesz.

b) Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában.

Az e vidéken termő gyümölcsfélésegek: szilva, alma, körte, cseresznye, kajszi és őszibarack, dió, gesztenye.

A szilvatermelés főhelyei: Kr. Palanka, Szjenica és Pristina környéke, a hol évenként kereken 20.000 métermázsa szilva terem. A fajtája ugyanaz, a mi a boszniai és szerbiai szilvának, de édesebb. Az aszalás itt kevésbbé dívik s primitív módon megy végbe. A feldolgozás főmódjai: a pálinka- és lekvárfőzés. Az almatermelés legnagyobb mértékű Palanka, Pristina, Prizren és Tetovo környékén és a Metohiján. Utóbbi két vidék almája a Balkánon keresett czikk. Ugyane vidékeken terem a dió, körte és gesztenye is, tehát ezek Szerbia új területének fő gyümölcstermő helyei, melyeken körülbelül 12.000 mm alma, 2500 mm körte és 1500 mm dió terem a helyi források szerint.

A szóban levő vidékek gyümölcstermelése semmiképen sem számbajövő a nemzetközi forgalomban és semmi különös állami vagy társadalmi gondozásban nem részesül. A gyümölcstermeléssel a mohamedán lakosság foglalkozott főleg s a tenyésztett fajták között sok jó, a törökök által Ázsiából hozott fajta van, melyeknek gyümölcse ízre, tartósságra felülmúl sok modern, nagyobbbrészt francia eredetű gyümölcsfajtát. E szempontból a balkáni gyümölcstermesztés, különösen a magyarországi szakemberek behatóbb tanulmányát igényelné. Az ó-szerbiai és szerb-macedóniai gyümölcs nagyon édes és kiválóan zamatos. A Szkoplyétól délre eső subtropikus éghajlatú katlanokban megterem a füge, narancs, citrom, apró szőlő, mandula is. De ezeknek termeléséről, sem a minőség sem a mennyiség tekintetében nincsenek adatok.

A szőlő- és bortermelés.

a) A régi területen.

Szerbia fő szőlő- és bortermelőhelyei: Krajina megyében, Negotin vidékén; Szmederevo, Nis, Lesz-kovac, Vlaszotinci, Zajecsár, Knazsevac, Pirot és Vranja városok környéke, továbbá Krusevac megyében a *Zsupa* nevű vidék. A legjobban elterjedt fekete szőlőfajták: szkadarka, zacsinak, prokupác, bagrina, ploidina; fehérek: szmederevka, belina. Most már terjednek a külföldi, főleg a chasselas- és muskotályfajták. A phylloxera csak 1906-ban fertőztette meg egészen az országot, első, 1882-ben észlelt fellépése óta. A phylloxera pusztítása előtt Szerbia exportált bort, most importszükséglete van. A szőlők rekonstrukciója céljából az állam az első szőlőtelepet 1882-ben Szmederevóban létesítette, a másodikat 1886-ban Bukovóban, Negotin mellett, mely utóbbi 1891-ben szőlészeti és gyümölcsészeti iskolává alakítottát át. Az 1895-iki, a szőlők rekonstrukciója iránt alkotott törvény alapján két év alatt még négy állami szőlőtelep létesült és pedig: Topcsiderben, Nisben, Alexandrovácban és Jagodinán, összesen 13532 hektár területen. E hat telep ma is megvan.

A faiskoláknak a törvény céljául tűzte ki: 1. a szőlők rekonstrukciójához szükséges ellentállóvésszők és oltványok termelését, 2. tanfolyamok és gyakorlati példaadás útján szakismeretek terjesztését.

Szerbia is átesett a direct termő amerikai fajtákkal való kísérletezésen (Jaquez, Herbemont, Otello, Clinton, Taylor, Elvira stb.). Majd a *Riparia Sauvage* és *Solonisba* való oltáson is. 1895-ben az állami telepeken már elég volt a jobbakkal bizonyult alanyokból, mint: a *Riparia Gloire de Montpellier*, *Riparia Grand Glabre*, *Rupestris Ganzin*, *Rupestris du Lot*, *Rupestris Métallique* és *Berlandieri*. A direct termő fajtákat kidobálták s megtiltották eladásukat. Franciaországból való import útján jött létre az alanyok következő állománya:

Tiszta amerikaiak (a fent említetteken kívül még): *Riparia Resseguier* 1. és 2. Amerikai hibridek: *Riparia* × *Rupestris* 101¹⁴, 3306 és 3309, *Berlandieri* × *Riparia*, 34 EM., 157¹¹, 420 A., 420 B., *Rupestris* × *Berlandieri* 301 A és *Solonis* × *Rupestris*. Francia-amerikai hibridek: *Chasselas* × *Berlandieri* 41 B.,

Aramon \times Rupestris Ganzin 1. és 2., Mourvédri \times Rupestris 1202.

A szőlők rekonstrukciójáról szóló törvény alapján az állami szőlőtelepekről ingyen osztottak vesszőket magánosoknak, községeknek, megyéknek, egyesületeknek. Két megye, Kragujevac és Csacsak is létesítettek szőlőtelepeket, valamint több magánbirtokos is. A telepeken sok tanfolyamot tartanak, munkásokat képeznek ki stb.

Szerbiának szőlőterülete a phylloxera pusztítása előtt nyolczvanezer hektáron felül volt. Ma valamivel felül van 30.000 hektáron, melynek nem egészen fele új oltványszőlő, több mint fele pedig régi. Daczára a tízéves adómentességnek, az oltványok és alanyok ingyen vasúti szállításának, a rekonstrukció lassan halad, mert sok pénzt és munkát igényel. A Duna partján Ram, Golubac, Klucs és Radujevac melletti futóhomokterületeken 1903-ban még több mint hétszáz hektár volt új szőlővel beültetve, ma már e területnek több mint a fele nem szőlő többé, bár az immunis talajú szőlők húszéves adómentességet élveznek.

Az újabb években legnagyobb bormermése Szerbiának 1897-ben volt, 941.198 hektoliter; azóta csak egyszer emelkedett 800.000 hektoliteren felül, 1908-ban. Egyébként 3—500.000 hektoliter között ingadozik. Az átlagtermések az utóbbi öt évben a régi szőlőkben 12—20 hektoliter között, az oltványszőlőkben pedig 20—30 hektoliter között ingadoztak hektáronként. A bormermés nem elégíti ki a szükségletet s bár nem nagy mennyiségben, de bevisznek bort 2—3000 métermázsát. Ennél jelentékenyebb a volt európai Törökországból való szőlőbehozatal, 80—100.000 métermázsa, melyet borra dolgoztak fel. A friss szőlő ugyanis olcsó áron volt behozható Szerbiába s Törökországban igen olcsón szerezhető be.

A törköly- és seprőpálinkafőzés igen jelentékelen, alig 2—300 mm.

A peronospora sok kárt csinál s a védekező anyagokat és eszközöket a mezőgazdasági szövetkezetek központi köteléke közvetíti, melynek kötelékében három *pinczeszövetkezet* is működik.

E pinczeszövetkezetek közül kettő Szmederevóban, egy Arangyelovácon van. A szövetkezeti tagok közös pinczét létesítettek, pinczemestert tartanak s a szüretelést és borkereskedést teljesen modern eljárás-

sal intézik. Boruk kiváló minőségű. A szerb birtokviszonyok közepette a kistermelők kezében levő bortermelés a három bevált szövetheseti intézményben kétségtelenül megtalálja a javulás és fejlődés útját.

b) Az új területen.

Ennek legnevezetesebb szőlő- és bortermelő vidéke a Tikves- és Rajac-vidék. Főleg fekete, kevés fehér szőlőfajtát termelnek. A fekete szőlőnek *nikodinka* és *tikveska* fajtáit különböztetik meg, a fehéret *beglerkának* mondják. A legszebb szőlő Roszoman, a legjobb bor Kamen Do határában terem. Ezeken kívül jó szőlőjükről emlegetik Bromikovo, Kosana, Beliste és Reszava falvakat. A tikvesi és rajaci termelők nem csinálnak bort, hanem a szőlőt adják el. A vasút megnyitáig Kavadar volt a szőlőkereskedelem központja; most Krivolák és Gradszko. E vidék évi szőlőtermése 40.000 métermázsa, míg a többi termelő vidéken, mint Velesz (10.000 mm szőlő és 10.000 mm bor), Stip (30.000 mm szőlő és 1000 mm bor), Kosane (1100 mm bor és 2500 mm szőlő), Kratovo (17.500 kg szőlő és 5000 kg bor). Bort is sajtolnak, mely azonban a primitív kezelés folytán nem tisztázú s sokszor eczetesedésnek indulva jön forgalomba.

A nevezett vidékek vörösborait a kereskedők erős festék- és cukortartalmuk miatt főleg keverés és borszaporítás céljára keresik. A szőlő legnagyobb részét szerb borkereskedők vásárolják meg és dolgozzák fel.

Kisebb gazdasági ágak.

Méhészet. Az 1895-iki összeírás 1.763,764 méhkaptárt talált Szerbiában, az 1900-iki 2,004.843-at, az 1905-iki 1,562.892-öt. Úgy az éghajlat, mint a bő réti és erdei vegetatio kedvez a méhészetnek. Miután az orthodox egyház tiszta viaszgyertyákat használ, a viasznak is bő és állandó kelete van. E termelési ág mindazonáltal nem fejlődött ki eléggé s a mézet nagybőrára csak házi használatra termelik. Az állam a kraljevói, sabáci és bukovói szakiskoláknál, a dobričevói, lyubicevói és toposideri gazdaságokban, a megyei mezőgazdasági állomásokon mintaméhéseket rendezett be. A kolostorok szintén tartanak fenn méhéseket s kisebb méhészegyleteket alakítottak.

tak. Ez intézményektől a jövőben a méhészgazdaság erősebb fejlődését várják.

Az új területen majdnem mindenütt foglalkoznak a méhészettel, mert a természeti feltételek kedvezők, de nem rationalisan. Még most is a régi módon megy a tenyésztés, szalmakasokban. Ennélfogva a méznek sem mennyisége, sem minősége nem felel meg a mostani piaci követelményeknek. Reszna város és a Preszpa-tó környékén azonban nagyon előrehaladtott a tenyésztés. Több teljesen modern, nagyobb méhészet van, a melyek mézét igen jó áron veszik meg. (Méz kg-ja 2.40—2.60 dinár; viasz 5.40 dinár.)

A selyemtenyésztés Szerbiának ősi, még a bizancki korból átvett termelési ága, a mire a népnek háziilag készült öltöny- és egyéb dísz tárgyainál is mindig szüksége volt. A modern fejlődés azonban csak 1903-ban indult meg a részvénytársasági alapon álló Selyemtenyésztési Egyesület alakításával,¹ melynek az állam 1909 és 1910-ben a gubók beváltására és peték szétosztására szabadalmat adott. Az egyesületnek Lapovóban van egy régi selyemfonója s ugyanott épül egy másik, teljesen modern berendezésű fonóda is. Selyembeváltóállomások — a hol az egyesület ügynökei a gubókat állami felügyelet alatt lemérik és az olasz selyempiacz áraihoz képest beváltják, — vannak: Krusevác, Lapovó, Jagodina, Pozsarevác, Szvilajná, Varvarin, Paratyin, Palánka, Kragujevác, V.-Gradiste, Nis, Szmederevo, Leszkovác, Sabác, Vránya, Belgrád, Knyazsevác, Arangyelovác, Sopot, V.-Órasje, Kladovo és Obrenovác községekben. A beváltott gubómennyiség az utóbbi években:

1906		268.628 kg
1907		291.854 „
1908		295.487 „
1909		394.122 „
1910		250.625 „
1911		280.100 „

A gubók egy részét gubóalakban, másik részét fonállá feldolgozva viszik ki, túlnyomólag Olaszországba; Franciaországba kevés kerül. A gubótermés harmadik részét a termelők háziipari czélokra meg-

¹ Alaptőkéje 1,125.000 dinár.

tartják. (1911-ben 280.100 kg gubóért kifizettek 235.996 dinárt, petebeszerzésre 66.335 dinárt fordítottak, a tisztviselők fizetésére 30.000 dinárt. Az osztalék $4\frac{1}{2}\%$ volt.)

Gubószáritótelepek vannak: Lapovóban (a főnódában), Sabácon, Pozsarevácon és Knyazsevácson.

A petéket a társaság emberei osztják ki tavasszal a szederfák lombosodásának idején.

A szederfa terjesztésére minden megyei és járási faiskola oszt csemetéket, az egyesület pedig szederfamagot. A megyék közül egy, Szmederevo, ültetett szederfákat az utak mentén. A selyemtenyésztő családok száma az utolsó 10 évben 12.650-ről 29.000-re emelkedett.

Az új területek délkeleti részén a selyemtenyésztés egyike a legfontosabb gazdasági ágaknak. Vannak vidékek, a melyeknek ez a fő keresetforrása. E vidékek: Gyevgyeli, Dojran és Valundovo. Bár az egész szerb földön jól terem a szeder és a selyemhernyó, mégis azt kell mondani, hogy az emített vidékek természeti feltételei a legkedvezőbbek a selyemtenyésztésre. Szederfásokul kitűnően felhasználhatók a homokos és kavicsos területek, a melyeken más alig teremne meg. Egyáltalán az új szerb vidékeken a selyemtenyésztés a legjövedelmezőbb termelési ág. Magában Gyevgyeliben évenként körülbelül 20.000 skatulya selyempete kerül kitenyésztésre, melyből 8000-et ott állítanak elő, a többit importálják Franciaországból és Olaszországból. Gyevgyeliben a tíz nagyobb termelő alkalmazza a Pasteur-féle eljárást. E termelők Brüsszában iskoláztattak a török kormány szakiskolájában. Az itt termelt peték Gyevgyeliben is drágábbak mint a külföldiek (1 doboz külföldi pete 3.50 d., hazai 3.50—4.50 dinár). A tenyésztés nagyon rationalisan megy, mert e tekintetben a népnek is nagy tapasztalatai vannak. Minden petedobozból kb. 30 oka gubó tenyésztetik. Sem a pete-, sem a gubóforgalom tekintetében nincsenek megszorítások s a forgalom szabad. 1 kg gubót 2.80—3.90 dinárral fizetnek, kivételesen néha öt dinárral.

Tenyésztik a sárga olasz és francia fajtát, féléret ritkán. Az apró japáni sárga gubót évenként kétszer is előállítják. A csifcsija egy szederfáért az ágának 0.30—0.50 dinárt fizetett, adóban pedig a gubótermés $12\frac{1}{2}\%$ -át adta az állanak. Az ismert betegsé-

gek a selyemhernyók között többé-kevésbé pusztítanak.

A halászat modern fejlesztését ez évtized elején indította meg a kormány, s egyidejűleg halastavak berendezését is megkezdte egyelőre a valjevói mezőgazdasági állomáson és a lyubicsevoi birtokon. A halászati törvény 1898-ban alkottatott meg. Halászati conventiója van Szerbiának Romániával és velünk, mely azonban még nem lépett életbe.

Szerbia három határfolyója, a Duna, a Száva és Drina 326, 181, 223 = 730 kilométeres hosszú, halban gazdag halászati területet ad. Hegyi patakjai, kisebb folyói és különösen folyóinak felső, hegységi szakaszai bővelkednek a pisztrángfélékben.

Miután a Duna és Száva 507 km hosszú folyásán a mi halászatunkat közvetlenül érinti a szerb halászat, ránk nézve nagyon fontos. A szerb halászati törvény egyébként a mieinkkel analog intézkedéseket tartalmaz. Az érintkező érdekek védelméről a halászati egyezmény gondoskodik.

A szerb halállomány értékes részében nagybárára a minálunk is élő halfajokból áll. Ezek: a fajtók, süllő, kecsge, márna, sőreg, színtok, tetemestok, viza, ponty, lazac, pisztráng, lepényhal, galócza, harsa, keszeg stb.

A halastavaknak magánvállalkozás útján való létesítését a kormány részint azáltal mozditja elő, hogy a víztükör minden hektárja után 10—30 frank praemiumot, vagy az osztálysorsjáték jövedelméből húszévi törlesztésre, 4% kamattal, hektáronként 300 frankig menő kölcsönt ad.

A halászat gyakorlására a kormány községi halászati társulatok (szövetkezetek) létesítését igyekszik előmozdítani. Az üzembevételre alkalmas területek értékesítése nyilvános árverésen történik.

Miután a szerb halászok a halat nagyobbrészt a magyar parton adják el, a halászati termelés és forgalomra vonatkozó adatok nagyon tökéletlenek. A tokféléknek három ismert piacza van Szerbiában: D. Milanovac, Tekija és Kladovo. Szerbiának friss halból 2500, füstölt és szárított halból 3700, dobozolt halkonzervekből 3—4000 métermázsa körül járó importja van.

A szerb-magyar halászati egyezmény a halak védelmére április 10-étől június 10-éig általános ha-

lászati tilalmat állapít meg s valamennyi gazdaságilag értékesebb fajtára nézve mértékminimumot szab, a melyen alul nem fogható ki. Körülírja továbbá a hálók szembőségét s ama fogásmódokat, melyeket egyáltalán nem szabad használni.

Az új területeken igen nagy a halgazdagság. A nagy folyó- és patakhálózat, a sok árterület, a folyókkal összefüggő mocsár, de különösen a három nagyobb tó, — a dojráni, a Preszpa és az ochridai, igen nagy tömegét produkálják a hálnak. A nép igénytelensége és a közlekedés nehézségei miatt a rablóhalászat nem tudott nagyobb tért hódítani. A halak tenyésztését sem szabályozó munkák, sem gőzhajózás, sem faúsztatás, sem tutajozás nem háborgatják. Mindezek folytán Szerbia új területein ősi bőségben van a hal. Szárítás és sózás útján való conservált halak a három nagy tóból eljutnak a Balkán-félsziget összes nagy városaiba, sőt Montenegró szegény falvaiba is. De ez az évenként kifogott és kivitt mennyiség nem jelentékeny s Európának a szóban levő vidékek halállományában még alig érintett táplálékraktára van, a mely azonban csak a közlekedés megfelelő fejlesztése által lesz hozzáférhető.

A vadászat. Szerbia régi területén 1898-ban hoztak modern elveken alapuló vadászati törvényt. E szerint a vadászat az állam tulajdona. A vadászat gyakorlásához, díj lefizetése mellett kapott vadászjegy szükséges. A szarvasra, dámvadra, zergére, őzre, fajdtyúkra és fáczántyúkra abszolút tilalom van, a többi hasznos vadra a szaporodás idején. A kártékony vadak irtására lődíjak vannak kitűzve. Ez irtással vadászati társulatok s az erdészeti megrendőri közegek foglalkoznak.

Ugyanazok a hasznos vadfélelégek vannak Szerbiában mint Magyarországon, de aránylag sokkal kisebb mennyiségben. Ennek főoka az, hogy a kártékony vad meglehetősen el van szaporodva. Így a hegységekben gyakori a medve, a hegyekben és a folyómenti nádasokban a farkas, róka, hiúz, vadmacska, több fajta menyét; mindenütt található a vaddisznó, a borz, a folyókban a vidra. A ragadozó madarak közül honos: a szürke, sárga, szakállas keselyű, az ölyv, a sasnak és bagolynak több fajtája.

Az új területen a vadászat semmiképen sem volt szabályozva, de gyakorolva is kevésbé, mert a köz-

biztonsági közegek sem igen mertek a hegységi erdőkben járni. Ennélfogva itt még kevesebb a hasznos s még több a dúvad, mint a régi területen.

Vadászati szempontból különösen érdekes, hogy a dojrani tó partján még hód is van.

A dúvadak egyetlen irtói a hegységekben lakó népből kikerülő prémvadászok, a kik évente néhány ezer vadbőrt szolgáltatnak a helyi szűcsiparnak s főleg magyarországi bőrkereskedőknek.

Erdészet.

a) A régi területen.

A XIX. század első felében, a ritka népességű Szerbia még igen gazdag volt erdőkben. Az országnak sertésekben való gazdagsága szoros összefüggésben volt az erdőkkel. Azután a nép szaporodása folytán, különösen a községek és emberi lakóhelyek közelében pusztult az erdő; a vasutak mentén pedig megindult a nálunk is ismeretes rablógazdálkodás. A modern alapelveken nyugvó s a mienkkel sok tekintetben analog erdőtörvényt csak 1891-ben alkották meg. A legtömegesebb erdőpusztítás az 1876—78-iki szerb-török háború és az 1885-iki szerb-bolgár háború alatt ment végbe, a mikor a bosnyák, török és bolgár határon részint hadvezetési szempontokból, részint pedig a hadsereg szükségleteire igen nagy területeket irtottak ki.

A kataszteri felmérésről szóló törvény csak az 1911. évben alkottatott meg s a vonatkozó munkálatok csak alig hogy megindultak. Az 1891-iki erdőtörvény alapján megyénként külön bizottságok fogtak hozzá az állami erdők határainak megjelöléséhez. E munka mindössze 160.000 hektáron fejeztetett be eddig s ez került állami erdészeti kezelés alá. Az erdőterületre vonatkozó adatok az adóíveken és szakértői becsléseken alapulnak. Ezek szerint az ország összes erdőterülete 1,517.000 hektárra tehető, a mi az ország összes területének 31·4 százaléka.

Állami erdő körülbelül	550.000	Ha	36·2%
Községi erdő	650.000	„	42·8%
Kolostorok és egyházak erdeje	17.000	„	1·1%
Magányosoké	300.000	„	19·9%

Ez adatok tíz évnél régiebbek. Mivel pedig az utolsó tíz év alatt a vasutak mentén igen sok erdőt kiirtottak, az erdőterület bizonyára kisebb lesz a föltüntetettnél.

Lomberdők. Ezekben Közép-Európa majdnem minden lombfája képviselve van. A legnagyobb területet a bükk foglalja el. Azután jön a tölgy a következő változatokkal: *Quercus sessiliflora*, *pedunculata*, *conferta*, *pubescens*, *cerris*, *torra*. Juharfélék: *acer pseudo-platanus*, *platanoides*, *macropterum*, *campestris*, *monspessulanum*, *tartaricum*. Kőrisfélék: *fraxinus excelsior*, *ornus*. Szilfélék: *ulmus campestris*, *effusa*. Hársfélék: *tilia gradiflora*, *argentea*, *parvifolia*. Gyertyán: *carpinus betulus*, *orientalis*. Nyírfa: *betula alba*. Éger: *alnus glutinosa*, *incana*, *alpina*. Nyár: *propulus alba*, *nigra*, *tremula*. Fűz: *salix caprea*, *alba*, *fragilis*, *vitellina*, *purpurea*. Diófa: *juglans regia*. Gesztenye: *catanea vesca*. Mogyoró: *corylus colurna*, *avellana*. Berkenye: *sorbus domestica*, *torminalis*, *aria*, *aucuparia*. Kőrté: *pirus communis*, *amygdaliformis*. Alma: *pirus malus*, *cydonia vulgaris* (birs). Cseresznye: *prunus avium*, Mahaleb. Szilva: *prunus institutia*. Naspolya: *mespillus germanica*. Kőkény: *prunus spinosa*. Som: *cornus mas*, *sanguinea*. Orgona, fagyal, bodza, galagonya: *crataegus monogyma*, *melanoscarpa*, *oxyacantha*. Csipkerózsa, stb.

Fenyőerdők. A legnagyobb területet az *abies pectinata* foglalja el; azután jönnek: *picea excelsa*, *pinus laricio*, *sylvestris*, *omorica* (Pancsics) *leucodermis*. Boróka: *juniperus communis*, *oxycedrus*, *nana*, *sabina*. Tiszafa: *Taxus baccata*.

Az erdők vagy egyfajta fából valók, vagy keverték. Tisztán a természetes fejlődés eredményei. Az egyfajta erdőket 40 százalékra, a keverteket 60 százalékra becsülik. A lomberdők nagy túlságban vannak, fenyőerdő kevés van. Becslés szerinti arány: fenyőerdő 10%, lomberdő 90%.

A lomberdőben a bükk a túlnyomó; a kevert erdőkben is. A bükkerdők mind érettek a vágásra s egész állományukat a szerb faállománynak 60 százalékára becsülik.

A tölgyerdők az összesnek 25 százalékát teszik. A legszebb tölgyesek az ország déli részében vannak.

A többi lombfa, (juhar, szil, nyár, hárs, gyertyán, éger stb.) öt százalékra rugna a becslés szerint.

Fenyőerdők főleg az ország délnyugati részében vannak, Uzsice, Csacsak és Krusevác megyékben. Kisebb mértékben délkeleten, Pirot körül is. A tiszta és főleg bükkal kevert fenyőerdők területe, mint fontosabb is ki van tüntetve, az összes erdőállományok 10 százaléka.

Állami erdők. Az 550.000 Ha állami erdőből:

Bükkerdő	55%	302.500 Ha
Tölgyerdő	25%	137.500 „
Egyéb lomberdő . .	5%	27.500 „
Fenyőerdő	15%	82.000 „

Az ország minden vidékén van állami erdő, néhol kisebb, néhol pár száz hektáros, néhol nagyobb complexumokban.

Szerbia északi részén, Krajina megyében van a 27.000 Ha területű *Mirocs* nevű állami erdő. Négy részre van osztva, melyek legnagyobbika a *Veliki i mali Strbacs*, 17.000 Ha. A Mirocstól délre esik a *Deli Jovan* nevű állami erdő, 7000 Ha. Golubác községtől dél felé a Duna- és Porecska-folyó között húzódik egy még nem delimitált erdőterület, melyet 120.000 hektárra becsülnek s Krajina, Pozsarevác, Timok és Morava megyékre terjed ki. Ez erdőterületeken belül több község van. Mind főleg bükkös és vágásra érett. Az állam a Mirocs és Deli Jovan erdőkben vágat.

Szerbia nyugati részén van egy erdős hegy-láncz, melynek a Maljen a központja. Ez az erdőség még nincs egészen delimitálva és körülbelül 20.000 hektár területű. A Drina-folyó mentén, Podrinje megyében van a körülbelül 15.000 hektáros, Boranya centrumáról így nevezett állami erdő. E két erdőbirtok is főleg bükkös, kistrészből tölgyes és egyéb lombfa. A Maljenen fenyő is van. Kihasználásuk még nem indult meg. Nyugaton, Uzsice megyében van a Tara nevű állami erdő, több mint 25.000 hektár területtel. Főleg fenyves. (*Pinus laricio*, *abies pectinata*, *pinus omorica* és *spiceák*.) A fenyőbe itt-ott bükk-, szil- és egyéb lombfa vegyül. Egész állománya érett a vágásra s itt van az államnak legnagyobb vágása, valamint a Prometna Banka concessiója.

A délnyugati részen Csacsak megyében van a Gocs-erdő, kijelölt határokkal, körülbelül 22.000 hektár; a Kopaonik, Golija és Csemerno, melyek határa nincs kitűzve, de mindeniket többször tízezer hektárra becsülik. Ez erdőkben 800 méter magasságban fenyves van, lentebb bükk és tölgy. Ezek érettek a vágásra. Az államnak itt is van kihasználása.

Szerbia déli részén nevezetesebb állami erdő-complexumok: a Jasztrebac, több mint 30.000 hektár területtel; a toplicamegyei állami erdők szintén ily terjedelemben; a Kukavica körülbelül 25.000 hektár területtel és végül a bolgár és török határon levő erdők, melyek 40.000 hektárnál nagyobbak. Ez erdők főleg bükkösök. Toplica megyében túlnyomó a tölgy s legnagyobb arányú itt a kihasználás.

Az erdészeti közigazgatás és kezelés Szerbiában még a kezdetén van. Az állam csak húsz év óta vette gondjába az erdőgazdaságot. Az 1891-iki erdőtörvény kimondja, hogy az állami erdőket szakképzett tiszteknek kell kezelnie és gyakorolni a hatósági felügyeletet a községek, kolostorok és egyházak erdeire, valamint a magánerdőkre, a mennyiben véderdők vagy föltétlen erdőtalajon állanak. (Az 1861-iki, török eredetű szabályzatban ilyen intézkedés nem volt.)

Az ország ezidőszert ideiglenesen 24 erdészeti megyére (okrug) van osztva. Mindenik megyében van egy erdőigazgatóság, egy főnökkel (megyei erdész), erdőtisztekkel és erdőőrökkel. A főnökök között 16 főiskolai képzettségű, 8 középiskolát végzett. (Az állam évenként hat ösztöndíjat ad, melylyel több év óta Németországban tanulnak az erdész-aspirránsok.) Az igazgatóságoknál 34 erdőtiszt és kétszáznál több erdőőr van. Az erdészeti administratio élén a közigazdasági minisztérium erdészeti osztálya áll. Ez vezeti az állami erdők határkijelölő munkáit is.

Az 1891-iki erdőtörvény erdei alapot létesített, melybe az állami erdők összes bevételei folynak. Ez alap vagyona pénzben körülbelül 3.000.000 dinár.

Az erdők kihasználása az erdőtisztek elégtelensége, a bizonytalan (meg nem jelölt határú) birtokállapot, vasutak, utak, víziutak hiánya miatt gyenge.

Az állami erdőkezelés eredményei az utóbbi években:

	Brutto bevétel	Kiadás	Tiszta jövedelem
1907	736.687 frank	560.067 frank	176.620 frank
1908	854.940 „	280.000 „	574.940 „
1909	582.867 „	565.840 „	17.027 „
1910	805.787 „	641.117 „	164.669 „
1911	889.253 „	636.653 „	252.579 „

A jövedelem jelentéktelen. A kiadásokat erősen szaporítja a határkijelölőbizottságok munkája, mely igen drága.

Csak nyolcz erdőigazgatóság területén van kereskedelmi fapductio. A golubáci és alexináci igazgatóság területén csak bükkfát vágnak; Prokuplje és Krusevác megyében tölgyfát ipari célokra; Bajina Basta, Raska és Uzsice erdőigazgatóságok fenyőfát vágnak a fűrészmalomoknak. Az évi productiót hivatalosan 120.000 m² bükkfára, 10.000 m² ipari célokra szolgáló tölgyfára és 60.000 m² fenyőfára becsülik, illetve mutatják ki. A többi erdőigazgatóság területén jelentéktelen vagy éppen semmi a kereskedelmi fapductio. A törvény a parasztlakosságnak saját szükségletére ingyen ad fairtási jogot az állami erdőkben, a mennyiben az illetők 15 dinárnál kevesebb adót fizetnek és nagyon olcsó díjak mellett, ha többet. Ily módon évenként több mint 200.000 m² tűzifa és épületfa adatik ki.

A kormány most kezd az erdők kihasználása érdekében is utakat és vasutakat építeni. Kiépült az uzsice—csacsaki keskenyvágányú s a negotin—nisi normálpálya, melyek az erdők vidékét összekapcsolják a Belgrád—Nis—Piot, illetve Belgrád—Zibefese fővonalakkal.

Miután az erdők vágása és a fapductio jelentéktelen, a faipar is fejletlen, bár évről évre mutatkozik haladás. Ezidőszereint 11 nagyobb fűrésztelep van az országban, melyek közül a legfontosabbak: a két belgrádi; a Kopaonik-hegységben levő, az uzsice, a sabáci, a szmederevói és a tараhegységi. Kis vízi fűrészmalom körülbelül 200 van Szerbiában. A nagy fűrésztelepek fenyőfát dolgoznak föl. Újabbban a bükkfa feldolgozásához is hozzáfogtak. Az egész productióból kevés marad kivitelre. A behozatal sem nagy.

Szerbia, mihelyt a most megindult modern fejlődés a szükséges eszközökhöz juttatja, igen sokat fog építeni. Nincsenek istálló, városaiban nagyobb szám-

ban vannak az újjáépítendő, mint a már újabban és jobban épült házak. Sok vasútra, középületre, stb.-re van szüksége. Az ezekhez szükséges épületfát, bútortanyagot aligha lesz képes otthon előállítani, először és főleg az alkalmas faanyag, másodszor az ipar fejletlensége folytán.

b) Az új területen.¹

Ó-Szerbiában és Macedóniában a lakott területek közelében egyáltalán nincs erdő. Egészen az új török kormányzás kezdetéig jóformán senki sem törődött az erdővel. A korán szerint a fa Isten ajándéka, mint ilyen a szultáné és a mennyiben ő nem törődik vele, azé, a kinek szüksége van rá, vagyis a ki kívágja. Tehát egészen a mult század végéig az erdőkre senki sem gyakorolt adminisztratív vagy gazdasági befolyást. Voltak ugyan Konstantinápolyban, valamint a vilajetek székhelyein erdészeti közegek, de ezek az erdőbe nem igen jártak s egyik-másik ügyesebb üzérnek engedélyt adtak ez vagy amaz erdő vágására. Az ilyen engedélyesek azután valami csekély bért is fizettek, de azzal, hogy csak az engedélyben megjelölt területeket használják-e ki, valójában senki sem törődött. A lakosság egyik-másik némi erdővel bíró vidéken lóháton hordta be a tűzifát a városi piacra és ezért az ottani állami pénzbeszedőnek minden egyes alkalommal, a behozott fa arányában csekély taksát fizetett.

Az erdők pusztításában a konstantinápolyi vagy helyi hatalmasságoktól engedélyt nyert üzérek és a lakosság vett eleinte csak részt. Az utolsó évtizedben már a nagyon elszaporodott komitádzsi-bandák és az ellenük küldött török katonaság versenyezve pusztították a fát. Az előbbieket a hideg éjszakákon való melegeedésre évenként nagy facomplexumokat használták fel; a katonai csapatok pedig egyes nagyobb erdőségeket azért égettek fel, hogy a bandáknak ne legyen bennök menedékhelye. Sok erdőt a községek marhatartó lakossága gyújtott fel azért, hogy a legelőterülete szaporodjék. Az új török kormány azután

¹ A Narodna Privreda u priszojedinyenim oblasztina cz. hivatalos kiadvány után, melyben közzététetik az új területek erdeinek megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

megyei és járási erdészeket, valamint helyi erdőőröket állított, de ezeknek szolgálatát már szinte lehetlenné tette a közbiztonsági viszonyok megromlása, melyek közepette az erdészeti közegek teljességgel nem mertek az erdőbe kimenni.

Az erdőpusztításnak egyik kitűnő példáját szolgáltatja az elől idézett hivatalos jelentés. Eszerint egy Nedzseb Draga nevű albán engedélyt kapott a Berim Planinán, Mojsztir és Draga községek közelébe eső vidékeken, a fa vágására és a fának Mitrovicán való feldolgozására. Ez az ember gőzfűrészről állított Mitrovicában és egészen tetszés szerint használta ki az erdőt, minden gondoskodás nélkül az erdő megújításáról. Mojsztir községig egy kilencz km-es erdei vasúton, onnan három és fél km-es drótkötélpályán szállította a fát az Ibar-folyóhoz. Ezenkívül köbméterenkint 2:40 dinárért sok fát is vásárolt a lakosságtól. Egynehány kisebb fűrészmű is épült Mojsztir község környékén s ezek Nedzseb Draganak 3—4 ezer dinárt fizettek mint évi bért vagy albérleti taksát.

Ilyen körülmények közt szinte természetes, hogy az említett bizottság hivatalos jelentésében az erdészeti állapotokról a következő adatokat találjuk:

A Szerbiához csatolt új területek összes területe kb. 38.000 négyszög km, vagyis 3,800.000 hektár. Ebből a bizottság nézete szerint teljes 60%, vagyis kereken 2,280.000 hektár erdei terület. E területnek 75%, vagyis 1,710.000 hektár terület kopár és csak 570.000 hektár van cserjével vagy fával benőve. A tulajdonképeni nagy fával benőtt erdőterületet csak 114.000 hektárra lehet becsülni. Az egyes erdőkre vonatkozó adatok, a központjukban fekvő városok szerint csoportosítva (mely városokat erdőigazgatóságok székhelyéül javasolt a bizottság), a következők:

Prijepolye.

1. Zlatar. Fekszik Koszatica, Drazseivity, Nova Varos, Akmeesity, Durmenovity, Szeliste, Goracsity, Milosev Do községek és falvak és Hiszarzsik-kolostor határában. Kiterjedését 6—8000 hektárra lehet tenni, melynek azonban csak egyharmada van benőve. Főleg fenyőerdő, de Szedobro községtől nyugatra, alacsony tölgy és bükk is van. A fenyő érett a vágásra, a gerinczeken azonban csak 40—60 éves. Nova Varos

mellett a fenyőerdő igen jó és zárt, a gerinczen hitványabb és ritka. Talaja meszes és palás. Ha vége vetetik a határos községi lakosság azon eljárásának, hogy legelőnyerés végett irtja a fát, jóminőségű erdő lesz belőle. Ez erdő legnagyobb részben állami tulajdonnak tekinthető.

2. *Ozsaly*. Fekszik Bucsija, Podozsaly és Vrbovo községek határában 1.500—7.000 hektár területen. Körülbelül 100 esztendő s jóminőségű fenyőerdő. Talaja meszes. A Plevlye melletti Szv. Trojica-kolostor tulajdona.

3. *Pobjednik*. Fekszik Graorica, Kalafatovity, Marcity és Rajity községek határában. Körülbelül 1000 hektárnyi bükk- és fenyőerdő, 55—60 éves, jóminőségű. Talaja meszes. Tulajdoni viszonyai ismeretlenek.

4. *Golesa-Varoska*. Fekszik Radojity, Toca és Marcity községek határában, kereken 500 hektár. Bükk, tölgy és fenyő. Minősége közép, talaja meszes. Állami tulajdon.

5. *Crni-Vrh*. Fekszik Vlaska és Jablanica község határában 800 hektár területen. Igen ritka rossz erdő, 80—100 éves fákkal. Állami tulajdon.

6. *Kamena Gora*. A montenegrói határon Golosevina község mellett fekszik. Területe 1000 hektár s 80—100 éves bükkös és fenyő. Nagyon rossz erdő. Állami tulajdon.

7. *Milosev Do*. Fekszik Milosev Do-, Szubotnica-, Kacsevo- és a Milosevszka-patak között, 2—3000 hektáron. Fenyves és bükkös. A fák 80—100 évesek, a fiatalosak 1—8 évesek. Jó erdő. Talaja palás. Állami tulajdon.

8. *Babine*. Fekszik Ograda, Roguse és Vrbovo községek határában. Bükkös és fenyves, 5—600 hektár területű középkorú fákkal benőve, rossz, palás altalajjal. Állami tulajdon.

Novi Pazár.

9. *Jarut Planina*. Fekszik Rudnica, Osztrovica, Zircse, Botrab, Saronye és Revnice községek határában. Területe 4—5000 hektár s 1—20 éves alacsony bükkal és tölgygyel van benőve. Rossz erdő.

10. *Hum Planina*. Fekszik Rudnica, Szas, Dolo, Revnice és Tyerekar községek határában. Területe 2—3000 hektár. Rossz erdő, közepes magasságú

tölgygyel, a felső részeken 1—20 éves fiatal fákkal. Állami tulajdon.

11. *Mojsztirska Suma*. Fekszik Hristyánszki és Turszki Mojsztir községek, továbbá a Sedin- és Mokra Gora-hegységek között. Területe 1000—1500 hektár. Legnagyobb részben fenyővel, továbbá jávorral, bükkal és juharral van benőve. Tetőn 80—100 éves, alól 40—60 éves, a fanövés harmadosztályú minőségű, kevésbé zárt. Az altalaj mész. Ezt az erdőt Nedzseb Draga engedélyes nagyon okszerűtlenül használta ki. Tulajdoni kérdése tisztázandó. A lakosok bemondása szerint az erdő Nedzseb Dragáé.

12. *Draska Planina vagy Sloza Gora*. Fekszik Turszki Mojsztir Draga és Jablancia községek határában. Területe 3—4000 hektár. Legnagyobb részben fenyő és jávor. A legjobb minőségű elsőrangú zárt erdő 80—100 éves és még idősebb fákkal. Altalaja meszes. Állami tulajdon.

13. *Rogozna*. Fekszik az Ibar-folyó és Novibazár város között. Területe 10—15.000 hektár; részben kopár, részben kis bükkös és tölgyes cserjés. Kis része 80—100 éves, nagyobb része 1—20 éves növésű. Középmínőségű. Altalaja palás. Csakis a hajlásokban és patakok mentén levő régibb növésű részek használhatók ki. Állami tulajdon.

14. *Kopaonik*. Ez a hegység Szerbia és a volt novibazári Szandzsák elválasztó határhegysége volt. Túlsó lejtői Szerbia régi területére esnek. Az itt szóban levő terület az Ibar-folyó, Mitrovica, Vucsitrn és a Lab folyók között fekszik. Területe 15—20 ezer hektár. Alacsony bükk- és tölgygyel benőtt, 1—20 éves, fiatalos rossz erdő. Állami tulajdon.

15. *Csicsavica Planina*. A Szitnica, Drenica és Lyusta folyók között fekszik. Körülbelül 10.000 hektárnyi, alacsony bükkös és tölgyes, fiatalos rossz erdő. Állami tulajdon.

16. *Berim Planina*. Fekszik Csicsevo, Radeseva, Oklaci és Dren községek határában, körülbelül 2000 hektár. Bükkös és tölgyes nagyon kevés fenyővel. A fák 40—60 évesek. Rossz erdő. Állami tulajdon.

17. *Kozjak Planina*. Fekszik Mahova, Lyuszkar, Sare, Crncse községek és a régi szerb határ között. Területe 1500—2000 dinár. Bükkös, tölgyes és fenyves. A bükkös 1—20 éves, a tölgy és fenyő felnőtt. Minősége közép. Állami tulajdon.

18. *Crnis Planina*. Fekszik Crnis, Szirese, Osztrovica, Mitrovo községek határában, 2—3000 hektár. 1—20 éves bükkös és tölgyes. Minősége közepes. Állami tulajdon.

Urosevác (Ferizovics).

19. *Crnolyevszke Planine*. A Prizrenbe vezető út, Dragacs, Budovo, Malopolycse községek között fekszik. Bükkös és cserjés; csak 400 holdon van rajta tuajdonképeni erdő, bár az egész terület 2—3000 hektárnyi. Minősége közepes. Altalaja mész. Legnagyobb részben állami tulajdon.

20. *Bukova Glava*. Fekszik Budakov, Mirov és Jezerec községek között, 80—100 éves bükkerdő, körülbelül 1500—2000 hektáron. Jóminőségű. Legnagyobb részben állami tulajdon.

21. *Jezerszka Planina*. Fekszik Mirova, Nero-dimlya és Jezerec községek között. Területe 1000 hektár körül van. Bükkerdő, a hegy lábánál 1—20, legfeljebb 80—100 éves fákkal. Minősége közép. Altalaja palás. Legnagyobb részben állami tulajdon.

22. *Sarenik*. Fekszik Petrics és Szuvodo községek határán kb. 1000 hektár. Középmínőségű bükkös. Altalaja palás. Legnagyobb részben állami tulajdon.

23. *Zsegovác*. A Gracsanszka Réka és a Szitnica folyók között fekszik 8—10.000 hektáron. Fiatal, 1—20 éves bükkös és tölgyes. Közepes minőségű. Altalaja mész és pala. Állami tulajdon.

24. *Prapastica*. Fekszik Pristina, Janyevo és Novo Brdo községek között, 12—15.000 hektáron. Jellemző adatai ugyanazok mint az előbb említett erdő.

25. *Velika Planina*. Fekszik Novo Brdo Izvor, Makres és Rabovác községek között, 3—4000 hektáron. Az előbbi kettővel egyforma jellegű.

26. *Gyurgyev Do*. Fekszik Kacsanik, Gyurgyev Do, Korbulity, Drmlyak községek között, 1500—2000 hektár. 4—500 hektáron felnőtt tölgyerdő, egyébként törpe bükkös és tölgyes. A felnőtt erdő 80—100 éves, a többi 1—20 éves. Minősége jó. Altalaja pala, trahit, mész és quarc. Állami tulajdon.

27. *Bukovik*. Fekszik Bop, Ivany, Sztrezsa, Bacsila, Szlatina, Bugyevác és Milevác községek között. Körülbelül 2000 hektáron. Felében jó bükkös, különösen az Ivanyszka Réka és a Szlatina folyók között; Bop községtől Ivanyig alacsony tölgyes. Felnőtt része

80—100 esztendő, fiatalosa 1—20 esztendő. Minősége jó. Altalaja pala, trahit, mész és quare. Állami tulajdon.

28. *Karadag*. Fekszik Kacsanik, Kucseviste, Brodice községek között kb. 8—10.000 hektár területen. Mintegy 3000 hektár 80—100 éves jó bükkös, a többi alacsony bükkös és kopár. Minősége közép. Altalaja pala- és homokkő. Állami tulajdon, csak kisrészben községi.

29. *Kostyanevszka Suma*. Fekszik Kostanyeva és Burnik községek határában kb. 1500 hektáron fiatalos 1—20 éves bükk- és tölgyerdő. Minősége közép. Altalaja pala- és homokkő. Legnagyobb részben állami, kisrészben községi tulajdon.

Prizren.

30. *Sar Planina*. Vrac községtől Jasincéig terül el 20—30.000 hektáron. Csak mintegy 1000 hektáron van bükkal benőve, részben 60 évig menő, nagyobb részben 1—20 éves fiatal fával, egyéb része kopár. Minősége közép. A források melléke és a községekhez közel eső részek koparak. Állami tulajdon.

31. *Museticska Suma*. Fekszik Musetiste, Delovac, Bukos és Vrbestica községek között 2—3000 hektáron. A tetőn 80—100 éves bükkös és tölges, alól 1—20 éves fiatalos. Minősége közép. Altalaja pala. Legnagyobb részt állami tulajdon.

32. *Osztrovica Planina*. Fekszik Bukos és Popovac községek határában. Területe 3—400 hektár, 80—100 esztendő, bükkös, tölgyes és fenyves. Jellemző adatai ugyanazok mint a fentié.

33. *Prevalac*. Fekszik Kabas, Musinkó, Barevac, Vrbestica és Szeycse községek között 2—3000 hektáron. Bükkös, tölgyes és fenyves, 40—60 éves fákkal. Minősége közepes. Altalaja pala. Állami tulajdon.

34. *Milanovac*. Fekszik a Mirusa-folyó és a Gyakovicára vezető út között kereken 1000 hektáron. Bükkös és tölgyes s csak az Osztrozub-hegy körül felnőtt erdő, egyébként fiatalos. Minősége közép. Legnagyobb részt állami tulajdon.

35. *Drenica*. Fekszik a Drenica- és Mirusa-folyó, valamint a Crnolyevszke-hegység között. 2—3000 hektáron. Fiatal bükkös és tölgyes. Minősége közép. Legnagyobb részt állami tulajdon.

36. *Goles Planina*. Fekszik Lapesity és Rezinovác községek között kereken 1000 hektáron. Jellemző adatai mint a fentié.

Osztivár.

37. *Korab*. Az albán határ, Tanusaj és Rozsnaj községek között fekszik, körülbelül 1600 hektáron. Bükkös és kistrészen fenyves, a tető kopár. Középmínőségű, alacsony erdő. Legnagyobb részt állami tulajdon.

38. *Blesz Planina*. Fekszik a Szuhagora, Gosztivár községek a Vardar forrásai, a Padanista és Bolycsinac folyók között, 6—8000 hektáron. Fiatalos 20 éven alóli bükkös és tölgyes. Minősége közép és erdősítendő. Állami tulajdon.

39. *Cvilyen* (Celovica) *Planina*. Fekszik Kiscevo-, Velika Réka-folyó, Szretovrak és Blesz Planina között 2—3000 hektár. Jellemző adatai ugyanazok mint a fentié.

40. *Drenovo és Jama Planina*. Fekszik Jalovac, Lazaro Polye, Tajmiste, Dumogosaj és Izvor községek határában, 4—5000 hektáron. Felnőtt, 80—100 éves bükkös és tölgyes. Minősége közép. Altalaja mész. Állami tulajdon.

41. *Zserkovica*. Fekszik Zserkovica és Grebe Bolyetin községek között, 2—3000 hektáron. Középkorú bükkös és fiatal tölgyes. Minősége közép. Altalaja mész. Állami tulajdon.

42. *Bukovik*. Tajmista, Kolane, Bukovicsena és Gjonovica községek között fekszik, 1000—1500 hektáron, 80—100 esztendő s bükkös. Minősége jó. Altalaja mész.

Ochrid (Ochrida).

43. *Petrinszka Planina*. Fekszik Reszna, Szvinyista, Kuratica, Openac, Leszkovoca és Konszka községek határában 6—8000 hektáron. Fiatal bükkös és tölgyes, 1—40 éves fákkal. Minősége közép. Altalaja mész.

44. *Kuraticska*. Fekszik Kuratica, Klimendova, Lesan, Veksz, Velmaje és Zleste községek között. Törpe, részben 80—100 éves, nagyobb részben 1—20 éves tölgyes erdő. Minősége rossz. Túlvenült és korhadtfájú. Állami tulajdon.

45. *Ilinszke Planine*. Fekszik Demir Hiszár, Brezsane, Plaka és a Kicsevótól Bitolyba vezető út között. Területe 3—4000 hektár, melyből csak 1000—1500 hektár területen van tulajdonképeni erdő. Ez a Demir Hiszár melletti bükkös. A többi fiatalos bükk és tölgy cserjés. Minősége jó. Altalaja palás.

46. *Prosztranszka*. Fekszik Mrámorák, Belica, Velsevác és Brezsán községek között, 1500—2000 hektár. Jó, 80—100 esztendőös bükkös és tölgyes. Állami tulajdon.

47. *Kladnicska*. Fekszik Dolenac, Kladnik, Kozice és Sztorovác községek között; területe 2000—2500 hektár. Fiatalos 1—20 éves bükk és tölgy. Minősége jó. Altalaja palás. Állami tulajdon.

48. *Baba Planina és Buseva Suma*. Fekszik Kicsevo, Bród és Buseva között 5—6000 hektáron. A Baba Planina nagyobb részt kopár, kis részt bükk- és tölgy cserjés. A Buseván 2—3000 hektár jó minőségű, 80—100 esztendőös tölgy és bükk van. Altalaja mész és trahit.

49. *Turija Planina*. Fekszik Lukova, Szlivova, Judova, Ivancsiszte, Zsupa és Szelce községek között, 2000—2500 hektáron. Bükkös és tölgyes, fiatal cserjés, helylél-közzel túlöregeedett korhadó fákkal. Minősége rossz. Állami tulajdon.

50. *Kara Orman*. Fekszik Begovica, Lukova, Izdeg, Pohule és Berovice községek között 2—3000 hektáron. 1—40 éves bükkös és tölgyes. Minősége rossz. Állami tulajdon.

51. *Jablanica*. Fekszik Sztruga község, az albán határ a Drina-folyó és Krsznane községek között 3—4000 hektáron. Minősége mint az előbbi. Állami tulajdon.

Bitoly (Monasztir).

52. *Murihovszke Planine*. A Crna Réka-folyó és a szerb-görög határ között fekszik. Területe 10—12.000 hektár. 80—100 éves és öregebb jó minőségű fenyőfával, bükkal és tölgygyel van benőve. Igen jó minőségű zárt erdő. Állami tulajdon.

53. *Periszter*. Fekszik Magarev, Manovinye és Kazsani között, 1000—1500 hektáron; túlevelűekkel s némi részben tölgygyel és bükkal van benőve, melyek kora 40 évig terjed. Minősége rossz. Altalaja serpentin. Állami tulajdon.

54. *Baba Planina*. Fekszik a Bitoly- és Resznai-út, Szarinac, a Preszpa-tó és Podloosan községek között, 1000—1200 hektáron. A tetőn fenyővel, a lejtőkön tölgygyel és bükkal van benőve. 1—20 éves fiatalos, rosszminőségű erdő. Tilalom alá helyezendő. Állami tulajdon.

55. *Drvenik Planina*. Fekszik Bucine, Padine, Lopastice, Szuhodo és Murgas község között, 2—2500 hektáron. Minősége az előbbivel azonos.

56. *Dzsvanyszka Suma*. Fekszik Dzsvana község és Mren község között, 5—600 hektáron. Bükkös. 80—100 éves fákkal. Minősége jó. Altalaja serpentin. Állami tulajdon.

57. *Ivanyszka Suma*. Fekszik Szlepsze község és Szv. Ivany-kolostor körül. Területe 3—400 hektár. Minősége mint a fentié.

Velesz (Köprülü).

58. *Babuna Planina*. Fekszik a Vardar, Kadina és Babuna folyók között, 10—12.000 hektáron. A tetőkön kb. 4000 hektáron felnőtt bükkös és tölgyes, egyébként 1—20 éves fiatalos. Minősége közép. Altalaja palás. Nagyobbrészen állami tulajdon, kisorsésában Abar pasáé.

59. *Karadzica Planina*. Bródtól kezdődik és Lokvicén át Tresnyova, Panevo és Breznica községek körül terül 3—4000 hektáron. A tető kopár, a hegy lábán van feketefenyő és tölgy. A fa középkorú. Zártsága és minősége rossz. Altalaja palás. Állami tulajdon.

60. *Marionszke Planine*. Fekszik a Vardar, Demir-kapu és a görög határ között, 10—12.000 hektáron. Fenyves, bükkös és tölgyes. A fák 80—100 évesek és még öregebbek. Minősége jó. Állami tulajdon.

61. *Gradzke Planina*. Fekszik a Vardar és Kriva Lakavica folyók között, 2—3000 hektáron. Bükkös és tölgyes. A fa 1—20 éves, fiatalos, zártsága és minősége jó. Állami tulajdon.

62. *Belaszica Planina*. Fekszik Valandovo, a bolgár határ és Csalkoli község között. Területét a bizottság nem becsülte fel. Bükkös. Állami tulajdon.

Radoviste.

63. *Placskavica*. Fekszik a Bregalnica, Sztrumica, a bolgár és görög határ között. Területe 15—

16.000 hektár, a miből 3—4000 hektár bükk- és tölgy-erdő, 10—12.000 hektár pedig 20—40 éves fiatalos. Az öreg erdő jóminőségű, a fiatalos rossz. Altalaja palás. Állami tulajdon.

64. *Gavran és Goten.* Fekszik Mesar, Samtepe, Ratovo, Szmylyance, Kunikula, Rajac és Kadi községek között, 6—8000 hektáron. Bükkös és tölgyes. A fák 80—100 évesek. Minősége közép. Altalaja pala és trahit. Állami tulajdon.

65. *Males.* Fekszik Pehesevo, Kratovo, Berovo és a bolgár határ között. Egész területe nincs felbecsülve. Körülbelül 2000 hektáron bükk, 800 hektáron fenyő van. A fák 40—100 évesek. Minősége jó. Altalaja pala és trahit. Állami tulajdon.

Kumanovo.

66. *Szkopszka Crna Gora.* Fekszik a Matejickolostor, Kitka, Crni Vrh, Trnovac, Sztrano és a Szruma falvak között, 6—7000 hektár. Bükkös, részben 80—100 éves, nagyobb részben 1—20 éves fákkal. Minősége közép. Altalaja mész, pala és trahit. Állami tulajdon.

67. *Kozjak Planina.* Fekszik a Pesinya-folyó és a kumanovo—kriva—palánkai út között, 4—5000 hold felnőtt bükkös, 1500—2000 hektár fiatalos. Minősége közép. Altalaja mész. Állami tulajdon.

68. *Kutyura és Csopina.* Fekszik a Pesinya-folyó és a bolgár határ között, 2—3000 hektáron. 1—20—40 éves bükkös és tölgyes. Minősége közép. Altalaja mész. Állami tulajdon.

69. *Liszac Planina.* Fekszik a Kriva- és Kratovszka Réka-folyó között, 4—5000 hektáron. Bükkös és tölgyes, többi adatai a fentivel azonosak.

70. *Oszogovszke Planine.* Fekszik Kriva Palánka és a bolgár határ között, 2—3000 hektáron. Bükkös, némi tölgygyel. Jóminőségű 80—100 éves erdő. Altalaja mész. Állami tulajdon.

71. *Retke Bukve.* Fekvése közelebbről megjelölve nincs, de térképeken ez a név szerepel. 1000 hektár. Minősége a fentebbiével egyező.

72. *Zsivinszke Planine.* Fekvése megjelölve nincs. Kiterjedése 1000—2000 hektár. 1—20 éves fiatalos bükkös és tölgyes. Jóminőségű. Altalaja mész. Állami tulajdon.

Az erdők — mint már említettük — főleg hegyeken vannak, melyek magashegységi jellegűek és nagyon meredeken esnek a síkságokra, melyeket környeznek. A leggyakoribb fa: a tölgy (háromfajta), a bükk, a fenyő (öt fajta). A legalsó lejtőkön rendszerint tölgy van. Azután bükk, a mely gyakran fenyővel vegyül (Males-hegység), míg a legmagasabb részen kizárólagos a fenyő. A gerinczek és fennsíkok nagyjából kopárak. Az említett fákon kívül előfordul itt Közép-Európa minden faneme. A Sár-hegységen és a szkoplyei Kadarag-hegységen nevezetes a sok szelídgesztenye. A fenyvesekben van tiszafa is.

II. FEJEZET.

Az állattenyésztés.

a) A régi területen.

Az állattenyésztés Szerbiának fő gazdasági ága, a miből a gazdák, iparosok, kereskedők, a legtöbb jövedelmet húzzák. Legjelentékenyebb a sertésenyésztés, azután a juhtenyésztés. Újabban javult és emelkedett a szarvasmarhatenyésztés, valamint a baromfi-tenyésztés is. A lótenyésztés jelentéktelen és nehezen fejlődik, bár a kormány főleg honvédelmi szempontból nagy súlyt vet a fejlesztésére. Van bivaly-, szamár- és öszvérállomány is.

Az állatállomány fejlődését illetőleg az ötévenként végzett három utolsó állatszámolás a következő adatokat szolgáltatta:

	ló	szarvasmarha	bivaly	szamár	öszvér
1900-ban	184.849	956.661	6929	1762	178
1905-ben	174.353	962.503	7450	1247	739
1910-ben	152.617	957.918	7290	871	349

	sertés	juh	kecske	baromfi
1900-ban	959.580	3,061.759	432.067	4,740.959
1905-ben	908.108	3,160.166	510.063	5,022.962
1910-ben	863.544	3,808.815	627.427	6,721.950

A legújabb állatszámolás a juhot és baromfit kivéve, számszerű hanyatlást mutat. A szerb-osztrák-magyar vámszerződés körül beállott zavarok kedvezőtlenül hatottak e par excellence kiviteli termelési ág fejlődésére. A sertéslétszám feltüntetése azonban feltétlenül hibás, mert ez állatnál semmiféle hanyatlás nem volt megállapítható.

A legjobb állatállománnyal bíró vidékek a következő megyék: Valjevo, Morava, Timok, Belgrád, Pozsarevác, Szmederevo, Kragujevác és Podrinje.

A szarvasmarhaállományban túlnyomó a magyar fajtaival azonos eredetű belföldi marha. Csak-hogy a míg nálunk ez a marha különösen az alföldi síkságon és az erdélyi vidékek jobb tenyésztőinél nagyra fejlődött, Szerbiában a gyengébb táplálás és extensív (nagyobbára istállónélküli) tartás folytán letörpült. Jó tulajdonságai: az aránylag nagy munkaképesség, igénytelenség, edzettség, a betegségekkel szemben való nagy ellentállóképesség. Rossz tulajdonságai: a lassú fejlődés, kis test, szűk tejelés. A legtöbbre becsülik a Kolubara, Jaszenica és Reszáva folyók völgyében, továbbá a Malyen-hegységben tenyésző marhát. A sabáci földműves és a kraljevói állattenyésztési iskola a kolubarai marha nemesítésével foglalkozik és a gyorsabb fejlődés, valamint a jobb tejelés tekintetében ért is el eredményeket. A Dobricsevóban székelő állami állattenyésztési intézet foglalkozik a tisztavérű tenyésztésével s keresztezte simmenthali és mariahofival.

Körülbelül húsz esztendő óta elég sok nyugati tenyészanyag került az országba. Főleg mariahofi, pinzgau, mürzthali, allgau, montafoni, részint az állami birtokokra és a földművesiskolába, részint a szerb szövetkezetek központi köteléke útján egyesek és szövetkezetek birtokába. Újabban a nyugati fajták közül a simmenthali jellegnél állapotodott meg a kormány, melyet a dobricsevói állami birtokon, a kraljevói állattenyésztési és a sabáci földművesiskolákban, valamint a topcsideri állami birtokon tisztavérben tenyészt. A közgazdasági minisztérium egészen 1912-ig nagyon kis eszközökkel dolgozott. Ez évben azonban a szkupstina egy félmillió dinár hitelt bocsátott rendelkezésére, az addigi kereken 80.000 dináros költségadományon felül, tenyészbikák beszerzésére. Egyidejűleg e hitel igénybevételével újra szabályozta a közgazdasági miniszter az állami tenyészbikaosztást. E szerint a tenyészbikák egy része Szerbiában, másik része pedig külföldön szereztetik be. A vásárolt külföldi tenyészanyag elsősorban az állami birtokokon, a földművesiskolákban s végül vállalkozó magánosoknál helyeztetik el. A vállalkozók a bikát ingyen kapják. Kötelesek azonban jó istállóba elhelyezni, az

előírt takarmányozásban és ápolásban részesíteni s a környékbeli lakosságnak megszabott (2 dinár) fedezetési díj mellett tenyésztésre engedni. A bika állandóan az illetékes hatósági állatorvos és megyei gazdasági felügyelő, esetleg a szomszédos állami gazdaság vagy mezőgazdasági állomás felügyelete alatt áll. Két év múlva a vállalkozó szabad tulajdonává válik. A szabályok megszegése esetén a minisztérium a bikát másnak adja minden kárpótlási kötelezettség nélkül. A vétkes hanyagság- vagy gondatlanságokozta kárért a vállalkozó az államkinestárral szemben felelős.

Az első simmenthali bikabeszerzést a szerb kormány 1898-ban Magyarországon eszközölte. Azóta azonban csak az 1912. évben vásároltatott nálunk a szerb kormány. Újabban főleg a berni jelleget keresnek, azután a simmenthalit.

A Moravá völgyén, továbbá a Belgrád környékén és a Macsvában elég gyakori a nagyobb testű, pirostarka vagy borzderes keresztezésből származó állat. Az országnak e vidékéről kerülnek ki az 5—6 mázsás jobb ökrök. Egyébként a túlnyomó része az állománynak most is kistestű, 3—4 mázsa közötti élősúlylyal.

A szerb közigazdasági minisztérium 1907. évi jelentése szerint Bocalari olasz állatorvos egy 442 kilogrammos, négyesztendős szürke ökör vágósúlyadatait a következőleg mutatta ki:

A két féloldal	262	kg	59·0%
A fej (szarvak nélkül)	15·5	„	3·5%
A tüdő és szív	5·6	„	1·3%
A máj	5·0	„	1·1%
A gyomor	9·7	„	2·2%
A lép	35·0	„	7·9%

A juh- és kecsketenyésztés általánosabb és elterjedtebb Szerbiában, mint a szarvasmarhatenyésztés, főleg a Macsván és a Morava-völgyén kívül eső vidékeken. A juhnak húsa, teje, bőre és gyapja igen nagy szerepet visz a szerbek háztartásában. A gyapját a háziszükségletre háziiparszerűleg dolgoztatik fel. A belgrádi és leszkováci textilgyárak importálják is a gyapjút. A kecskebőr exportezik.

A legtöbb juh van Vránya, Pozsarevác, Morava, Nis, Timok és Rudnik megyékben. A legjobb tejelőfajták vannak Szmederevóban, a Jaszenica-folyó kör-

nyékén (lipszki), a melyhez hasonló típusú a kopao-nikhegységi, továbbá Rudnik, Timok, Piroť és Uzšice megyékben található juh. Ez a típus keresztezve van a nagyobb testű szjenicai juhval. A legjobb gyapjút a Krivovir-fajta (Crna Réka és Bolyevác vidékén), továbbá a gulijan (Timok), a plesin (Uzsice és Morava, de különösen Piroť és Nisava környékén) adja, a melynek gyapjából a piróti szőnyegek készülnek. A legnagyobb testű juhok Szerbia délkeleti részén vannak, a Rujanszka- és Sztarovlaska-fajták, melyek fővidékei: a Kopaonik-hegység, Kraljevo, Ivanjica városok környéke és a Sztudenica völgye. A tejelő-fajtáknak megkezdték a keresztezését az ostfrieslandival; a nagyobb testet és jobb gyapjút a Hampshire-keresztezéssel próbálták elérni. E kísérletek az állami birtokokon és megyei állomásokon történtek s eredményeik még nem érvényesültek a népies tenyész-tésben.

A hegyesvidékeken jelentékeny a kecsketenyész-tés is és a nép szükségleteinek nagyon megfelel. A kecsketej bő szerepet játszik a nép táplálkozásában. A kecskebőrből zaboszsákokat, takarókat stb. készítenek s jelentékeny mennyiségben exportálják is.

Újabban a kormány saanenthali bakokat hozatott a belföldi állomány keresztezésére.

A *tejgazdaság* Szerbiában a kezdet kezdetén van. Néhány várost kivéve, a vaj és kemény sajt fogyasztása ismeretlen. 1904 második felében indult meg a tejszövetkezetek alakítása a mezőgazdasági szövetkezetek központi köteléke útján. Ilyen tejszövetkezetek vannak: Zsagubicán, Velika Plánán, Veliki Silyegovácon, Basinában, Zsarkovóban (Belgrád mellett), továbbá a moravai és rudniki tejszövetkezet. Belgrádot 1899 óta egy részvénytársaság látja el tejjel. A kormány 1907-ben a dobričsevői állami birtokon minta-tejgazdaságot létesített s ugyanilyet tart fenn a kraljevői állattenyésztési iskolán. Ezek a tejgazdaságok vajat, habtejszínt, imperial- és trappista-sajtféléket készítenek. A magánvállalati tejgazdaságok közül megemlítendő: a Kovacsics szmederevői vaj- és sajtgyára (Draskovics Milorad volt közigazdasági miniszter alapítása), ugyancsak Kovacsics belgrádi vaj- és sajtgyára, Jovanics banyicai vaj- és sajtgyára (Belgrád mellett), a mely joghurtot is producál.

Miután az országban kicsiny a tejtermékek fogyasztása, s főleg a nagyobb városokra szorítkozik, aránylag elég nagy az export s kevésértékű az import. (Főképen a helyi termékek minőségénél jobbhoz szokott előkelőségek és külföldiek részére.)

A juhtejből országszerte készül a kaskavál-sajt, melyet az ország délkeleti részén a nyárra egyesített juhnyájakkal — bacsija — nagyban, és főleg Törökországba való kivitelre producálnak. Ez a sajtféle kemény sajt és soká tartja magát. Pirot környékén a *manur* nevű kemény juhsajtfélét is készítik s szintén exportálják.

A *sertésenyésztés* Szerbia állattenyésztésének legerősebb, leggondozottabb és legjövedelmezőbb ága. Itt érvényesül legerősebben a tenyésztési kiválasztás s a takarmányozás is a legmegfelelőbb. Valaha nagy tölgyerdők tették lehetővé a sertés olcsó felnevelését, most az aránylag nagy kukoriczatermelés. A nép fogyasztásában igen jelentékeny szerepet játszik a zsír, a szalonna, a friss és füstölt sertéshús. A sertésállományban háromféle főtípust lehet megkülönböztetni. Az egyik, a legjobb, a magyar mangaliczával azonos fajú *sumadinka* (sumadijai — erdővidéki sertés), a macsvai és bugyenováci, végül a fekete *moravka*. A legjobb az állomány Jaszenica, Lepenica, Donyi-Pomoravac, Poszavina, Sumadija, Macsva, Reszava, és Mlava vidékeken. A szerb sertés könnyen és hamar hízik, bő zsírréteget rak le s a betegségeknek nagyon ellentálló. Könnyen tűri az éghajlat szélsőségeit és úgy táplálékban, mint egyébnemű tartás- és gondozásban rendkívül igénytelen. Rendszerint télen-nyáron a szabadban tanyázik.

A sumadijai és macsvai fajták conserválására és javítására az állam Dobricsevóban, a sabáci és kraljevói iskolákban és kilencz más mezőgazdasági állomáson tizenkét sertésenyésztőállomást tart fenn. Ez állomások a kanokkal magántenyésztők koczáit is bűgátják.

Az állomásokon yorkshire-tenyésztésanyag is van, részint tisztavérű tenyésztésre, részint keresztezésre. A fekete sumadinka keresztezése a fekete angol fajtákkal e fajtának újabb típusát eredményezte, a mely gyorsfejlődésű, szapora és több húst producál. A kormány a sertésenyésztési ismeretek terjesztésében élénk tevékenységet fejt ki.

A *baromfitenyésztés* a szerb mezőgazdaságban, a mely kisbirtokos gazdaságokból áll, szintén nagyon jelentékeny szerepet játszik. Kedvező éghajlat, sok folyó, patak, pocsolya és mocsár és sok egyéni birtokban nem levő terület lehetővé teszi a baromfi egészséges és olcsó felnevelését. Minden legkiseb gazdaság tart baromfit s van szemhulladéka a baromfi táplálására, a mire egyébként elég ritkán kerül a sor. Az állam mintatenyészeteket tart fenn: a kraljevói, bukovói és sabáci iskolákon, a dobričsevoi birtokon, továbbá a szvilajnáci, tyuprijai, leszkováci, zajecsári kruseváci, alekszandrováci, alexináci stb. megyei állomásokon, illetve járási faiskolákban. A magántenyészetek közül a legnagyobb volt a Trifunác-féle Alexinácon s egy részvénytársaságé Belgrád mellett a topesideri hegyen. Az állami állomások a tenyészanyagot részint eladás, részint csere útján terjesztik a nép között. Az állomásokra impórtált és keresztezésekre használt fajták: Langshan, Plymouth-Rocks, Minorca, fehér és sárga Orpington, Houdan, Crèvecoeur, La Flèche, erdélyi kopasznyakú, Dorking, sárga, fehér és szürke olasz, Mecheln, sárga és szürke Vyandotte-tyúk; olasz és emdeni lúd; pekingi, roueni és laufente-kacsá; olasz fehér, amerikai bronz- és franczia pulyka. Újabban főleg a szürke, sárga és fekete olasz s a Minorca-fajtákat kívánják terjeszteni tojásnyerés, a Plymouth-Rocks és sárga Orpingtont hústermelés céljából; az olasz ludat, a pekingi kacsát és a hazai pulykát. A jagodinai és velika planai vágóhidak, valamint a topesideri részvénytársaság nagyban foglalkoznak az élő és leölt baromfi, továbbá a tojás kivitelével.

A *lótenyésztés* igen kezdetleges fokon áll s bár az állam, főleg a hadsereg szükséglete szempontjából sokat tett a fejlesztéséért, nehezen fejlődött. A kis- és törpebirtokos csak erősen fejlett szakértelemmel képes a jobb ló tenyésztésére. Az állam Lyubicevóban ménest tartott fenn legutóbb öt angol és két arabs telivér törzsménnel s összesen körülbelül 200—250 db. tenyészlőval. Ugyanez volt a központja az állami méneknek. Kereken 200 ilyen mén volt, melyek a tenyésztési évadban a 45 fedezőállomásra helyeztettek ki, egyébként pedig a lyubicevói, sabáci és dobričsevoi istállóokban voltak. A hágatási díj 2.55 dinárt tett. Az állomási mének között voltak: angol telivérek, arabs

telivérek, anglonormann és angol félvérek. Társadalmi téren a Kolo Jahacsa Knez Mihailo nevű egyesület foglalkozott a lótenyésztéssel s állami segélylyel versenyeket és díjazásokat rendezett alacsony díjakkal.

A hazai lóanyag török-keleti vérű, kistermetű fajta, mely azonban az angollal és arabssal való keresztezésre alkalmas.

A kormány lótenyésztési programja volt: ígás, hátas és hegyi lóanyag előállítás; a ménes kanczaanyagának legalább 200-ra, az állomási méneknek legalább 400-ra szaporítása; versenyek és díjazások rendezése, magánosoktól csikóvásárlás, közös lótenyésztésre oktató füzetek terjesztése.

b) Az új területen.

Általános vonások. Azok az általános okok, melyek a török uralom alatt a mezőgazdasági fejlődésre károsan hatottak, természetesen megakasztották az állattenyésztés fejlődését is. A szerb kormány által a meghódított területek állattenyésztési viszonyainak tanulmányozására kiküldött bizottság dr. *Detweiler* F. porosz királyi állattenyésztési felügyelő, *Jovanovics* Sándor, a kraljevói állattenyésztési és havasgazdasági iskola igazgatója ez okokat a következőkben foglalta össze: 1. az agrár viszonyok rendezetlensége; 2. az állami adózási rendszer; 3. a rossz személyi és vagyoni biztonság, a számos háború és lázadás, különösen az újabb időkben; 5. a rossz közlekedés; 6. a törökség általános műveltségi szintája és vallásos előítéletei; 7. az erdők elpusztítása; 8. az állami kormányzás tétlensége.

Illustrálja ez állapotokat az, hogy művelt földek aránya az összes területhez e vidéken a török uralom alatt a következő volt:

Koszovói vilajet	10·61%	Szerbiában	42%
Bitolyi	„ 7·30%	és az erdőkkel	
Szalonikii	„ 6·21%	együtt	73%

A volt európai Törökország Európának állatban legszegényebb vidéke. Minden hektár föld táplál:

A volt Törökországban	0·38	darab állatot,
Szerbiában	0·80	„ „

Az utolsó 20 esztendőben európai Törökország állatállománya fogyott.

Vilajet	Ló, számár		Szarvasmarha		Juh és keeske	
	darab	km ² -kint	darab	km ² -kint	darab	km ² -kint
Koszovo . .	116.869	33	405.338	113	1,662.797	477
Bitoly . . .	108.451	52	302.269	145	1,748.607	841
Szaloniki . .	150.630	66	419.523	149	2,743.643	2104
Drinápoly . .	107.627	25	382.074	87	2,763.520	626
Janina . . .	55.271	52	91.314	88	1,418.247	1373
	537.845	—	1,600 528	—	10,336.784	—
Összesen						
a koszovói vilajetben	2,168.004 drb		613 km ² -kint			
a bitolyi	2.159.327 "		1038 "			
a szalonikii	3,313.786 "		1340 "			
a drinápolyi	3,226.218 "		738 "			
a janinai	1,563.802 "		1513 "			
	12.607.394					

Míg Szerbiának 48.059 km² területén összesen 5,500.000 db. állatja volt, addig európai Törökországban három és félszer akkora területen — 175.882 km² — mindössze 12,607.394 db. állat volt található, holott szerbiai arány szerint körülbelül 19 millió állatnak kellett volna ott lenni. Összehasonlítva a szerb állatállományt a volt európai Törökországgal egyes állatnemenként, látjuk, hogy a legszegényebb volt Törökország sertésben és szarvasmarhában, melyekből egy négyszögkilométerre ott mindössze kilencz db. esett, Szerbiában 20 db. A juhászat terén valamivel jobb az arány, mert Törökországban egy négyszögkilométerre 58 db., Szerbiában 92 db. esik. Még legjobbak voltak a viszonyok a lótenyésztés terén, a hol három db. ló esett egy négyszögkilométerre, míg Szerbiában sem több mint 3-6 db.

A sertés-tenyésztést a vallási viszonyok is akadályozták, mert a mohamedán vallás tiltja a sertéshúst és a sertést tisztátalan állatnak mondja.

Természetes, hogy a számszerű adatok még nem nyújtják teljes képét a mult európai Törökország állattenyésztésének, mert e tekintetben fontos szerepet játszik a minőség is.

A legtöbb állat volt a szalonikii vilajetben, kevesebb a bitolyiban és legkevesebb a koszovóiiban. Szembetűnő, hogy a koszovói vilajetben aránylag milyen sok a kecske (juh 1,185.000 db., kecske 478.122). Itt a kecskeállomány majdnem 40%-a a juhállomány-nak, míg Szerbiában csak 16%.

A török hivatalos statisztika szerint a koszovói vilajetben szandzsákonként (megyéenként) az állatlétszám a következő volt.

Állatnem	Szkoplye	Pristina	Pety	Szjenica	Plevlye	Prizren
Sertés	26.588	10.940	9.068	45	445	4.204
Ló	12.020	6.230	2.293	2.350	1.750	7.525
Őszvér	1.115	53	150	2	15	644
Szamár	25.920	2.360	1.520	4	10	4.265
Bika és tehén . . .	46.190	50.600	20.774	17.550	7.300	20.010
Borjú és növendék	17.720	15.700	20.215	15.200	7.600	5.490
Igásőrkör	52.162	39.000	9.966	13.500	6.600	13.585
Bivalyborjú	4.380	2.840	3.000	—	—	2.750
Bivaly	7.261	1.090	70	—	—	800
Juh	585.656	194.641	62.297	115.110	72.840	15.031
Kecske	234.506	100.770	16.929	24.480	48.800	52.735

E szerint legtöbb juh, kecske és sertés van a szkoplyei szandzsákban és a legtöbb tehén és bika a pristinaiban. A szkoplyei szandzsáknak marhában leggazdagabb járása (Kaza) a stipi, melybe az Ovese Polye is esik.

A pristinai szandzsákban legtöbb ló van a presevói, majd a gilani, azután a pristinai és presevói járásban. Legtöbb bika és tehén van a novibazári járásban.

A szjenicai szandzsákban legtöbb marha van Donyi Kolasinban, legtöbb juh a szjenicai járásban és Donyi Kolasinban.

A plevlyei szandzsákban legtöbb juh van a plevlyei, azután a prijepolyei járásban.

A prizreni szandzsákban legtöbb a juh a Gora és Lyuma vidéken, azután a tetovói járásban; ugyane járásban van a legtöbb kecske és sertés is.

Az állatok árai sok tekintetben érdekesek. A legjobb árakat Prilep környékén lehet elérni, a hol egy ló ára volt 120—1000 dinár, egy tehéné 125—300, egy ökör 125—250, egy juh bárányval együtt 20—40 dinár. Resznában 100—200, Dojranban 60—150, Gjevgyeliben 80 dinár volt egy tehén értéke. Az ökröt legjobban fizették Pristina és Reszna környékén, a hol 125—300 dinár volt az ára. Sztrugában már csak 40—140 dinár között ingadozott az átlagos ár. Egy kecskéért 6—25 dinárt lehetett kapni. A liba legolcsóbb volt Mitrovicán (2 d.), legdrágább Szkoplyében (6 d.), pulykát Mitrovicán 2 dinárért, Gjevgyeliben 6 dinárért lehetett kapni. A mosatlan gyapjú ára okánként 1.20—350 dinár között volt.

Az egész novibazári szandzsákból csak juhot, ürüt, gyapjút, kevés kecskét és némi tojást vittek ki. (Prijeopolyéből évenként kb. 100.090 tojás ment ki Pribojba és Boszniába.) A juhok Plevlyéből Konstantinápolyba és Szalonikiba mentek, most pedig Montegrón át Marseillebe. Nova Varos és Szjenicából szintén ment gyapjú Triesztbe és valami Szerbiába. (Leszkovára.) Novibazár évenként 60 waggon gyapjút szállított Belgrádba. Pety vidékéről Mitrovicán át évenként 10 waggon gyapjú ment ki. A sárhegy-ségi gyapjú Prizrenen, Tetovon és Szkoplyén ment át Ausztriába. Stip évenként 25—40.000 kg gyapjút szállított Szalonikiba és Leszkovára. Prilep és Ochrida vidéke behozott gyapjút a többi vidékekről, Elbaszánból is. Egyéb állati kivitel minimalis volt a juhokon kívül. Sőt Törökország behozott e vidékre lovat és szarvasmarhát. Még valami szárított hús- és túrókivitel volt.

Lótenyésztés. A lovak átlagos magassága 131 cm, vagyis 123—150 cm között variál. A maximumhoz közel legtöbb ló Kumanovo körül van. A lovak fajtája arab-török, mint Szerbia területén is. A lótenyésztés természetes alapjai megvannak a síkságokon és fennsíkokon. A legjobb és legnagyobb az állomány a koszovói síkságon, továbbá Stip és Ferizovics környékén. A föld itt sík és elég jó a levegő is meg az éghajlat is. Kétségtelen azonban, hogy a lótenyésztés számottevővé csak nagyobb befektetések és reformok útján volna tehető.

Szarvasmarhatenyésztés. A szarvasmarhaállomány apró, lassúfejlődésű; tejelésre is, húsrá is, iga-

vonásra is a legkevésbé értékes állománya Európának. Csak a montenegrói és albán szarvasmarha kisebb az O-Szerbiában és Macedóniában találhatónál. Ez a marha nagyon igénytelen külsejű és az egyes testrészei nincsenek egymással arányban. Külemre nézve négy változatot lehet megkülönböztetni:

1. A leggyakrabban a szürkeshínű marhát látni, melynek válla és oldala sötét. Szarva sárga, a hegyén veres és oldalra előre nyúlik. Szőre puha és meglehetősen vastag szőrzetet ad. E típus azonos a szerb szürke hegyi marhával.

2. A vörösszínű marha leginkább Drenica és Prizren vidékén van elterjedve. A szőrzet puha és jobb tejelésre utal.

3. A feketeshínű marha mindenütt mutatkozik a vörös, tarka és szürke marha között.

4. A tarka marha is mindenütt látható az előbbi háromféleség között. Legnagyobbrészt feketesárga- vagy sárgafehérfoltos.

A belföldi származású marhán kívül külföldi fajtákat is látni, főleg a novibazári szandzsák nyugati részén és az új területek déli részén. A muhadzsírok Boszniából főleg Metalkafajtákat hoztak magukkal és a szandzsák lakosai is odavezették teheneiket a boszniai kormány által tartott bikákhoz. A Metalka-keresztetések már valamivel testesebbek. Plevlyében Ahmed aga Prhulynak volt egy oberinthali tehene, mely naponként 10 liter tejet adott. Egy kis, Dobricsevóból származó szimmenthali gulyája van Szjenicában Csavics úrnak. Szimmenthali keresztetéseket látni Zeiset úrnál is a Palikura-birtokon. E birtokosnak 12 év előtt hollandi bikája volt, melyet György görög király Athén melletti birtokáról vásárolt. E bika utódai most már eléggé kistestűek, de jobban tejelnek, mint az idevaló származásúak. Az újabb időben elkezdett a török kormány is marhát importálni, de e különben is csekély és rendszertelen importnak nem volt semmi hatása. Adamecz dr. után a szerb szakértők is azt mondják, hogy a szóban levő környéki marha a Brachyceros hegyi marhához tartozik. A piros-tarka és fekete-tarka szín, vagy mint Adamecz dr. állítja, a domesticatio eredménye, vagy pedig valamely ősi fajtának a nyoma. Miután e területekre sokszor törtek be kelták, keleti

és nyugati gótok és szlávok és mindenik nép magával hozta a marháját, valószínű, hogy ennek a mostani balkáni állományon is nyoma maradt. A legjobb tejelő a veresszínű változat. A hideg iránt legkevésbé érzékeny a szürke marha, míg a veres, tarka és fekete érzékenyebb. A jobb tehenek naponként 3—4 liter tejet adnak a lactatio fő időszakában, vagyis évenként kb. 600 kg-ot.

Sok vidéken, pl. Prilep környékén nem fejjik a tehenet, hanem az egész tejet a borjú szopja ki. Részint nem ismerik a tej kihasználását, részint pedig azért nincs tej, mert a cél az ökörnevelés. E vidékeken még a legjobb tejelő a bivalytehén, mely naponként 3—4 oka tejet ad.

A belföldi fajtájú (Polimszka) tehén súlya 150—200 kg, vágósúlya 70—120; a bőr 10—15 kg, a borjú súlya az ellés napján 10—15 kg. A tenyésztés a legelőn történik és a tenyészévad négyhónapos (május, június, július és augusztus). A legelőn kívül hetenként kétszer egy kis korpát és sót kapnak az állatok. A vágósúly az élősúlynak rendszerint 50—55°/₁₀-a.

Nagy a hiány jó bikákban. A tehenet 2—3 éves korában fedeztetik; tekintve a késő fejlődést, elég korán. A bikák a 3-ik évben hágnak, de hágnak fejlettebb ivendékállatok is. Mivel sokszor 10—12 hónapos üsző is megfedeztetik, az utódok elköresesülnek. Legnagyobb baj a sok között a beltenyésztés. A tenyésztők egyáltalán nem törődnek azzal, hogy vérfrissítés végett távolabbról hozzanak bikákat. A hágatás nem történik kézből, hanem a közös legeltetés esélyére van bízva.

Az ellés rendszerint tavasszal történik márcziustól májusig. A borjú általában hat hónapig és még hosszabb ideig is szopik.

Sok vidéken nincs istálló, hanem a marha télen is a szabadban van. Más helyeken, inkább a közbiztonság hiánya miatt a marha a lakóházakban vagy a lakóház előtt tartatik. A főtakarmány a szalma s ezen és a legeltetésen nyugszik e vidékek egész marhatenyésztése. Erőtakarmányt a marha csak kivételesen kap.

A szóban levő vidékek szarvasmarhatenyésztésének fő jellemvonásait a nevezett bizottság jelentése abban foglalja össze, hogy az itteni marha:

Brachyceros typusú, gyengén tejelő, nagyon kistestű, tehát munkára gyenge és lassú fejlődésű.

Juhtenyésztés. O-Szerbiában és Szerb-Macedóniában több typusát lehet a juhnak megkülönböztetni. Pontos tanulmányok nincsenek még e tekintetben, hogy vajjon ezek különböző fajták vagy pedig csak egyfajta különböző variációi. A földrajzi elterjedtség, külem, testméretek és a gyapjú minősége alapján a következő typusokat különböztetjük meg:

1. *Ovcese Polyei juhok.* Ezek tenyésznek Velesz, vidékén, Stiptől keletre és délre, Kocsane-, Kratavos és a Pcsinya-folyó környékén. A legerősebben tipikus és legnagyobb efajta juhot magán az Ovcese Polyén találjuk s e tenyészterület centruma Szv. Nikola, Kadrafakoy és Erdzseli. Neve van a Kukovo, Troval és Krnyevác községi juhoknak. Ez az egész vidék erdőtlen, nincs nagyobb folyója, csak gyenge patakjai és aszályos. Legelő csak a juhok részére van, szarvasmarhának alig. Vagyis a mennyiben termékeny, földművelő cultura alatt van, főleg mákot és gabonát teremvén.

Külem szerint az Ovcese polyei juhok részint a Kaluse-válfajhoz tartoznak, melyeknek orra, fülhegye és szemkörnyéke fekete, többi testük fehérgyapjas; a fülek többé-kevésbbé vízszintesek, a lábakon és fejen nincs gyapjú, a hason nagyon rövid és hasonlólag a háton is. Az úgynevezett *Belke*-válfajú juhoknak egész feje fehér. Természetes, hogy e két válfaj, az együttélés folytán egymással erősen keresztezve van és látni Kaluse-juhot fehér orral s Belke-juhot fekete foltokkal. Ezeken kívül vannak az úgynevezett *Karabas* (feketefejú) juhok, melyeknek feje, füle, orra és lába fekete, melyeknek azonban van több-kevesebb fehér foltja is. Mindenütt láthatni a feketegyapjas juhot. A szarv mindeniknél hiányzik. Általában azt tartják, hogy a legfinomabb a Kaluse gyapja; a Belke fejésre jobb.

2. *Koszovói juhok.* Ezek el vannak terjedve az egész Koszovo-síkságon és a Sztari Kolasin vidéken. Fejük nagyobbrészt fekete, a bőr és gyapjú fehér, az ajak és nyelv, az orr fekete, oldalt és lefelé áll; a lábak feketések rövid gyapjúval, a fark kövér és gyapjúval van benőve. A gyapjút II. osztályúnak minősíthetjük.

Külemváltozatul felemlíthetjük az úgynevezett

Balyuse- vagy *Sár-juh*ot, mely az Ibar völgyében van elterjedve Raskától Szt. Kolasinig. Ennek gyapja fehér, feje és füle fekete, orra és lába fehér. Gyapja IV. osztályú.

3. *Pelagoniai juh*. El van terjedve az egész Pelagonia-síkságon s legjobb minőségben Lozan község környékén, a prilep—bitolyi út mentén, a hol az egész Pelagonia legjobb júhállománya van. A gyapja fehér, szarv nincs, a hason nagyon rövid a gyapjú, legnagyobbbrészt Kalusa-fajta. A gyapjú minősége III. osztályú. Nevezetes, hogy e juhok nem mutatnak állandó typust, hanem egyébként nagyon különbözök, mert minduntalan látszik a drimmelléki és szjenicai juhok befolyása, melyeket gyakran hajtanak Déli-Macedónia vásáraitra.

4. *Szjenicai juhok*. Ezt a változatot találjuk az egész novibazári szandzsákban egészen a Koszovóig és el van terjedve Szerbia szomszédos vidékein is. Tenyészterületének centruma a meszestalajú úgynevezett Szjeniesko Polye, mely Szjenicától délre a tenger színe felett 1200 m-es fennsík ként terül el. Majdnem teljesen kopár, vízben szegény s a rajta uralkodó nagy hideg és erős szelek folytán nem alkalmas földművelésre. E fennsík folytatása a Pestera nevű karszti fennsík. E fennsíkokon szegény a legelő, mert bujább fű csak a folyók és patakok mentén van. Nagyobb állattenyésztésre teljesen alkalmatlanok s csak juh él meg rajtuk.

A szjenicai juhoknak két félesége van, t. i. a szorosabb értelemben vett szjenicai és a pesterai juh. Ezek a legnagyobb testű juhok nemcsak Új-Szerbiában, hanem általában az egész szerb területen. Rendszerint Kaluse kinézésűek, vagyis a fejük fehér, a gyapjuk is fehér, orruk fehér vagy fekete, lábuk fehér, szarvatlanok. A torkon, hason és a lábon térdig rendszerint nincs gyapjú és ebben különböznek a szjenicai juhtól, melyeknek háta és hasa hosszú gyapjújával van benőve.

A pesterai juhok rövid gyapjújúak (Rude), a szjenicaiak hosszú gyapjújúak (Reule). A gyapjuk durva és IV. osztályba sorozható. Külemük szerint hízékonyságra mutatnak (rövid fej, rövid törzs, és széles csípők, ennek azonban ellentmond a hosszú láb).

5. *Sár planinai juhok*. Nem olyan jellegzetesek, mint a szjenicai és több fajta keverékének látszanak.

Legnagyobbrészt fehér a fejük és a jelek szerint sok bennük a Podrimszka-juhféleség vére. Braniste, Borje, Vranity és Novoszelo községek voltak híresek juhaikról. Ezidőszertint tenyésztőterületük, a Gora nevű vidék, az albánok betörései következtében elszegényedett. A lakosok elbeszélése szerint a Sár Planinán legjobb juhlegelők: Karanikolica, Dzsiniibeg, Jezero, Vraca, Mrzdol, Szmreka, Szedarica, Kucsibab, Zakuf, Izelitye a Tetovszka Réka jobbpartján. A balparton: Brozovda, Belavoda, Orlovac, Plocsa, Bisztrica, Csausica, Livadica, Lyjuboten. E juhok kicsik és degeneráltak. A gyapjuk V. osztályú. Miután a Sár Planinán bőven van legelő s valaha állítólag két millió juh volt rajta, eléggé különös ez a hanyatlás.

6. *Podrimszka-juhok.* Sokkal erősebben vannak elterjedve mint a Sár Planinaiak. Tenyésztőterületük: a Beli és Crni Drim völgye, a prizreni fennsík nyugati része, a Metohija, Lyuma, Dibra környéke egészen Ochridáig. E juhok eléggé jellegzetesek s különálló fajtaul tekinthetők.

A fej fehér, a gyapjú nagyobb részt fehér, bár van elég feketegyapjas is, szarvatlan (a kosok szélesen spirális-szarvúak), az első lábak gyapjatlankok, a hátsó lábak hátsó része be van növe gyapjával a csülöktől egészen a hátig, a fark rövid. A gyapjú minden többinél durvább és IV. osztályúnak mondható. (A sár planinai juhok gyapja okánként 2—2·20 dinár, a Podrimszka gyapja 20—60 parával olcsóbb.) A külemnél szembetűnő a hosszú láb. Az aránylag hosszú fej lassú fejlődésre és rokonságra vall az Asan-fajtaival.

7. *Asan- (feketegyapjas) juh.* Ezek az eloláhosodott illirek birtokában vannak, helyről helyre vándorolnak. Nyáron a magas hegyekben vannak, télen lejönnek a síkságra. Legdurvább gyapjújúak és gyapjuk VII. osztályúnak minősíthető.

Egyik felsorolt juhajtának sincs semmi közgazdasági értéke, sem termelésre, sem gyapjúra, sem húzékonyságra nézve.

A szjenicai juh évenként, a bárány által elszóptott tejen kívül kb. 40 oka tejet ad. Az Asan-juh nyáron át 60 kg tejet szolgáltat. Viszonylag a legjobban tejelők a Podrimszka és a Metohiján. Az ovcese polyeiek napi fél okát, vagyis évenként 40—50 okát adnak. A fejés általában Szent György napkor kezdődik.

A testsúlyra nézve a következő adatok tájékoztatnak:

	Plevlyén:	
	Élősúly	Tiszta hús
	kilogramm	
ürü	40—50	16—25
juh	30—40	12—15
kecske, herélt	40—50	
kecske	30—40	

Novibazár körül egy kos 20—35 kg-ot nyom. A hízlaláskor 100 darabra 20—25 kg korpát vagy zabot adnak.

	Prizrenben (Podrimszkák):	
	Élősúly	Tiszta hús
	kilogramm	
ürü	33	16—25
juh	23—25	11—12

Gyapjúból a szjenicai juhok darabonként átlag 1.25 kg-ot adnak. A Ruda több gyapjút ad, mint a Reulya. Testsúlyukhoz aránylag legtöbb gyapjút adnak a Podrimszka-(Bokanicska-)juhok a Metohiján, 1.28—2 kg. Ezt a gyapjút, mivel finomabb valamivel, jobban fizetik, mint a szjenicai juhokét. Stip környékén a fehérfejű juhok több gyapjút szolgáltatnak, mint a koszovóiak.

Gosztivár környékén a juhok az első nyíráskor (Szent György napján) adnak 1—1 $\frac{1}{4}$ okát, a másik nyíráskor (augusztus közepén $\frac{1}{2}$ okát). Az ovese polyei juhok adnak 1 $\frac{1}{2}$ okát.

A podrimszkákat a völgyekben kétszer, áprilisban és augusztusban nyírják, a hegyeken csak egyszer tavasszal.

Az Ovese Polyén májusban nyírnak. A sár planinai juhokat áprilisban és augusztusban. Szaloniki környékén március végén, Tetovón és Gosztivár körül április végén nyírnak. A gyapjú minősége a következő sorrendben jelezhető: I. az ovese polyei juh, II. koszovói juh, III. pelagóniai juh, IV. szjenicai juh, V. sár planinai juh, VI. podrimszkai juh, VII. Asan-juh.

Kecskenyésztes. Van fehér, sötétszürke, szürke és tarka kecske. Az állomány értéke csekély. Miután kevés hasznót hajtának, az erdőkben pedig igen sok kárt csinálnak, az állomány csökkentése volna a helyes közgazdasági cél.

Sertésenyésztés. A sertés e vidékeken külemre nézve hasonlít a vaddisznóhoz. Lyesak és Tetovo körül elég sertést tenyésztnek. Van fehér és fekete sertés. A fej erősen hosszúkás és ékalakú. A hát domború, vastag sörtével. Külföldi fajtából csak kevés van. Így pl. Zeiset úr a Palikurán fehér Yorkshire-sertést tenyészt maltaival keresztezve. A keresztezősekkel megvan elégedve. Az Allatini testvérek Szalonikiban Angliából importált tiszta Yorkshire-sertést tenyésztnek. Az egész sertésenyésztésnek mai állapotában nincs jelentősége.

Baromfitenyésztés. Az új szerb területek éghajlata mindenütt, de különösen a Sár-hegységtől délre nagyon kedvező valamennyi baromfifajtenyésztésre. Különösen jók a viszonyok a tojástermelésre. Már most is van egy jó hazai fajta lúd, mely egészen fehér, csak a szárnyán vannak szürke foltok. Legtöbb ilyen lúd van Novibazár, Tetovo, Ochrida, Laplyeszelo és Gracsanica, valamint Liptyan környékén. A kacsa nem jó minőségű. A legtöbb a tyúkféle és ez alkalmas fajták behozatalával nagyon könnyen szaporítható és javítható. A hazai fehér és fekete pulykafajta nagyon jó s gondosabb tenyésztéssel kitűnő állománynyá fejleszthető.

Tejgazdaság. Lassankint nyomai látszanak itt is már a tejgazdaság fejlődésének. Tehéntej alig van és sem a lakosság táplálására, sem feldolgozásra nem szolgál. Egyedül Zeiset úr foglalkozott vajkészítéssel, melynek okáját Szalonikiban hat dinárért adta el, A nép ilyesmiről nem tud semmit, ha van teje, ebből legfeljebb közönséges túrót csinál.

Novavarosban juh- és kecsketejből csinálják a fehér szerb túrót, négy kg tejből átlag egy kg-ot. Májustól szeptember 1-ig állítják elő s minden juh átlag 10 kg túrót ad. A Sár-hegységben csinálják az úgynevezett *sarszki*-túrót, a mely lefölezött tejből való félkemény sajt, minden kereskedelmi érték nélkül. (Túl-sós, kemény, rosszízű.) A kacskavaly-sajtot Oszegovón, a Karadagban, az Ovese Polyén, Galicsniken, Nauticán (Szkoplye vidéke) és a Preszpa-tó melletti Isztokon csinálják. Legnagyobbrészt az Asanok (balkáni oláhok). Az Ovese Polyén úgynevezett Bijen (kivert) túrót csinálják köpült tejből, öt oka tej ad $1\frac{1}{4}$ oka ilyen túrót és fél oka vajat. Öt oka tej ad két oka paren (gőzölt) túrót és $\frac{1}{4}$ oka kajmak nevű kövér

túrót. A teljestejből készült sajtot *eglijá*-nak nevezik. A gőzölt sajtot olyan tejből készítik, melynek zsíráját kiveszik. Sem a bijen-, sem a paren-sajtnak nincs kereskedelmi értéke és csak házi használatra való. A köpülés primitív köpülőkön történik.

Míg a tehénállomány ilyen rosszminőségű, tehéntejgazdaságról nem is lehet szó.

A takarmányozás. A takarmányozás legfőbb módja a síksági és havasi legeltetés. Nagy legelő-complexumok: a Jadovnik (1599 m), Zlatar (1478 m), a szjenicai fennsík a Pesterával (1069 m). A Perister (2532 m) északnyugati részén, különösen a Gozsan, Gijevac, Lera, Szepac, Caparevo, Trnovo és Maloviste közötti vidéken sok a legelő és rét, melyek öntözöttnak, sőt részben trágyáztatnak is. Itt látta a bizottság aránylag a legnagyobb testű szarvasmarhát. A juhnak, különösen az Isztok-hegység (Ochrida- és a Preszpa-tó között) ad igen jó legelőt. Sok jó legelő van a Murihovo-hegységben is. Zeiset úr közlése szerint a Bunarese és a Vidacs hegyeken, Marinovo körül, a tejgazdaság is fejleszthető lenne, mert itt sok a jó legelő. Az ovese polyei síkság most csak a juhoknak ad legelőt s nagyobb állatok tenyésztése csak a magaslatok beerdősítése után lenne lehető. Úgy a nagy, mint a kis állat tenyésztésére jó körülmények vannak a gyevyelii síkságon. Egyébként valamenynyí síkság (Koszovo, Prizren, Tetovo, Szkoplye, Prilep, Pelagonia, Kumanovo) nagyon alkalmas az állattenyésztésre, csak hogy befektetés és emberi munka kell hozzá.

A takarmány: legelő, széna, szalma, kukoriczaszár. Pillangós növényekről e vidékeken úgyszólván semmit sem tudnak, bár a luczerna és a takarmányrépa minden jobb vidéken megteremne. Használják még takarmányul az úgynevezett *Tyuszpát*, vagyis a szezám és mákolaj készítésével maradó pogácsát. Száz oka mák vagy szezámából 40 oka olaj és 60 oka tyuszpa lesz. A gyapotmagból való olaj készítésénél előállított hasonló termék neve *sarlagan* és szintén takarmányul szolgál. Néhol az igásállatoknak kölest adnak kukoriczával.

Állategészségügy. Az állatok közt mindenféle betegség szabadon és ellenőrizhetetlenül pusztít, mert a hatóság eddig az állategészségügygyel semmit sem törődött.

III. FEJEZET.

Az ipar.

Szerbia ipari élete a hetvenes években, a vasúti közlekedés megnyitása után ment keresztül az első átalakuláson. Azelőtt elsősorban a háziipar, másodsorban a kézműves kisipar látta el a szerb nép ipari szükségleteit. Nagyon kevés városi lakos híján, a szerb nép otthon font, szőtt, varrott fehérneművel és felsőruhával, kucsmával, opánkával ruházkodott, szégyenes házi berendezését részben maga csinálta, részben hazai kisiparosoktól szerezte be. A megnyílt vasúti közlekedés behozta a nyugateurópai gyáripar termékeit, megismertette a modern ipari szükségleti cikkeket s addig nem létezett igényeket fejlesztett ki. Mint mindenütt, a gyáripar versenye itt is sok kisiparost tönkretett. A szücsök, vargák, kékfestők, takácsok, rézöntők megfogytak. A lakatosok, kötélverők, pékek, patkolókovácsok, építőmesterek, üvegesek megsaporodtak. A mint erre a szerb nép foglalkozások szerinti megoszlásának tárgyalásakor rámutattunk, a kézműiparral foglalkozók száma absolute véve erősen szaporodott, természetesen azokban az iparágakban, a melyeket a gyáripar versenye nem érintett.

Az ipari foglalkozás mostani rendjét megszabó törvényt csak 1910-ben alkották meg. Ennek határozmányai közül ki kell emelnünk a következőket.

A törvény hatálya kiterjed minden gyáripari, kézműipari és kereskedelmi vállalatra, a mely idegen személyeket is foglalkoztat. A családtagok közreműködésével, vagy egyedül űzött ipari foglalkozásra a törvény nem vonatkozik. Minden iparűzéshez képesítést kell kimutatni. Ez lehet kézműipari vagy kereskedelmi szakiskolai bizonyítvány, vagy ipari mestervizsgálat. A vizsgálatokat megyénként két az ipartestület által kiküldött, két a közgazdasági miniszter által kineve-

zett tagból álló bizottságok ejtik meg, a vizsgázó által megnevezett vizsgáztató taggal együtt. Gyáripar fogalma alá esik minden vállalat, mely motorikus erő mellett legalább 15 munkást, vagy motor nélkül legalább 25 munkást foglalkoztat. Az iparosok vagy kereskedők kötelezőleg tagjai a kamaráknak, s a megyei, járási és községi ipartestületeknek. A kamarák titkárait, két a kamara által jelölt egyén közül a közgazdasági miniszter nevezi ki. Az ipartestületek főadatait és működését részletesen szabályozza a törvény. Tanoncznak kivételesen orvosi, a fejlettséget igazoló bizonyítvány alapján 12 évvel, egyébként 14 évvel lehet állani. A tanoncz szülei vagy gyámja és a munkaadó között írásos szerződést kell kötni, mely jóváhagyás végett az ipartestületnek, ilyen híján a községi előjáróságoknak bemutatandó. A tanonczidő legfeljebb három esztendő. Az utolsó esztendőben a tanonczot háztartási munkával foglalkoztatni nem szabad.

A munkaidő ipari foglalkozásban legfeljebb 10, a kereskedelemben legfeljebb 12 óra. A munkaidényben a közgazdasági miniszter még két munkaórát engedélyezhet, melyek azonban külön díjazandók. Nőknek és 18 éven aluli ifjaknak éjjeli dolgoztatása tilos. Ünne- és vasárnapokon a munkaszünet 36 óra, kétös ünnepnapokon 60 óra. Gyárakban a munkások szombat délután öt, kézműipari műhelyekben hat órán túl nem tarthatók. A Truck-rendszer tilos. Bizonyos iparágakban a közgazdasági miniszter a 16 éven aluliak foglalkozását vagy egészben megtilthatja, vagy bizonyos feltételekhez kötheti. Ily ifjak naponként csak nyolcz órát foglalkoztathatók. Terhesasszonyokat hat héttel a szülés előtt és után nem szabad dolgoztatni. A közszállításoknál a *belföldi ajánlatok 10°/_o-kal* drágábbak lehetnek, mint a külföldiek.

A gyáripar állami támogatása már 1874-ben megkezdődött, de a támogatást hatályossá csak az 1898. évi július 16-iki törvény tette. E szerint az állam (1903 óta a szkupstina) által concessionált vállalatok bizonyos ideig adómentességet, az államvasutakon szállítási kedvezményeket, a berendezési tárgyakra nézve vámentességet, az állami erdőkből ingyen fát és egyéb építőanyagot, állami területen ingyentalkezt élveznek. A kormány csinál számukra utat, vasúti rakodóvágányt stb. Kétségtelen a fejlődésnél a ma-

gyarországi iparfejlesztő mozgalmak hatása. A pénzben való támogatást azonban Szerbia nem vette alkalmazásba.

Szerbia politikai életében nem hiányoztak a nagyralátó közgazdasági tervek erőltetői. Így Markovics Szvetožár, az ősi szerb Zadrugákra akarta a modern ipari fejlődést alapítani, s az országot a „capitalismus poklának“ átugrásával a patriarchalismus fokáról egyenesen a szocialistikus termelési rendbe vinni. Ezzel a czéllal alapította meg 1871-ben az első ipari szövetkezetet. A Markovics tervének keresztülvételéhez azonban az állam olyan mérvű segítsége kellett, a mit nem adhatott meg a gyöngye szerb állam, sem politikailag, sem anyagilag. Tehát az első ipari szövetkezet is csakhamar megsemmisült. Azután jöttek olyan tervek szellőztetői, hogy Szerbia alakuljon át balkáni Belgiummá, majd balkáni, idegenforgalomból élő Svájczczá stb. A valóság azonban az maradt, hogy néhány iparvállalat alakult, melynek közvetlen alapja volt a mezőgazdasági termelés, egyébként pedig csak a mezőgazdasági ipar indult — szintén jelentékeny állami támogatással — fejlődésnek.

A szerb nép legnagyobb ipari termelése tulajdonképen a mezőgazdasági termelésnek egyenes kifolyása. Ez: az aszaltszilvakészítés, a szilvapálinkafőzés és a kenderfonás, szövés. A piróti szőnyegipar, melynek a krivovir-juh gyapja adja az anyagát, kisarányú, inkább helyi specialitás, mint piaci productio. A szőnyegek eddig használt rikító színei miatt a nyugati országokban csak korlátolt elterjedésre számíthatnak, bár tartósságuk vetekszik a legjobb keleti szőnyegekével.

A gyarapodó ipari szükségleteket, a már említett néhány kézműiparág kivételével, a gyáripar elégti ki. Igen kisméretben a hazai, túlnyomórésztben az osztrák, a magyar és újabb időben — a vámháború óta — a német.

A nem szorosan mezőgazdasági gyáriipart a következő iparvállalatok képviselték: két kalapgyár, két gazdasági gép- és eszközgyár, egy bútorgyár, egy spódium- és enyvgyár, egy szappangyár, egy czukorka- és csokoládégyár, egy cementgyár, két szita-gyár, négy gyapjúszővő, egy czipőgyár, egy kukoriczaolajgyár, egy tricotategyár, két téglagyár, két üvegyár, egy conservgyár, egy selyemfonógyár, két

textilgyár, és egy fehérneműgyár. Mindezek concessio alapján állami támogatással dolgoztak s kisebb arányú iparvállalatokul tekinthetők.

A mezőgazdasági ipar fogalmi körébe eső gyári-vállalatokról többet mondhatunk.

1. *Malomipar.* Ez az ország legfontosabb iparága. A balkáni háborút megelőző években összesen 269. malom dolgozott, melyeknek liszttermelőképesége a következő volt:

	500 kg-ig	9 malom
500— 1.000	„	58 „
1.000— 5.000	„	77 „
5.000— 10.000	„	86 „
10.000— 20.000	„	22 „
20.000— 80.000	„	16 „
100.000	„	1 „

E malmok tehát legnagyobbbrészt kis, csak a helyi szükségletre szolgáló malmok, melyeknek napi őrlőképessége az egy waggonra menő lisztmennyiségben nem megy túl. Nagy versenytársaik a kis gőzmalmoknak a moravavölgyi vízimalmok. A malomipar a helyi szükségletet ellátja, sőt 1910-ben 1012 waggon lisztet ki is vitt (öt waggon híján) Törökországba. A 800 waggon körül járó korpát legnagyobbbrészt az osztrák és magyar közös vámterületre hozták be. A malmok összes productiója volt 1911-ben 1,102.320 métermázsa liszt és 173.840 métermázsa korpá, 20,880.350, illetve 2,607.600 dinár értékben. A búza és rozsliszt belső szükséglete körülbelül 1,000.000 métermázsa. A tizenhét nagy malom 1911-ben 532.232 métermázsa búzalisztet és 173.840 mm korpát producált. A kisebb malmok 320.000 métermázsa kukoriczalisztet és 280.000 mm búzalisztet állítottak elő.

2. *A húsipar.* A belgrádi, két velikai plánai, mladenováci és jagodinai export-vágóhidat és húsfeldolgozótelepet a kettős monarchia vámpolitikájának hatása alatt a szerb húspiacznak a kettős monarchiától való függetlenítése érdekében kifejtett kormányzati tevékenysége hívta életre. A belgrádi vágóhíd részvénytársaságé; a két velika plánai Schuhmacher és Scheuss nevű németeké, a jagodinai Kleefisch nevezetű svájci iparosé, a mladenováci a Paulovics Milán belgrádi nagykereskedőé volt. A magántulajdonban levő vágóhidak által feldolgozott húsmennyiség

pontosan nem tudható. A belgrádi vágóhíd igazgatóságának az 1912. évre vonatkozó jelentéséből a következőket közöljük:

A vágóhíd munkája az egész éven folyt. A bordói Gasseau czéggel üzleti kötelékben kivitetett:

640.000 kg sózott szalonna, 70.000 kg sonka, 55.000 kg szalámi, 535.000 kg zsír, 30.000 kg szalonna, 160.000 kg füstölt szalonna, továbbá a hadsereg részére 70.000 kg szalonna és 120.000 kg zsír.

A kivitel Franciaországba, Belgiumba, Olaszországba, Svájcba és Bulgáriába irányult. A zsír legnagyobbbrészt Németországba ment.

Friss húskivitele:

a) Ausztriába és Magyarországra: 81.940 nehéz sertés, 10.146.902 kg súlyban, 12.250.00 dinár értékben, 20.508 nehéz ökör, 5.282.960 kg súlyban, 6.000.000 dinár értékben, továbbá 1.490.000 kg szalonna, zsír, sonka és szalámi 2.250.000 dinár értékben.

A szerb hadsereg részére: 2387 drb, 996.100 kg súlyban szállított.

Az összes kivitel 20.500.000 dinár értékű volt.

A belgrádi helyi szükségletre 107.911 drb állat vágatott le; ökör kereken 10.000, sertés 23.000, juh 44.000 stb.

A vágóhíd összes bevétele volt: 903.164.31 dinár, összes kiadása: 480.890.46 dinár, tiszta nyereség 422.273 dinár. (Az alaptőke 1.125.000 dinár.) A 10%-os osztalékon a tartalékalap és igazgatóság 10 százalékos dotációján kívül a társaság külön tartalékalapra 150.000 dinárt fordított.

(Az 1910. évben a vágóhíd a helyi fogyasztásra 71.143 drb állatot vágatott, az exportáló Gasseau czég számlájára pedig 18.192 drb sovány sertést. Tiszta jövedelme mindössze 79.432.85 dinár volt.

A belgrádi vágóhídon levágott állatok száma volt az utolsó hét évben:

	Darab	kg hús	Darab	kg hús
1906-ban	20.878	2.621.156	41	7892
1907-ben	31.013	3.862.107	—	—
1908-ban	27.403	3.471.727	3401	822.526
1909-ben	30.346	3.132.136	707	166.058
1910-ben	18.191	1.982.090	—	—
1911-ben	68.087	9.751.277	22.018	9.082.111
1912-ben	89.040	11.426.760	23.170	9.556.294

A velünk való szerződés életbelépte különösen a sertések belföldi nagy árjavulásában s a kiviteli értékesítés erős emelkedésében nyilvánult. A szarvasmarha jobb minőségű, 5—6 mázsás példányait az olaszok is főleg az 1911. évben elég jól vásárolták. (Élő súlyban, levonás nélkül, 60—70 dinárért métermázsánként.)

A határunk megnyitásának már az első évében a belgrádi vágóhíd igen nagy nyereséghez jutott s részvényeinek értéke majdnem megkétszereződött. A második évben még nagyobb volt a gyarapodás.

A jagodinai és két velika plánai vágóhíd az 1912. évben főleg baromfi- és tojásexporttal foglalkozott. Hústermelésükről a feldolgozott húskivitel számadatai adnak hozzávetőleges tájékozást. A mladenováci szalámit, szalonnát és zsírt termelt főleg.

Valamennyi exportvágóhíd teljesen modern üzemű és berendezésű. A legnagyobb része a belgrádi, a mely napi 500 sertés és 150 ökör földolgozására van berendezve.

A belföldi, különben nagyon csekély húsfogyasztást a házi és nagyobb községekben egészségügyi felügyelet alatt álló mészárszéki vágás látja el.

3. *Sörfőző* nyolcz van Szerbiában, melyek közül a legújabb a prágai hitelbank tyuprijai nagy, modern sörgyára még 1911-ben nem működött. Az elmúlt két évben a szilvából — nagy keresettsége miatt — kevesebb pálinkát főztek, ennél fogva a sörfogyasztás nagyot emelkedett. A gyárak termelése 32 százalékkal gyarapodott 1910-ről 1911-re és 148.000 hektolitert tett, 7.500.000 dinár értékben. A gyárak az összes fogyasztási szükségletét nem tudták fedezni.

4. *A szesziparról* a belgrádi kereskedelmi társulat közlönye (Trgovinski Glasnik) 1911. évi decz. 3-iki (16-iki) száma többek között a következőket írta:

„Nálunk a F. J. Vsetecska cégnek van szeszgyára, a mely azonban csak a drogeriák, vegyi laboratoriumok céljára és égetésre főz szeszt. Évi productio állami felügyelet alatt, körülbelül 380.000 kg. Most, a mikor a spirituszpálinka iránt nagy kereslet fejlődött ki, a monopol-igazgatóság külföldről kénytelen spirituszt hozatni. Az utolsó hónapokban hetenkint két waggont hozatott be, miután azonban a kereslet növekedett, hetenkint 4—6 waggont fog kelleni behozni. A szeszt a monopol-igazgatóság szerzi be, az

eladást azonban a Vsetecka-féle gyár eszközli bizonyos provísió mellett. A behozott szeszért az állam kilogrammonként egy dinár taksát szed. E taksákból az állam évi bevétele 500.000 dinár lesz“.

A belföldön szükségelt szesz körülbelül 650 waggonra rug, tehát kereken 600 waggont importálni kell.

5. *A cukoripart* 1911-ig egy, a belgrádi cukorgyár üzte. Ekkor felépült a prágai hitelbank paratyini cukorgyára is. A belgrádi cukorgyár 1910-ben 9090, 1911-ben 9540 tonna cukrot állított elő s a 9500 tonna körül járó belfogyasztást, felhasználva az előbbi évből maradt készletet is, jó árakon fedezte. A répával beművelt területet a kamarai jelentés 1910-ben 2500 hektárra, 1911-ben 5035 hektárra mutatja ki. Az utóbbi évben 91.474 tonna répa termett, hektáronként 18 tonna, s a répa polarisatiója volt: 13-8. Az új cukorgyárnak szintén sikerült körülbelül 5000 hektár répa-termőterületet biztosítani s a jelentékenyebb balkáni cukorexportra rendezkedett be. A belgrádi gyárak a termelők vezetésére és oktatására sok külön közege van. Mindkét gyár az utóbbi években műtrágyát is oszt a termelőknek.

6. *Gyapjú-, kender- és lenfonó- és szövőipar.* A gyapjúmosás csak néhány számba nem vehető, primitive dolgozó kis vállalattal van képviselve. A gyapjuszövessel és fonással három gyár foglalkozik; 1910-ben 6120, 1911-ben már 9580 orsóval és 180 szövőszékkel. A gyapjút részint az országban (Krivivir, Pirot), részint pedig Magyarországon szerzik be. A piroti szőnyegnél és a háziiparszerű nemzeti ruha készítésénél is gyapjú dolgoztatik fel.

A kender- és lenfonással és szövessel három gyár foglalkozik, a leszkováci, vrányai és szvilajnáci. Ez ipar, a kender- és lentermelés fejlesztésével párhuzamosan, fejlődő lendületet vett.

7. *Bőrgyártással* két nagyobb gyár és egy bőrcserzőtelep foglalkozik. Csak közönséges tömegárúként értékesített bőrök állíttatnak elő.

8. *Fafűrészművek* száma a belgrádi iparkamara 1911-iki jelentése szerint körülbelül 40 volt, melyek 140.000 köbméter fát dolgoztak föl. Fafeldolgozással hét műhely foglalkozik. A közlekedési utak és vasutak hiánya miatt az üzemek sok nehézséggel küzdenek s nem tudnak elég feldolgoznivaló anyagot beszállítani.

A mezőgazdasági iparágak évi termelésének értékét az iparkamara 1911. évi jelentése a következőleg mutatja ki:

Malmok	23,685.000	dinár
Fűrészek	3,500.000	„
Sör és szesz	8,100.000	„
Textilipar (gyapottal együtt)	7,180.000	„
Czukor	6,500.000	„
Vágóhíd	21,200.000	„
Az újabban ideszámított szilvaaszalás és etüválás	22,800.000	„
	92,965.000	dinár

vagyis az összes 126,235.500 dinár értékűre tett ipari termelésnek a mezőgazdasági ipar háromnegyedét adja s még ennél is nagyobb arányban vesz részt a mezőgazdasági ipar az 54.5 millió körül járó ipari kivitelben. Ez különben az ország mezőgazdasági jellege mellett természetzerű.

Szerbia régi területén a gyári jellegű iparvállalatok összes számát 112-re, az alkalmazott lőerőt 7—8000-re, a munkások számát 7000—7500-ra tehetjük.

Az új területeken¹ a kisipar terén egyes városok

¹ Narodna privreda stb. című hivatalos kiadvány adatai szerint.

ban lehetett megállapítani említésreméltó munkásságot. *Prizrenben* fafaragás és borotvakészítés, *Szkoptyében* fafaragás, czink és czinköntés, *Prizrenben* és *Tetovóban* ezüstveretezés és késkészítés, *Mitrovicában* késkészítés, *Prilepben*, *Pristinában* és *Resznában* üst- és kazánkovácsság, *Bitolyban* és *Prilepben* messzing- és czinköntés. Szüksipar: Novipazár (12), Stip (20), Szkoptye (8), Prizren (30), Kumanovo (2), Velesz (8), Prilep (15), Tetovo (5), Struga (2), Ochrida (4), Bitoly (27 műhely) városokban.

Az ipari szükségleteket legnagyobbbrészt háziiparképen állítják elő e vidéken. A helyszínen eljáró szakértő bizottság hivatalos jelentése nem kevesebb mint 42-féle háziiparágat sorol fel, melyek mindannyia az itteni lakosság primitív háztartási, ruházkodási és egyéb efféle életszükségleti cikkeinek előállításával foglalkozott. Mint nevezeteseb-beket felsorolhatjuk a következőket: füstölt és szárított húskészítés Novavarosban; kátrány- és szurokkészítés Breznán (Kratovo mellett); bődönkészítés

Szjenica, Prijepolye és Novavaros közé eső községekben a szjenicai és novavarosi túrónak; fazekasipar Novibazár körül; vályogvetés, a mivel főleg cigányok foglalkoznak; Janyevo körül messzing- és pakfongöntés, melynek termékeit főleg gyűszűket, kannákat, keresztek, fülbevalókat Szerbiába, Bulgáriába és Romániába is elviszik; az albán községekben lapát, láda, deszka stb. faipari munka; Prizren környékén kereken 200 család foglalkozik harisnyaszövessel; Bujanovci körül kereken 1200 lélek foglalkozik kötelesmunkával, a miknek termékeiből 30 waggonra menő árú kivitelre is kerül. Fehérneművarrás és szőnyegkészítés Veleszben és Prilepben, valamint Bitolyban. Igen sok községben fonnak kosarat, égetnek szentet és meszet s állítják elő a ruhadarabokat.

Nagyobb iparvállalatokul a következőket sorolhatjuk fel: vízimalom van Novibazárban, Szkoplyében (4), Tetovóban, Kocsanéban, Bitolyban (25 kisci) Palikurában. Gőzmalom: Bitolyban és Kavadarban. Gázmotoros malom van Pristinában és Veleszben, Petroleummotoros Bujanovcén és Prilepben (2), Negotinban és Veleszben, Stipben (5), Szv. Nikolán és Bitolyban. A malmok csak alsóbbrendű lisztet állítanak elő s csak a helyi fogyasztásra dolgoznak. Szakképzett személyzetük nincs.

Egyike a legnagyobb iparvállalatoknak Nedzsib Draga fűrészje Mitrovicán. Ennek négy fűrészje, kilencz km erdei és 10 km-es kötélvaspályája van.

Veleszben van két nagyobb olajsajtoló, egy Stipben. Több ilyen kisebb iparvállalat kézierővel dolgozik, mint Kumanovóban, Veleszben egy, Kavadarban nyolcz, Stipben öt, Gyevgyeliben öt, Radovistén, Kocsanen, Negotinon öt stb. A géperővel dolgozók 40—50.000, a kézierővel dolgozók 5—10.000, más és szezámolajat állítanak elő.

A textilipart három gajtán és harisnyaszövő képviseli Magarevón, egy Tetovón. Ezek vízierővel dolgoznak.

Szkoplyében és Gosztiváron van 1—1 téglagyár. A gyevgyelii selyemfonó a török Dette Publique tulajdona volt. Volt benne 60 gubófojtókazán. Ezzel szinte kimerítően vázolta a bizottság a szóbanlevő vidékek ipari munkálkodását.

IV. FEJEZET.

A bányászat.

a) *A régi területen.*

Szerbia régi területének egyik legfontosabb és legnagyobb jövőjű ága a bányászat. Ez öltött legelőbb nagy ipari arányokat. Az a körülmény hogy itt, a szerb érczhegységben, a Majdan Pek vidéken van nagy réztelep, a kis szerb királyságnak különös nemzetközi közgazdasági positiót adott.

A szerb bányatörvény szerint az állam a tulajdonosa a föld felszíne alatt fekvő területnek, az rendelkezik az értékeivel és az jogosult előírni az értékek felkutatásának és kiaknázásának módozatait. Kétféle kutatási jogot adhat a közgazdasági miniszter. Egyszerűt, mely egy évre szól, s egyre meghosszabbítható, de megújítható akárhányszor és bármennyi bányamértékre (500.000 □-m) adható. A meghosszabbításnál az előbbi engedélyesnek semmiféle elsőbbségi joga nem volt. Kiaknázási concessiót 50 évre, meghatározott számú bányamértékre (à 100.000 □-m) lehetett kapni. A concessio fő alapfeltétele volt kellő tőke kimutatása és a tervek beterjesztése. A concessio díja évenként és bányamértékenként 12 dinár s a bruttojövedelem 10%-a. Haszonnélküli esztendőkhben e százalékot a közgazdasági miniszter elengedhette.

Kétféle bányatársulást rendszeresített a törvény. Az egyiket a rokkantak és nyugdíjasok részére, a melybe a munkások bérük 3%-át fizetik s a mely az összes bányamunkások segítőpénztára. A másikat a bányász családja részére, a családfő betegsége vagy halála esetére. Ebbe bérük 2%-át fizették a munkások s e pénztárt minden vállalat külön tartotta fenn. A bányaugedélyesek a munkások összes befizetésének

50%-ával járultak a társládák jövedelméhez. A bányamunkások bérük után adómentesek.

A bányaiparnak Szerbiában még a római korba visszanyúló története van. A régi bányászkodás nyomait állapították meg Belgrád közelében az Avala-hegyen, a Kopaonik és Rudnik hegységekben. A Nemanyak uralma alatt különösen gazdag volt Szerbia nemesfémtermelése. A török uralom alatt pangásnak indult a bányaművelés, de az önálló szerb állami élet ismét életrekellette. Szerbia bányászati térképe, amelyet a közgazdasági minisztérium bányaosztálya állított össze, nagyon sűrűn mutat arany-, ezüst-, réz-, ólom-, higany-, kő-, barnaszén-, és lignit meg vaselőfordulásokat. A kiaknázható mennyiség azonban igen sok, már átkutatott helyen nem bizonyult elégségesnek, a rendszeres bányaművelés berendezésére. A szerb bányaipar mostani állásáról Antula Dimitri dr. egyetemi tanár s a legtekintélyesebb szerb geológus és bányaszakértő munkálata alapján a következő adatokat közöljük.

Üzemben levő bányaművek:

Arany.

Krajina megyében: 1. *Rusman.* A Deli Jovan-hegy mellett. Engedélyes: Weifert György. 2500 hektár. Tíz pilonos-telep van berendezve a pyritek koncentrációjára és amalgamálására.

2. *Pek.* A Pek-folyó völgyében. Engedélyes: Société pour les exploitations minières en Serbie (1903) 7500 hektár. Kucsevo és Voluja falvak között. Négy mű elektromossággal.

Állami telep. A Pek-folyó völgyében, Blagojev Kamen és Debeli Lug között.

Higany.

Belgrád megyében: *Avala,* kiadós régi bányák és néhány új telep.

Ólom.

Podrinje megyében: 1. *Posztenye,* 15 kilométernyire Krupany községtől. 55—65%-os ólomércz.

2. *Szelandc,* ugyanazon a tájékon.

3. *Despics Péternek* van engedélye (1908) 6960 hektáros területre Podrinje megyében ólomkutatásra.

Belgrád megyében: 4. *Avala*. Lyuta Sztrana, hét kilométernyire Ripany állomástól. Engedélyes A. Odendal. 480 hektáron (1903).

5. *Zsucze és Czerveni Breg* az Avala-hegy mellett. Az utóbbi engedélyese: Société Française des valeurs industrielles et minières (1901). 400 hektáron.

6. *Kozmaj*, a hasonló nevű hegység északi lejtőjén. Engedélyes: Kozmaj részvénytársaság. 4000 hektár (1907). Két év alatt 3118 tonna ólomproductio.

7. *Rudnik*. Engedélyes Mihajlovics Misa, nyug. bányafőnök (1894). 4530 hektár.

Pozsarevác megyében: 8. *Kutyajna*, bérbeadva 1905-ben Hoffmann F. bányamérnöknek. 160 hektár.

On.

Pozsarevác megyében: Mihajlovics Misa nyug. osztályfőnöknek van engedélye őnfeltárássra Kutyajna (Pozsarevác megye) és Rudnik községek mellett őnfeltárássra.

Réz.

Valyero megyében: 1. *Rebely*, engedélyes A. Schweitzer Párisból (1910). 430 hektár.

Krajina megyében: 2. *Majdanpek*, bérbeadva egy belga részvénytársaságnak. 16.000 hektár. Kőtélpálya (16 km) D. Milanovácig. Modern berendezésű nagyüzem.

3. *Bor és Krively*. Engedélyes: Egy francia részvénytársaság (1903). 2400 hektár. 5 nagymű. Híres rézbánya. (Utóbbi években 7000 tonna évi réztermeléssel.)

Antimon.

Podrinje megyében: 1. *Zajacsa és Brasina*. Engedélyesek: Laurence és Binder (1898). 1660 hektár.

2. *Krupany*. Engedélyes Despics Péter (1908). 6960 hektár. Évi ércztermelés kb. 3000 tonna. 18—25% antimontartalommal.

Köszén.

Pozsarevác megyében: 1. *Dobra*. A Duna mellett Drenkovával átellenben. Bérelő: Société Anonyme des mines de Dobra (1887). 1200 hektár.

2. *Vrska Csuka*. Zajecsár mellett, engedélyes: Timok szerb ipari társaság (1884). 420 hektár; a Du-

náig 80 km iparvasút. A Dunaparton briquette-gyártás.

Timok megyében: 3. *Bolyevác*, a Rtany-hegységben. Engedélyesek: Mühl testvérek (1902). 1440 hektár.

4. *Dobra Szrétya*, Vina község mellett a Rtany délkeleti lejtőjén. Engedélyes Szibinovics Szteván (1886). 100 hektár.

5. *Podvisz*. Az előbbi mellett. Engedélyes Weifert Gyöngy (1886). 240 hektár.

6. *Szenye*, állami üzem. A fő vasúti vonallal 2-05 km mellékvágány köti össze. Intéző a szerb állami vasúti igazgatóság. Évi termelés kb. 100.000 tonna. Ennek kapcsolatában terveztetik Ravna Réka kőszéntelep kiaknázása, a hová már 11 km összekötő vasút-vonal is épült.

Morava megyében: 7. *Reszava*, Ravna Rékától 6—14 km-nyire Zsivilye, Jelovác, Sztenyevác és Panjevác községekben. Engedélyes 2000 hektáron és a környéken kizárólagos turzási joggal 3600 hektárra; Otto Steinbeiss Bajorországból (1907).

8. *Sisevác*. Szennyétől 10 km délre. Engedélyesek: Markovics és Paulovics 570 hektár (1883).

Podrinje megyében: 9. *Ravnaja*, a Drina mellett. Engedélyesek: Pilis és Wartensleben, 50 hektár (1909).

Krusevác megyében: 10. *Alexinác*, engedélyes egy alexináci részvénytársaság. 1910 hektár, évi termelés 60.000 tonna.

Pozsarevác megyében: 11. *Kosztolác*. Engedélyes: Weifert György (1873). 410 hektár. Évi termelés 50—60.000 tonna.

12. *Klenovnik*, kisebb lignitbánya. Engedélyes: egy pozsareváci részvénytársaság. 500 hektár.

Krajina megyében: 13. *Sikele*, Negotin mellett. Engedélyesek: Ranftel és Petrovics (1883). 100 hektár.

Timok megyében: 14. *Zvezdán*, Zajecsár mellett. Engedélyes egy zajecsári részvénytársaság (1903). 100 hektár.

Kőbányák.

Az építő- és utczai követ Belgrád városa Topesider, Ripany, Banyica és Beli Potok községek határából kapja.

Márványbányászat van Vencsác, Boranya, Teoesin és Vrnyei községek határában.

Malomkőnek való quarcot Vrnyaeska Banya mellett aknázták, az engedélyes Rédlich, Orenstein és Spitzer cég, 130 hektár (1894).

Czement, Ripany község mellett. Engedélye egy ripanyi részvénytársaság 100 hektáron, Ralya község mellett, engedélyes egy ottani részvénytársaság. 200 hektár (1899). *Popovác* (Paratyin mellett) község határában; modern berendezés. 100 hektár (1898). Engedélyes Beogracka Trogovacska Banka (a cseh Ustredna Banka fiókja), mely 1914-ben átruházta a vállalatot a Banque Franco-Serbe-re.

Ásványvíz.

Szénsavas — alkalikus források: Arangyelová, Palánka, Lomnica.

Szénsavas-alkalikus melegforrás: Vrnyei.

Kénes-vasas forrás: Vranyszka Banya.

Jódos-kénes forrás: Kovilyaesa.

Szulfátos források: Ribarszka Banya, Bresztovácska Banya.

*

* Szerbia régi területén a bányászati termelést a túloldali hivatalos adatok világítják meg.

E táblázat szerint a kőszéntermelés apadóban, a barnaszén- és lignitaknázás gyarapodóban volt. Az államvasutak, a melyek a szenyei állami barnaszénbányát aknázták, a külföldi kőszén versenyét megkönnyítették, a barnaszént tarifafételekkel védelmezték. A lignittermelés főleg a kosztoláci bánya duna menti jó fekvése folytán gyarapodott. Az aranymosás nem adott érdemleges eredményt, valamint az ólom-érezben előforduló ezüst sem. Az ólom termelése előbb erősen nekilendült, majd leapadt, az értékesítési viszonylatokra alkalmazkodván. Szilárdan tartotta magát az antimontermelés, míg a kénkovandé erősen gyarapodott. Főleg kivitelre. (Majdan Pek.) A kénkovand gyarapodó termelése szöktette fel a bányászati termelés értékét hét esztendő alatt nem egészen három millióról majdnem tizenöt millióra.

Termeltetett	1907	1908	1909	1910	1911
	m é t e r m á z s a				
Köszén	531.393	611.334	511.320	410.090	317.140
Barnaszén	1,787.980	1,890.982	1,621.700	1,589.190	1,916.600
Lignit	423.831	558.943	789.920	776.220	890.950
Arany (kilogramm)	149	191	178	303	421
Ezüst	35	823	780	—	316
Réz	17.643	21.982	42.090	53.340	672.300
Ólom	520	15.220	13.760	560	400
Ólomércz (kivitelre)	—	4.416	3.150	10.310	—
Antimon	1.759	1.890	1.530	3.250	1.690
Antimonércz	2.280	7.025	—	—	—
Pyrit	—	434.375	216.720	368.350	324.170
Czement	70.444	110.744	134.640	126.550	169.340
Malomkő	2.153	1.404	1.780	2.560	1.980
Lithographiai kő	—	—	200	—	—
A munkások száma	5.378	4.965	4.762	5.252	5.010
A termelés értéke dinárban	7,356.175	10,067.915	12,009.900	13,296.705	14,990.271

b) *Az új területen.*

A szerb kormány által 1913. év őszén a fentnevezett területen levő bányák helyszíni tanulmányozására kiküldött bizottság, Szimeonovics D. és Draskóczy Gy. bányamérnökök hivatalos jelentése, mivel Ó-Szerbia és szerb Macedónia bányaterületeiről hasonló részletes adatszolgáltatás egyáltalán nem volt még s e vidékek bányászata a török uralom alatt pangott és a közbiztonsági állapotok hiányos volta miatt az újabb időben sem indult meg jelentékenyebb mértékben, különös fontossággal bír.

E jelentés hosszabb történelmi fejtegetéseit mellőzván, érdemleges része a következő adatokat tartalmazza:¹

Olombányászat, keverve arannyal, ezüsttel, rézzel, pyrittel stb.

Novo-Brdo. Gilantól (Gnyilane) északra 17 km-re fekszik légvonalban. Jirecsek szerint 1350—1450 között ez volt a Balkán-félsziget legnagyobb és leghíresebb bányavárosa. A bizanci Kribobulosz szerint az arany és ezüst itt valósággal kiszántódott a földből. A francia Brocquière (1433) szerint az itteni arany- és ezüstabányák évenként 200.000 arany tiszta jövedelmet hajtottak. Most már semmi sincsen a város régi fényéből. Jelentéktelen albán falu, melynek környékén azonban sok nyoma van a hajdani bányáknak és olvasztóknak.

A terep alapja kristályos pala, phillit, fekete quarzos homokkő és mész intercalatiókkal. Számos ér van e kőzetekben trachytoid andezit- és serpentinből. Az érczek a kőzetnek főleg phlisolit seriesében jelentkeznek és pedig a serpentinrel való érintkezésnél, valamint az andezitben és mészkőben. Jelentéktelen erek vannak a palás agyagban és homokkőben. Az érczerek párhuzamosak a rétegek irányával és azért az összes bányamunkák északnyugat-délkelet irányúak.

A pala- és mészrétegek az érintkezésnél erősen metamorphisáltak s az első kristályos palává, a szürke mész pedig valóságos márványnyá alakul. Ezek közt

¹ L. a Narodna Privreda stb. cz. hivatalos kiadványt.

is sok eruptív injectio van, melyek mentén érczerek húzódnak szét a legkülönbözőbb irányokban. A talaj e kőzeteknek elmálásából való és mintha különböző színekre meg lenne festve.

A bányák tartalma: sziderit, pyroluzit, hematit, limonit, szfalerit, pyrit, chalkopyrit és galenit nemesfémek nyomaival. Három helyen találunk vastartalmú kalapokat, néhányszor 10 méter vastagságban, melyeket kevésbé bányásztak. E kalapok kőzetét a Novo brdói vár falához használták. Az itteni bányamunkák 6 km hosszúságban és 3 km szélességben látszanak. A régi bányák fennmaradt aknaszáját Ceovi-nak hívják a helyiek, a mely elnevezés a német Zeche bányanevre utal. Az első bányászok t. i. szászok voltak. Nagyobb mennyiségű salakot Trniseváé mellett látunk, továbbá Klokoč és Oreovác falvak mellett, a hol valaha a főolvasztó volt.

Janyevo. Délkeletre fekszik Pristinától légvonalban 18 km-nyi távolságra. Itt a középkorban egy latin telep volt, katolikus parochiával. Még most is laknak itt szerbül beszélő katolikusok, a kik híresek messzing-öntőiparukról, mely ipar kétségtelen a régi bányacultúrának a maradéka. Graesanica mellett metamorphizált palát találunk gyakori quarcerekkel; helyenkint a pala csak quarcból és földpátból áll és leptinitbe megy át. A pala gyakran vasas s helyenként feketevasereket látunk benne, mely fényes ezüstszemcsékkel van beszórva. A bányákban sziderit, szfalerit és ezüsttartalmú galenit van. A Gvozdenik nevű emelkedésen sok nyoma van a középkori bányászatnak és Saskovác falu neve is szász bányászok egykori itt lakására mutat.

A Valentin-hegy nagy trachitoid andezittömege palán ütötte magát keresztül. Sok vastartalmú fészek van benne és e hegy minden lejtőjén sok nyoma van a régi bányáskodásnak. Janyevo falu maga egy mészes-krétás-palás tartalmú emelkedésen fekszik. Janyevo alatt van a Zsabica-hegy, mely trachitoid-, homokkő-, mész- és serpentínrétegekből áll és benne pyroluzit-, sziderit-, limonit-, ezüsttartalmú galenit- és szfaleriterek s jelentékeny pyrittömegek vannak. A pyritek és chalkopyritek quarcban vannak s úgy látszik aranytartalmúak. A régi bányáskodás nyomai északról délnek húzódnak, kb. 6 km hosszúságban és 2-5 km szélességben.

Trepca. A Salya hely (a Kopaonik előhegysége) déli szélén, Mitrovicától keletre 6 km távolságban fekszik Kutlovác és Trszтина falvak között. Jirecek szerint ez volt a kopaoniki bányavidék legnagyobb városa. Virágzási kora a XV. század első felére esik, a midőn Novo Brdó, Pristina és Rudnik mellett a legnevezetesebb szerb kereskedelmi város volt, a hol szász bányászok dolgoztak az ezüstabányában. 1685 után, a török uralom alatt a bányászat elsorvadt. Itt trachitütdődésekkel találkozunk kristályos palán, homokkővön és mészkővön keresztül, a melyekben sok nyomát találjuk az egykori bányászatnak. E nyomok Trepcsától északkeletre Trsztinán át Gumnistáig vezetnek kb. 6 km-nyi hosszúságban. Itt még látunk nyílt aknákat és feltárt vaskalapokat. A bányatörmelék között van: galenit pirittel, arzeno pirittel, kalkopirit pirittel s van szfalerit is. 1911-ben hallomás szerint németek kezdtek itt kutatni.

Trepcsától a Proni Uroz-patak mentén, mely a Sztinica-ba Mitrovicánál ömlik be, van a mészkőben egy galenitréteg kb. 15 cm vastagságban. Ezután a patak mentén több régi munkát látunk. Legérdekesebb közöttük egy 50 m kb. 150 méter mély vágás. E mellett két forrás van, melyeknek vize erősen vasas. Előforduló kőzetek: gneis, trachit, mész. A patakban sok helyütt látunk régi salakot s ebből következtethetőleg e bányákban elég réz volt.

Rogozna. Kiterjedt fennsíkos hegység, mely Mitrovica alatt Banyszka községnél kezdődik és Novibazárig nyúlik. Ennek alkatrészei: riolit, flizolitos agyag mészkőrétegekkel. E rétegeket serpentinn választja el helylyel-közzel. A Rogozna-hegység Banyszka felé eső déli lejtőit serpentinn alkotja. A legmagasabban fekvő fennsíkok eruptivkőzetűek, melyet andezitnek állapíthatunk meg. A hegység északi lejtőit különösen Brgyan falutól Novibazárig szürke mészkő és palás agyag alkotja. Ezekben is mutatkoznak az említett eruptiv rétegek. Az a hosszú eruptiv zónája a serpentinnnek és trachoidrétegeknek, melyek Zvecsántól Mitrovica mellett a Rogoznán át Kraljevóig húzódnak, a legnagyobb eruptivtömegek a Balkán-félsziget nyugati részén.

Kadijacs Han mellett, a Leszkova-Glava nevű helyen 300 méter szélességben és kb. 2 km hosszúságban sok bányamunkát látunk. A feltárásokban gale-

nitrétegek vannak, serpentinnel, quarccal. E bányák olvasztói Banyszka mellett voltak, a hol most is vannak salakhányások. Ettől északra van a Plakaonica falu, mely mellett a patakban állítólag aranymosás volt. Látunk galenitet és piritet. Tartali-Hántól Murat-Begov-Hánig vannak trachitos kőzetben régi munkák és úgy látszik, hogy itt aranybánya volt. a mit a Zlatni Kamen és Zlatari helynevek is mutatnak. Rudnica falunál és Ibar mindkét partján is vannak régi bányaművek.

Kopaonik. Mitrovicától északra 18 km-nyire a Szocsanicska Réka betorkolásánál az Ibarba, vannak kb. 600 négyszögméter területen ólomsalakmaradványok. Az itt levő helységet Slakniste-nak hívják.

Kratovo, Dobrovo, és Zletovo. Kratovo a XIV—XV—XVI. században európai Törökországnak legnagyobb bányahelye volt, a hol ezüst- és rézpénzt is vertek. A kratovo—zlatovói eruptívhegyek fiatalabb eruptívközetekből állanak s csak a széleiken vannak kristályos rétegek. Ez eruptív földön meg lehet különböztetni a főhasadékokat, melyek kelet, északkelet-nyugat, délnyugat irányúak és a melyekből kiömlöttek a trachitoidközetek, vulkáni hamu, homok és más vulkáni termék. Ezekből állanak az 1200 méter magasságig nyúló hegyek, sok kúp és helyenként könnyen meg lehet állapítani az egykori krátert. Ez az eruptív föld keleten összeköttetésben van a kristályos Oszogovszka-hegységgel és nyugaton lassan-lassan elvész a Pesinya tertiárjében. Kratovo mellett látszik, hogy itt még római bányatelepülés volt. Itt valaha arany- és ezüstpénzt vertek. Ami Boé szerint a kratovói bányákban főleg ezüstitartalmú galenit van porfirban. 1860-ban gyenge vállalkozók sok helyütt kutattak, annak nyomán, hogy 1836-ban egy bányában 400 oka galenitből 200 oka ólmot és 700 g ezüstöt nyertek. A városban van több kula (erődfele), melyekben a hagyomány szerint királyi bányaórség lakott. Kratovo Carina nevű város részében sok régi bányának nyomára találunk. Bányatörmelékét látunk a Tabacska-patakban, továbbá a Kratovótól Prikovácon át Plesnicára vezető út mentén, Dzsgura nevű helyen nagymennyiségű bányatörmelék van kb. 50 ezer tonna). Ezt dr. Sztojilykovics megvizsgálta és a vizsgált próbákban sok Pb, Fe, Si, Os, meglehetősen sok Ou, Al, Mn és Sb, kevés Zn, Ca, Mg, Rb-t talált. Több

új bányának nyoma van Dobrevo, Zletovo és Plesnica falvak körül. Zletovo alatt a Golema Rékába megy a Rudarszka Réka, melynek iszapjában sok a galenit, piroluzit és vasércz. A Golema Réka völgye gazdag érczekben. Látni itt újabb keletű bányatörmeléket, sőt Zletovo alatt egy olvasztó romjai és sok salakot is, a mi a törököknek 30—40 év előtti olvasztótelepéből maradt. Bukovac és Pecsénica déli oldalán vastag rétegek vannak piroluzitból és ezüsttartalmú galenitből; az újabb időben görög kereskedők turkáltak itt, de inkább csak felszínen. A lesznovói kolostor mellett kb. 1 km hosszú és 20—30 m vastag ércréteg látszik szürke eruptív tufában. Piroluzit és sziderit is megkülönböztethető benne. Vas- és mangánérczek keveréke ez. Mellettük fényes erei vannak az ezüsttartalmú galenitnek és sárgás baritnak, nagyjából 12 cm vastagságban. Dugi Hrid, a lesznovói kolostor és Dobrevo között a föld több színűre festett. Itt vékonyabb érczerek vonulnak kelet-nyugati vagy észak-nyugat-dél-nyugati irányba. Szembe tűnnek a piroluzit fekete rétegei. Vannak rétegek, melyek malachitot, ezüstös gelanitot, szideritet és piroluzitot tartalmaznak. Lesznovo-kolostor mellett vannak szfaleritrétegek is, valamint pirittel impregnált quarctömegek. Az egész területen vannak vékonyabb rétegek piritből és kalkopiritből. Az összes patakok érczdarabokat hőmpolygetnek. Dobrevo falu mellett több kupacz van újabb bányatörmeléből. Ez 30 év előtti török bányaművelés maradáka, a midőn a zletovói kohók dolgoztak. E törmeléken dr. Leko vasat, mangánt, ólmot, cinket és rezet talált. Keresni kellene e vidék piritjeiben és chalkopiritjeiben a nemesérczek nyomát.

A Plavica-hegyen, a melyet még Zlaticának is hívnak, legtöbb régi bányamű nyoma van, nevezetesen az északi oldalon mindjárt Šlegovo falu mellett; még több van a déli oldalon kb. 300 méteres szakadatlan lánczolatban; majd ettől nyugatra két külön csoportja látszik a régi bányaműveknek. A Pecsénica felé vivő útelágazásnál kb. 300 méter hosszúságban látszik a nyoma az újabb török bányamunkáknak; hallomás szerint az ér itt fél méter vastag volt és a bizottság itt találta az ezüsttartalmú galenitnek egy szép példányát az aknák és vágások mellett.

E helytől kb. 600 méternyire egy a Lesznovszka Rékába folyó patak mentén, mindkét parton 600 mé-

ter hosszban, látszanak régi bányamunkák, melyek nyugat felé Dzsungurának nyúlnak és összeköttetésben állnak az itteni művekkel. E művek iránya nagyban-egészben kelet-nyugat. Nem messze ugyan e patak mentén Bacsalista helység mellett van még egy bányaér rezes ólomtartalommal. Még tovább, a hol e patak négy ágra szakad, több rezes ólomhányaművet látunk. Itt cupritot találtunk malachittal. Az újabb bányamunkások — hallomás szerint — 20 cm vastag eret találtak tiszta ólomérczből (galenit). Ugyane patak mentén Dobrevon felül, egyik itt dolgozott bányamunkás elbeszélése szerint, a török kormány egy méter vastag galeniteret aknáztatott, mely gazdag volt ezüstben. A munkát vízbeömlés akasztotta meg. Kratovo és Silegovo közötti úton üveges és erősen rezes salakhányásokat lehet látni. Ez útról láthatók Gornye Kratovon régi bányaművek, a hol hallomás szerint pénzverő is volt. Maricsino falu mellett a patakban tufa van rezes carbonáttal impregnálva. A patakban látszik egy öt méter vastagságú pyritréteg. A Zlatovo melletti bányazóna 8 km hosszú és 1 km széles. Kratovo város alatt 35 év előtt ólomérczeket dolgoztattott fel a török kormány. Most is áll egy állami épület, a hol az igazgatóság és négy kohós olvasztó volt. Beszéli, hogy négy év előtt egy ferman alapján bizonyos Junisz Effendi itt dolgozott, mint bérlő. Zletovon felül négy kéménye látszik az olvasztónak és kb. 4000 tonna salak.

Oszogovszka Planina. E bányavidéket nem járta be a bizottság és csak Cvijity, a neves szerb geographus leírását közli. E szerint e hegységben sok érez van, főleg ezüsttartalmú galenit- és rézérez. A kristályos palákban sok a magnetit.

Pecskovo. Légvonalban Gosztivártól délnyugatra 7 km-re fekszik. A falu szélén, a hol építőkő van felhalmozva, kristályos palákban vannak quarcrétegek, melyekben galenit van pyrittel és chalkopyrittel.

Openica. Fekszik az Ochrida-Reszna útvonalon. Itt két régi bányamű van. 15 év előtt még dolgozott itt egy Riszta nevű bitolyi kereskedő. Miután két szekér ezüstöt kiásott, abbahagyta a munkát. A vájásban galenit van pyrittel. A talaj őspala.

Gurincset. Északnyugatra öt km-nyire fekszik légvonalban Gyevgyelitől. Kisebb régi bányák nyomai láthatók körülte. A talaj trachitos és látszanak

benne malachit, vékony chalkopyrit-, pyrit- és galeniterek. A falu alatt a víz hordalékában salakot találunk, mely hallomás szerint Konyszke faluból származik, a hol régi bányák vannak.

Dojrán. Az ismert várostól északra másfél kilométernyire a szőlők között vannak bányaművek, melyekben a háború előtt még dolgoztak. A mészkővel elegyes kristályos palában sok a kvarceréteg. Egyikben két 7 és 9 méter hosszú vágás van benne, vas-oxid, malachit, és azurit. Ezenkívül van még egy 5 m hosszú vágás, mely egy méter vastag érben halad s melynek quarca galenitet, szfaleritet, pyritet és chalkopyritet tartalmaz. Ez ér éreze a vegyvizsgálat szerint 1000 grammban: Pb, $1\frac{1}{2}$, Ag 65 gramm, Al 2 gramm, Cu 4.5% és S 21.77%.

Nikolity. Fekszik a dojráni tó északi partján, s tőle nyugatra volt egykor Hekimce község. Ennek helyén az úgynevezett Gradeska Tepén kristályos palában egy helyütt vágás van malachitos impregnációval, máshelyütt egy 7 méter mély akna, melyben szfalerit, galenit, chalkopyrit és pyritér van 5–10 cm vastagságban. Ez új mű. Régibb művek ismeretlenek, bár a pataokban salakot lehet találni. E két bányát egy szalonikii gyógyszerész, Polidevkiš Zografosz műveli. Ő mondta, hogy Radovistétől délnyugatra, Damjan falu határában sok a régibb bányamű, melyek salakja 4–8% ólmot tartalmaz.

Aranybányák.

A már említett aranyelőfordulásokon kívül a Markova Rékában, mely Szkoplye alatt ömlik a Vardarba, jobbfelől vannak az iszapban aranyszemesék, a miről már Ami Boué is említést tesz. Hallomás szerint Dojrán közelében is van aranytartalmú iszap.

Pyrit-telepek.

A már említetteken kívül Davidovo faluban is van ilyen, délre nem messze Sztrumica vasúti állomástól. Trachitos kőzetben fordul elő a pyrit. A Szelistepataokban, a mely a nevezett falun át folyik, egy mástól nem messze két bányamű volt. Az egyiknek hossza 70 méter, a másiké ismeretlen. Itt a háború előtt osztrákok dolgoztak, egy esztendeig. A törmelék-

ben pyritdarabokat találtunk, melyek aranytartalmúaknak látszanak.

Réztelepek.

A már említett ólommal vegyes telepeken kívül nem látott a bizottság számbavehető értékű tiszta réztelepeket, azonban rézelőfordulások vannak:

Novo Szeloban (Stip elővárosában) kénes vízforrások mellett, a hol a gránitban malahcitlerakódások vannak és

Cselopekben, mely Tetovótól délkeletre, légvonalban 8 km távolságban fekszik. Itt a Szuha Gora nyugati lejtőjén, a mely mészszelet intercalarizált kristályos palából áll, 2 km-re nyugatra a falutól, vannak erek a kristályos palában malachitből, azuritből és kupritből. Itt Garma úr Szkoplyéből kutatott öt m mély aknával és szép darab chalkizinket talált, melyeket a bizottságnak meg is mutatott.

Cvijics tanár szerint vannak még Pehesevo mellett Bukovina helység alatt kristályos palában vékony eruptivrétegek, melyekben pyrit és chalkopyrit van; a Gyevgyeliszkai Hrid nevű egészen a vasúti állomásig nyúló domb egy quarc és epidot aggregátum, melyben chalkopyrit és limonit van. Ugyanilyen tartalmú a gyevgyelii katlant bezáró hegy a Vardar jobboldalán, melyben helyenkint néhány centiméter vastag rézerek is látszanak. Előfordul még a réz Mrzenác falutól északra a Mrzenácski Hrid nevű hegyben is. Ez előfordulások összeköttetésben vannak a Gurnicseti előbb említett ércztelepekkel.

Vastelepek.

Lyubanci: Szkoplyétól 13 km északra. Garma úr a szkoplyei Crna Gora kristályos palájában 10 cm vastag eret talált chalkopyrittel és magnetittel.

Kriva Palánka. A török uralom alatt a Duracska-patakban, nem messze a várostól, a Kaleni Kamen mellett tártak fel magnetitet.

Szrbján Dolenác, légvonalban délnyugatra Kisevótól, a falu alatt hematit van.

Devics, Bresnice, Szlatina, Topolnica, Kovcse, Szamakov és Kovacsi. E falvak a Porecs vidéki Bródtól északra fekszenek. Talajuk kristályos pala, mely-

ben elég magnetit van. Itt 30 év előtt élénken aknáztak és olvasztottak s innen került valaha a híres porreesi vas. Ez az ipar teljesen megszűnt a rossz közlekedés miatt.

Cvijics úr idevonatkozólag még a következő adatokat közli: A Mala Rékában, mely a zletovói Golema Rékába folyik, vannak vastelepek. Az Oszogova Planina hegyeiben van magnetit, melyből e vidék vas-szükségletét állították elő. *Rozsdena* mellett az Izgora Csukán vannak vastelepek. Vannak Mrzenác falu mellett a Mrzenácsi Hriden és a gyevgyelii katlanban, valamint Perleze község határában a Zsegovácon Janyevo mellett, Lakajica falu alatt. Gosztivártól 6—7 km délkeletre a Bukovik-hegy lejtőjén nyomai vannak régi olvasztóknak.

Mangántelepek.

Az ólomtartalmú ércztelepeknél többször említettük a pyroluzitelfordulásokat. Ezenkívül látott a bizottság mangánelfordulásokat Reszna mellett. A veleszi szorosban, Szv. Ilija mellett vannak pyroluziterek és fészkek. Velesztől délre a következő községek határában fordul elő még mangán: Podleha, Mrzlina, Jarebicsi és Nikov Kamen. Openicában, a Szta-revszka-folyó mellékvizében van sziderit őspalával.

Chromtelepek.

A nyolczvanas évek elején, mikor a Chalkidike-félszigeten eredményesen bányászták a chromérczet, a török kormány sok engedélyt adott ki chromkutatásra. 1898-ban, a midőn az árak nagyot estek, a legtöbb helyen megszűnt a munka. A bizottság a serpentinben levő bányákat vizsgálta meg.

Rabrovo. Keletre, közel fekszik Valandovótól. A serpentin chromtartalmú rétege 300 méter hosszú és 100 méter széles. Itt sok a vájás és akna. Zografosz úr dolgozik itt, a ki 18 év alatt 3000 tonna chromitot adott el Hamburgba és Antwerpenbe. A 48—50%-os chrom-oxidot darabokban adta el, a szegényebb tartalmú érczetek összetörte és deszkateknőkben mosta s ekként 56%-os chrom-oxidot állított elő.

Oraová. Gyakovától északkeletre légvonalban 16 km-re fekszik. A falutól kb. 2 km északra, a

Majsztorica-patakban van egy 60 méter hosszú és négy méter széles chrombánya. A munka másfél évig tartott és hét év előtt megszűnt az albánok betörése miatt. Naponkint 150—200 munkás dolgozott itt. A férfiak egy dinárt, a nők és gyermekek 60 parát kaptak napszámba. Az érczet lóháton vitték Szuva Rékáig és innen szekéren Ferizovity állomásra, a mi okánként hat parába került. Még van is itt néhány waggon kibányászott ércz. Néhány szalonikii zsidó dolgozott itt, kik Strice és Vrbestice (Prizren mellett) községekben még négy év előtt is dolgoztak s évenként 600—1000 tonna érczet állítottak elő.

Rozsdenában chromérczet láttunk, melyet az Allatini testvérek ásattak ki. Az ércz mennyisége 300 tonna lehet és ugyanitt a Gyurgyev Kamen mellett még több a kiásott chrom.

Cvijics úr előfordulást jelent még Kueskovo falu és Vavedenye-kolostor mellett; Podlesze mellett a Kamilyi Szamar-hegyen; Mrzlina falu mellett a Jarebicsin és Nikov Kamen alatt; a Kosztadina hegygerinczen, mely Klepától Dvoristéig húzódik. E falvak Velesztől délre fekszenek, a Klepa Planina lejtőjén. Bródnál (13 km északnyugatra Kacsaniktól) chromitos serpentinátütődések vannak újkori palán és mészkövön.

Antimon- és arzénbányák.

Alsar. Kavadartól 38 km-nyire van légvonalban délnek. Az Alsarszka Réka jobboldalán három bánya volt, kb. 2 km hosszúságban. A legfelső realgar, a középső antimonit, az alsó auripigment. A bányák mészkőben vannak, az antimonit quarczczal van. Az Allatiniak és Charrier 1891-ben igazi bányaművelést kezdtek itt, de 1895-ben az árak hanyatlása miatt fölhagyták. Két épület most már üres, a harmadikban modern gépek és eszközök vannak, melyeket vízierővel kerekék és turbinák hajtottak. A gazdagabb tartalmú érczeket feldolgozás nélkül adták el és csak a szegényebb tartalmúakat dolgozták fel. (Van egy Walzenmühle, egy elevátor, egy rostálódob, négy Setzmaschine, egy Spitzkasten és két Stossherd). Van egy igazgatósági épület, vannak manipulációs épületek és 30 ház a munkásoknak. Közvetlen szomszédságban van a Murihovo erdős hegység, a hol jó tüle-

velű és lombérdő van. Az érczek szállítása Krivolák állomásra nagyon nehéz volt. Először lóháton történt és három napig tartott. Később csak a helységbe ment lovon, innen szekeren. Négyesztendei munka alatt kb. 4000 tonna antimonérczet nyertek 53—62% Sb. tartalommal és 2000 tonna arzenérczet 40—55% As. tartalommal. Az előállítási ár volt tonnánként kb. 18 török font, az eladási ár Szalonikiben 27—30 font. Midőn 1895-ben az ár kilencz fontra esett, a bánya megszűnt jövedelmezni. Hoffmann R. szerint az érc tartalmaz kb. 60% Sb-t és nincs semmi káros tartalma. Realgárral való kapcsolatban találtak loranditot s megállapították stiblit, szervantit, antimonfényt és valentinit jelenlétét. Vannak itt régibb, sőt római keltű bányák is. A bányaerek szaggatottak. A vékony antimonerek széles fészkekké bővülnek. A realgar és auripigment néhol egyedül, néhol antimonittal jelentkezik. E főásványok mellett van itt jelentékeny gipsz és mész is. Érdekes megemlíteni, hogy az egyik arzénbánya körül növő fű ártalmas a juhnak és szarvasmarhának, míg a lónak ártalmatlan. Egy realgar bányából folyó víz is károsan hat az ökrökre.

Kénbányák.

Plesnici. Kratovótól délre 11 km fekvő falu. A talaj trachitos és az előbb leírt Kratovo—Dobrevó—Zletovo bányavidékre esik. A Paster-patak baloldalaán, mindjárt a falu alatt vannak vékonyabb és vastagabb kénrétegek. A török kormány 40 esztendő előtt kihasználást tartott üzemben. Cvijics szerint a kén itt nagyon tiszta és csak jelentéktelen szelénium- és carboniumtartalma van. A tufás tömegeket gyakran keveri gipsz és ópál, a melyekben pyrit és chalkopyrit jelentkezik. A Timok-patak mellett, valamint a Pavisnica (a Kriva Rékába folyik) mellett a jobboldalon van a Vrla Draka kup, eruptiv tufa, melynek a pyrit és markazit sárga színt ad; ez utóbbi máladékában kén és gipsz van. A jobboldalon van a Borovity kup, vulkánhamu, homok keverve kénnel. A Topolovicska Réka (jobbfelől folyik a Pavisnicába), tufás medre kénnel és hematittal van keverve. A meder vörös a vastag vashidrátrétegektől; a partokon tiszta kénhoradéket látni, itt-ott vastag rétegben. Ezek activ solfatarikus működésnek a jelei. A Crni Vrh és Grzi-

lovác falu között is vannak kénrétegek. Tovább Grzi-
lovác felé nyúló mélyedésben a partokon ismét kenes
tufa látszik.

Gornji Koszely: (mely utóbbi szó a kén albán
neve), Ochridától északra fekszik a Resznába vezető
úton. A tertiär ochridai katlanból itt emelkedik ki a
Petrinszka Planina nyugati lejtője, melyet őspala
alkot. Itt eruptív kúpok látszanak, melyek tartalma
tufa. Mindjárt a falu mellett az út jobboldalán a pala
elváltozik és kénrétegekkel van keverve. Itten bá-
nyászták a kénét és földkatlanokban olvasztották. Itt
egy Duvalo nevű solfatara mellett gáz jön ki olyan
erővel, hogy szalmát, papírt másfél méter magasságra
felvisz.

Konyhasóbányák.

Bród, Szlatina és Szlanszko. A Porecs vidéken
Kicsevo és Prilep közt. Minde községek újabb kristá-
lyos palán fekszenek, a melyben mikasist és chlori-
dosist jelentkezik s keletre e falvaktól dolomitok és
meszesföldök mutatkoznak. A Brdszka Tekija és a
Velika Rékán át a Kicsevo Prilep úton levő híd között
jelentkezik a konyhasó jegecze chloritos palában és
vékony fehér rétegben borítja az út mellékét kb. 30
méter hosszúságban. Itt egy közömbös vízforrás van.
Szlatinában két sós vizű forrás van. A víz sós ízű és
a magneziumos sótól eléggé keserű. Esős időben a
forrás több vizet ad, csak hogy kevésbé sósat. A lako-
sok e vizet kenyérhez használják, kétszer annyi közön-
séges vízzel keverve. Széthordják lovakon és elárúsít-
ják a vizet főzésre. A forrás 24 óra alatt 1000 liter
vizet adhat. E forrástól nem messze egy helyet mu-
tattak nekünk, a hol száraz nyáron só virágzik ki.
A víz az egyik forrásban literenkint 15.3 gramm, a
másikban 22.7 gramm konyhasót tartalmaz. Szlansz-
kóban a Szlanistica-folyó jobboldalán van egy egy
méter széles és 1.20 méter mély kút, melynek szintén
sós-keserű a vize. A víz a kútban állandóan fél mé-
teres s a környék lakossága sütés-főzéshez használja.
Néhány méterre a kúttól még egy gyenge forrás van
kevésbé sós, inkább keserű vízzel. A patakban sár-
gásveres, a kút körül fekete a talaj. Ez a víz literenkint
36 gramm sót tartalmaz és ez is ad 1000 litert 24 óra
alatt. E sós vizek nyomán kősórétegek után lehet ku-

tatni. Az Ovese Polyén kivirágzásokban nincs konyhasó, hanem chlorid és nitrát.

Kőszénbányák.

A bizottság nem látott újabban egyetlen egy feltárt kőszénbányát, sőt nyomát sem nagyobb bányamunkálkodásnak. Tudta, hogy több helyen van kőszén. Sőt Draskoczi bányamérnök, a Pcsinya felső folyásában, Marganac község melletti szénet még vegyileg is megvizsgálta. Mivel itt a fűtőanyag nagyon drága, fa kevés van és súly szerint árulják, szinte csodálatos ez a nagy tétlenség a szénbányászat terén. A szóban levő területek széntelepei a következő helyeken vannak:

A *felső Pcsinya medenczéje*. A felső senonikrétában van egy nagy tómedence, melynek északi partjai Vranjén felül voltak s mely délfelé egészen Demir kapuig nyúlt. E tó hosszúsága 140 km körül volt, szélessége helyenkint 50 km. E medenczében a kőzetek alakulása folytatódik a régibb tertiären keresztül is, míg a trachit eruptiója meg nem szakítja. A senonban a tóélet kezdetén alakult a fossilszén, melynek rétegeit legjobban meg lehet figyelni a felső Pcsinyánál. A felső tertiärben helyenkint jó fekete szén látszik, eddig ismeretlen erősségben, mint Szusica mellett. Szerbia régi területének Lepcsinac és Marganac melletti széntelepei keletről húzódnak be e vidékre. A szénréteg néhol egy méternél vastagabb (Marganac mellett, a hol egy patak vágja át a szénréteget).

A szén jó, kemény, lánggal égő kőszén, elegendő hydrogénnel. Kalóriája 6200—6800. E szén vegyvizsgálata a következő eredményt adta:

Víz	4·22°/o	3·73°/o
gáz	34·04°/o	34·26°/o
koks	61·71°/o	62·01°/o
A koksban hamu	14·18°/o	14·73°/o

A pörkölésnél e szén a darabok szélein olvad és morzsolódik. (Sinterkole).

Érdekes megemlíteni, hogy a Szerbia régi határain belül Bustreny és Ruszac között Zsabszko, Mostanica és Gumeristén felül a homok és mész szakadékaiban asphalt van. Mostanicán egy szakadékan Dras-

kői naftát is talált. Ilyen asphaljtjelentkezések az új területen Ruszac és Brnyár között is vannak. Ezekkel kapcsolatban jelentkeznek erős paraffinos palarétegek. Arra lehet következtetni hogy itt naphthatelepek vannak. Mindez szükségessé teszi, hogy e jelenségekre nagyobb figyelem fordíttassék.

Probistip. Kratovótól délre kilencz km-re fekszik. Ide egy keskeny nyelvvel, trachitrétegek között beékelődik az ovcsepolyei senon-tertiär alakulás. Ennek szélén mindjárt a község alatt az itt folyó patak partján van egy vékony jelentkezése a szénrétegnek, melynek alja homokkő. A réteg keletnyugatnak húzódik. Itt három bányát látunk, melyeket a török kormány 40 év előtt műveltetett. Egyikben a kőszénréteg vastagsága 0·30 méter. A falusiak beszélik, hogy e réteg alatt hat méternyre van egy másik réteg, melynek vastagsága 0·5 méter.

Karaorman, Stip, Novo Szelo és Ribnik. Kocsanéból Stipbe menvén, a Bregalnica balpartján levő régi úton van az ovcsepolyei senon-tertiär alakulás déli szélén, Karaorman mellett agyag- és homokkő-réteg. A rétegek egy részében, 10 méter mélységben, van hat vékony agyagos szénréteg. Stip elővárosa, Novo Szelo alatt, a Bregalnica jobboldalán az első mellékfolyásban, Gyerám nevű helyen jelentkezik egy 30 cm vastag agyagos szénréteg. A bizottság helyi vezetője mondta, hogy Ribnik alatt tisztább és vastagabb szénréteg van.

Zsivojin. A szerb-görög határon fekszik 12 km-re délkeletre Kenali városkától. Itt a fiatalabb terciártalaj, a pelagoniai medence diluvialis és alluvialis formációival kristályos palára dől. E falu alatt a patakokban lignittelek jelenségei látszanak. Csak egy réteg vastagsága van 2—5 m között, de ez is erősen van vegyülve agyagos beékelődésekkel. A többi réteg vékony. A lakosok a lignitet saját használatukra és eladásra is használják.

Bogorodica. A Gyevgyeliből Dojranba vezető úton fekvő falunál, mely Gyevgyelitől keletre 3 km-re fekszik, van lignit, melyet 15 év előtt vájtak is.

Nogavce. Gyakovától 17 km-re keletre fekszik. A falutól keletre egy szakadéokban (Bratonce) 0·6 méteres lignitréteg látszik.

Gyengébb lignitelőfordulásokat talált a bizottság még a következő helyeken:

Rudnik. A pety—mitrovicai úton. *Nezeri* és *Bardovec*. Nem messze nyugatra Szkoplyétól. *Oszlomey*, Kicsevótól északra 4 km-re. *Dupeni* és *Caridvor*, Resznától délre. Kucsevista, Rasztoka, Bulucsani, a szkoplyei Crna Gora alatt az itteni újabb tertiär északi szélén. Crnoliste, az Ovese Polyén, Mihality falu mellett.

Malom- és építőkö.

Nevesebb malomköveket csinálnak: a Lesznovszka Csukán, Lesznovo és Dreven faluk között északnyugatra Zletovótól 3 km-re. Eruptivkőzet, porphiros és conglomerátos. Az itteni malomköveket a falusiak csinálják és messze viszik.

Boletin. Mitrovicától északra 4 km-re. Riolitból és riolitos kőből csinálják itt a messze ismert kuszovói vagy mitrovicai vízimalomköveket.

Bukovac, hegyben, Novibazártól északnyugatra 15 km-re trachitoidrétegekből faragják a malomkövet.

Ezek a legfontosabb helyek, de helyi használatra sok más apróbb különféle anyagból dolgozó malomkőbánya van. Építőköveket bányásznak a következő helyeken:

Popadia, Velesztől délre 24 km. (Filit, egy német társaság üzeme.)

Pletvár. Prileptől északkeletre 7 km-re. (Fehér márvány [Reszna], sárga márvány.)

Mlado Nagoricsane, a Kumanovó Kriva palánkai úton (Bazalt), Dibra (Debar) Mavrovó felé menve a mészkőben erős kristályos s gipszlerakódások vannak.

Krivolak mellett tertiär homokkőbányák vannak. Venole mellett a vasútvonal mentén 0.6 méter vastag mészréteg van. Topolesan mellett, a bitoly—prilepi úton zöld palát bányásznak.

Fürdők és ásványvizek.

A bizottság sok értesítést kapott ásványvizek, főleg szénsavas vizek előfordulásáról. De ezek közül csak azokat nézte meg, a melyek útjába estek.

Stipszka Banya (Knezsevice). A Bregalnica jobbpartján, Stip elővárosában, Novo Szelóban, van közel egymáshoz öt gyengébb melegforrás, melyek

gránitból törnek elő és a nevük Sztara Banya. A források körül malachit mutatkozik. A víz gyengén kénes, hőfoka 40 fok C és a helybeliek ruhát mosnak benne. Az igazi stipifürdő a Knezseвица, arrébb fekszik. Ebben van a megépített fürdőmedencze, 50 fokos vízzel, mely szintén gyengén kénes.

Banyszka. A mitrovica—novibazári úton. Fala-zott fürdőmedencze, 30 fokos indifferens vízzel. Hal-lomás szerint itt még öt melegforrás van.

Katlanovszka Banya. A szkoplyei medencze délkeleti részén fekszik a Pesinya-folyó jobbpartján, Szkoplyétól négy órányira. Itt számos melegforrás van, melyek közül többnek vizét egy kiépített me-denczébe gyűjtötték össze. A víz hőfoka 31—44 fok között variál. Az analysis szerint e források vize alkalikus és égvényes, alkalikus szénsavas víz gyenge jellemvonásaival a muriatikus víznek.

Kocsanszka Banya. Kénes melegforrás, mely andezitből tör elő.

Gyevgyelitől északra, Szermen Dere-folyó völ-gyében Mrzenác és Nerogác falu között vannak me-legforrások, melyek kén- és arzéntartalmúak. A két forrás hőfoka 36 C.

Debar mellett van három erős, meleg kénes vizű forrás.

Kiszela Voda, 4 km-re délnek Bitolytól és délnek Bukovo falutól. A víz szénsavas, gazdag vas-ban. Ezt a vizet Bitolyban és a környékén árulják.

V. FEJEZET.

Kereskedelem és forgalom.

Szerbiában, mint minden közgazdaságilag kevésbé fejlett országban, nagy kereskedelmi jellegű tevékenység csak a kiviteli és behozatali forgalomban volt lehetséges. A belföldi kereskedelem a kiskereskedői tevékenység keretében bonyolódott le.

Nagyobb árutömegeket kifelé csak a mezőgazdasági termelés volt képes mozgósítani, állatok és állati termékekből, azután gabonaneműekből, végül aszalt szilva és lekvárból. E cikkek belföldi gyűjtésével és kivitelével foglalkoztak Szerbia legnagyobb kereskedelmi vállalatai, közöttük több pénzintézet is.¹ Az állat- és terményforgalom, tehát kereskedelmi tevékenység legfontosabb gőcpontjai voltak: Szmederevo, Sabác, Belgrád, Valjevo, Pozsarevác. A beviteli kereskedelem az otthon elő nem állított sokféle iparcikk importjánál talált hálás teret. Ennek fő emporiuma Belgrád volt, mivel a legtöbb iparcikk a kettős monarchiából és később Németországból Belgrádon keresztül importáltatott. A ruházati, lakásberendezési, gyarmatárú, gép- és eszkozipari cikkek adásvételével foglalkozó nagykereskedőházak tehát Belgrádban csoportosultak, míg az ország többi városában ilyen nagykereskedő czégek nem voltak. Belgrádban volt az egyetlen árú- és értéktőzsde is, a mely teljesen a nyugati hasonló intézmények mintájára működött s azért a külföldi exportáló és importáló

¹ Így: az Izvozna Banka — kiviteli bank — melyet a szerb kormány a kettős monarchiával folyó vámháború alatt a kiviteli kereskedelem előmozdítására létesített, továbbá a Beogradszka Zadruga, melynek állatkiviteli tevékenységét különféle kedvezésekkel támogatta; a Prometna Banka, mely specialisan faüzlettel foglalkozott.

kereskedő czégek legkönnyebben a belgrádi kereskedőkkel egyáltalán a belgrádi tőzsde hatásköre alá tartozó szerb kereskedőkkel tudhattak érintkezni és üzleteket kötni.

A belföldi kereskedelem nagyobb forgalmat az egyes városokban tartani szokott országos vásárokon ért el. Összesen 174 ilyen országos vásárt tartottak, melyek, mivel az 1904-iki vásárrendtartás értelmében iparcikkeket rajtuk árulni nem volt szabad, jóformán kizárólag állatvásárok voltak. Az összes belföldi vásári forgalom értéke 25—26 millió dinár volt, a miből 24 millió az állatforgalomra esett s csak 1—2 millió a mezőgazdasági terményekre. Egyébként a belföldi kereskedelem nagyobb árútömegeket nem mozgósított s főleg az európai cikkeknek és gyarmatarúknak elosztásában állott.

A forgalom technikai eszközei tekintetében Szerbia elvitázhatatlanul nagy haladást tett, de forgalmi berendezései még nagyon hiányosak voltak. A győzelmesen befejezett balkáni háborúk után erős actio indult meg az intézmények fejlesztése tekintetében, ez azonban a világháború kitörése folytán gyakorlati eredményekre nem vezethetett.

Már Obrenovics Milos fejedelem megindította a közutak fejlesztésére és vasutak építésére irányuló előmunkálatokat. Modern közúti törvény, mely eltörölte a természetbeni közmunkát s külön pótdadót állapítván meg, a fontosabb útvonalak fenntartását, illetve kiépítését állami föladattá tette, csak 1910-ben alkottatott meg. A vasúti közlekedés pedig csak 1984-ben indult meg a Belgrád—Nis-vonal megnyitásával s e vonalak a magyar államvasutak zimony—belgrádi hídjával történt összeköttetésével.

Régibb keletű, még a rómaiak által épített vonal húzódik végig Szerbiában Belgrádtól Nisig, ettől kelet felé Caribrodna és délfelé Risztovácnak, mint a római korú Konstantinápolyba és Szalonikiba vezető nagy útvonal szakaszai. A rómaiak számos utat építettek még Kelet- és Közép-Szerbiában a Duna mentén. A magyar, később az osztrák uralom több utat létesített Nyugat-Szerbia északi részén. A kellő fenntartás híján azonban alig látszik meg ez utakon ősrégi alapjuk. Ez útvonalak különben mind állami utakul szerepelnek néhány a fontosabb emporiumokba vivő újabb útvonallal együtt. Mint a részle-

tes földrajzi leírásban látható, minden megyei székvárosnak van egy a Morava völgye felé vezető útvonala. A katonai érdekek a határszéleken hoztak sok utat tűrhető karba. Sok szakasza van azonban az állami utaknak is, a melyek nem minden időben használhatók. (A szűkebb völgyekben levők áradások alkalmával, a macsvaiak nagyobb esőzések után.) Épített utaknak csak az államiak és megyeiek tekinthetők, a többiek csak inkább állandó csapások. Ezek figyelembevételével kell megítélnünk a hivatalos adatokat, melyek szerint van Szerbia régi területén:

Állami út	1.173.143 km
Megyei út.	4.158.091 „
Járasi út	3.015.000 „
Egyéb út	1.033.483 „
Összesen:	9.379.417 km

A vasúti hálózat gerincze, mint az egész közgazdasági életé, a moravavölgyi fővonal. Nagyon kevés kivétellel ebbe ágazik bele minden újonnan épített vasút. Csak újabb időben, politikai agitatók hatása alatt igyekezett a szerb kormány a forgalom természetes irányát egy ÉK-DNY irányú transversalis vonallal a Prahovo — Nis — Mrdare — adriai part — úgynevezett Duna—Adria-vasút létesítésével elterelni, azzal a célzattal, hogy Szerbiának sem beviteli sem kiviteli kereskedelme ne legyen utalva a magyarországi vasutakra. Az 1914-ik év tavaszáig odáig fejlesztetett a szerb vasúti hálózat, hogy van vasútja a Nagy, a Binacska és a Zapadna Morava völgyének, a Kolubara és Timok völgyének. Ez utóbbi völgyeket a Morava völgyével vasutak kötik össze. Van vasútja a Macsvának (a többi vasúttal való kapcsolat nélkül), a Pozsarevác körüli vidéknek, a nagyobb szénbányáknak. Nagy nehézséget okoz azonban e vasutak kihasználásában az, hogy közel felerészük keskenyvágányú s ennél fogva sokszor van szükség átrakódásra.

A szerb vasutak hosszát és fejlődési időpontjait a következő adatok mutatják.

Állami rendes vágányú vonalak:

	Km	Megnyitás éve
Belgrád—Nis	244	1884
Nis—Caribrod	93.5	1887—88

	Km	Megnyitás éve
Nis—Risztovác	122	1886
Szmederevo—Velika-Planina . . .	42	1886
Lepovo—Kragujevác	39	1887
Belgrád—Vágóhíd	8·5	1889
Szalaty—Krusevác	14·5	1909
Nis—Kragujevác—Zajecsár . . .	107	1914
Zajecsár—Brazsognác—Prahovo	77	1914
Összesen:	747·5	

Állami keskenyvágányú vonalak:

Mladenovác—Lajkovác	71·3	1908
Tyuprija—Szenyszki Rudnik . .	32	1903
Obrenovác—Valjevo	68	1908
Paratyin—Zajecsár	110	1907
Krusevác—Uzsice	150	1909
Tyityevác—Bela Reka	22	1906
Csacsak—Lazarevác	84	1914
Összesen:	537·3	

Megyei és magániparvonalak:

Sabác—Kovilyacsa (k. v.) . . .	60 km
Dubravica—Getrovác (r. v.) . .	40 „
Metovnica—Bor (k. v.)	20 „
Vrszka Csuka—Radujevac (k. v.)	80 „
Összesen:	200 km.

Vagyis 1914-ben forgalomban levő vasutak vonalhossza összesen 1484·8 km-re rúgott. A szerb közgazdasági tekintélyek szerint Szerbiának 2000 km vasútra lett volna szüksége, hogy termékei kedvezőbb körülmények között kerüljenek forgalomba. Traszírozattak és építésre vállalatba kiadattak az 1914. év elején a következő rendes vágányú vonalak:

Kragujevác—Kraljevo—Raska . . .	138 km
Krusevác—Jankova Kliszura—Blace .	60 „
Nis—Mrdare	82 „

Keskenyvágányú:

Lazarevác—Belgrád	86 km
Uzsice—bosnyák határ	67 „

Összesen: 433 km.

A már nyomjelzett és építeni kezdett vonalak elkészültével tehát Szerbia régi területének becslés szerinti vasúti szükséglete ki lenne elégítve.

A vasutakba összesen körülbelül 300 millió dinár lett befektetve. Ennek egy része nevezetesen az 1914-ben megnyitott legújabb vonalak építési költsége még függőben van.

Víziközlekedés az ország belsejében nincs. A Dunán és Száván való hajózásra egy államilag segélyezett gőzhajózási társaság (Szarpszko Brodarszko Druzstvo) alapított 2,956.700 frank alaptőkével. A világháború kitörése előtt volt a társaságnak: 10 gőzöse, 900 lóerővel, 48 vas-, 2 fauszálya, 10 vas-, 7 fapontonja. A hajópark tonnatartalma 236.000 volt. Az 1913. évben a társaság alaptőkéjét 10 millióra emelte, de a tervezett beruházások nem voltak fogantathatók. E társaságnál nagyobb szerepe volt a dunai és szávai forgalomban a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaságnak, az Ösztrák Dunagőzhajózási Társaságnak, a délnémet, orosz és román dunai hajóstársaságoknak.

Postahivatal volt: állami 121 (ebből négy fürdőkben csak idénykor nyitva, hét ambuláns) községi 1329, összesen: 1450. A levélforgalom kereken 45 millióra rugott a belföldi és 12 millióra a nemzetközi viszonylatokra.

Távírdavonal: állami 289.3 km, vasúti 545 km. Távírdahivatal: 114 állami, 59 vasúti, egy hajózási, egy meteorológiai, összesen 175. A távirati forgalom kb. egy millió állami és hatósági belföldi telegramm; a nemzetközi forgalomban 250.000, az átmenő forgalomban 150.000 darab.

A telefonhálózatot 1907-ben építették ki, közel 8000 km hosszban. A beszélgetések száma volt évenként: városi 3,600.000, interurban 120.000, nemzetközi 7000.

Úgy a vasúti mint a postai és távirdai tarifák olcsók, a szerb gazdasági élet kisebbsérmérvű fizetési képességéhez alkalmazottak voltak. A vasúti kocsik azonban tisztaság és kényelem szempontjából nem feleltek meg az európai igényeknek.

*

Szerbia külkereskedelmében három jellegzetes időszakot különböztethetünk meg. Az első 1881-től 1905-ig tartott, a mikor a kettős monarchia és Szerbia között a kölcsönös forgalmat rendkívül megkönnyítő olcsó vámtételeket, részben szabadforgalmat bizto-

sító szerződés volt. A második az osztrák-magyar—szerb vámháború időszaka 1905-től 1911 elejéig. A harmadik az új osztrák-magyar—szerb vám- és kereskedelmi szerződés tartama, 1911 elejétől a világháború kitöréséig. Ebben az időszakban azonban csak egy teljesen normalis esztendő van: az 1911-iki. Mert az 1912. év utolsó negyede már az első balkáni háborúba esett, a midőn a forgalom irányát, mennyiségét és tartalmát a háborús érdekek a rendes időtől eltérően befolyásolták.

Az első időszakban két szerződéses periodus volt. Az egyik 1881-től 1892-ig, a második az utóbbi évtől 1905-ig tartott. Az első szerződés úgyszólván teljesen a szabadkereskedelem elvén állott. A második, tekintettel a kettős monarchia által követelt ipari vámemelésekre, az ipari vámtételeket velük szemben szintén emelte, de Szerbia javára megmaradtak a határszéli kedvezmény címén a gabona- és állatbehozatalnál engedélyezett különös kedvezmények. Az első szerződéses periodusban Szerbia kivitelének 86—87%-a hozzánk jött, míg a monarchia Szerbia beviteli szükségletének 61—70%-át látta el. A második szerződéses periodusban Szerbia kivitelének már 90%-át helyezte el nálunk, míg tőlünk import-szükségletének csak 60%-át szerezte be.

Egészen 1905-ig Szerbia kivitelének 85%-át (közel 60 millió dinárt) az élő állat, gabona és aszalt szilva (lekvár) tette. Ugyanez időpontig évenként átlag 65.000 darab szerb szarvasmarha került túlnyomólag a budapesti, kisebb részben a bécsi piacra. 1896-ig 200—400.000 darab sovány sertés jött hozzánk Szerbiából, azután a vámháborúig csökkent a sovány sertés behozatala s a hízott sertésből jött be 100—150.000 darab. Még 1905-ben a vámszerződés meghosszabbításának utolsó esztendijében is 71.937 szarvasmarhát és 121.930 sertést adott el Szerbia a budapesti és bécsi piacnak. Ugyanez évben a 931.000 mázsás búzaexportból 850.000 mm, a 176.000 mm rozs-export egészben, a 205.000 kukoricaexport egészben, az 512.000 zabexportból 490.000 mm hozzánk jött. A vámháborús időszak alatt a szerb kormány más piacokat igyekezett szerezni a szerb termékeknek. A szkupstina 500.000 dinárt szavazott meg új kiviteli utak tanulmányozására és bizottságot küldött ki Egyiptomba, Máltába, Génúába, Szalonikiba. Galac-

ban, Alexandriában, Szalonikiban és Üszkübben szerb királyi kereskedelmi ügynökségek szerveztettek. A gabona részben Galacon át ment Hamburgba, Antwerpenbe és Rotterdamba, részint a Dunán felfelé Németországba. Az élő állatkivitel Szalonikin át azzal tette lehetővé a szerb kormány, hogy a szerb államasutakon nagy szállítási kedvezményeket adott, a keleti vasutakon pedig jelentős tarifakedvezményeket eszközölt ki és egyes olasz hajóstársaságokat subventionált azzal a kikötéssel, hogy a szerb marhát Máltába s az egyiptomi és az egyes olasz kikötőkbe szállítsák. A már 1899-ben megnyílt belgrádi vágóhídon és húsfeldolgozótelepeken kívül jelentékeny támogatással Mladenovácon, Velika Planinán és Jagodinán még négy hasonló telepet hívott életre. Ilyenformán sikerült a szerb gabonát meghonosítani a nyugateurópai piacokon s a jobb minőségű 5—6 mázsás állatokkal a szarvasmarha kivitelét az előbbinek egyötödéig felemelni. Az élő sertéskivitel azonban nem sikerült, s ez a húsfeldolgozótelepek útján, a belföldi árak erős nyomottsága mellett került a máltai, olasz és franczia piacra. Ez eredményeket a szerb politikusok mint Szerbia közgazdasági emancipációjának győzelmét ünnepelték.

Hogy miként gondolkozott a szerb politikai közvélemény a monarchia és Szerbia közgazdasági viszonyáról, szükségesnek tartjuk Novakovics Sztoján, volt szerb miniszterelnöknek, utóbb a szerb kir. tudományos akadémia elnökének, általában higgadt és megfontolt szerb államférfiúnak egy nyilatkozatával illusztrálni. Novakovics a szkupstina 1909. évi június 2-án tartott ülésén többek között a következőket mmondta:

„Emlékeztek rá, hogy az előbbi szerződés idején, a mikor csak nehézsége volt valamely magyar nagybirtokosnak sertései eladásában, milyen kíméletlenül és ok nélkül zárták el a határt a mi sertéseink elől. Tudjátok, hányszor közködtünk ez emberekkel, a kik végre is arra szorítottak, hogy sertéseink és húskivitelünk tekintetében függetlenítsük magunkat a szélsyeiktől, úgy hogy vágóhidakat és húsfeldolgozótelepeket létesítsünk. Ez apróságok is mutatják azt, hogy milyen irányban kell ennek az országnak menni, hogy rosszindulatú szomszédjától megszabaduljon. A berlini szerződés 30 esztendő tartama alatt Auszt-

ria-Magyarország szépen, csunyan, de állandóan azon dolgozott, hogy Szerbiától elvegye gazdasági területét, hogy Szerbia a protektorátusa alá kerüljön. Ez a berlini szerződés titkos terve Szerbiával szemben, ez az alapeszméje a mi hazánk tekintetében. A berlini szerződésnek e tervében, a mely Ausztria-Magyarországot Bosznia-Hercegovinába vitte, benne van az, hogy Szerbiának megadassék a formális függetlenség, de érdemileg ez a függetenség csak játékszer legyen Ausztria-Magyarország kezében.“

Vagyis az a meggyőződés, hogy a kettős monarchiának a gazdasági barátság leple alatt hódító tervei vannak Szerbiával szemben, teljesen áthatotta az ország ügyeit intéző nemzedék politikai felfogását. Ez a meggyőződés oly viszonyok közt is megérlelődhetett, a mikor Szerbia úgyszólván egész feleslegét a monarchiában adta el s mikor kétségtelesen megállapítható volt, hogy a szerb mezőgazdasági terményeknek majdnem összeségükben idekerülése nagyon lenyomta Ausztria és Magyarország hasonló termékeinek árait, míg viszont a monarchia Szerbia iparczikkszükségletében csak 60%-kal participált s e mellett lehető volt egy szerb iparfejlesztési politika inaugurálása is: vagyis hogy Szerbiára nézve a monarchiával való gazdasági jó viszony csak haszonnal jár. E meggyőződés további érvényesülésére tehát nagyon kétséges befolyással bírhatott volna az, ha a kettős monarchia saját nagy kárára továbbra is fenntartja a Szerbiával szemben adott nagy vámpolitikai kedvezéseket.

A vámháború alatt a monarchia bevitele Szerbiába a 60%-os részesedésről 25%-ra szállott alá s az így szabaddá lett teret Németország és Anglia foglalta el. A szerb kivitelnek közel 30%-a azonban még mindig nálunk értékesült.

A szerb kormány 1909. évi márczius 23-án új maximális és minimális tételeket tartalmazó vámtarifát léptetett életbe, a maximális tételeket a szerződés nélküli államokkal szemben szándékozával alkalmazni. A monarchia részéről Szerbiával szemben az autonóm vámtarifa tételei alkalmaztattak. A következő esztendőben, 1910. július hó 7-én új szerződés jött létre a kettős monarchia és Szerbia között, 1917-ig tartó érvénnyel. E szerződés fenntartotta az élő szarvasmarhák és sertések behozatali tilalmát, de megengedte

15.000 darab szarvasmarha és 50.000 darab sertés hú-
sának kedvezményes elbánással való behozatalát, az
ezenfelüli húsbehozatalt pedig az autonóm vámtarifa
szerinti elvámolással, Szerbia pedig velünk szemben a
minimális vámtételeket adta a szerződésben felsorolt
cikkekre.

A szerződés első évében, összehasonlítva a szer-
ződésnélküli utolsó évvel, Szerbia kiviteli forgalma a
következőleg alakult:

Kivitel.

	1910-ben	1911-ben
	d i n á r	
Összesen	98,388.028	116,916.352

Ebből ment:

Az o.-m. közös vámterületre	17,821.823	48,433.392
Belgiumba	16,137.236	6,142.214
Bulgáriába	4,139.035	2,801.834
Németországba	21,914.849	28,932.926
Nagy-Britanniába	1,672.290	86,798
Romániába ¹	6,570.505	6,140.596
Törökországba ¹	23,470.922	11,983.936
Olaszországba	1,069.957	4,394.056
Francziaországba	1,191.095	3,841.214

Behozatal.

Összes bevétel	86,695.641	115,425.413

ebből szállított:

Az o.-m. közös vámterület .	16,148.247	47,447.981
Anglia	11,424.915	9,524.278
Németország	34,975.875	31,346.860
Törökország	5,934.560	3,813.905
Francziaország	3,603.613	5,745.815

Ez adatok szerint Szerbia már az új szerződéses
viszony első évében összes kivitelének majdnem felét
nálunk helyezte el, míg a kettős monarchia részese-
dése a szerb behozatalban megint 42%-ra emelkedett.

¹ E tételekben a galaci és szalonikii kikötőkön át
irányuló gabona-, illetve élő állat- és húskivitel szerepel.
Törökország és Románia maga nagyon kevés szerb termé-
ket fogyasztott.

b) *Az új területen.*

E vidéken a következő vasúti vonalak vannak: Zibevese—Gyevgyeli 250 km (Vardarvölgyi vasút), Szkoplye—Mitrovica 119·50 km (Koszovói vasút), Bitoly—Kemali 18 km (A szaloniki—bitoly—[Monasztir] vasútvonalnak szerb területre eső része.)

A Vardartól keletre eső részen tehát egyáltalán nincs vasút. A Vardartól nyugatra csak egy szárnyvonal van. Bitoly már csak a Görögországba eső Szalonikin át tud jutni a vardarvölgyi fővonalba. A gyenge vasúti közlekedési berendezést csak négy jobb, modernebbül kiépített és minden időben használható útvonal egészíti ki. Ez útvonalak: Velesz—Prilep—Bitoly; Ferizovity—Prizren; Szkoplye—Tetovo—Gosztivár; Velesz—Stip—Kocsane. A postai és távirdai berendezés nagyon hiányos volt, s tulajdonképpen csak a vasúti vonalakhoz közelebb eső városi jellegű helyeken lehetett szó postai és távirdai közlekedésről. A szerb kormány az új területek átesatolása után hozzáfogott e közlekedési intézménynek szervezéséhez, de a kezdeten túl, a mi a katonai berendezésekkel volt kapcsolatos, nem jutott.

A vasúton az áruszállítás tonnakilóméterenkint egész kocsirakományokban átlag 14 parába, vagyis kétszer annyiba került, mint a szerb vasutakon és sokkal drágább, mint a nyugateurópai vasutakon. Természetes, hogy a tengelyen való szállítás még költségesebb volt és a költség például Frizovitytól Prizrenig tonnakilóméterenkint 0·80—2·50 dinárra rugott. A gyenge ökrösszekerek alig rakhattak fel többet 2—3 métermázsánál és ezt is nagyon lassan szállították.

A lakosságnak úgy termelő-, mint fogyasztóképessége nagyon alacsony fokon áll. E vidék forgalmát Todorovics dr. hivatalos jelentése a következőkben ismerteti:¹

Behozatal:

	Érték 1000 dinárban
Gabonanemű	1.696
Gyümölcs és főzelék	635
Rizs	1.380

¹ L. a Narodna Privreda stb. című hivatalos kiadványban.

	Érték 1000 dinárban
Liszt	4.603
Sör	205
Bor	87
Fűszer és egyéb élelmiszer . . .	1.191
Czukor	4.028
Kávé	1.142
Só	1.148
Borszesz és egyéb szesz . . .	805
Olaj	306
Petroleum	1.246
Állati bőrök és bőrárú	2.262
Dohány	1.904
Gyapjú, gyapot és fonal . . .	2.638
Gyapjú, gyapot és selyemszövet	12.733
Kötélárú	847
Építőanyag	640
Papír	815
Üveg és porcellán	850
Vegyitermékek, főleg szappan .	2.118
Gyógyárú	254
Fém	5.575
Quincaillerie	34
Gépek	512
Egyéb	3.698
Összesen: 51,347.000	

A behozatal értékének egyharmada a textilárúkra esik. Miután e területeken nincsenek megfelelő iparvállalatok, az egész szükséglet külföldről jön be. Megjegyzendő, hogy csak az olcsóbb, gyengébb minőségű árúk fogynak. A textilárúk után a behozatalban a második helyet foglalják el az élelmiszerek, melyek között a liszt $4\frac{1}{2}$, a czukor pedig 4 millióval szerepel. Kávét és czukrot itt nem állítanak elő. Nagyobb malmok hiányában be kell hozni a lisztet is. A gabonaneműek behozatalának oka az, hogy a hiányos közlekedési berendezés folytán rentabilisabb a külföldre való kivitel és a külföldről való behozatal, mint az itthon termelt árúknak a belföldön való elosztása. A kocsanei rizst és exportot aránylag jól fizeti meg és még itt is külföldről hozott olcsóbb rizst fogyasztanak. A fémek csoportjában szerepelnek a rövidárúk is, tehát a valóságban sokkal kevesebb a

fémbehozatal. Gépekből nem jönnek be olyanok, melyek gyártásra, nyersanyagok vagy félgyártmányok feldolgozására valók. A mezőgazdaság is aránylag igen kevés gépet és eszközt szükségre.

A behozatal főleg szalonikii nagykereskedők közvetítésével történik. Az egész behozatal egynekedrésze Ausztria-Magyarországból jön. Két-három év előtt Ausztria-Magyarország szállította az összes gyarmatárút, főleg cukrot és kávé. Az utolsó időben Szerbia is szállított cukrot. A gyarmatárúkon kívül Ausztria-Magyarország szállít még pamutszöveteket és bőrárúkat. Az utolsó időben Ausztria-Magyarország tért vesztett Németországgal és Olaszországgal szemben. Németországból főleg a rövidárúk jönnek, melyeket a török statisztika fémek alá foglalt. Innen jön még a Quincaillerie, pamutfonal és az utóbbi időben sok gyapot és gyapjuszövet, a mi előbb tisztán Ausztria-Magyarországból jött. A lisztet és szappant Szaloniki szállította, a dohányt az ottomán dohányegyedárúság, a gyapotszövetet a vodenai és nyegusi gyárak. (Most görög területre eső Macedon városok és bitoly—szalonikii vasútvonalon.) Olaszország lisztet, gyapot- és selyemszövetet, Szerbia cukrot, lisztet, sört és kötélárút, Oroszország szeszt és cukrot, Románia petroléumot, Anglia jobbminőségű pamutárúkat szállított.

Az árúk legnagyobb része Szalonikin át, tehát tengeri úton jött. Szarazföldi úton jöttek az Ausztria-Magyarországból és Szerbiából származó árúk.

Kivitel.

	Érték 1000 dinárban
Gabona	1.356
Gyümölcs és főzelék (főleg szőlő)	3.556
Rizs	616
Liszt	378
Étel és ital	286
Bor	36
Állat (főleg juh)	1.793
Dohány	5.756
Ópium és mák	7.179
Selyemgubó	3.000
Nyers és szárított bőr	2.466
Gyapjú	348

	Érték 1000 dinárban
Kötélárú	54
Belek	70
Gajtán	176
Fémek	25
Különféle	500
Összesen:	27,595.000

A kivitel tehát csak kevés árúra szorítkozott, mezőgazdasági és állattenyésztési termékekre. A kivitel évről évre termés szerint nagy ingadozásokat mutat. A mák és ópium például jó esztendőben 100.000 kg kivitel is adott, míg a rossz esztendőben 15—20.000 kg-ra szállt alá. Ugyanígy ingadozott a szőlőkivitel is, a mely csaknem kizárólag Szerbiába irányult. Legállandóbb az állatok és állati termékek kivitele. A bőrt csaknem kizárólag Triesztbe és Budapestre, a juhokat Konstantinápolyba és Szalonikiba (kevesebbet Görögországba és Egyiptomba), az ópiumot Kis-Ázsiába, Németországba és Amerikába vitték. A dohányt Ausztria-Magyarországba, Szerbiába, Németországba, Amerikába és Itáliába. A gabonát Szalonikiba. A kivitelnek csak Szerbiába és Magyarországba irányuló része ment szárazon, a többi Szalonikin át tengeren.

A kereskedelmi mérleg erős passivitást mutat. A fizetési mérlegben helyreállítja az egyensúlyt — Todorovics dr. szerint — a Szerbiában, Bulgáriában, Romániában és Amerikában dolgozó munkások bére. Ezt évenként 20 millióra becsülik; továbbá a szerb, görög és bolgár komitádzsi organisationak jött évi 3—4 millió. Végül a török katonaságnak évi 10,000.000 dinárba tett zsoldja.

Az európai piacokkal direct összeköttetésben csak a szkoplyei és bitolyi nagykereskedők voltak. Egyébként a közvetítést a szalonikii kereskedők végezték.

Az árúk vásárlása külföldön általában hitelbe történt. A hitel alakja 3—6 hónapos váltóhitel. A szöveteket Németországban négy hónapra, 5%-os cassacontóval vásárolták, a pamutot Angliában három hónapra. A ezukorvásárlás készpénzért történt. Szalonikiból szintén hitelben vásároltak, de könyvhitelre, folyószámlára. A kézműárúk általában hat hónapra,

a gyarmatárúk 2—3 hónapra hiteleztek. A tartozás rendszerint még egyszer akkora időre prolongáltatni szokott.

Az egész vidék forgalmának irányítója és gócpontja Szaloniki volt s e vidék tulajdonképen Szalonikinek volt mögöttes területe (Hinterland).

*

Az új területekkel együtt Szerbia még nagyobb jelentőséget nyert a kettős monarchia kiviteli érdekei szempontjából, mint előbb bírt, mert a monarchia az új területek behozatali szükségletének ellátásában is jelentékeny résztvett. Az uralmon levő szerb politikusok a monarchiával leendő teljes szakításra készültek el. Ez irányban került revisióra nemcsak a vámpolitikai viszony, hanem a vasúti szállítás tarifája is. E készülődés csak 1917-re tudott volna eredményeket elérni. A világháború kitörése a további fejleményeknek véget vetett.

VI. FEJEZET.

A magánhitelügy.

A szerb hitelüzleti élet a mult század két utolsó évtizedében indult fejlődésnek. A szerb nemzeti bank (Narodna Banka) az 1883. évi január 6-iki törvénnyel szerveztetett. Az 1862-ben, az eddig fennállott megyei és járási takarékpénztárak egyesítésével létesített Alapítványi Igazgatóság (Uprava Fondova) állami felügyelet alatt álló törvényileg szabályozott működésű hitelintézeté szerveztetett át főleg a jelzálog és helyhatósági kölcsönök művelésére s a magánalapítványok és közalapok gyümölcsoztetésére. Ugyancsak a kilenczvenes évek elején indult meg Belgrádban és a vidékén a magánpénzintézetek alapítása s végül a mezőgazdasági hitelszövetkezetek alakulása, altruistikus alapon, a falusi földműves nép gazdasági hiteligenyeinek kielégítésére s a falusi apró megtakarítások gyümölcsoztetésére.

Mind e hitelintézeti typusokat röviden külön-külön világítjuk meg.

A Szerb Nemzeti Bank. Az első erre vonatkozó 1883-iki törvényt többször módosították. Érvényben levő szervezetét az 1908. évi márczius 25-iki törvény állapította meg. El szerint a bank működése: váltók leszámítolása, eladása és vétele, szerb termékekre és egyéb a belföldi árúraktárakban elhelyezett árúkra és kereskedelmi értékekre warrantok kibocsátása; arany és ezüst vásárlása és eladása; kölcsönök aranyra, ezüstre, állami kötvényekre, kincstári jegyekre stb.; bankjegykibocsátás. A törvény szerint bankalapot gyűjt árúraktárak építésére; de ezek még nincsenek meg s a warrant-üzlet egyelőre csak papirosan maradt.

Az 1900-iki törvény kötelezte a bankot, hogy kincstári bonokat 10,000.000 frankig leszámítoljon és

pedig az első öt milliót 2%-ra, azonfelül $1\frac{1}{2}\%$ -ra. (A forgalmi alap bonjai, vagy rendkívüli kincstári bonok.) Az e bonok ellen kiadott bankjegyeknek 40 százaléukban ércfedezettel kell bírniok, aranyban vagy ezüstben és három hónál tovább nem maradhatnak forgalomban.

A bank az aranyvásárlásról és eladásról, mely ércalapjára történik, külön számlát vezet s ez üzlet haszna az államot illeti. Csak olyan intézeteknek nyújthat a bank hitelt, a melyek a bankkamatlábnál legfeljebb három százalékkal szednek többet. Köteles továbbá leszámítolni a mezőgazdasági szövetkezetek központjának kötvényeit és az ipari szövetkezeti központnak váltóit, de legfeljebb 92 napra.

A bank forgalomban levő jegyeinek¹ teljesen fedezve kell lenni arannyal vagy ezüstrrel vagy más könnyen aranyra váltható kereskedelmi és pénzügyi értékekkel; mint: oly két biztos aláírású üzleti váltóval, melynek értékét árúk vagy folyópénz fedezi, devizák, közkölesönök szelvényei, melyek legfeljebb 92 nap alatt esedékesek; állami kötvények, piaci értékük 75%-áig, kincstári jegyek; a mezőgazdasági és ipari szövetkezeti központok kötvényei, illetve váltói.

A bank két és félszeresen több bankjegyet bocsáthat ki, mint a mennyi az arany- és ezüstrfedezete. De az aranyértékű bankjegyeknek háromnegyedrészben fedezettel kell bírniok. Az ezüstrértékű bankjegyeknek fedezete lehet arany, ezüst, vagy arany és ezüst. A bankjegyek összes forgalomban levő értéke nem haladhatja meg a tényleg befizetett alaptőke ötszörösét. Rendkívüli esetben a kormány külön hozzájárulásával, még egy tizedrészszel több értékű bankjegy bocsátható ki, de a lehető rövid idejű bevonás kötelezettsége mellett.

¹ Szerbia tagja volt a latin érmeuniónak. A forgalomban levő pénz bankjegyekből s az állam által veretett arany- és ezüstrmекből, továbbá nikkell váltópénzből állott. Bankjegyek voltak: ezüstrfedezettel 10 és 50 dináros, továbbá aranyfedezetűek: 20 és 100 dinárosak. Az utolsó évtizedekben a szerb kormány nem veretett aranyérmét s a Milán képét viselő 20 dináros aranypénzek csak ékszerül voltak láthatók. Az aranyforgalmat a 10 és 20 frankos francia aranypénzek adták. Ezüstpénz volt: 1 és 5 dináros, 0.50 dináros. Nikkelérmék: 50, 20, 10 és 5 parás. (Egy dinár = 1 frank = 0.92—0.95 fillér = 100 para.)

A mint a kormány és a Nemzeti Bank a viszonyokat alkalmasaknak találják, egyetértőleg rendezik a valutát. Ez esetben a bank az ezüstre szóló jegyeket aranyértékű jegyekkel cseréli ki, a vonatkozó törvényben megállapítandó módon.

A bank tiszta jövedelméből — a 6% részvény-osztalék, a tartalékalap, az igazgatóság és tisztviselők dotálása után — 30% az államot illeti. A tartalékalap dotációjának maximuma 15%, az igazgatóság és tisztviselők dotációja 10%.

A Nemzeti Bank üzletvezetősége egészen a világháború kitöréséig, realis s úgy a törvénynek, mint a hitelüzleti józan elveknek megfelelő volt. Bankjegyei bőven voltak fedezve s azzal, hogy hitelt csak oly intézeteknek nyújtott, a melyek kölcsöneik után nem szedtek uzsorakamatot, jó hatással volt a magánhitelintézetek működésére is. Állását legcélszerűbben a balkáni háború előtti utolsó kimutatásból ítéldhetjük meg, mert ezután Szerbiának csupa háborús esztendei következtek, a melyek a bank rendes képét természetsszerűleg megváltoztatták.

Ez ideig a 20 millióra szabott alaptőkéből a részvényesek tényleg 8,789.340 dinárt fizettek be.

A bank állása volt 1912. évi augusztus 31 — szeptember 12-én:

Aktívák: Aranykészlet: 42,426.210; ezüstkészlet: 6,536.047; külföldi ércdevizák: 6,502.307 (összes érckészlet: 55,464.565 frk). Váltótárca aranyban: 212.210; ezüstben: 6,207.345 (összesen 6,419.555); kölcsönök értékpapírokra aranyban: 148,578; ezüstben: 2,388.520 (összesen: 2,537.098 frk). Folyószámlakövetelések aranyban: 4,127.587; ezüstben: 24,247.656 (összesen: 28,375.244). Az állam tartozása ezüstben: 3,500.000. A pénzügyminisztérium tartozása ezüstben: 11,940.000; a tartalékalap értékpapirjai: 376.886; cautiók: 272.625; őrzési letétek: 15,602.180; folyószámlafedezési letétek: 11,709.708; lombardfedezési értékek: 7,742.142 frk.

Passívák: Alaptőke: tényleg befizetve: 8,789.340. Forgalomban levő bankjegyek aranyban: 8,305.480; ezüstben: 65,767.620 (összesen: 74,072.740). Tartozás folyószámlára: aranyban: 270,607; ezüstben: 3,509.261 (összesen: 3,779.869). A pénzügyminiszter aranyletétje: 11,940.000; tartalékalap: 377.156; cautiók:

272.625;¹ egyszerű letétek: 15,602.180;¹ folyószámlaletétek: 41,709.708;¹ értékpapirletétek 5,742.142;¹ különféle átmeneti tételek: 654,244; a pénzügyminiszter külön aranyletétje: 9,000.000; összesen: 193,150.666.

A kamatláb volt: 7% aranyban, 6% ezüstben.

A balkáni háború alatt a bank megtartotta a törvénynek megfelelő statusát. A világháború kitörése azonban a bank állását megrendítette. Az állam által a párisi piacon 1914-ben kötött 250 milliós frank kölcsön a világháború előtt nem volt realizálható. Azután pedig azért nem, mert a francia kormány az arany kivitelét megtiltotta. Arany helyett a Banque de France elismervényt adott a szerb kormánynak. Ennek alaján a Szerb Nemzeti Bank pontosan meg nem állapítható összegű, de a 250 millióhoz közel járó összegű bankjegyet bocsátott ki. Szerbiának a közép-európai hatalmak által történt megszállása elől elmenekülő kormány magával vitte a Nemzeti Bank összes érczkincseit és egyéb értékét.

Az *Uprava Fondova* érdekes hitelintézeti specialitása Szerbiának. Alapját az Obrenovics Milos idejében szervezett megyei takarékpénztárak alkották, a melyek a magán- és közczélú alapítványok, pénzletek, árvapénzek, templomi és kolostori pénzek gyümölcsöztetésével foglalkoztak. Ezek a megyei takarékpénztárak 1862-ben egyesítették s így létesült a szerb Uprava Fondova, Alapítványi Igazgatóság. Mostani szervezetét az intézet az 1898-iki törvénnyel kapta. A törvény szerint igazgatóságát, vagy vezető igazgatóját s felügyelőbizottságát a közgazdasági miniszter nevezi ki, a kinek felügyelete alá is tartozik. Kölcsönöket ad a földbirtokra, első helyre az érték feléig, valamint községi kölcsönöket. Jogosítva van a tárczájában levő kötvények alapján zálogleveleket és kötelezvényeket kibocsátani. Különös előjogokat élvez kölcsönei behajtásánál s mint állami intézet, a külföldi tőkével szemben, garantiákat tud adni. Mivel Szerbiában kataszter és telekkönyv nincs, a tulajdonjogot nem telekkönyvi kivonat és kataszteri birtokív, hanem bíróilag megerősített igazolvány (tapija) mutatja, a jelzáloghitel modern formája nem lenne itt gyakorolható. Az intézet tehát hosszabb törlesztésű, beruházásokra is alkalmas kölcsönök adása által a szerb viszonyok között kétségtelenül jó szolgálatokat tett.

Az intézet legutolsó, 1913-ra vonatkozó hivatalos jelentése szerint a következő pénzeket gyűmölcsőztette:

A) *Alapok.*

Önálló alapok:

	Dinár
Közegészségügyi	9,015.315-95
Iskolai	2,616.960-90
Özvegyi	3,768.606-50
Tanítói	4,422.785-10
Lelkészi	4,334.146-80
Erdei	2,810.129-30
Jégkársegélyezési	1,723.059-30
Állatbiztosítási	156.627-20
Vízügyi	1,071.840-90
Ütfenntartási	785.369-65
Különféle, együtt kezelt alapok	28,633.924-73
Összesen:	58,738.766-33

B) *Tőkék.*

Magántőkék	6.796.743-50
Árvapénzek	4,788.209-80
Letétek	4,482.534-91
Templomi pénzek	1,511.482-50
Kolostori pénzek	325.981-33
Összesen:	17,904.952-04

Vagyis az intézet összesen 76,243.718-37 dinár tőkét kezelt. Az intézet által kibocsátott kötelezvények és záloglevelek átlaga az említett évben a következő volt:

	Dinár értékben
1899-iki és 1908-iki 5%-os ezüstértékű kötvényből	2.200
1899-iki és 1908-iki 5%-os aranyértékű kötvényből	1,217.000
1910-iki 4-5%-os aranyértékű kötvényekből	29,956.000
1911-iki 4-5%-os aranyértékű kötvényekből	29,656.500
Összesen:	60,154.500

vagyis az intézet összesen 78,059.452 dinárt gyűmölcsőztetett.

Ezzel szemben követeléseink, vagyis kiadott kölcsöneink átlaga volt 1913 december 31-én:

	Dinár
Régi (1898 előtti) ingatlankölcsönök	4,578.373·60
Új ingatlankölcsönök	71,225.463·10
Községi kölcsönök	49,938.373·55
A volt megyei pénztárakból maradt	
7% követelés	963,327·72
Összesen:	126,705.537·97

Ez összegben nem kevesebb mint 7,969.489·30 dinár a kamathátralék, a minek felszaporodását részint az 1912 szeptember óta fennállott háborús moratorium okozta, de sokrészben a politikai befolyások által kivitt engedékenységek is. A megyei takarékpénztáraktól átvett követelésekből csak 183,871·76 dinár a tőke s 779.455·96 dinár a kamathátralék. E hátralékért a törvény szerint az állampénztár szavatol.

Az intézet összes igazgatási költségei 272.081·87 dinárt tettek, az igazgatóság 4% tantiémje 105.878·85 dinárt. Az intézet tiszta jövedelemként 1,070.552·92 dinárt szolgáltatott be az állampénztárba.

Meg kell még említenünk, hogy a mérleg a tartalékalapot 1,000.000 dinárban, az intézet épületének értékét 445.726 dinárban, egyéb ingatlanai értékét pedig 435.195 dinárban mutatja.

Az intézet 1914 elején a kormány részére a párisi Banque Franco Serbe-től 18.000.000 dinár kölcsönt vett fel, melynek ellenében kincstári jegyeket adott. E kölcsön fedezete a szerb államkincstár garantiája lett volna.

E két állami jellegű pénzintézeteken kívül még 40 bank és takarékpénztár működött Belgrádban és 122 a vidéken.

A belgrádi pénzintézetek közül a Banka Anrejevics et Co., a *Pesti magyar kereskedelmi bank*, a Szrpszka Kreditna Banka, a bécsi Länderbank, a Beogradszka Trgovacska Banka, a prágai hitelbank, a Banka Francuszko-Szrpszka, a párisi Banque Franco Serbe fiókintézete volt. Ezek vitték a főszerepet az export- és import-üzletek financirozásában s részük volt több új iparvállalat alapításában is.

Nagyobb, egy millió dináron felüli bankok voltak még: a Beogradszka Zadruga és az Izvozna Banka. A szerb kivitel támogatása érdekében szoros összeköttetésben voltak a szerb kormánnyal, sőt az

utóbbinak alapításában is a kormány volt a mozgató. Több bank nem hitelüzletre, hanem valamely nagyobb vállalat keresztülvitelére alakult, mint pl. a tarahegyiségi erdők kihasználásával foglalkozó Prometna Banka. Volt bankjuk a mészárosoknak, vendéglősöknek és kávéosoknak, a dohányárúsoknak, a tisztviselőknek, az ipari munkásoknak. E pénzintézetek a többivel együtt aránylag kis alaptőkével dolgoztak. A legrégebb (1871) alapítása a belgrádi pénzintézetnek, a Beogradszki Kreditni Zavodnak, mindössze 900.000 dinár volt az alaptőkéje, a Zemalyszka Bankának egy millió, az Opsta Privredna Bankának 500.000 dinár. Két nagyobb magánbank-czég is működött: Nikola Boskovics és Benzion Buly.

A pénztőkében való gyarapodás Szerbiában az utolsó években jelentékeny mérveket öltött. Ezt a következő adatok illusztrálják.

A pénzintézetek befizetett alaptőkéje kitett:

	1909-ben	1911-ben	
A belgrádi pénzintézeteknél	16,954 653	25,342 324	+ 8,387 761 din.
A vidékieknél	16,502 263	21,219 163	+ 4,716 600 „
Összesen	33,456 916	46,561 487	+ 13,104 271 din.

A pénzintézeteknél a *takarékbetétek* átlaga volt:

Az Uprava Fondovánál	11,103.323	8,452.326	— 2,650.997 din.
A belgrádi pénzintézeteknél	17,700 089	28,569.428	+ 10,869.339 „
A vidéki intézeteknél	30,327 542	37,469 287	+ 7,141.745 „
Összesen	59,130.954	74,491.041	+ 15,360.087 din.

Az Uprava Fondovánál mutatkozó csökkenést az okozta, hogy 1911-ben beszüntette a takarékbetétek elfogadását.

A takarékbetétek nagymérvű, több mint 25%-os szaporodása arra vall, hogy a szerb nép is kezdett rátérni a pénzgazdaságra s egyik tanujele annak a nagy fellendülésnek, a melyet Szerbia közigazdasági élete a XX. század első évtizedében vett s a mi vidéki pénzintézetek alaptőkéinek és betéteinek gyarapodásából következett, az ország egész területére elterjedt.

Nagyon jelentős szerepet vittek Szerbia utolsó két évtizedi közigazdasági fejlesztésében a *mezőgazdasági hitelszövetkezetek*. Az első ilyen hitelszövetke-

¹ Ekonomist 1913. év 3. szám.

zet 1894-ben márcziusban alakult s a falusi kisbirtokos földműves nép érdekei szempontjából az intézmény olyan célszerűnek bizonyult, hogy már 1899-ben a törvényhozás is gondjaiba vette. A vonatkozó törvény szabályozta a mezőgazdasági hitelszövetkezetek szervezetét és működését, felállítotia a szövetkezeti központi pénztárt, s ennek támogatására 25%-ot rendelt az állami osztálysorsjáték jövedelméből, mindaddig, míg az így gyűlő alap két millió dinárra emelkedik. Az állam évenként 500.000 frankot ad a szövetkezeti központnak a rendes évi költségvetés terhére. A törvény alapján alakult meg a mezőgazdasági szövetkezetek központi köteleke is, a mely a szövetkezetek vezetésével s a szövetkezeti intézmények propagálásával foglalkozik. A törvény ipari szövetkezetekről is gondoskodott, ilyenek azonban nem alakultak.

A szerb szövetkezetekről, Avramovics M. úrnak, a központi kötelek igazgatójának, a római nemzetközi mezőgazdasági intézet részére készített előadmánya alapján a következőket jegyezhetjük fel.

A mezőgazdasági szövetkezetek a következőleg csoportosíthatók. Első csoport: hitelszövetkezetek, fogyasztási szövetkezetek, mezőgazdasági gépszerzőszövetkezetek, kölcsönös betegsegítőszövetkezetek; második csoport: tejszövetkezetek, pinceszövetkezetek, gabonarakárszövetkezetek, földbérletsszövetkezetek.

A hitelszövetkezetek. Raiffeisen-typusnak. Tagjaik egyetemleg felelősek a szövetkezet kötelezettségeiért. Működésük egy falu vagy község határán túl nem terjedhet. Nincs részjegy. Nincs osztalék. A nyereség a tartalékalapba megy, a mely a szövetkezet megszűnése esetén nem osztatik fel a tagok között. Az igazgatósági tagok nem javadalmaztatnak; csak a könyvelő kaphat nyereségrészesedést, melynek százalékos arányát a közgyűlés állapítja meg. Kölcsönt csak tag kaphat s igazolnia kell, hogy mire fordítja s a felhasználás hasznos voltát az igazgatóságnak meg kell állapítani. A törlesztési idő két évet nem haladhat meg s az adósnak félénként tartozása egynegyedét törlesztenie kell. Elemi csapások esetén a törlesztési idő egy félévvel meghosszabbítható, késedelmi kamatfizetés mellett. A hitelszövetkezetek szállítanak tagjaiknak vetőmagot, gépet és más mezőgazdasági dolgokat, hitelbe is, készpénzért is.

A szövetkezeti tagok 2—3 évig, a közgyűlés határozata szerint, havonként 0.50—1 dinárt fizetnek be a pénztárba, állandó takarékbetétként. A befizetett összegekért a szövetkezet 4—6% kamatot ad. A befizetési idő elteltével a tagok kivethetik a megtakarítást, vagy 4—6% kamat mellett a szövetkezetnél hagyhatják. Ez állandó megtakarításokon kívül a szövetkezeteknek van takarékpénztáruk is, a hol a legkisebb betét egy frank. 100 frankig a betét rögtön kivethető, egyébként csak az alapszabályokban meghatározott felmondási idő mellett.

A szövetkezetek kezelik az iskolai takarékpénztárakat is. A legkisebb összeg öt para (centime), a mely bélyegben egy kartonlapra ragasztatik fel. Húsz bélyegért a tanuló már egyfrankos takarékbetéti könyvet kap.

A szövetkezeti tagok a kölcsönökért csak annyi kamatot fizetnek, hogy belőle fedezhetők legyenek a kis kezelési költségek és a szövetkezeti központtól kapott hitel kamata. Az esetleges fölösleg tehát nem tekinthető nyereségnek, csak a kezelési költségekből való megtakarításnak. A belőle képzett tartalékalap tehát közvagyonként szerepel s a szövetkezet megszűnése esetén a szövetkezeti központ veszi át, mindaddig, míg az illető községben ismét azonos célú és szervezeti szövetkezet alakul, mely azután a tartalékalapot a központtól kamatostul visszakapja.

Az 1909. év végén 536 hitelszövetkezet vonatkozó kimutatásaiból Avrámovics úr a következő képet állította össze:

Pénztári forgalom	11,124.190 frank
Kiadott kölcsön (16.456) . . .	1,632.540 „
Visszafizetett kölcsön (15.576)	1,576.240 „
Állandó takarékbetét	1,406.560 „
Rendes és iskolai takarékbetét	612.280 „
Tartozás a szöv. központnak . .	607.280 „
Nyereség	274.980 „
Költségek, kamatok	267.190 „
Tartalékalapok	167.600 „
Értékpapírok	152.600 „
Ingatlanok	250.360 „
Pénztár	68.280 „
Tagok száma	27.469 „

Fogyasztási szövetkezetek. Ezek rochdalei mintára vannak szervezve. Csak készpénzért és csak saját tagjaiknak árúsítanak s az év végén a fölösleges pénzt a tagok közt szétosztják. Az első ily szövetkezet 1903-ban alakult. 1909-ben 42 fogyasztási szövetkezet működött. Az erre vonatkozó adatok:

Pénztár	21.698 frank
Részbjegyek	48.254 „
Tartalékalapok	6.576 „
Árúk	45.060 „
Vásárlás	1,450.900 „
Eladás	1,306.600 „
Visszatérítés	5.800 „
A tagok száma	2.480 „

Mezőgazdasági gépbeszerzőszövetkezetek. Ezek tagjai nem fizetnek sem részbjegyet, sem tagdíjat, csupán a szövetkezet tulajdonát képező gép használatáért bizonyos, a közgyűlés által megszabott összeget. Ebből törlesztik a gépet, melyet rendszerint a központtól vesznek s alkotják a tartalékalapot, a mely a gépjavításokra és más károk fedezésére szolgál. 1910-ben 153 ilyen szövetkezet volt, 6000 taggal. Vanak rostáik, vetőgépeik, cséplőgépeik, stb. A szövetkezeti gépek értéke a 900-as évek derekán 300.000 frank volt; 1910-ben a vételárból 44.606 frank le volt törlesztve; a tartalékalapokban 14.670 frank volt.

A kölcsönös segítőszövetkezetek száma 1910-ben 58 volt, 3680 taggal. Minden tag havonként bizonyos, a közgyűlés által meghatározott összeget fizet, a miért orvosi ápolást, gyógyszert kap. Halál esetén a család 25—50 frank közötti segélyben részesül. 1909-ben e szövetkezetek 508 tagot segélyeztek s a kiosztott összeg 6122 frankra rugott.

Tejszövetkezetek. Ezek a szerb szövetkezeti életnek legújabb vívmányai, melyek a jobb tejelőtehenek szaporodásával és a városi élet fejlődésével tartanak lépést. 1909-ben e szövetkezetek a következő képet nyújtották:

Pénztár	2.439 frank
Részbjegyek	9.396 „
Tartozások	16.800 „
Beszolgáltatott tej	189.697 „

Eladott tej	67.060 frank
Vaj.	3.138 „
Sajt	36.090 „

A tej kilogrammja 25—30 centimen, a vajé 3:50—4 frankon, a sajté 2—2:40 frankon értékesült. Egy kilogramm tej 17—40 cent. hasznót adott. Az üzleti fölösleget a beszolgáltatott tejmenyiség arányában kiosztották a tagok között. Az idevágó részletes adatok hiányzanak.

Pinczeszövetkezetek. Egy ily szövetkezet 1907-ben, másik 1908-ban, a harmadik 1909-ben alakult, a Szerbiában szokásos primitív borkezelés és értékesítés megjavítására. Avramovics úr csak az első szövetkezeetről és 1908. év végéről a következő adatokat közli:

Tagok száma	26
Pénztár	162 frank
Borok a pinczében	51.301 „
Értékpapírok	2.163 „
Anyagok stb.	20.421 „
Pince, telek	16.656 „
Részjegyek	9.933 „
Tartalékalapok	1.105 „
Tartozások	44.841 „
Takarékpénztárban	12.080 „
Szőlőszállítóknak kifizetve	20.777 „
Tagoknak térítmény	2.830 „

A szövetkezeti borok (szmederevóiak) nagyon keresettek. A pinczéből nagyban 1908-ban 40—45 centimért adták literjüket, Belgrádban 60—65 emért.

Szövetkezeti magtárak. Tizenöt ilyen van, főleg a kukoricza és búza raktározására. 1909-ben a tagok száma 320 volt, a raktározott gabona 2480 métermáza. Egy ilyen szövetkezet 1650 kilogramm lent értékesített kilogrammkint 1.70 frankért.

A földbérlet-szövetkezetek száma 10 volt 1909-ben. Az itteni viszonyok között, a hol minden családnak rendszerint megvan a maga földje, nem nagy terük van e szövetkezeteknek. Csak egyes ritka helyeken ad nekik létjogosultságot az egyházi vagy községi vagyon. Működésük az, hogy a közösen bérelt földet vagy felosztják egymás között, vagy pedig közösen művelik és gazdálkodnak rajta. Ez utóbbi esetben

együtt szereznek be mindent, megállapított sorrendben dolgoznak, s az év végén a termények értékesítéséből nyert jövedelmet, a vetőmag és az új beszerzésekre szükséges összeg félretételével felosztják.

A szervezetekre vonatkozó adatokat a következők közérdekűék még:

	Szövetk. száma	Tagok száma
Hitelszövetkezetek	615 ¹	27.469
Fogyasztási szövetkezetek	42	2.480
Gépbeszerzési szövetkezetek	153	6.900
Kölcsönös segítőszövetkezetek	58	3.680
Tejszövetkezetek	12	318
Pinczeszövetkezetek	3	98
Magtárszövetkezetek	15	320
Bérlőszövetkezetek	10	2
Összesen:	908	41.265

A szövetkezeti tagok között volt:

Orvos, tanár	682
Lelkész	292
Tanító	410
Kisiparos	545
Földműves	39.336

Minden szövetkezetnek van egy békebírói tanácsa, a mely a tagok közötti vitás ügyeket békés úton igyekszik elintézni.

Sok szövetkezet évenként felolvasásokat, gyakorlati előadásokat rendez. Kilenczven szövetkezetnek 1909-ben saját épülete volt, felolvasószobával, könyvtárral, stb.

A szerb szövetkezeti központi pénztár Belgrádban székel és a szövetkezetek által jegyzett 100 frankos részjegyekből alapított, melyek mindenikére évenként 20 frankot kell befizetni. Minden szövetkezetnek annyi részjegyet kell venni, a hányszor 1000 frank hitelt akar igénybe venni. De száznál többet egy sem jegyezhet.

A központnak van egy Belgrádban lakó tagok közül választott 15 tagú igazgatósága és kilencz tagú felügyelőbizottsága. E testületek tagjai díjtalanul mű-

¹ 1911-ben 638.

ködni. Csak az igazgatónak és a többi tisztviselőnek van az igazgatóság által megállapított fizetése.

A központ kezeli a tagszövetkezetek pénzét és kölcsönt ad az ezt szükségelő szövetkezeteknek. A szövetkezetek a betétért négy százalékot kapnak, a tartozásért 5%-ot fizetnek.

Az állam a központnak két millió kamatnélküli kölcsönt engedélyezett, a mit az osztálysorsjáték tiszta jövedelméből ad évi körülbelül 100.000 frankos részletekben.

1909-ben a központ 967.930 frank kölcsönt engedélyezett és 320.000 frank szövetkezeti betétet kezelt. Szállított a szövetkezeteknek vetőmagot, műtrágyát, gazdasági gépet stb. összesen 122.400 frank értékben.

A központra nézve jellemző adatok 1909-ből:

Részjegyek	174.600	frank
Tartalékalapok	29.800	„
Állami kölcsön	1,500.000	„
Takarékbetét	29.000	„
Pénztár	960.000	„
A szövetkezetek folyószámlája	660.000	„
Raktárakban	68.000	„
Tagok száma	640	
Részjegyek száma	1.744	

A központ a részjegyek után 4%-ot fizet; a többi fölösleget a takarékalaphoz csatolja.

A központ és a helyi szövetkezetek *egy főkötelességben* (Glavni Szavez zemlyoradnicskih zadruga) egyesültek, melynek székhelye Belgrád, mely vizsgálja a szövetkezeteket, erkölcsi és anyagi érdekeit képviseli; a szövetkezeti ügynek propagandát csinál stb..

A köteléknek kilencz felügyelője van, a kik egész éven át utaznak és revideálnak. A felügyelet költségeinek megtérítéseül a helyi szövetkezetek nyereségük megtérítéseül a helyi szövetkezetek 10%-át a köteléknek adják.

A kötelék által kifejtett propaganda eszközei: a télen át rendezett megyei szövetkezeti gyűlések, a könyvelők képzésére szolgáló szövetkezeti tanfolyamok; a kötelék sok szövetkezeti kiadványa és kéthavonként megjelenő hivatalos folyóirata; végül 1908 óta a belgrádi szövetkezeti iskola, a mely a szövetke-

zeti tisztviselők, igazgatók és propagandisták képzésére szolgál. Az iskolán egy tanfolyam két hónapig tart. Tanítják: a szövetkezés történelmét, a szövetkezés elméletét, a szövetkezeti jogot, a szövetkezeti számvitelt, a különféle mezőgazdasági szövetkezetek alakítását és működésbehozatalát stb.

Mivel a mezőgazdasági hitelszövetkezeteknek jó alapja van az ősi szerb ház- és vagyonközösségi zadrugákban, fejlődésük erőteljes és realis s nagy hatással vannak a nép culturalis fejlődésére is. Az évenként tartott szövetkezeti congressusok tárgyalásai azt mutatják, hogy a szövetkezeti élet kiváló szerepet játszik a nép mindenirányú nevelésében.

Az új területen a kereskedelmi hiteligényeket a következő bankok látták el: Banque ottomane, Deutsche Orientbank, Banque de Salonique. Az elsőnek és utolsónak Szkoplyében is, Bitolyban is volt fiókja, míg az Orientbank csak Bitolyban tartott fiókot. Szerb nemzetiségű hitelintézetekül szolgáltak: a Szent Miklós-alap, Pristinában (Fond Szv. Nikole) és Szt. Uros alapja (Fond Szv. Urosa) Ferizovityban.

A szerb szövetkezeti központ e területeken is megkezdte a szövetkezetek szervezését, de érdemleges eredményekre a világháború kitöréséig nem jutott.

A török kormány alatt az új területeken előbb működő mezőgazdasági bank (a Midhat basa által alapított Ziraat bankaszi) fiókok bezárattak. A bank működéséből folyó függőben maradt jogviszonyok rendezése sem foganatosított.

V. RÉSZ.

PÉNZÜGY ÉS ÁLLAMHITEL.

I. FEJEZET.

Az állami bevételek.¹

Az állami bevételek forrásai: egyenes adók, közvetett adók, illetékek és díjak, vámok, végül egyedárúságok és az állami üzemek. Az egyenes adózást Szerbiában legutoljára az 1884. évi törvény rendezte, a következő adónemeket állapítván meg:

1. Földadó, 2. házadó, 3. tőkekamatadó, 4. személy- és keresetadó, 5. üzleti forgalmi adó és 6. fejadó.

A földadónak öt osztálya van. Az első osztályba tartoznak a városi telkek, tekintet nélkül arra, van-e rajtuk építmény vagy nincs, továbbá a kertek és a kertileg művelt földek. Ezek az érték $\frac{1}{2}\%$ -át fizetik. Másodikba tartoznak azok a földek, a melyeken sikerrel műveltetik a kukoricza és őszi gabona, vagy melyek szőlővel vannak beültetve, tekintet nélkül arra, hogy tényleg műveltetnek-e vagy sem. Adójuk hektáronként négy dinár. A harmadik osztályba tartoznak azok a földek, a melyeken kukoriczát és ta-

¹ A szerb pénz- és éremrendszert illetőleg a következőket kell megjegyeznünk. Szerbia tagja volt a latin érmeuniónak, vagyis a főpénzegység a dinár, elméletileg a francia frankkal volt egyenértékű. Aranyérméket csak Milán uralkodása alatt vertek, de keveset s ennek 10 és 20 frankos darabjai nem voltak forgalomban, hanem női ékszerül használtattak. Az aranyforgalom belföldi esz- köze a 10 és 20 frankos francia arany volt. Ezüstérmék: kétdináros, egydináros, ötdináros (kevés) és 50 parás. Nikkélérmék (váltópénz: 5, 10 és 20 parás. Bankjegy volt: ezüstértékre szóló 10 és 50 dináros, továbbá 20 és 100 dináros aranyértékre szóló bankjegy. A bankjegyek kibocsátási és fedezeti módjáról a Szerb Nemzeti Bank ismer- tetésével kapcsolatosan van szó. Az ezüstérmékből átlag 8—9 millió dinár, a váltópénzből 5—6 millió dinár volt forgalomban. A dinár értéke 80—90 fillér között ingado- zott s a francia frank értékét sohasem érte el.

vaszi terményeket lehet művelni. Ezek a magaslatokon, hegyoldalakon, hegyhátakon és a havasalji hegyeken levő földek. Adójuk hektáronként három dinár. A negyedikbe azok, melyeken csak tavaszi kalászos művelhető, s ezek közül a búza bizonytalanul. Adójuk hektáronként két dinár. Az ötödik osztályba tartozik minden többi föld, adójuk hektáronként egy dinár.

Az erdők a szerint esnek adó alá, a milyen osztályú földön állanak. A másodosztályú földön levő erdő három dinár, a harmadikon levő két dinár, a negyedikben egy dinár, az ötödiken 0.60 dinár az adótétel hektáronként. A föltétlen erdőtalaj adómentes.

A legelők a köztulajdonban levő parlagok négy osztályba fizetnek adót és pedig hektáronként 2—1.50, 1—1.50 dinárt, a szerint a mint második, harmadik, negyedik vagy ötödik osztályú földön vannak. Ezt az adót a községek fizetik és a legeltető lakosságtól hajtják be a legeltető állatok számarányában. A mely községnek tulajdona a legelő, átadhatja egy részét állami tulajdonul a pénzügyminiszternek, a ki vagy megtartja állami tulajdonul, vagy kiosztja a közeli községek között.

Házadó alá esik minden városi épület és minden falusi épület, a miben kereskedelmi raktár, vendéglő, bolt, malom vagy kereskedelmi kukoriczakas van és azok, a melyek bérbe adatnak. Épületeknek tekintendők az állatok elhelyezésére szolgáló félészerek, vászon- vagy deszkasátrak is, melyek rövid időre, például gyűlésekre, ünneplésre, vásárokra, táborozásra állíttatnak fel, valamint a szilvaaszalók is.

Az adó: kávéházak, vendéglők s mindenféle nyilvános mulatóhelyek után az évi bér 8%-a, boltok, üzleti irodák, raktárak, malmok, fűrészrészek és kereskedelmi épületek után a bér 4%-a; lakóházak és egyéb épületek, mint gyárak, fürdők stb. után 3%.

A tőkekamatadó a kamat 6%-a, 2500 dináron felül levő adójövedelem után még minden 100-tól 0.10%, egészen 10%-ig.

Az üzleti forgalmi adót fizetik mindazok, a kik hazai vagy külföldi termékekkel kereskednek, az építési, szállítási, gyógyszerészeti, bankári, pénzváltói, sörfőzői és minden más üzleti vagy iparágban. Ez az adó progressív, 2000 dinár jövedelemnél kezdődik 3½%-kal s 25.000 dináron felül végződik 7%-kal, a

nagyobb vállalatoknál. A kisebb vállalatok esetén 1000 dináron kezdődik 2%-kal és 10.000 dináron felül végződik 5%-kal. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok nem fizethetnek kevesebbet, mint 250 dinár, a biztosítási társaságok pedig 750 dinár után.

A *személyes kereseti adó* alapja az összes jövedelem, a mit valaki személyes munkájával keres. Ennek két főcsoportja van, a szellemi és testi munkásoké, mindenkinek aztán ismét két alcsoportja. A szellemi munkások első csoportjának két osztálya van. Az első osztályba tartoznak mindazok az állami, megyei, járási és községi alkalmazottak, kik szolgálul tekintetnek, mint: csendőrök, pandurok, különféle örök és szolgálak. Ezek adótétele a jövedelem 1%-a. A második osztályba az összes köztisztviselők és magántisztviselők meg a lelkészek. Ezek adója is progressiv. Kezdődik 1000 dinárnál 1.5%-kal, végződik 12.000 dináron felül 8%-kal.

A második alcsoportnak is két osztálya van. Az elsőbe tartoznak a műszaki munkások, magánoktatók, újságírók, nyomdászok, babák és effélék. Az adó 2000 dinárnál 1.5%-kal kezdődik és 8000 dináron felül 4.5%-kal végződik. A második osztályba trtoznak az ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek és hasonló foglalkozásúak. Az adó 3000 dinárnál kezdődik 3%-kal és 8000 dináron felül 8%-kal végződik.

A testimunkások főcsoportjának első alcsoportjába tartoznak a nem állandó és nem gyári vagy iparvállalati munkások. Adójuk az évi kereset 0.60%-a. A második alcsoportba az állandóbb jellegű gyári és iparvállalati munkások tartoznak, a kik keresetük 0.70 százalékát fizetik.

Forgalmi adó alá esnek a kereskedelmi, ipari, speculációs szállító s általában mindazok a vállalatok, melyek tőkeforgatással tesznek szert jövedelemre. Ezek a tőkekamatadón kívül a forgalmi adót is fizetik. Ez adó kétféle. Olyan, mely a forgalom, illetve az árúk értéke alapján vettetik ki és olyan, melynek kivetési alapja az évi bérösszeg. Az elsőbe tartoznak a kereskedelmi, speculációs, vállalkozási, szállító-, építő-, fakereskedő-, bankár-, pénzváltó- stb. üzletek. A másodikba a gyáripari vállalatok, a kertészeti telepek, a csemege-, pék-, likőr-, vendéglőüzletek és általában nyilvános mulatóhelyek.

Az adó a kertészeknél, gyári vállalatoknál, cse-

mege-, ezukrász-, péküzleteknél, kávéházaknál, fürdőknél, nyilvános mulatóhelyeknél az évi bér 4%-a. A szávai és dunai malmoknál évi 100 dinár, a Morván és Drinán 60, a többi folyón 40 dinár. A kereskedelmi és speculációs üzletek, a melyek iparcikkekkel foglalkoznak, az évi üzleti forgalom, vagy árujuk értéke után 70%-ot fizetnek, a nyersanyagokkal kereskedők az évi forgalom 5%-át fizetik, a részvénytársaságok bank- és pénzváltóüzletei évi 1000—3000 dinárt. A börzén nem foglalatatoskodó pénzintézetek az dinárt. A börzén nem foglalatatoskodó pénzintézetek az adót nem fizetik. A nem részvénytársasági bank- és váltóüzletek 600—1000 dinárt fizetnek, ha nem foglalatatoskodnak a börzén, 100—200 dinárt. Kisebb magánbankok és személyek, a melyek rövid időre adnak kölcsönöket vagy terményelővételekkel foglalkoznak, Belgrádban évi 2000, az ország belsejében 1000 dinárt fizetnek. Ide esnek azok is, a kik a községben pénz- vagy terménykölcsönadással foglalkoznak. A közhatalóságoknak szállítók a kereseti összeg 1%-át fizetik. A falusi boltok adója az évi forgalom 1%-a, de nem lehet kevesebb évi 50 dinárnál.

Fejadó alá esik minden 21 éves férfi és önálló keresettel vagy jövedelemmel bíró asszony. A férjes asszonyokért, kiknek vagyonát a férj haszonélvezi, a férj fizet. A fejadó fejenként hat dinár s ezenfelül minden dinár adó után öt para. A házközösségeknél (zadruga) a sztaresina fizeti csak az 5%-os pótdadót, a házközösségi tagok csak a fejenkénti hat dinárt.

Minden adónem alól megvannak szabva a természetyszerű kivételek, körülbelül a modern államokban érvényesülő elvek szerint.

Az egyenes adónemeken kívül van egy állandó, általános állami pótdadó, melyet ugyanez a törvény az összes egyenes adók 75%-ában állapított meg.

Az 1909. évi költségvetési törvény újabb 25%-os állami pótdadót vetett ki. E szerint tehát a felsorolt, különben rendkívül alacsony adótételek kétszeresen veendők, de még így is abnormisan kicsi volt a szerb királyság népének egyenes adóterhe.

További állami pótdadótételek: 5% a remontaalapra, 5% a katonai építkezésekre, 7% új vasutak építkezésére. A csendőrségi és iskolai pótdadót a költségvetési törvény évenként állapítja meg. Az 1914.

évre az előbbi 4·5%-ban, az utóbbi 32%-ban lett megállapítva. Meg kell még továbbá említeni, hogy van egy hídvámadó is, a mi fejenként és évenként 20 parát tesz. Ezt 1896-ban állapították meg, a midőn a hídvámot eltörölték. E szerint minden szerb adófizető 153½%-kal fizetett többet a törvények által külön-külön megszabott adótételekért. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy Szerbiában a legjobb szántóföld még így sem fizet többet kataszteri holdanként öt dinárnál állami adóban s hogy az összes adótételek rendkívül alacsonyak, még így sem mondhatók az adók túl magasaknak. A nagyrészt falusi földművesekből álló szkupstina igen nehezen volt rábírható adómegszavazásokra s a kormány sokszor kénytelen volt olyan kiadásokat is kölcsönből fedezni, melyek természetesen az évi rendes költségvetés terhére estek volna.

Az állami fogyasztási adó a következő táblázatot szerint szedettet:

Czukor	mm-ként	30
Bonbon és más czukorárú	„	30
Pótkávét	„	30
Rizs	„	20
Sózott, szárított, marinírozott hal	„	20
Étkezésre elkészített hal, rák, csiga, kagyló	„	30
Étkezési olaj: fa, len, gyapotmag, szezamolaj stb.	H-ként	20
Sör	„	20
Finom bor, pezsgő, malaga, ciprusa stb.	„	200
Liqueur, rum, essentia	„	100
Konyak, ivásra	„	50
Eczet-essentia	„	20
Deszka, lécz, állványfa, padló és hasonló faárú (bükk- és tűzifa kivételével)	köbm-ként	4
Ugyanaz bükk- és fűzfából	„	2
Gerenda, czölöp, oszlop és más efféle épületfa, bükk és fűzet kivéve	„	3
Ugyanez bükk- és fűzből	„	1
Hengeralakú épületfa, kivéve a bükköt és fűzt	„	2
Ugyanez bükk- és fűzből	„	1

A városok közül csak Belgrádnak adatott meg a fogyasztási adó szedésének a joga és az erre vonatkozó szabályzat egyszerű másolata a párisi városi oetroi-nak. A városi fogyasztási adó alá esnek: a kerti, szántóföldi és malomtermékek, a fa, az állatok, élelmiszerek és italok, kő-, vas-, üveg-, gyarmatárúk, déligyümölcs és a vegyitermékek.

A határvámjövedelem nagyon fokozódott az 1915. évben megalkotott maximalis és minimalis tételeket tartalmazó autonom vámtarifa következtében. E vámtarifának minimalis vámtételei is magas védvámok, maximalis tételei pedig prohibítív jellegűek. Gyakorlatilag természetesen csak a minimalis tételek érvényesültek, a mennyiben forgalom csak ezek mellett volt képzelhető. A határvámjövedelem nagyon jelentékeny szerepet játszott az állami bevételek szaporodásában.

Az illetékek és díjak, melyek részint pénzben voltak leróhatók és taxative állapítottak meg, elég alacsonyak voltak. Így például az ingatlanátruházási illeték csak 1%-ot, az örökösödési illeték pedig csak 3%-ot tett ki.

Az állam legnagyobb bevételi forrását a monopolumok adták. Az állami egyedárúság tárgyai voltak: a dohány, a só, a keményítőszesz, a petroleum, a gyufa, cigarettapapír és nyomdajog. A monopolumok kezelésére 1896-ban, az állami adósságok conversiójával kapcsolatosan Autonom Monopol-Igazgatóság szerveztetett, két külföldi, a hitelező csoportok által kiküldött igazgatósági taggal is, a mely a monopolumokat a kormánytól függetlenül kezelte s a tiszta jövedelmet elsősorban a convertált adósság annuitásainak törlesztésére fordította. E monopol-igazgatóság képviselte az egyetlen nagy, nemzetközi arányú üzleti vállalkozást Szerbiában. Mint nagy exporteur és importeurnek összeköttetései voltak a nagy európai pénzintézetekkel s körülbelül ez volt a legnagyobb közigazdasági hatalom. A tulajdonképeni egyedárúsági jövedelmen kívül az államvasutak jövedelmét is ellenőrizte, mint a mi szintén le volt kötve a convertált államadósság törlesztésére.

Az állami üzemeket alább egyenként sorolván fel, különös megjegyzéseket nem teszünk.

Az egyenes adókból a jövedelem volt az 1914-iki költségvetéshez mellékelt kimutatás szerint:

	1910	1911	1912
Földadó	5,229.584	3,905.340	4,008.642 din.
Házadó	774.480	838.982	681.782 "
Tőkekamatadó	220 280	289.557	242 134 "
Kereseti adó (üzemek után)	949.660	1,146.482	920.678 "
Személyes kereseti adó	980.000	1,192.894	1,019.681 "
Ipari forgalmi adó	308.811	539.310	532.305 "
Fejadó	3,328 420	3,539.3 0	2,774 423 "
75% állandó egy. adópótlék	8,843 427	9,639.365	7,634.734 "
25% ideigl. egy. adópótlék	2,947.809	3,213.121	2,544.911 "
			20,359.280 din.

Különös pótlékok:

32% népiskolai pótladó	5,794.154	6,474.986	5,053.384 din.
4 ¹ / ₂ % csendőrségi pótladó			
5% katonai építési pótladó			
5% remontaalap pótladó			
7% vasúti pótladó			
Rokkantak részére pótladó			
Lelkészi pótladó			

Közvetett adókból származó jövedelem volt:

Fogyasztási adókból:

	1910	1911	1912
Bélyegeken és készpénzben	7,457.638	9,286.848	8,655.388 din.
Határvámjövedelem	13,521.690	16,655.740	13,931.116 "
<i>Illetékek és díjak:</i>			
Bírói és közigazg. illetékek	4,604.251	5,831.062	4,527.151 "
Váltók, leszámítolási jegyzékek és számlák eladásából	1,094.220	1,266 411	1,017.292 "
Különféle díjakból	98.875	174.810	123 594 "
	5,797.346	7,272.284	5,668.038 din.

Monopoliumokból származó jövedelem volt:

	1910	1911	1912
Dohány	17,858.881	19,077.322	18,922.914 din.
Só	5,409.113	5,846.143	6,115.594 "
Petroleum	3,710.855	3,819.801	3,967.617 "
Gyufa	1,071.898	1,203.274	1,243.364 "
Csigarettapapír	1,334.122	1,430.645	1,425.340 "
Alkohol	85.681	493.031	1,998.021 "
Nyomdából	266.759	318.245	243.450 "
Lőpor és dinamit	287.769	342.595	302.199 "
	29,825 081	32,523 058	34,218.502 din.

Államvasutak jövedelme	12,897.331	15,497.328	16,019.611 din.
Posta, távirta, telefon	3,520.788	4,033.143	4,307.850 "

Állami közgazdasági vállalkozások jövedelme:

	1910	1911	1912
Uprava Fondova	832.542	1,155.261	1,389.294 din.
Osztálysorsjáték	745.901	783.949	572 002 "
Nemzeti Bank	122.287	130 661	164 743 "
Államnyomda	836.409	933.345	726.897 "
Dobricsevo és Lyubicsevo (áll. gazdaság)	78.338	89.745	90.990 "
Topesideri áll. gazdaság	33.612	49.351	52 942 "
Áll. faiskolák	64.184	33.106	22 945 "
Áll. földmivesiskolák	26.222	29.413	13.645 "
Katonai techn. intézetek	62.500	45.950	—

Állami birtokok jövedelme volt:

	1910	1911	1912
Állami erdők	330.006	270.578	565.268 "
Állami bányák	1,199.469	1,342.835	1,181.022 "
Egyéb bányákból	—	—	174.493 "
Állami fürdők és ásványvizek	89.063	94.250	128.793 "
Áll. ingatlanok és épületek	135.088	147.830	117 971 "
	<u>1,753.626</u>	<u>1,855.493</u>	<u>2,167.549 din.</u>

Az 1912. évben az állami jövedelmek minden neme csökkenést mutat, mert az esztendőnek aratás utáni utolsó negyede, a mely időszak Szerbiában nagyon fontos az állami jövedelmek beszedése szempontjából, háborús volt.

Az új területeken, mint említettük, nem léptek életbe a szerb adótörvények, hanem a már ismertetett adózási rendeletben a szkupstinára bízott az innen szedhető egyenesadók összegének megállapítása, melyet aztán az e célra összeállított országos adóügyi bizottság a megyékre, a megyék a járások és városokra, a járások a községekre osztottak szét.

E területekre csak egy rendes költségvetést tudott a szerb kormány összeállítani, tudniillik az 1914. évre vonatkozót. Ebben az új területekről származó közadótermészetű jövedelem a következőleg irányoztatott elő:

Egyenesadók	21,200.000	dinár
Fogyasztási adók	4,440.000	"
Határvámjövedelem	7,200.000	"
Illetékek és díjak	2,120.100	"
Egyedárúság	16,750.000	"
Összesen:	<u>51,710.000</u>	dinár

Az állami üzemekből és vállalatokból 1914-re a szerb kormány az új területekről a következő összegekre számított:

Államvasutak	6,928.400	dinár
Osztálysorsjáték	80.000	„
Nemzeti bank	70.000	„
Államnyomda	100.000	„
Állami ingatlanok, tavak halászata	210.000	„
Adóbírság, agio, erdei alap	317.807	„
Kisebb jövedelmek, büntetéspénzek, gazdátlan állatok, állami tárgyak eladásából stb.	500.000	„
Összesen:	8,206.207	dinár

Hogy mennyire sikerült ezeket az előirányzott bevételeket elérni, meg nem állapíthatjuk, mert a vonatkozó hivatalos irományok a világháború zivatarában megsemmisültek.

A szóban levő területeknek a balkáni háború utáni viszonyait ismerő szakemberek szerint azonban e bevételek csak kíméletlenül kiszípolozó adóztatási és bevételgyarapítási intézkedések útján lettek volna elérhetők.

II. FEJEZET.

Az állami kiadások és a költségvetés.

A szerb királyság állami költségvetése e század első évtizedében jött rendbe, a midőn a foganatosított adóreformok folytán, de főleg a közgazdasági élet fellendülése következtében, bővebben folytak be az állami jövedelmek, úgy hogy az állami költségvetés, daczára az aránytalanul nagy katonai kiadásoknak, rendszerint hiány nélkül végződött, sőt a jobbtermésű esztendőkből jelentékeny zárószámadási feleslegek is mutatkoztak.

A balkáni háborút megelőző évben 1909—1911-ben az állami költségvetés bevételi és kiadási része 139 millió körül járt, s ezen a nívón maradt egészen a bukaresti békéig, a midőn már a kiadások kerekén 214 millióra és az előírányzott bevételek ugyanennyire dagadtak. A rendkívüli kiadások elébb kerekén 10—15%-át tették a rendeseknek, míg az 1914-iki költségvetésben 11 millióra, vagyis a rendes kiadásoknak valamivel több mint 5%-ára apadtak. (Beruházási kiadásokat a szerb költségvetés nem ismer.) A kiadások legnagyobb részét a katonaiak tették, mert a hadügyminisztérium költségvetése, mely eltérőleg a többi költségvetési címektől, a régi és új területekre egy összegben irányoztatott elő, 54·3 millióra rugott, az előbbi évek 30·3 milliós kiadásával szemben. A többi költségvetési kiadási címek nagysága 1914-ben és 1913-ban a következő volt:

	1913	1914
A király civillistája	1,200.000	1,200.000
A trónörökös apanageja	120.000	120.000
György herczeg apanageja	600.000	600.000
Szkupstina	663.000	873.242

	1913	1914
Államadósságok	32,394.550	45,974.950
Nyugdíjak és kegydíjak . . .	4,807.366	9,918.437
Ministerelnökség x.	5.052	11.052
Államtanács	198.380	198.380
Állami számszék	427.471	530.843
Királyi udvar igazgatása . . .	45.650	45.650
Királyi rendjelek irodája . . .	32.940	33.660
Képviselőválasztási kiadások	121.000	121.000
Ugyane kiadások összege az új területeken	—	2,437.670

Igazságügyminisztérium:

A régi területen	3,043.660	3,389.903
Az új területen	—	686.797

Vallás- és közoktatásügyi minisztérium:

Közoktatás a régi területen . .	4,228.002	4,037.398
Vallás a régi területen . . .	8,489.468	9,968.620
Közoktatás az új területen . .	—	1,717.710
Vallás az új területen	—	13,229.830
Államnyomda	809.915	899.305
Nemzeti színház	331.914	375.200

Belügyminisztérium:

Rendőrség a régi területen . .	2,465.802	2,492.889
Rendőrség az új területen . .	—	4,043.997
Egészségügy a régi területen .	2,836.389	3,093.258
Egészségügy az új területen .	—	3,556.308

<i>Külügyminisztérium</i>	2,929.632	2,486.520

Pénzügyminisztérium:

Igazgatás a régi területen . . .	4,366.643	3,755.427
Igazgatás az új területen . . .	—	1,841.163

Monopoliumok:

A régi területen	9,463.915	12,990.063
Az új területen	—	19,896.814

Középítési minisztérium:

A régi területen	3,490.548	6,004.098
Az új területen	—	8,035.018

<i>Allamvasutak:</i>	1913	1914
A régi területen	13,020.369	17,026.266
Az új területen	—	20,133.126

Posta, távirda, telephon:

A régi területen	3,233.187	4,432.673
Az új területen	—	6,475.425

Közigazdasági minisztérium:

A régi területen	5,480.829	6,334.516
Az új területen	—	7,645.687
Költségvetési tartalékHITELEK .	680.000	1,550.000

A győzelmes balkáni háborúk után a szerb kormány, a mint látszik, az állami költségvetés útján is az erőteljes közigazdasági expansiót akarta támogatni. Bizonyos, hogy a közigazdasági élet 1914 tavaszán nagyon fellendült, nagyon sok külföldi nagyvállalkozó járt-kelt Belgrád utcáin és tárgyalt a miniszteri irodákban. A sok új út, vasút, hatósági épület, építés, az új területeken vásárlásra készen álló sok föld, a jövedelmező vállalkozásnak sok megnyílt útja annál inkább ide csábította a koczázatos, de nagyobb haszonnal kecsegtető vállalkozásra hajlandókat, mert Európa többi területén a súlyos pénzviszonyok a vállalkozást nagyon megnehezítették. Ennek a közigazdasági fellendülésnek megvoltak a maga árnyoldalai is. Sok jövedelmező üzletág indult idegen kézre. Így francia érdekelttség kezébe került a szervezni készült vasúti közraktári üzlet, a legnagyobb cementbánya, az új területeken nagy állami támogatással létesíteni szándékolt szállodahálózat, egy csomó vasútvonal, bánya, stb. Az aggodalmasabb szerb hazafiak azt beszélgették, hogy a kormány megcsinálta ugyan a Nagy-Szerbiát, de el is adta. Új beruházási kölcsönök tervei készülődtek, a melyeknél a pénzt adó tőkések egy-egy jövedelmező vállalatot akartak kikötni maguknak. Mind e tervek megvalósulását lehetlenné az 1914 év nyarán kitört világháború. Úgy hogy a megnagyobbodott Szerbia első állami költségvetése sem bevételi, sem kiadási részében realisálásra nem juthatott.

III. FEJEZET.

Az államadósságok.

A berlini szerződés utáni Szerbiának, egészen az e szerződést megelőző orosz—török—szerb—bolgár—román háborúig nagyon kevés államadóssága volt. Az angol Dudley Baxter 1872-ben megjelent *National Debts* híres munkájában még Szerbiát olyan európai államul említi, a mely ment az adósságoktól. Ez az állítás ugyan akkor is hibás volt, mert az orosz csár rendelkezése folytán Szerbia a török elleni háborús készülődésekre már 1863-ban kapott 300.000 és 1867-ben 200.000 aranyat (ducat). De kétségtelen, hogy Szerbia az államadósságcsinálás terére csak a berlini szerződés után lépett, a midőn lehetőleg modernül kellett kiépíteni hadseregét, út- és vasútvonalait és a midőn általában a modern állami élet terhei kezdtek ránehezedni. 1876-ban nem kevesebb mint három kölcsönt vett fel a háború költségeire. Egyet megint Oroszországtól kapott (3,750.000 rubel), egy kényszerkölcsönt (8%-ra 8,876.800 dinár) a belföldön s egy harmadikat (1,199,300 dinár) szintén a belföldön. Ezután gyors egymásutánban következtek az állami kölcsönök, 1895-ig 19 tételben s ekkorára a szerb állam hitele annyira megromlott, hogy már 1893-ban főleg a függő adósságok rendezésére és kisebb részben katonai költségekre felvett 40 millióból csak 18 milliót tudott realizálni, bár a kamatláb 5% s az árfolyam 76 volt.

Az 1895-ben mutatkozó európai pénzbőséget arra használta fel a szerb kormány, hogy a francia és német tőkésekkel a fennálló tartozások consolidálását és conversióját vigye keresztül. Ekkor a szerb államadósságok névértéke 388,439.500 dinárra szökkent fel, az évi törlesztési járulék pedig közel 21 millió frankra. A névleges értékért a valóságban nem ka-

pott többet a szerb állam 254,953.681 franknál. Ez összeg is $\frac{3}{5}$ részben improductiv czélokra lett felhasználva. T. i. a függő adósságok és deficitek pótlására felhasználtatott belőle 92,945.610 frank; háborús költségekre és katonai czélokra 62,088.070 frank; különféle productiv létesítményekre 100,300.000 frank.

A valóságban Szerbia csak 65-öt kapott 100-ért, de a teljes névérték 5%-át fizette.

Az 1895-ben létesült ú. n. karlsbadi egyezményrel a fennálló terhes tartozások conversiójára 355,292.000 frank új kölcsönt vett fel, 69·57%-os árfolyammal 4%-ra 72 évi törlesztésre. Az annuitások biztosítására lekötöttetett az államvasutak tiszta jövedelme, az illetékek, fogyasztási adók, vámok, továbbá a dohány-, só-, petroleum-, gyufa- és cigarettapapir-egyedárúság jövedelme. Mind e jövedelmek kezelése a kormánytól független Autonóm Monopol-Igazgatóság szerveztetett, négy belföldi és két külföldi taggal, mint a hitelező pénzeszportok képviselőivel. E conventió után csak az 1876-iki orosz kölcsön maradt fenn, mely azonban szintén hamarosan kifizettetett, úgy hogy az 1894. évi költségvetéshez mellékelte kimutatásban, a karlsbadi egyezményt megelőző időből, csak három kisebb összegű kölcsön szerepel. E kimutatás szerint 1914. évi január elején a szerb államadósságok állaga a következő volt:

	Névérték	Árfolyam	Kézpénz-érték	Átlag 1914 jan. 1.
1881-iki sorsjegykölcsön .	33,000.000	74·50	24,585.000	21,070.000
1888-iki dohánykölcsön .	10,000.000	61·00	6,100.000	8,870.000
1895-iki konv. kölcsön .	355,292.000	69·57	247,187.033	331,760.000
1902-iki (monopol) kölcsön	60,000.000	80 00	48,000.000	55,118.500
1906-iki kölcsön vasútépítés és fegyverkezésre .	95,000.000	90 00	85,500.000	90.415.000
1909-iki kölcsön vasútépítés és fegyverkezésre .	150,000.000	87·50	131,250.000	146,581.000
1913-iki kölcsön a legsürgősebb hadikiadások és államszükség. fedezésére	250,000.000	87·75	762,007·033	903,815.000
	953,292.000		762,007.033	903,815 050

A megnagyobbodott Szerbia tehát a bukaresti béke után több mint 900,000.000 dinár államadóssággal indult neki a jövőnek. Ebben az összegben azonban nincs befoglalva az új területekre eső s az ottmán birodalomtól átveendő adósság és a háborúnak sok más mellékköltsége, melyek még az 1914-iki költ-

ségvetés elkészítésekor nem voltak számbavehetők. Alig hibáztunk tehát, ha Szerbia államadósságát a bukaresti béke utáni néhány hónapos időszakban kerek egy milliárdra tesszük.

A költségvetési ellátott államadósságok annuitásaira 1914. évre 45,974.950 dinár irányoztatott elő, vagyis az előző évi 32,394.550 dinárnál 13,580.400 dinárral több.

Ha figyelembe vesszük, hogy Szerbia folyói szabályozatlanok, hogy a vasútvonalak és útvonalak felét sem teszik ki a legfontosabb szükségletnek, azt kell mondanunk, hogy a szerb kormányok 1895 óta állami adósságok felhasználásánál inkább hatalmi politikai célokra, mint az ország közgazdasági szükségleteire voltak tekintettel. Az 1906-ban és 1900-ban felvett, összesen 245 millió, melyet a francia tőke aránylag eléggé kedvező árfolyamon engedélyezett, már a középeurópai hatalmak ellen irányuló britt—francia—orosz fegyverkezési és háborúra való készülődési, program keretében használtatott fel.

Sztojanovics Koszta a szerb állami pénzügyekről írt egyik tanulmányában a következő összehasonlító táblázatot közli:¹

	Az állam- adósságból esik egy lakosra	A költségvetési kiadásból esik egy lakosra
Oroszország	211	60
Románia	210	65
Bulgária	170	44
Szerbia ²	233	40

Kétségtelen tehát, hogy bár Szerbiának aránylag elég nagy volt az államadóssága, viszont az állam jövedelmei a fokozásnak nagy lehetőségét hagyták fenn s a jövőben szükséges közgazdasági beruházási kiadások a lakosság még ki nem használt szolgáltató-képességében elég fedezettel látszanak bírni.

¹ La Serbie à l'Exposition Universelle de 1911 à Turin. E fejezetre nézve l. még dr. Milorad Nedelykovics következő című tanulmányát is: Isztorija szrpszkih drzsavnih duga (Beograd, 1909).

² Az 1913-iki kölcsön itt nincs számítva, valamint az új területek lakossága sem.

IV. FEJEZET.

Helyhatósági pénzügyek.

1. Szerbiában nemcsak a megyéknek és községeknek, de a járásoknak is megvan, közigazgatási czélokra, a pótdókkivetési joga. Ebben lényegesen különbözik a szerb közigazgatási szervezet a magyartól és francziától, a melyhez egyébként leginkább hasonlít. Külön kell szólnunk tehát a községi, járási és megyei gazdálkodásokról.

Az állam mellett a legfontosabb gazdálkodó és adóztató közigazgatási tényező Szerbiában a község.

2. A községi törvény szerint minden községi kiadást a községi jövedelmekből kell fedezni s ha a jövedelem nem elég, pótdótkell kivetni. A községi kiadásokat a szerb községi törvény három csoportba osztja. Az elsőbe tartoznak az állami közigazgatás szükségletei; a másodikba a községnek saját szükségletei; melyek kötelezőleg fedezendőek, a harmadikba a község specialis szükségletei által okozottak. A törvény költségvetésileg, tehát a törvény közjövödelmeiből fedezendő községi kiadásokat taxativa állapítja meg.

Ilyen kiadások:

Az előbbi évekből származó költségvetésileg megállapított, de a kifizetés tekintetében hátralékos költségek:

az egyes specialis törvények által a községekre rótt költségek;

a községi adósságok évi törlesztési és kamatrészei;

a község alkalmazottainak fizetése;

a községi vagyont terhelő adók;

a községi épületek építési és karbantartási költségei;

a községi hivatalos helyiségek fűtése, világítása és az irodaszerek költsége;

a hivatalos helyiségekért esetleg fordítandó bér;

a községi fogházban tartóztatott szegény foglyok táplálása;

a községi keresetképtelen szegények és katonák eltartási és gyógyítási költsége;

városokban: a közvilágítás, közkertek, parkok, utcaszabályozás, ivóvízzel ellátás és hasonlóak költsége;

a községi posta fenntartása.

Maga a községi törvény tehát nagyon szerény keretekre szorította a községek háztartását, de viszont bő lehetőségét nyitotta meg a községi kiadások fejlesztésének azáltal, hogy az egyes specialis törvények által geket is az államigazgatás terheiben való részvételbe Vagyis a községi törvény alkalmazkodott a szerb falusi parasztság minden adózástól irtózó természetéhez; az egyes külön törvényekre bízván az adóemelésekkel szemben mutatkozó ellentállás megtörését. Ilyen módon az államkormányzás erősen bevonta a községeket is az államigazgatás terheiben való részvételbe s a költségek egy részét a községekre hárította; az igazságszolgáltatásnál, a rendőrség fenntartásánál, az újoncsozásnál, a népszámlálásnál, a választásoknál és az állami adóbehajtásnál. E teendők végzése alkalmas hivatalnokokat igényel, tehát személyi kiadásokban is jelentékeny teherrel jár. Tényleg, a községi kiadások e csoportja a legjelentékenyebb része a szerb községi költségvetéseknek s az összes községi kiadásoknak több mint 38%-át teszi.

A kötelező községi kiadások közé tartoznak: a népiskolai épület építése és fenntartása, tanszerekkel való ellátása s a tanító lakással való ellátása, a községi épületek karbantartása, a szükségesek felépítése, az utak és hidak karbantartása, az inségesek segélyezése és a tűzoltás költségei. Az e czélokra szükséges összegeket, ha a község nem teszi, a járási hatóság beállíthatja a költségvetésbe. Újabb ellentmondás esetén a pénzügyminiszter végérvényesen dönt. Az e csoportba eső községi kiadások között legjelentékenyebbek az iskolai kiadások s az összes községi kiadásoknak 15%-át veszik igénybe. Az utak és hidak fenntartását a községek kisebb részben eszközlik pénzzel,

nagyobb részben természetbeli közmunkával. E címen kevés kiadás merül fel. Új épületek (templomok, iskolák, törvényszéki épületek, vízvezetékek építése) a városokban és városkákban a két utolsó évtizedben indult meg. Így 1901-ben még csak 67 községi épület létesítése indult meg, összesen 530.000 dinár költséggel, 1904-ben már 133-é, 1,038.000 dinár, 1906-ban 180-é 1,674.000 dinár költséggel. Az ilyen célú kiadások évi járuléka ma már közel 15%-ára rúgnak az összes községi kiadásoknak.

A specialis községi létesítmények, mint vágóhidak, vízvezetékek, köztisztasági és közegészségügyi berendezések, Szerbiában csak az utolsó években indultak nem éppen gyors fejlődésnek s persze csak a városokban. Legnagyobbbrészt nem terhelik a községi költségvetést, sőt némi jövedelmet is hoznak azon a kevés helyen, a hol egyikük-másikuk létrehozott.

A községi bevételek között legnagyobb szerepet játszanak a pótdadók. Van ugyan a községeknek vagyona is, melynek értékét a szerb hivatalos statisztika 4,700.000 frankra teszi, s a melyből mindössze 1,750.000 dinár ingó, a többi ingatlan. Számbavehető jövedelme a községi vagyonból csak a városoknak van. Itt ugyanis a városi telkek, épületek, földek, vágóhidak, raktárak tekintélyes bérjövödelmeket hoznak. A falusi községek ingatlan vagyonát főleg erdők és legelők alkotják. Ezek használata után fizetnek a községi lakosok némi vágási díjat és fűbért, de az ezekből származó jövedelem nagyon csekély s éppen oly kevésbé van nyilvántartva, mint a községi erdők és legelők állaga. Összefüggésben van e körülmény azzal, hogy Szerbiában földadókataszter máig sincs s hogy az erdők, továbbá az állami és magánterületek elkülönítése még nincs keresztülvive.

A községi pótdadókat falusi községek az alapul szolgáló állami adók 10%-áig, a városok 15%-áig teljesen saját hatáskörükben állapítják meg, csak e százalékos arányon felül szükséges a felsőbb hatósági jóváhagyás. Az alapul szolgáló állami adók: a földadó, házadó, tőkekamatadó, üzleti forgalmi adó, személyes kereseti adó és fejadó. A községi pótdadók összege 1900-ban még csak 2,300.000 dinárt tet, 1906-ban már 4,129.000 dinárra, 1912-ben pedig 7,053.600 dinárra emelkedett. Leszámítva ebből a Belgrád városra eső 237.000 dinár pótdadóösszeget, Szerbia régi terüle-

tén a községi pótagók a 22 millió dinárnyi egyenesadó-kivetésnek kereken 30%-át teszik ki. Figyelembe véve az egyenesadók aránylagos alacsonyágát, e százalékos arányszám még inkább veszít terhelő hatásából s azt lehet mondani, hogy Szerbiában a helyhatóságí pótagóteher elég alacsony s bő fedezetet ad a jövő fejlődés folytán előálló nagyobb jövedelmi szükségletnek.

A városoknak megvan a külön egyenes és közvetett helyhatóságí adókivetési joga, máig azonban csak Belgrád város állapított meg külön fogyasztási adót, a többi külön adókivetés nélkül, a pótagójövedelmet veszi igénybe.

A községi jövedelmi forrásokhoz számítandók Szerbiában a községi díjak is. Ezek egyrészt egyenes községi hatóságí functiókért, másrészt a községi intézmények használatáért fizettetnek.

Az első csoportba tartoznak: tulajdonjog igazolása (3 dinár), bizonyítvány kiállítása (2 dinár), kötelezvények és általában értékpapírok hitelesítése (táblázat szerint egészen 2000 dinárig); községi ítéleteknél a peres tárgy értékének 3%-a, az ítélet minden másolati példányáért 1 dinár, a fellebbezésért 2 dinár, a pecsét alkalmazásáért 0.50 dinár; minden nyomtatott idézésért és felhasznált ívpapírárt 0.10 dinár.

A második csoportba tartoznak: a kövezetvám, a községi mérleg használatának díja, s főleg városokban, — vízvezeteki, az ürülékelhordási, temetkezési, kávmérésí, húsvágási és húsmérésí díjak.

A hivatalos statisztika nem tünteti fel, hogy e jövedelmek milyen szerepet játszanak a falusi és milyet a városi községek háztartásában. Ki van ugyan mutatva, hogy az összes községi kiadások 1906-ban 14,190.898 dinárt tettek, s hogy ez összegnek:

26.89%-át pótagók,

31.21 „ ingatlan jövedelmek,

0.54 „ büntetés pénzek,

2.00 „ díjak,

1.83 „ irodai díjak,

37.53 „ egyéb bevételek fedezték. Ez adatok

azonban csak nagyon felületes tájékozást nyújtanak, mert a városi és falusi községek háztartása Szerbiában is nagyon különböző természetű bevételekből áll, a melyek együttesen százalékos számítás alá nem ve-

hetők. Abban az adatban például, a mely szerint Szerbiában egy községre átlag 10.930 dinár községi bevétel esik, benne foglaltatik Belgrád főváros milliós költségvetési bevétele is. A szerb statisztikusok az utóbbi időkben, különösen a külföld használatára, szerettek mennél nagyobb számokat kihozni.

Hogy mégis hozzávetőleges képet adhassunk a helyhatósági pénzügyek állásáról, összeállítottuk a következő táblázatot, melybe a községi kiadásokat és pótdókat mutató összegek az 1914. évi állami költségvetésből vették.

A mint e kimutatásból látható, az önkormányzati élet költségei éppen oly kevésbé terhelték meg a szerb királyság adófizetőit, mint az államháztartás kiadásai. Természetes, hogy az önkormányzati bevételek és kiadások nagysága tekintetében is két leggazdagabb megye, t. i. Pozsarevác és Podrinje vezet. E megyékben a pótdókból nemcsak díszes megyei és törvényszéki épületeket, kórházakat, hanem vasutat is építettek. Érdekes, hogy úgy Belgrád, mint Valjevo megyék csak egyharmadrészét veszik be szükségleteiknek a pótdóbból, tehát itt a községi vagyonok jobban kihasználtatnak. Ellenben Rudnikban a helyhatósági bevételek közel $\frac{2}{3}$ -része pótdóbból kerül ki. Toplicában több mint a fele. A pótdózás szempontjából kedvező Belgrád főváros helyzete is, mert bevételének felét sem kell pótdókból szereznie. Az összes helyhatósági épületeknek, Szerbia egész régi területét tekintve, körülbelül 30%-a kerül ki pótdóbból.

A mi a helyhatósági kölcsöngazdálkodást illeti, 1906-ban a községek összes adóssága 14,544.000 dinárt tett. Ebből a városokra esett 11,494.000, a falusi községekre pedig 3,350.000. A városok és községek hiteligényeinek fő kielégítője az Uprava Fondova volt, a mely 1906-ban 12,479.000 dinárt adott ki községi kölcsönökben. A többi 2,365.000 dinárt a községek más pénzügyintézetektől, sőt magánosoktól is kapták.

Belgrád főváros 1911-ben városrendezési és szépítési czélokra az Uprava Fondovától 30,000.000 dinár kölcsönt vett fel. A világháború kitöréséig e kölcsön alig volt egészében felhasználható.

A helyhatósági hitelgazdálkodás tehát általában kicsinyes keretek között mozgott, megfelelően annak az állapotnak, hogy Szerbiának csak néhány nagyobb

Megye	Községek száma	Városok száma	Megyei	Járási	Községi	Összesen	Megyei	Járási	Községi	Összesen
			kiadás				pótadó			
Belgrád	89	4	655.240	133.701	1,582.604	2,371.546	329.790	115.712	360.699	806.205
Valjevo	67	4	745.306	143.148	1,089.188	1,977.636	238.267	84.944	360.065	683.175
Vranya	88	4	1,520.718	199.919	1,153.701	2,874.342	422.607	128.536	502.063	1,103.122
Kragujevac . . .	105	7	527.270	158.221	1,288.250	1,974.044	344.000	114.124	598.493	1,056.620
Krajina	71	6	483.014	125.254	690.990	1,000.291	271.320	102.604	243.193	616.111
Krusevac	81	5	823.179	192.245	1,002.888	1,998.316	258.579	104.281	377.896	740.750
Morava	123	9	557.775	256.277	1,422.086	2,234.142	478.350	168.349	562.871	1,209.575
Nis	90	4	660.239	147.226	2,303.008	3.160.177	372.516	153.786	527.505	1,045.811
Pirot	55	2	529.648	87.038	535.484	1,152.173	116.367	44.775	257.704	418.853
Podrinje	102	8	2,852.155	275.176	1,355.814	4,483.450	500.000	162.124	458.422	1,120.551
Pozsarevac . . .	159	9	1,142.150	242.160	1,766.918	3,181.212	512.500	165.308	617.890	1,300.303
Rudnik	45	2	297.266	80.331	786.255	863.853	297.266	44.953	214.048	556.269
Szmederovo . . .	56	4	401.283	156.440	1,284.541	1,842.237	234.875	79.608	345.308	659.793
Timok	88	3	569.715	137.762	1,141.194	1,858.174	280.780	98.142	438.313	817.259
Toplica	37	2	211.297	75.753	395.963	671.915	125.800	44.091	186.096	355.988
Uzsice	73	6	180.756	104.233	828.506	1,113.501	118.627	68.043	378.608	566.470
Csacsak	76	5	579.601	290.267	1,072.267	1,942.137	297.426	113.693	366.405	767.526
Összesen . . .	1407	85	12,736.608	2,834.948	19,427.901	34,999.458	5,199.068	1,799.512	6,825.807	13,824.388
Belgrád fővárossal együtt a végösszeg					5,481.795	40,481.253			237.759	14,062.144

városa fogott még hozzá a nagyobb befektetéssel járó, hosszabb törlesztést igénylő, tehát legczélszerűbben hitelművelet útján létrehozható, berendezésekhez.

Az új területeken a helyhatósági pénzügyeket illetőleg semmi adatgyűjtés nem foganatosított, többször utaltunk azonban arra, hogy e vidékeken nagyon primitív volt a városi és községi élet, még a főforgalmi vonalon levő emberi lakóhelyeken is. A városok és községek lakóit nem nagyon fűzte össze az összetartozandóság érzése. Török, szláv, albán, mohamedán, óhitű és másféle keresztyén, fajilag és valószínűleg elkülönített csoportokban, lehetőleg városrészeik is elkülönítve élt. Új rend és új szellem szükséges, hogy a helyhatósági élet és gazdálkodás egészségesebb irányban induljon meg. A szerb uralom a világháború kitöréséig, e tekintetben semmit sem tudott tenni.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó és bevezetés	III—VIII

I. RÉSZ.

Szerbia egyetemes leírása.

I. fejezet: Terület és népesség.

A szerb állam területének kialakulása a XIX. században	
a berlini szerződésig	1
A balkáni háború utáni terület	3
A régi terület földrajzi fekvése, határai, nagysága	7
Általános hegy- és vízrajza	8
Geológiai leírás	15

II. fejezet: Szerbia földrajzi leírása.

A) A régi terület.	
1. Közép-Szerbia. A Nagy- és Binacska-Morava völgye	37
A Sumadija	57
2. Kelet-Szerbia. A Krajina	80
A Timok és Nisava völgye	88
3. Nyugat-Szerbia. A Macsva (Macsó)	96
A Zapadna Morava völgye	107
B) Az új területek.	
1. A presevo-kumanovi vidék	122
2. A Bregalnica völgye	130
3. A Vardar melléke	135
4. A Crna Réka vidéke	149
5. A Sár-hegység környéke	158
6. A Koszovo és Raska vidéke	168

III. fejezet. Népszám. Népsűrűség. Nemzetiségek. Népmozgalmi adatok	
A) A régi terület	178
B) Az új terület	187

	Oldal
IV. fejezet: Települési viszonyok. Városok, városkák és falutípusok	193
V. fejezet: A népesség megoszlása foglalkozások szerint. A társadalmi (socialis) viszonyok. Népszokások	202
A) A régi terület.	
a) A földbirtokos és törpe birtokos parasztság	203
b) A városi és falusi kisiparosok	215
c) A gyári munkások	216
d) Az értelmiség. (Állami tisztviselők és katonatisztek, lelkészek és tanítók, ügyvédek és orvosok.) A felső társadalmi rétegek. (Az udvar. A kormány. A népképviselők.)	217
B) Az új területek	222
VI. fejezet: A politikai élet	229

II. RÉSZ.

Közigazgatás. Igazságszolgáltatás.

I. fejezet: Szerbia alkotmánya	237
II. fejezet: A közigazgatás.	
a) A megye vagy kerület (okrug)	244
b) A járás (szrez)	247
c) A község (opstina).	247
d) Az egyes igazgatási ágak	251
III. fejezet: Az új területek közigazgatása	259
IV. fejezet: Igazságszolgáltatás.	266

III. RÉSZ.

Közművelődés.

I. fejezet: Egyház és iskola.	
1. A szerb nemzeti egyház	279
2. A közoktatás.	
Az elemi iskolák	287
A középiskolai oktatás	291
A főiskolai oktatás	293
A szakoktatás	293
II. fejezet: Közművelődési intézmények és tényezők.	
1. A szerb kir. tudományos akadémia	298
2. Múzeumok és könyvtárak. Nemzeti színház	299
3. A művészi és zenei élet	301
4. Különféle szakegyesületek	302
5. A tudományos irodalom	303
6. A szépirodalom és népköltészet	313
7. A sajtó	319

IV. RÉSZ.

Közgazdaság.

fejezet: Földmívelés.	Oldal
Talaj és éghajlat	326
A gazdálkodás általános vonásai Szerbiában.	
a) A régi területen	328
b) Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában	330
A föld megoszlása művelési ágak szerint.	
a) A régi területen	331
b) Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában	334
A szántóföldi termelés.	
a) B régi területen	335
b) Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában	341
Gyümölcsstermelés.	
a) A régi területen	354
b) Ó-Szerbiában és Szerb-Macedóniában	358
A szőlő és bortermelés.	
a) A régi területen	35
b) Az új területen	361
Kisebb gazdasági ágak.	
Méhészet	361
A selyemtenyésztés	362
A vadászat	365
Erdészet.	
a) A régi területen	366
b) Az új területen	371
II. fejezet: Az állattenyésztés.	
a) A régi területen	382
b) Az új területen	388
III. fejezet: Az ipar	400
IV. fejezet: A bányászat.	
a) A régi területen	409
b) Az új területen	415
V. fejezet: Kereskedelem és forgalom.	
a) A régi területen :	
Közutak	433
Vasútak	433
Hajózás	435
Pósta, távirda, telephon	435
Külkereskedelem	435
b) Az új területen :	
Vasútvonalak	440
Külkereskedelem	442
VI. fejezet: A magánhitelügy.	
A szerb Nemzeti Bank	445

	Oldal
Az Uprava Fondova	448
Bankok és takarékpénztárak	450
Mezőgazdasági szövetkezetek	451

V. RÉSZ.

Pénzügy és államhitei.

I. fejezet: Az állami bevételek.	
Egyenes adók	461
Fogyasztási adók	465
Határvámok	466
Monopoliumok	466
Állami üzemek	468
II. fejezet: Az állami kiadások és a költségvetés	470
III. fejezet: Az államadósságok	473
IV. fejezet: Helyhatósági pénzügyek	476

INDEX.

A számok a lapot jelölik, a hol a kifejezés érdemlegesebb vonatkozásban fordul elő.

- A**da Kalé 85.
 Akademia 298.
 Alexandrovac 110.
 Alexinác 53, 412.
 Alkotmány 237, 242, 259.
 Alma 159, 357.
 Alsar antimon- és arzénbánya 424.
 Antula Dimitri 410.
 Apelacioni szud 269.
 Arangyelováci fürdő 76, 413.
 Arany 42, 81, 410.
 Aratási eredmények 329, 331.
 Argacs 137.
 Arilye 129.
 Asan juh 396.
 Arnautis 183.
 Aromunok 184.
 Asszonyi dalok 316.
 Aurelianus Valerianus Probus
 császár 39.
 Avala hegy 8, 65, 410, 411.
 Azbukovica 101.
 Azmak folyó 131.

Államadósságok 472.
 Államadósságok fölhasználása 475.
 Állami bevételek 467.
 Állami egyedárússág 255.
 Állami kiadások 470.

 Államtanács 221, 237, 240.
 Államvallás 242, 279.
 Állategészségügy 399.
 Állatlétszám 382, 389.
 Állatorvosok 255.
 Állatszámolás 382.
 Állattenyésztés támogatása 383.
 Állattenyésztő vidékek 383, 390.
 Ánizs 146.
 Árpatermelés 337, 341.
 Ásványvíz 413, 429.

Bab 340, 343.
 Baba planina 10, 378, 379.
 Babagaj-szikla 84.
 Babina Réka 15.
 Babine erdő 373.
 Babin Nosz-csúcs 89.
 Babino Blato 92.
 Babuna-hegység 10, 12, 379.
 Bacsila 137.
 Bacsavacsko Polye 99.
 Bagrdani-szoros 44.
 Bajazid 86.
 Bajina Basta 120.
 Balkán-hegység (nyugati) 8.
 Balyuse juh 395.
 Ban Máté 315.
 Banovopolye 105.

- Banka Andrejevics 450.
 Banka Francuszkó-Szipszka 450.
 Banque Franco-Serbe 450.
 Banque de Salonique 458.
 Banque Ottomane 458.
 Banyane falu 136.
 Banyszka-fürdő 430.
 Banyszka Réka 56.
 Bare 98.
 Barics-szoros 161.
 Barnaszen 42.
 Baromfitenyésztés 387, 398.
 Baszma 346, 348.
 Batanica-hegység 11.
 Baurity-hegység 101.
 Bányászat 409, 415.
 Bányászati térkép 95.
 Bányatermelési adatok 413.
 Bányatörvény 409.
 Behozatal 439, 440.
 Belanovica (legkisebb város) 75.
 Bela Palanka 94.
 Belaszica hegység 10, 44, 379.
 Belaszica Zsupa 175.
 Belgrádi pasalik 1, 70.
 Belutya-kolostor 110.
 Bele Sztijene vár 100.
 Belopalansko polye 93.
 Belügy 251.
 Belgrád megye 57, 67.
 Belgrád város 58—65, 253.
 Belgrádi vár 63.
 Belgrádi vágóhid 404.
 Belica Réka 45.
 Belkereskedelem 432.
 Belke juh 394.
 Belyanica hegység 9.
 Belyin vár 104.
 Bene Géza geologus 16.
 Beogradszka Zadruga 450.
 Berim 374.
 Berlini szerződés 2.
 Berovo 134.
 Besista 155.
 Besnyaja folyó 45.
 Beszna Kobila 54.
 Bezdan folyó 92.
 Bég 224.
 Bigla Planina 11.
 Bilyacska hegy 12.
 Binacs vidék 56.
 Biresanin 101.
 Bírói hatalom 241, 266.
 Birtokmegosztás 203, 222.
 Bisztrica (folyó) 11.
 Bisztricska Réka 41.
 Bitoly megye 149, 151.
 Bitva 103.
 Bivoli sziklák 83.
 Bjelica folyó 13, 113.
 Blagotin hegység 45.
 Blagovestenye kolostor 74, 144.
 Blagovestenye (Rudnicski) kolostor 78.
 Blatija 25.
 Blato folyó 28.
 Blesz Planina 377.
 Bocalari 384.
 Bogatics 105.
 Bogomila 144.
 Bogoszlovija Szv. Szave 293.
 Bogovagya kolostor 100.
 Bojmija 28.
 Boletin malomkö 429.
 Bolyevac szénbánya 412.
 Bor 90, 411.
 Boracs várrom 77.
 Boranya 368.
 Bortermelés 360, 361.
 Bosnyanszka Réka 46.
 Boué-Ami 9.
 Böröpar 406.
 Branicsevo 36.
 Brankovics György 38, 39, 68, 73.
 Brasina antimonbánya 411.
 Bratna kolostor 82.
 Bratnyanszka Réka 85.
 Bratsztvo 299.

- Bregalnica 10.
 Bregalnica megye 130.
 Bresztovác melegforrások 91.
 Bresztovaeska banya 413.
 Brezovica folyó 72.
 Brgyani kenesforrás 73.
 Bród sótelep 426.
 Brusz 110.
 Bruszenica falu 74.
 Brusznik (római vár) 85.
 Brszjak 183.
 Brvenik rom 115.
 Brza Palanka 82.
 Budim Do 92.
 Bujanovce 129.
 Bukov kolostor 85.
 Bukova Glava 375.
 Bukovacska folyó 73.
 Bukovi hegység 98.
 Bukovik hegység 11.
 Bukovik erdő 375, 377.
 Bukaresti (első) békeszerződés 1.
 Bukaresti (második) békeszerző-
 dés 3.
 Bukovac malomkö 429.
 Bukulya hegy 76.
 Bulbuldere 60.
 Burgonya 338, 343.
 Burmali Dzsámia 141.
 Búzatermelés 337, 341.
 Buseva hegység 10.
 Buseva Suma 378.
 Businacska Kula 77.
 Buszur folyó 41.
 Butarinovacska Réka 49.
 Büntetések 273.
 Büntető bíraskodás 270.
 Büntetőtörvény 271.

Carevo Szelo 134.
 Cazenille aszaló 356.
 Celovica hegység 11.
 Cement 413.
 Cer hegység 8, 96, 103.

 Ceribasa fensík 81.
 Chrom 423.
 Chrysovechia 42.
 Ciganszka kliszura 146.
 Commercial Company of Salonica
 340.
 Constantinos Porphyrogenetos
 104.
 Crna Gora (szkopszka) 24.
 Crnagorac 136.
 Crna Réka 15, 89, 149.
 Crna Sztena romok 85.
 Crni Drim 11.
 Crni Vrh 9, 10, 51, 54, 76, 88;
 373.
 Crnica folyó 13, 44.
 Crnis Planina 375.
 Crnolyevica hegység 11.
 Crnolyevszke Planine 375.
 Crnyacska tó 66.
 Crnovunci 184.
 Crveni breg, ólombánya 411.
 Crveno Brdo 90.
 Czukorrépa 339, 406.
 Cvijics János 16, 121, 195, 197,
 308.
 Cvilyen planina 397.
 Cyrill betűs írás 314.

Csacsak megye 111.
 Csacsak város 115.
 Csáirda hegy 81.
 Csúrok 328.
 Csajetina 120.
 Csardacsity 209.
 Csardak 200.
 Cselopek rézbányák 422.
 Csemernik hegy 54.
 Csemerno hegy 9, 112, 369.
 Csemernica folyó 13.
 Csesztobrodica völgy 44, 47.
 Csicsavica hegység 11, 374.
 Csifesija 224.
 Csiflik 139.

Csigota hegység 8, 117.
 Csitluk, falutípus 200.
 Csokesima kolostor 105.
 Csokordin folyó 41.
 Csopina erdő 380.

Danesics-féle evangélium 74.
 Danicsics György 63.
 Dapa folyó 41.
 Debar (Dibra) város 157, 430.
 Decebalum vár 85.
 Decs rom 85.
 Dedinics Radoje geográfus 13.
 Deli Jovan hegy 19, 81, 368.
 Demir kapu 28, 109.
 Derven szoros 24.
 Deszpotovica 71.
 Dettweiler F. 388.
 Deutsche Orient-Bank 458.
 Devica hegység 51.
 Devics hegy 11.
 Devics kolostor 174.
 Dijak 466.
 Dinasztia 220.
 Dinári Alpesek 8, 112.
 Dinnye 133.
 Dió 357.
 Dobra (kőszénbánya) 42, 411.
 Dobra Szretya szénbánya 412.
 Dobrava 13, 103.
 Dobrics vidék 48.
 Dobricsevo állami birtok 383, 385, 386.
 Dobrityszka Réka 103.
 Dobrovo, érczbányák 418.
 Dohány 123, 136, 339, 345.
 Dohányárúk 339, 351.
 Dohánykereskedelem 349.
 Dohányraktárak 352.
 Dojke, dunai sziklák 83.
 Dojran város 148, 421.
 Dojran tó 148.
 Dolomit 26, 29, 30.
 Donya Kamenica kolostor 90.

Donyi Milanovac 87.
 Dracsa kolostor 78.
 Dracsevo 138.
 Dragacsevo 9, 37, 111.
 Dragor folyó 152.
 Dragutin király 105, 119,
 Draska Planina 374.
 Draskóczi Gy. 415.
 Drenesa kolostor rom 110.
 Drenica erdő 376.
 Drenik hegység 11.
 Drenovo erdő 377.
 Drim (Beli) 11.
 Drim (Crni) 11.
 Drina folyó 12, 96, 104.
 Druzstvo Szv. Nedelye 167.
 Drvenik Planina 379.
 Duboka folyó 41.
 Dubravica 40, 42.
 Dudley Baxter 473.
 Duge Nyive 123.
 Dugomir folyó 13.
 Dumacsza folyó 103.
 Duna 12.
 Duna—Adria vasút 87.
 Dusán cár 33, 100, 270.
 Dusica kolostor 85.
 Dvoristei mező 44.
 Dzsemat 199.
 Dzsvanyiszka Planina 379.

Egyház 279.
 Egyházi befolyás 285.
 Egyházkormányzat 280.
 Ekonomiszt 322.
 Elemi iskolák 287.
 Endre magyar király 90.
 Erdei alap 369.
 Erdei jövedelem 370.
 Erdelyanovics Jovan 35.
 Erdészlet 255, 366, 371.
 Erdőigazgatás 369.
 Erdőkerületek 369, 372.
 Erdőpusztítás 371.

Eruptív rétegek 21, 27, 34.
 Esznaf 196.
 Ethnographiai könyvek 312.
 Ethnographiai gyűjtemény 299.
 Ezüst 42, 68, 81.

Éghajlat 325.
 Érsek 280, 287.
 Értelmiségi elemek 217.
 Építőkö 429.

Fafajták 367, 381.
 Faipar 370, 406.
 Falusi lakosság 193.
 Falutípusok 198.
 Fatermelés 370.
 Feferci forrás 71.
 Fejadó 464.
 Fellebviteli bíróság 269.
 Fenyőerdők 367.
 Ferizovics város 176.
 Fetiszlám vár 85.
 Filigrán munka 165.
 Flisformatio 18, 32, 66.
 Foglalkozások statisztikája 202.
 Fogyasztási adók 465.
 Fogyasztási szövetkezetek 454.
 Fond Szv. Nikole 458.
 Fond Szv. Urosa 458.
 Forgalmi adó 463.
 Forgalmi viszonyok 432.
 Főiskola 293.
 Földadó 461.
 Földbérlet-szövetkezetek 455.
 Földművesiskolák 294.
 Földmunkaviszonyok 224.
 Földrajzi könyvek 312.
 Főváros szervezete 253.

Gabrováci kolostor 53.
 Galenit 24.
 Gamzigrad fürdő 91.
 Gamzigrad rom.
 Garasanin 116.

Gavran 9, 10.
 Gavran erdő 380.
 Gavriló kolostor 129.
 Gavrilovics János 63.
 Gazdasági felügyelők 255.
 Gazdálkodás jellemvonásai 329.
 Geg albán törzs 161.
 Gensis római város 105.
 Geológiai könyvek 312.
 Gesztenye 159.
 Gépbeszerző szövetkezetek 454.
 Glasz Szrpszke Kraly. Akademiye 298.
 Glavinics aszaló 356.
 Gleditszke Planine 45.
 Glina folyó 14.
 Gnyilane 176.
 Gocs 369.
 Godisnyak Szr. Kr. Akademiye 298.
 Golak vidék 51, 52.
 Gole Planine 9.
 Golema fensík 54.
 Golema Réka 49, 55.
 Goles Planina 377.
 Golesa Planina 10.
 Golesa-Varoska erdő 373.
 Golija hegység 8, 11, 111, 112, 369.
 Golijszka Morava 46.
 Golubac (Galambóc) 40, 43.
 Golubac vár 77.
 Golubac hegység 114.
 Golyak hegység 12.
 Gopsevic Spiridion 183, 190.
 Gora Zsupa 163.
 Gorica homoksíkság 40.
 Gornyak kolostor 43.
 Gornyi Koszely 426.
 Gornyi Milanovac 74.
 Gornyomateváci kolostor 53.
 Goten erdő 380.
 Goten hegy 10.
 Gračanica kolostor 176.
 Gradec hegy 10.

Gradecs Planina 379.
 Gradine hegység 12.
 Gradiste 42.
 Gradiste rom 90.
 Gradac Mali és Veliki 84.
 Gradsko Barje 92.
 Gradszka Réka 45.
 Greben 83.
 Grúza folyó 13, 71, 76.
 Grncsarica fensík 68.
 Grocka 69.
 Grdelica 55.
 Grza folyó 44
 Gubószáritók 363.
 Gucsa 116.
 Gucseva hegy 8.
 Gulijan juh 385.
 Gurincset bányák 421.
 Gusevac forrás 73.
 Guzlárok 207.
 Gülhane hattiserif 1.
 Gvozdena Kapija 84.

Gyak hegység 9, 49.
 Gyapjú 384, 397.
 Gyapot 133, 146, 344.
 Gyáripár 401, 407.
 Gyerdapszka Kliszura 83.
 Gyerdap 83.
 Gyevgyeli város 147, 430.
 Gyevgyeli medencze 146.
 Gyetinya folyó 13, 117.
 Gyulabija alma 159.
 Gyurgyev Do erdő 375.
 Gyurgyevi Sztupovi 170.
 Gyümölcs-termelés 354, 358.
 Gyümölcsfaiskolák 354.

Hadseregszervezet 256.
 Hadügy 256.
 Hadzi Melentije Sztefanovics 119.
 Hagyma 343.
 Hajózás 435.
 Hajduk Velyko 86.

Hajdukok 261, 271.
 Halpiaczok 365.
 Halászat 148, 364.
 Hán 196.
 Hasz vidék 26, 140.
 Házassági statisztika 186.
 Házadó 462.
 Házipar 402, 407.
 Hegységrendszerek (szerb területen) 8.
 Helyhatósági kölcsönök 480.
 Helyi pénzügy statisztikája 481.
 Helyi pénzügyek 476.
 Higany 410.
 Hitelügy 445.
 Hitelszövetkezet 452.
 Hitfelekezetek 185, 188.
 Hód 366.
 Hodinka Antal dr. 37.
 Homok (futó) 19, 40.
 Homolyszke Planine 9.
 Hősi dalok 316.
 Hromi Sztjevan 67.
 Hum planina 373.
 Hum hegység 11.
 Hunyadi János 104, 108, 318.
 Húsipar 403.

Ibar folyó 9, 11.
 Időszaki sajtó 322.
 Ilics János 315.
 Ilics M. Radomir 71.
 Ilics Vojiszlav 65.
 Ilijcs Vojiszlav 316.
 Ilinszka Planina 11, 378.
 Illetékek 466.
 Inogost vidék 55.
 Ipar 400.
 Ipari iskolák 294.
 Ipari munkaidő 401.
 Ipartörvény 400.
 Irodalmi alapítványok 308.
 Irodalomtörténet 316.
 Iskolakötelesek 261, 290.

Isztorija szrpszkoga naroda 307.
 Ivanovics történész 85.
 Ivanyica 116.
 Ivanszka Suma 379.
 Ivovnik hegység 12.
 Izlak zuhatag 83.
 Izvornik vidék 175.
 Izvozna Banka 450.

Jablanica folyó 13, 55.
 Jablanica erdő 378.
 Jablanica hegység 12, 96.
 Jablanik hegy 8, 96.
 Jabucsza folyó 82.
 Jadar folyó 99, 104.
 Jadar vidék 101.
 Jagodina 45, 101.
 Jakupica hegység 10, 25.
 Jaksics György 63, 300, 314.
 Jama Planina 11, 377.
 Jankova Kliszura 108.
 Janok várrom 115.
 Janosica rom 90.
 Janyevo 176.
 Janyevo bányák 416.
 Jaszenica folyó 13, 21, 76.
 Jasztrebac hegység 48, 369.
 Jarut hegység 11, 373.
 Jargan hegység 8.
 Járás 247.
 Jaszenicai falutypus 200.
 Javor hegység 8, 11, 111.
 Javorje hegység 12.
 Javornik hegység 11.
 Jelacs hegység 12.
 Jerez folyó 13, 101.
 Jelica hegység 9, 111.
 Jezerszka hegység 11.
 Jezerszka Planina 375.
 Jezsevac hegység 72.
 Jezsevo Polye 21.
 Jirecsek Konstantin 169.
 Jogi könyvek 310.
 Josanica kolostor 47.

Jovanovics Sándor 388.
 Jovanya kolostor 74.
 Jovanovics M. 329.
 Jovanovics Vladimir 316.
 Jovanya 98.
 Jug Bogdán 50.
 Jugovicsok anyjának halála 318.
 Juhtenyésztés 384.
 Juhor hegység 45.
 Juraformatio 17.
 Jürükök 132, 145, 191.

Kablar hegy 9, 71, 73.
 Kacsanik 144.
 Kacsaniki szoros 24, 25, 30.
 Kacsak 345.
 Kacser folyó 72.
 Kacser vidék 71.
 Kadijacs Han ölbányák 418.
 Kadina Réka 15.
 Kajak Csalan csúcs 27.
 Kalenity kolostor 47.
 Kalemegdan 58.
 Kaldrmi Bogaz szoros 158.
 Kalinityszka Réka 45.
 Kalkandelen (Tetovo) város 160.
 Kaluse juh 394.
 Kamena Gora 12.
 Kamena Gora erdő 373.
 Kapugyal dombhát 82.
 Kapugyaluluj 85.
 Karabas juh 394.
 Kara Dag 12.
 Karadag 376.
 Kara Gyorgye 78, 79.
 Kara Orman 11, 378.
 Karlova Kapija 63.
 Karaacsinszko (Gornye) Blato 25.
 Karadzica Planina 10, 379.
 Karadzics szótár 96.
 Karadzics Vuk 35, 304.
 Karagyorgyevics dinasztia 230.
 Kara helye 78.

- Karlsbadi egyezmény 474.
 Karsijak vidék 24, 25, 139, 346.
 Karszti barlangok 100.
 Karszti tölésepek 99.
 Karatas rom 85.
 Karpina hegység 12.
 Karpin kolostor 129.
 Karsztos vidék 25.
 Kaskavál sajt 386, 398.
 Kaszacioni szud 269.
 Katlaonovo 137.
 Kataszteri fölmérés 366.
 Katlanovszka Banya 430.
 Katlanovszko (Ibrahimovo) Jezero 25.
 Katonai parancsnokságok 256.
 Katonatisztek 218.
 Kavadar város 147.
 Kazán szoros 81.
 Kállay Béni 78, 307.
 Kárpátok 8.
 Ke Kaleszi várrom 33.
 Kecsketenyésztés 384, 397.
 Kelet Szerbia 9.
 Keleti vasútak 264.
 Kendér 338, 344.
 Kenali község 155.
 Kereskedők 220.
 Kereseti adó 463.
 Kereskedelmi bíróságok 268.
 Kereskedelem 431.
 Kereskedelmi góczpontok 431.
 Kereskedelmi mérleg 443.
 Kereskedelmi oktatás 293.
 Kereskedelmi törvény 271.
 Kén 425.
 Kicsevo város 155.
 Királyi hatalom 239.
 Kisipar 400, 407.
 Kisiparosok 215.
 Kiszela Voda 430.
 Kriva Réka 10.
 Kivándorlás 152.
 Kivitel 439, 442.
 Kladnicska erdő 378.
 Kladovo 81.
 Klenovnik szénbánya 412.
 Klepa vidék 140.
 Kliszura vidék 55.
 Kliszura kolostor 119.
 Klyucs vidék 81.
 Kmet 248, 250, 266.
 Knez Mihajlov Venac 58.
 Knez Mihajlova Ulica 59.
 Knyazsevac 90.
 Kobisnieski fensík 85.
 Kocsane város 134.
 Kocsanei katlan 22.
 Kocsanei medencze 133.
 Kocsanszka Banya 430.
 Kolarac 59.
 Kolostorok 261.
 Kolostorok építési időrendje 283.
 Kolostorok közéleti szerepe 281—285.
 Kolostori vagyon 282.
 Kolo Jahacsa Knez Mihajlo 388.
 Kolubara 13, 67, 96, 98.
 Kolubara marha 383.
 Kolubara síkság 98.
 Kolumbácsi légy 41.
 Komsa folyó 41.
 Komitadzsi 232.
 Konak 59.
 Konyurszka Réka 49.
 Konyuski Potok 45.
 Kopacs vidék 151.
 Kopaonik hegység 9, 12, 108, 369, 374, 418.
 Kopitar 305.
 Koporin kolostor 39.
 Korab hegység 11.
 Korab erdő 377.
 Koroglaska Réka 82.
 Kosutnyak 64.
 Koszjerityi 120.
 Koszovo megye 174.
 Koszovo Polye 12, 32.

- Koszovopolye 174.
 Koszovica 82.
 Kosztolac 41, 42.
 Kosztolac rom 90, 412.
 Kostyanevszka Suma 376.
 Kotlenik vidék 72.
 Kovacs hegység 12.
 Kovilyacsa vár 104.
 Kovilyacsa fürdő 413.
 Kozjak Planina 11.
 Kozjak hegység 10, 374, 380.
 Kozjak hegy 126.
 Kozjak várom 119.
 Kozla dunai sziklák 83.
 Kozmaj hegység 8, 67, 411.
 Koznik vár 109.
 Kőbánya 412.
 Kölcsönös segítő szövetségek 454.
 Költségvetés 470.
 Könyvtár (nyilvános) 300.
 Köprülü (Velez) város 144.
 Körte 357.
 Kőszén 21, 40, 411, 427, 428.
 Közegészségügy 252.
 Középiskolák 291.
 Középitésügy 254.
 Közigazgatási ágak 251.
 Közgazdasági igazgatás 255, 264.
 Közoktatás 287.
 Központi medencze 169.
 Községi bevételek 478.
 Községi bíróság 266.
 Községi díjak 479.
 Községi előjáróság 248, 250, 259.
 Községi gyűlés 248.
 Községi kiadások 476.
 Községi pótladók 478.
 Községi szervezet 247.
 Községi ügyvezető 258.
 Községi választmány 249.
 Közutak 433, 440.
 Követségek 62.
 Közép Szerbia 37.
 Kraj 199.
 Krajina 80.
 Krajina megye 86.
 Kragujeváci medencze 76.
 Kragujevac város 76—79.
 Kralyevics Marko 317.
 Kralyev Trg 59.
 Kralyevó 116.
 Kratovo város 128, 815.
 Kratovszka Réka 10.
 Kresmari vár 100.
 Kreditna Banka 450.
 Kréta formatio 17.
 Krijumcsarszki dohány 379.
 Kristályos palák 15, 20, 22, 23, 25, 29, 31, 32.
 Krivi vir 90.
 Krivovir juh 385.
 Kriva Réka 72, 123.
 Krivacsko Polye 114.
 Krively rézbánya 411.
 Krivolak homokkőbánya 429.
 Krs hegy 49.
 Krupaja folyó 41.
 Krupany 105, 411.
 Krusevac város 110.
 Krusevac megye 107.
 Krusevica hegység 11, 51—92.
 Krusevo város 155.
 Krsztac hegység 114.
 Krsztac csúcs 12.
 Kucsajna hegység 9.
 Kucsajnszka Réka 41.
 Kusztar 43.
 Kukavica 369.
 Kukoriczatermelés 336, 341.
 Kula erődök 84.
 Kula Todora od Sztalatya 109.
 Kulturzónák 197.
 Kumanovo megye 122.
 Kumanovoi melegforrás 124.
 Kumanovo város 129.
 Kuraticska 377.
 Kurazicska Planina 11.

Kursumlye 50.
 Kutinszka Réka 52.
 Kutyajna ólombánya 411.
 Kutyura erdő 380.
 Külügy 258.
 Külkereskedelem 435.
 Lakosság száma 176, 187.
 Lapusnik hegy 11.
 Laszovacska Planina 89.
 Lazarevac 69.
 Lázár csár 45, 109, 110.
 Lázárevics István despota 63.
 Lekvár 357.
 Lelkésképzés 293.
 Lelkitulajdonságok 210.
 Len 338.
 Lepenica 11, 71, 76.
 Lesnicska Planina 12.
 Lesnica 105.
 Leszková 57.
 Leszkovacsko Polye 55, 99.
 Leszkovik hegység 51, 81.
 Lesznovo 128.
 Lepenac folyó 14.
 Lepenica folyó 13.
 Levacs 45.
 Levéltár — országos 300.
 Liberális párt 229.
 Lignit 45, 68, 428.
 Lim folyó 11.
 Lipavac kolostor 53.
 Lipovacka Réka 52.
 Liszac planina 380.
 Liszac hegység 10.
 Lomnica ásványvíz 413.
 Lomberdők 367.
 Lótenyésztés 387, 391.
 Lótenyésztő-egyesületek 303.
 Lóversenyek 303.
 Loznica 105.
 Lugovi vidék 175.
 Lugomir folyó 45.
 Luke 98.

Lutheránus egyház 286.
 Luzsnica 55.
 Luzsnica folyó 93.
Lyig folyó 67, 70, 71, 96.
 Lyubics dombház 72.
 Lyubics vidék 72.
 Lyubicsevo 42.
 Lyubicsevo ménesbirtok 387.
 Lyudszka Réka 11.
 Lyubosztina kolostor 110.
 Lyubotin csúcs 11.
 Lyuma albán törzs 163.
Macedon tavak 29.
 Macsva 35, 96.
 Macsvai falutypus 200.
 Macsvanin 315.
 Madzsarin Fülöp vára 47.
 Madzsarszko groblje 79.
 Madzsarluk 138.
 Madzsarszko polye 79.
 Maglics rom 115.
 Magyar temetők 79, 100, 115, 119.
 Mahala 199.
 Mahmud szultán 104.
 Majdan Pek 9 81, 411.
 Makenzijeve 59.
 Makis, karsztos sík 66, 67.
 Mák 344.
 Mala Baba csúcs 92.
 Malenik csúcs 89.
 Males hegység 10, 23, 380.
 Malo Koszovo 175.
 Malomipar 403.
 Malomkö 413, 429.
 Malyen hegység 8, 70, 96, 368.
 Mangan 423.
 Manasztir-Milykov 47.
 Manaszija kolostor 4, 45.
 Manasztirica 86.
 Margum 43.
 Marionszke Planine 379.

- Marko királyfi 28, 55, 77, 85.
 Markovics Szvetozár 402.
 Markova kula 56.
 Markovac 39.
 Martinova Csuka csúcs 92.
 Márğa 19.
 Márvány 24, 25, 26.
 Márványbánya 412.
 Márványbányák 413, 429.
 Matejecski kolostor 129.
 Mátyás király 104.
 Medvednik hegy 8, 96.
 Medvegya Réka 55.
 Meglen 27.
 Megyei törvényszék 268.
 Megyei szervezet 244, 259.
 Megyeegyház 245.
 Mestrovics szobrász 302.
 Metalka marha 392.
 Meteorológiai állomások 326.
 Mész (lyubotini) 31.
 Mészégetés 68.
 Metohija (Metoja) 33, 161.
 Metropolita 280.
 Mezozoos mész 28.
 Mezőgazdasági állomások 296.
 Mezőgazdasági hitelszövetkezetek 451.
 Méhészet 361.
 Midzsor csúcs 9.
 Mijak 183.
 Mijatovics történész 96.
 Milesevoi kolostor 168.
 Milanovac erdő 376.
 Milanovac hegység 11.
 Milos fejedelem 237.
 Miloseva kula 85.
 Milutin király 7.
 Milutin király kolostora 50.
 Milityevics 96.
 Milosev Do erdő 373.
 Miniszteri hatáskör 241.
 Miniszteriumok épületei 61, 62.
 Mionica város 100.
 Mirocs hegy 9, 81, 368.
 Mirusa folyó 14.
 Miskovics I. tábornok 75.
 Mitrovica város 171.
 Mladenovac 69.
 Mlatina hegység 54.
 Mlatisuma oborknéz 78.
 Mlava folyó 13, 40.
 Moba 209.
 Mogila folyó 41.
 Moglena 27.
 Mojsztirszka Suma 374.
 Mokra Planina 11.
 Mokri Lug folyó 68.
 Mrkvica katlan 138.
 Momcsilo vajda vára 45.
 Momcsilova Kula 94.
 Monasztir város 152.
 Monopoliumok 255, 466.
 Monopol igazgatóság 474.
 Monomachos császár 77.
 Moravica 10, 112, 114.
 Moravsza hegylánc 11.
 Morava megye 43, 101, 112, 116.
 Morava: nagy (velika)
 — nyugati (Zapadna) 9, 70,
 — déli (Binacska) 48, 51.
 Moravica 13, 51.
 Moravista pocsolyák 45.
 Moravka 386.
 Monte Argentaro 31.
 Monténegró 136.
 Moszkva hotel 59.
 Muhadzsir 170.
 Mujajlovica hegység 12.
 Munkások (gyári) 216.
 Mucsan várom 119.
 Murad szultán sírja 176.
 Murihovszke planina 378.
 Museticska Suma 376.
 Murat szultán 77.
 Murihovo 27.
 Murtenica hegység 111.

- Művelt földterülete 334.
 Művelési ágak 331, 334.
 Művészet 302.
 Múzeumok 299.
 Muzulmán ház 223.
- N**agoricsan 123.
 Napisajtó 319.
 Naprednyákok pártja 229.
 Narodna Odbrana 231.
 Naupara kolostor 110.
 Nebojsza torony 63.
 Negotinszki Rit (mocsár) 82.
 Negotin 81, 147.
 Nemanya István 54, 119.
 Nemanya dinasztia 34.
 Nemanya patak 44.
 Nemek megoszlása 180.
 Nemzeti Bank 445.
 Nemzeti egyház 279.
 Nemzeti színház 300.
 Nemzeti múzeum 299.
 Nemzetiségi megoszlás 181, 183, 187.
 Nenadovics Máté prota 100, 307.
 Nenadovics Alexa 100.
 Nenadovics Jakab 100.
 Neogén 18, 26, 27, 31, 33.
 Népköltés 313, 316.
 Népszéki statisztika 176, 187.
 Népszűrűség 178.
 Népszaporodás 179.
 Népszámlálás 177.
 Népszokások 208.
 Népviselet 210.
 Nerodinszka Réka 11.
 Nikodinka 861.
 Nikola-kolostor 73.
 Nis megye 50.
 Nis város 52.
 Nisava folyó 9, 51, 52.
 Nisko polye 52.
 Novákovics Sztojan 96, 308, 437.
 Novipazar város 169.
- Novipazári szandzsák 168.
 Nova város 168.
 Novo Brdo 176.
 Novo Brdo ólombánya 415.
- N**yelvjárások 313.
 Nyugat-Macedonia 3.
 Nyugat-Szerbia 8.
- O**bica vidék 174.
 Obilics Milos 85, 176.
 Obnica folyó 98.
 Obradovics Doszitej 63, 303.
 Obrenovics dinasztia szárm. helye 74.
 Obrenovics Jevrem 74.
 Obrenovics Milán 74.
 Obrenovics Mihály 59, 84.
 Obrenovics Milos I. 42, 74.
 Ochrid város 156.
 Ochridai tó 11.
 Okrug 244.
 Okruzsni Nacselnik 244, 260.
 Ólom 42, 68, 410, 415, 416.
 Olovics Pál kulája 73.
 Olvasókörök 300.
 Ön 411.
 Opstinszki szud 266.
 Orahovac 167.
 Oraovac chrombánya 423.
 Oreskovica 82.
 Oreskovica folyó 41.
 Orizar 133.
 Opium 123, 344.
 Opstina 247, 259.
 Openica bányák 420.
 Ó-Szerbia 3, 6, 10.
 Oszaonica folyó 76.
 Oszogovszke planine 380, 420.
 Oszogovszke Planine 10, 23.
 Osztra 70.
 Osztra Csuka hegység 51.
 Osztrovica 71.
 Osztrovica planina 376.

- Osztrovica vár 73.
 Osztrozub hegy 54.
 Ottoman regie 345, 352.
 Ovesar hegy 9.
 Ovesarszka Kliszura 113.
 Ovese polye 21, 22, 130.
 Ozren hegy 9.
 Ozren hegység 51.
 Ozsaly erdő 373.
 Ozsalye hegység 12.

Palaeozoos palák 16, 21, 25, 26, 29, 31, 32.
 Palanka város 39, 413.
 Palikura 149.
 Pancsics 9, 19, 308.
 Panagyuriste mocsár 92.
 Papok 219.
 Paprika 343.
 Parasztháztipusok 205.
 Parasztság 203.
 Parasztkok életmódja 223.
 Parochialis papság 281.
 Parochiák 279.
 Paratyin 47.
 Pasics 229.
 Passarovitzi béke 42.
 Patarica hegység 54.
 Paun Polye 175.
 Pavlovics Lyubomir 96.
 Pesinya folyó 10, 123.
 Pesinya széntelegek 427.
 Pecsikovo bányák 420.
 Pek folyó 13, 41, 42, 410.
 Pekmez 357.
 Pelagonia 12, 28, 149.
 Pénz 446.
 Pénz- és érmerendszer 461.
 Pénzügyigazgatás 254.
 Peonok 148.
 Pevacsco Druzstvo 301.
 Periszter erdő 378.
 Periszter hegység 11, 28.
 Perrend 270.

 Pestan folyó 68.
 Pestera juh 395.
 Pestera fensík 34.
 Petkovica kolostor 105.
 Petrinszka hegység 11.
 Petrinszka planina 377.
 Petrova Gora 55.
 Petrova Crkva 170.
 Petrovác 43.
 Pinczeszövetkezetek 360, 455.
 Piole zuhatag 83.
 Pirot megye 91.
 Pirot város 94.
 Piroti szőnyeg 25, 90, 385.
 Pistalyine barlang 41.
 Placskavica Planina 10, 23, 379.
 Plaus hegység 10.
 Pleistocen 19.
 Plesin juh 385.
 Plesnici kénbánya 425.
 Pletvar márványtáblák 429.
 Pliocén macedon tenger 20.
 Podgorina vidék 97.
 Pobjednik erdő 373.
 Pobjenik hegység 12.
 Pobratimsztvo 209.
 Pocerina 37.
 Podgor 33, 161.
 Podibar 37, 111.
 Podvrška vár 85.
 Podrim vidék 161.
 Podrimszka juh 396.
 Podrinje megye 101.
 Podrinje 37.
 Podujevo 176.
 Podunavlye 37, 65, 67.
 Podvisz szénbánya 412.
 Pojata 137.
 Polgári törvénykönyv 270.
 Politikai könyvek 310.
 Polimszka marha 393.
 Polog 27.
 Polog (Gornyi és Donyi) 158.
 Polyanica vidék 55.

- Polyoprivredno Druzstvo 255.
 Ponikve hegyláncz 117.
 Ponikvica folyó 41.
 Ponor 66.
 Ponure 99.
 Popadiva építőkőbánya 429.
 Popovics Pál 316.
 Popovics V. István 316.
 Porcsin 40, 68.
 Porecs katlan 29.
 Porecs volt város 84, 87.
 Porecska Réka 13.
 Porecs vidék 150.
 Posta 435.
 Poszavina 37, 101.
 Poszavlye 65.
 Posztenye ólombánya 410.
 Pótadók 464.
 Potajnica forrás 41.
 Potyute katlan 98.
 Povjacska hegység 49.
 Povlen hegység 8, 96.
 Pozsarevác város 42.
 Pozsega 117.
 Pozsegacsa 355.
 Pozsarevác megye 39.
 Prahovo 81, 87.
 Prapastica erdő 375.
 Pravitelysztvujucsi szovjet 237, 307.
 Presevoi vidék 125.
 Presevo város 129.
 Prekoruplye vidék 161.
 Prelopszka folyó 55.
 Preobrazsenye kolostor 74.
 Preszpa tó 11, 15, 151.
 Prevalac erdő 376.
 Prevalac hegység 11.
 Prevaszt 86.
 Prijepolye megye 168.
 Prijepolye város 168.
 Primär formatio 16.
 Prilep város 155, 343.
 Pristina város 175.
 Prizren 33.
 Prizren megye 161, 163.
 Prizren város 164.
 Prizrenszko Polye 33.
 Proklyeta Jerina 68.
 Prokuplye 48, 50.
 Prometna Banka 368.
 Prosztranszka erdő 378.
 Prosztranszka Planina 10.
 Provasztica 12.
 Prvosztepeni szudovi 268.
 Pusztá Réka 13, 49, 55.
 Pusztinyszka Kliszura 97.
 Püspökségek 280, 286.
 Pyrittelepek 421.
Rabrovo chrombánya 423.
 Racska folyó 76.
 Racska kolostor 119.
 Radan hegy 49.
 Radicalis párt 229.
 Radics Posztupovics vezér 78.
 Radoszavlyevics Milos 16.
 Radovasznica kolostor 105.
 Radovanovics Szvetolik geologus 16.
 Radoviste 134.
 Radujevac 81.
 Rajac hegy 70.
 Rajac vidék 26.
 Ragyevina vidék 96, 101.
 Rajinovac kolostor 69.
 Rakics P. Milan 71.
 Rakovica kolostor 69.
 Ralya folyó 13, 67.
 Ram 40, 42.
 Raska megye 168.
 Raska folyó 11, 111.
 Raska város 116.
 Raska vidék 35.
 Rasz vár 170.
 Rasz 34, 36.
 Reszava folyó 13, 44.
 Raszina folyó 13, 109.

Ravanica (folyó) 44.
 Ravanica (kolostor) 44, 46.
 Ravna hegység 12.
 Ravnaja szénbánya 412.
 Ravne várrom 90.
 Rebely rézbánya 411.
 Regie Generale des chemins de fer 155.
 Réka (névtelen) 82.
 Rekovac 47.
 Repisko okno 66.
 Reszava szénbánya 412.
 Reszna (Reszen) város 155.
 Retke Bukve 380.
 Reule juh 395.
 Réz 42, 54, 68, 81, 90, 95, 411, 412.
 Rhodopé hegység 8.
 Ribarszka Banya 109, 413.
 Ribes aszaló 356.
 Ribnik széntelep 428.
 Rilo hegység 10.
 Rilyacska Réka 45.
 Rior hegy 70.
 Ripalyka vizesés 53.
 Rizstermelés 133, 146, 342.
 Rogotina romok 90.
 Rogozna hegység 11, 374.
 Rogozna ólombányák 417.
 Római temetők 119.
 Rozs termelés 337, 341.
 Rtany kegység 51, 53.
 Rude juh 395.
 Rudnik megye 70, 74, 411.
 Rudnik hegység 8, 70, 75.
 Rudnik vár 73.
 Rujan hegység 10, 123.
 Rujanszka juh 385.
 Rujno kolostor 119.
 Rujno vidék 35.
 Rusman aranybánya 410.
 Ruzsica templom 63.
 Rzav folyó 13, 117.

Sabac város 105.
 Sabáci vár 104.
 Safarik 104.
 Sajtószabadság 321.
 Saly hegység 12.
 San-stefoi békeszerződés 2.
 Saranszka Kliszura 98.
 Sarbanovacska Réka 52.
 Sarbanovac meleg források 91.
 Sarenik erdő 375.
 Sarica folyó 41.
 Sarlagan 399.
 Sarplanina 376.
 Sámuel bolgár cár 156.
 Sár hegység 11, 31.
 Sár juh 395.
 Selyemtenyésztés 146, 362.
 Selyemszövés 166.
 Semmitőszék 269.
 Severus császár 73.
 Sertésenyésztés 386.
 Sikele szénbánya 412.
 Silyak csúcs 53.
 Singidunum 31, 58.
 Sirin vár 104.
 Sisevac szénbánya 412.
 Slivovicski Visz 92.
 Sloza Gora 374.
 Scardus hegység 31.
 Spoil system 218.
 Só 428.
 Sop 163.
 Söripar 405.
 Stanchich Árpád 266.
 Stip 132, 134.
 Stipszka Banya 429.
 Sumadija, 8, 35, 36, 57, 70,
 Sumadinka sertés 386.
 Strelbicky orosz tábornok 3.
 Sturac (Mali és Veliki) 70.
Szabadságjogok 241, 259.
 Szabályrendelet 246.
 Szakegyesületek 302.

- Szamanyac csúcs 88.
 Szarvasmarhatenyésztés 383, 391.
 Szavinac templom 74.
 Szavojai Eugén 63, 73.
 Szántóföldi termelés 335, 341.
 Száva 12, 13, 46.
 Szederfa 363.
 Szelavac ólombánya 410.
 Szelicsevice hegy 51.
 Szeliste 199.
 Szelo 198.
 Szengyelics vajda 53.
 Szent Száva 115.
 Senye szénbánya 412.
 Szerzetesek 262.
 Szeszipar 405.
 Szerbföld múzeuma 299.
 Szerb-Macedonia 6, 10.
 Szerb nyelv 313.
 Szerbia földrajzi fekvése 6, 7.
 Szerbia határai: első 1.
 Szerbia határai: második 2.
 Szerbia határai: harmadik 4.
 Szerbia területe: első 1.
 Szerbia területe: második 2.
 Szerbia területe: harmadik 5.
 Szerecska Planina 10.
 Szerekluk 33.
 Szépirodalom 313.
 Szikolszka Réka 83.
 Szilva 355.
 Szilvaaszalás 355.
 Szilvaosztályozás 356.
 Szimeonovics D. 415.
 Szimics-család 59.
 Szinműirodalom 300.
 Szip falu 85.
 Szirinity vidék 32.
 Szirinity zsupa 163.
 Szitnica folyó 11, 175.
 Szityevacska kliszura 53.
 Szjenica város 170.
 Szjenicai juh 395.
 Szkocsivirszka Kliszura 27, 151.
 Szkoplye (Űszküb) város 140.
 Szkoplye megye 135.
 Szkoplyei falutypus 199.
 Szkoplyei mező 137.
 Szkoplyei medence 24.
 Szkopszka Crnagora 135, 380.
 Szkrapezs folyó 117.
 Szkupstina 221, 237.
 Szkupstina (rég) 61.
 Szkupstina (új) 60.
 Szlanszko sótelep 426.
 Szlatina sótelep 426.
 Szlatinszka Réka 82.
 Szláva ünnep 208.
 Szlaviste vidék 127.
 Szlepa Petyina 114.
 Szlepesa kolostor 151.
 Szlon 137.
 Szlovenszki Jug 233.
 Szmederevo megye 38.
 Szmederevo (Szendrő) város 38.
 Szmrdezs hegy 10.
 Szmrldlykovac kénés forrás 73.
 Szmrta majke Jugovicsa 318.
 Szobrasica 209.
 Szoko Banya 53.
 Szokol 303.
 Szokolac hegység 11.
 Szokolszka Planina 9, 49, 101.
 Szolotnik várrom 119.
 Szopot 40, 42.
 Szopotyani kolostor 170.
 Szőlőgazdaság 359, 361.
 Szőőtermelés 146.
 Szövetkezetek 215.
 Szövetkezeti központ 452, 456.
 Szövetkezeti magtárak 455.
 Szövetkezeti törvény 452.
 Szrederek vidék 127.
 Szredsza Zsupa 163.
 Szremcsica 66.
 Szrednye Dobrinje 74.
 Szretenye kolostor 115.
 Szrez 247, 260.

- Szrpszki rjecnik 306.
 Szrpszka Zadruga 167.
 Szrpszka Zemplya 299.
 Szrpszko Polyoprivredno druzstvo
 61, 302.
 Sztaius Uros 345.
 Sztamnienska Réka 41.
 Sztanojevics Milorad 16, 183.
 Sztara Planina 9, 88.
 Sztaresina 212.
 Sztarica hegy 9.
 Sztari Kolasin 175.
 Sztari Rasz vidék 168.
 Sztari Vlah 35, 36.
 Sztari Vlah falutypus 199.
 Sztarovlaska juh 385.
 Sztenka, dunai sziklák 83.
 Sztepojevác 69.
 Sztevan Prvovencsan 90, 114.
 Sztobjanovics Koszta 475.
 Sztzacín vidék 127.
 Sztzagari (lőporgyár) 80.
 Sztzrahinics bán 119.
 Sztzratimir Zsupán 116.
 Sztzraszsa erősség 84.
 Sztzraszsa hegy 76.
 Sztrezser hegység 54.
 Sztrogova Planina 11.
 Sztzuga város 157.
 Sztzrbac csúcs 81.
 Sztíg 40.
 Sztó hegység 9, 81, 88, 93.
 Sztolica hegy 89.
 Sztolovi hegy 9.
 Sztudenica kolostor 114.
 Sztudenica vidék 113.
 Sztubotics 63.
 Szuha Gova 11.
 Szuho Rudiste 9, 107.
 Szuhodolica szoros 158.
 Szuikovoi kolostor 95.
 Sztuteszka Kliszura 99.
 Szuva Planina 9, 11, 51.
 Szuva Réka város 167.
 Szuvi Grab folyó 73.
 Szuvobor hegység 8, 70.
 Szuvodol kolostor 90.
 Születések statisztikája 186.
 Szvecsar 208.
 Szveta Ana kolostor 151.
 Szveta Bogorodica 95, 144, 148,
 151, 160.
 Szveta Nedelya kolostor 135.
 Szveta Petka kolostor 47, 151,
 158.
 Szveta Precsiszta kolostor 152.
 Szveta Trojica kolostor 90, 167.
 Szvete Preobrazsenye kolostor
 151.
 Szveti Anasztasz 151.
 Szveto Arangyeo Mihajlo kolos-
 tor 135.
 Szveti Archangel 144, 148, 151.
 Szveti Archangel Gavriló kolostor
 176.
 Szveti Atanasz kolostor 160.
 Szveti Christofor kolostor 151.
 Szveti Dimitrije kolostor 95, 144.
 Szveti Gyorgye kolostor 129, 144,
 148, 151, 152.
 Szveti Ilija kolostor 56, 144, 151.
 Szveti Ilija templom 95.
 Szveti Joachim kolostor 129.
 Szveti Jovan Bigorszki kolostor
 160.
 Szveti Jovan Pretecsa 151.
 Szveti Marko kolostor 167.
 Szveti Merkurije kolostor 151.
 Szveti Naum kolostor 158.
 Szveti Nikita kolostor 144.
 Szveti Nikola kolostor 148, 151.
 Szveti Nikola város 134.
 Szveti Otac templom 95.
 Szveti Pantelija kolostor 56.
 Szveti Pantelej kolostor 135.
 Szveti Pantelejmon kolostor 144.
 Szveti Prohor Pesinyszki 129.
 Szveti Roman kolostor 53.

Szveti Szpasz kolostor 151, 152,
158.

Szveti Sztevan kolostor 53.

Szvilajnac 47.

Szvi Szveci kolostor 159.

Szvrlyig 51.

Szvirlyiske Planine 9.

Tachtalija zuhatag 83.

Takarmánytermelés 340.

Takarmányozás 383, 399.

Takarékbetétek 451.

Takovo 74.

Takova rend 74.

Talaj 327.

Talarez 41.

Taliata 43.

Tamnava 13, 99.

Tanítók 219.

Tánczok 207.

Tara hegység 8, 117, 368.

Taor szoros 24.

Tarina hegység 51.

Tárláda 409.

Tatai szerződés 37.

Távirda 435.

Tejgazdaság 385, 398.

Tejszövetkezetek 454.

Tekija város és vár 85.

Telefon 435.

Temsica folyó 93.

Temszka folyó 92.

Temszki kolostor 95.

Terra Mater Thea szobra 73.

Tertiär 18, 19, 22, 32.

Tetovo 12.

Tikves 26.

Tikveska 361.

Tikves medence 145.

Tikves megye 145.

Timocska Krajina 36.

Timok megye 88.

Timok folyó 9, 12.

Timok Szvirlyiski 52.

Timur Lenk 86.

Telepedések 197.

Temnity 45.

Terazije 59.

Természettudományi könyvek 312.

Tetovoi medence 30, 159.

Tetovo (Kalkandelen) város 160.

Tetovo megye 158.

Textilipar 406.

Togostica 55.

Toplica folyó 13, 48, 49.

Topesider 64.

Topesiderszka Réka 67.

Topesiderszko Brdo 61.

Toplica megye 48.

Topola 78.

Toponicska Réka 52.

Torbes 139, 183.

Torlak 183.

Tornik hegység 117.

Toula geologus 16.

Tronosa kolostor 105.

Toszk albán törzs 161.

Tőkekamat adó 462.

Török úri lak 139.

Történelmi könyvek 311.

Tőzsde 431.

Tőzsdetörvény 271.

Traján táblája 84.

Trgovacski szudovi 268.

Trgoviste vidék 92.

Trepesa olombányák 417.

Treszibaba fensik 9.

Treszka folyó 15, 24, 151.

Treszkavac kolostor 151.

Trgovacska Banka 450.

Traján hidja 84.

Tri Csuke 92.

Triasz képződmények 17.

Troján vár 104.

Troglav hegy 9, 112.

Trojica kolostor 115.

Tubizsnica hegység 9.

Tudományos irodalom 303.

Tudományos könyvek 310.

Tuman kolostor 43.

Turija planina 378.

Turszki Toesak 66.

Tyilim 90.

Tyityevac 110.

Tyele Kula 53.

Tyeszim 225.

Tyuprija 47.

Tyuszpa 399.

Ub folyó 99.

Ugrinovacsko Polye 72.

Umka 69.

Uprava Fondova 59, 448.

Uprava monopola 255.

Uros (hrapavi) király 167, 168.

Urosevác város 176.

Uvac folyó 11.

Uzsice város 120.

Uzsice megye 117.

Üszküb (Szkoplye) város 140.

Üzleti forgalmi adó 462.

Vadászat 365.

Vadászati törvény 365.

Valyevo város 100.

Valyevo megye 96.

Vardar 11, 24, 135, 161.

Varvarin 47.

Vaskapu 9.

Vas 42, 54, 95, 422.

Vasútak 433, 440.

Vavedenye kolostor 115.

Vágósúly (szarvasmarha) 334.

Vágó juh 395.

Vágóhidak 403.

Választójog 23, 245, 259.

Vámok 466.

Vámháboru 436.

Vápa folyó 11.

Város 87.

Városok 193.

Városi lakosság 193.

Városlánczolat 194.

Várromok (név nélkül) 47.

Vásárok 422.

Velesz (Köprüli) város 144.

Veleszi szoros 26.

Veleszi medencze 140.

Velika Kliszura 41.

Velika Petyina 114.

Velika Plana 39.

Velika Planina 12, 42, 375.

Veliki kos 81.

Veliki Greben 81.

Veliki Popovity 47.

Veliko Csetátye 85.

Veliko Gradiste 43.

Veliko Orasje 39.

Veliko Polye 103.

Velyepolyszka Réka 52.

Venac rom 90.

Vencsac hegy 76.

Venecija 64.

Verigova Bara 113.

Verila hegység 10.

Veszelinovics János 315.

Veternica folyó 13, 55.

Vetojog 238, 244.

Vetren rom 90.

Via Egnatia 156.

Vidin Grad 104.

Vidova forrás 39.

Vidojevica hegy 104.

Vidojevica hegység 8.

Vidrovac (Traján nyaraló) 85.

Viesko Polye 114.

Vidlics hegység 92.

Vicquesnel geologus 16

Viseszava várrom 119.

Viszocsina Réka 93.

Viszok vidék 93.

Viszoki Sztevan 77.

Vitovnica patak 41.

Vitovnica kolostor 43.

- Viznyelő 66.
 Vlasics hegység 8, 96, 103.
 Vlaszinszka fensík 54.
 Vlaszina folyó 13, 56.
 Vlaszina falutípus 199.
 Vlaszina város 57.
 Vlaszotinci 56.
 Vodnyanszka Planina 10, 25.
 Vojnegovszka Bara 92.
 Volyavesa kolostor 77.
 Vörös homokkő 16.
 Vracsar 58.
 Vrska Csuka hegy 89, 411.
 Vran zuhatag 83.
 Vraniste 167.
 Vranya megye 54.
 Vranjai pasalik 54.
 Vranya város 57, 413.
 Vranjai fürdő 56.
 Vratyevsina kolostor 78.
 Vrelo 93.
 Vrdnik kolostor 45.
 Vrnjacska Banya 109.
 Vuesitron város 173.
 Vujan kolostor 74.
 Vukityevics lla 315.
- Zabtermelés** 338, 342.
 Zabela kolostor 129.
 Zadruga 212.
 Zadrugar 212, 274.
 Zajecsar 90.
 Zapacsa antimonbánya 411.
 Zapadna Morava 9, 110, 112, 117.
 Zaplanye vidék 52.
 Zaszavica folyó 102.
 Zaszeka 199.
 Zaszlon (Sabác) 104.
- Zemalyszka Banka 451.
 Zene 301.
 Zemna folyó 82.
 Zetszki put 193.
 Zidanye Szkadra 317.
 Zlatar erdő 372.
 Zlatibor hegység 8.
 Zlatár hegység 11.
 Zlato Vrh 28.
 Zletovo 128.
 Zletovo ércbányák 418.
 Zlota romok 90.
 Zvecsan vár 174.
 Zvecsan megye 171.
 Zvezda hegység 117.
 Zvezdan szénbánya 412.
 Zvigor Planina 10.
 Zvizsd 40, 41, 42.
- Zsegavac** hegység 12.
 Zsdrelo (Izdril) 51.
 Zsegovac erdő 375.
 Zsagubica 43
 Zsarnóvár 68.
 Zseden hegység 11.
 Zselyin hegy 9.
 Zserkovic erdő 377.
 Zsicsa 114.
 Zsidó felekezet 286.
 Zsigmond magyar király 96.
 Zsivinszke Planine 380.
 Zsivojin lignitlep 428.
 Zsuce olombánya 411.
 Zsujovics geologus 16.
 Zsupa vidék 17.
 Zsupa borvidék 108.
 Zsupanyevacska Réka 46.
 Zsurava teknő 103.

KÖNYV-ÉRTÉKELŐ, BUDAPEST

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁRA 3128 / 19 17 N. SZ.

